Историја српске књижевности

Милорад Павић

Барок

Белешка о овом издању

За основу овог издања коришћено је дело: Милорад Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983. одељак посвећен српској барокној књижевности (стр. 11—253). Текст је понегде допуњаван, а одељак *Зрачење украјинске и руске барокне књижевности* преузет је из дела: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, стр. 62—71, али је том приликом наслов овог одељка нешто измењен.

Милорад Павић

Садржај

Књижевне прилике у XVII и XVIII веку (до 1774)

Друштвени оквири

На Балкану, на простору некадашње византијске империје и несталог српског средњовековног царства, разапета на тромеђи континената, филозофија и религија (православља, католичанства и ислама), раскомадана немирним и променљивим границама две велике империје – аустријске и турске, на југу пресечена и млетачко турском границом, расута у области туђе етнички и језички, српска књижевност се остваривала током XVII и XVIII века у једном лутајућем народу, највећим делом и столећима већ подвлашћеном турским, аустријским и млетачким завојевачима, у средини без редовних културних и друштвених институција, без политичког и културног средишта, у оквирима једног огромног подручја. На најудаљенијој северној тачки оно је досезало Хеб у Чешкој, где су писане *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића, и Сент-Андреју у Угарској, где се преноси с Дрине средиште књижевне школе Рачана, и где настају Венцловићеви списи. Најјужније тачке њене омеђене су Хиландаром, – где се уобличују у ово време нова стилска ликовна схватања, под утицајем веза с италијанским копном, и пише поезија високе патетике – и Јерусалимом, где настају неки од српских путописа XVII века. Између Сарајева на западу, где у овом раздобљу бораве српски путописци и песници као Гаврил Тадић и Висарион Павловић, и римничке штампарије на истоку, у Влашкој где се штампају српске књиге и састављају први барокни стихови српске књижевности на двору, и у част једне румунске принцезе и српске песникиње, Јелене Басарабе, ова пространа област затвара низ књижевних средишта. Њихова жижа једно време бива Пећ и њена патријаршија, политичко средиште српског

народа, где делују песници Арсеније Чарнојевић и Арсеније Јовановић Шакабента, или Црна Гора, где стварају песници као Чарнојевићев сродник и "примас српски" Андрија Змајевић и низ драмских писаца у Боки или други низ црногорских писаца на Цетињу, као Данило Петровић Његош и Василије Петровић Његош; да би се затим књижевно средиште померило далеко на север, у Сремске Карловце, где ће наставити свој рад Чарнојевић и Шакабента, а започети Козачински, Орфелин, Рајић и други.

Стварана с обе стране аустро-турске и турско-млетачке границе, ова књижевност била је добрим делом исте судбине као и односи "хришћанске Европе" и турске империје. Њено укључивање у западноевропске књижевне токове XVII века имало је и своје политичке узроке и било је условљено специфичношћу тадашњих односа између Истока и Запада. То је време када су раздобља добрих односа између Пећке патријаршије – тада јединог духовног, па и политичког средишта поробљеног српског народа – и отоманске Порте припадала прошлости.

Крајем XVI и почетком XVII века, напоредо са процесом слабљења отоманског царства, са појавом сељачких буна које изазивају кризу турског феудалног поретка, српска црква, чији су интереси такође угрожени овим процесима, ступа под патријархом Јованом (1592 – 1614), и касније све више у отворену борбу против туске власти, ослањајући се и на устанке и покрете српског народа у том раздобљу. Тада долази и до промене политичке оријентације Пећке патријаршије. Српска црква, као представник српског народа, у својој делатности и преговорима од краја XVI века почела је тражити протекторат страних сила над својим народом. Она се почела обраћати Хабсбурговцима, владарима у Италији, римском папи, па и руском цару. Једно време је чак била склона да уђе у савез са римском црквом, с циљем да у турској царевини заштити своја права и права народа који је заступала. Прва половина XVII века сва је у знаку додира са Западом и с римском црквом. Под патријархом Пајсијем (1614-47) обнављају се преговори с римском куријом започети за време патријарха Јована. Године 1642. емисар римске курије Фр. Леонарди долази на преговоре у Пећ. За време кандијског рата, у којем су учествовали широки слојеви народа на једном пространом подручју, првог ослободилачког рата који је окупио велике масе Јужних Словена у борбу против Турске, под патријархом Гаврилом Рајићем (1648-56) долази опет до преговора с римском куријом посредством црногорског епископа Гаврила. Манастир Морача деценијама бива средиште тих додира. Колико преоријентација узима маха, види се и по снази отпора који се јавља у редовима саме српске цркве према овом новом курсу. Будимљански епископ Пајсије, који је био одређен да иде у посланство у Рим, био је у томе спречен, потказан Турцима и убијен, а патријарх је морао напустити своју столицу и избећи из земље, што му није спасло живот. После краћег затишја и измирења српске цркве с турским властима под патријархом Максимом у другој половини XVII столећа, долази крајем века, под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, поново до тесних додира српске цркве са Западом и до отвореног стављања народа и клера на страну аустријских трупа у аустријско-турском рату, што се завршава познатом сеобом српског живља 1690. године са ондашње турске територије на територију аустријске империје. То је време

енергичне политичке делатности грофа Ђорђа Бранковића, за дуже време последњег световног владара српског народа, који планира ослобођење једног дела некадашње српске државе од Турака и, уз помоћ Аустрије, стварање самосталне државне организације Срба између аустријског и турског царства.

Промене које су настале током XVII века у односима српске цркве према Истоку и Западу изузетне су и с озбиљним политичким последицама. Док у XVI веку рођена браћа Соколовићи заузимају водећа места на челу отоманског царства и српске цркве, један као цариградски везир, други као пећки патријарх, дотле крајем XVII века два сродника, обојица Црногорци, Арсеније III Чарнојевић, српски патријарх, и Андрија Змајевић, "примас српски" и надбискуп барски, заузимају водеће положаје на челу православног и католичког дела тог истог народа, па су те ингеренције изражене и у њиховим титулама.

Управо у тим преломним тренуцима, током столећа у којем су врхови српске цркве окрећући се од турске империје почели тражити ослонца на стране, западне силе, или Русију, започео је напоредо с политичком преоријентацијом и један аналоган процес културне и књижевне преоријентације на нове књижевне узоре који су важили на Западу, на Јадранском приморју или у украјинској варијанти западне схоластике. Истакнуте политичке личности српског народа, које су формирале његову политику у овим временима, у исти мах су и весници нових, књижевних схватања и естетских норми, весници преоријентације са књижевности средњовековних континуитета на нову књижевност барокне епохе. Патријарх Пајсије, песник и прозни писац, који оживљује књижевну и преписивачку делатност у Србији свог времена, обележава својим историјским делом прекретницу; Змајевићев *Љетопис* и *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића представљају прва прозна дела српске књижевности новог барокног стила; Арсеније Ш Чарнојевић, као и његов наследник Шакабента, црногорски владари Данило и Василије Петровић Његош – сви су песници, и писци, као и она влашка принцеза Јелена Басараба, која у римничкој штампарији издаје српске књиге, украшене понекад и силабичком поезијом – барокним "виршима".

Ова нова оријентација у српској књижевности XVII века није, међутим, била једноставна, и тешко ју је поредити са преласком у барок оних европских књижевности које су имале ренесансу у западноевропском значењу речи. Српска књижевност у XVII веку није прешла само из стила у стил него и из цивилизације у цивилизацију. Јер, српска књижевност спада међу оне књижевности источноевропске или византијске цивилизације које дуго, све до пропасти византијске државе нису делиле судбину књижевности на Западу, па нису могле ни имати етапе у књижевном и културном развоју аналоге онима у немачкој, француској, енглеској или италијанској средини. У време византијске хуманистичке обнове у IX веку, под снажним утицајем философа Фотија (820-891) и античке грчке културе, Ћирило и Методије иницирају словенске, па и српску писменост. У једној каснијој хуманистичкој обнови ове врсте у византијском свету, под утицајем философа Михаила Псела (1018-1096) који иницира такозвану ренесансу Комнина (византијска династија на власти од 1081 до 1185) удара се

основ српске државности и културе. Први српски краљ Михаило крунисан је 1077. а чувена династија Немањића долази на владу 1166. Отада српска култура и књижевност иду ка брзом процвату у XIII веку када достижу један од својих врхунаца. Дакле, стара српска књижевност од IX до XVI века настаје у сфери византијских културних зрачења и припада цивилизацији источног хришћанства, да употребимо терминологију А. Тојнбија, па, што се ренесансе тиче, прима хуманистичке подстицаје са византијског извора много пре настанка хуманизма у Италији. Нека као примери послуже два важна момента међу онима који су књижевност западне ренесансе учинили ренесансном, и нека то буду најопштији: враћање античким грчким узорима и грчком језику (уместо средњовековне латинштине), и друго, стварање књижевности на вернакуларним језицима. Ако се ова два начела примене на српску књижевност у XV и XVI веку, одмах ће се видети да за њу вреде другачија мерила.

Грчки језик и антички свет узора (са свим посредовањима цркве, која се морају подразумевати) у крилу старе српске књижевности никада није ни био напуштан као један од основних, трајних чинилаца књижевног стварања, као иницијатор и праузор у важним књижевним питањима као што су нормирање речника и синтаксе, настанак азбуке, стил, версификација, итд. Стварање књижевности на народном језику и превод Библије на вернакуларни језик у српској књижевности не јавља се у XV веку, него је у том столећу већ вишевековна традиција. Словенски језик српске редакције, дакле књижевни језик старе српске књижевности, одавно је "свети" језик и још од IX века он има ону привилегију у односу на грчки коју вернакуларни језици на Западу стичу донекле у односу на латински језик тек у ренесансним временима. Тако је стара српска књижевност учествовала бар у две од оних чувених хуманистичких обнова византијског света: најпре у ренесанси IX века која је овде већ поменута кад се под окриљем њеног идејног инспиратора Фотија рађа ћирило-методијска словенска књижевност и у њеним оквирима зачињу се и основи старе српске књижевности; потом у ренесанси XI века и касније јављају се први велики представници старе српске књижевности, почев од св. Саве надаље. Иако и у XV веку стара српска књижевност прима, као што је упозоравао Д. Павловић, хуманистичке подстицаје, тада је то бар трећи пут да једна византијска хуманистичка обнова утиче на њу. Са таквим пртљагом и са три ренесансна удара, ако се тако може рећи, српска књижевност је негде средином XVII столећа упловила у барокне воде.

Тако би се можда развојни лук српске књижевности могао сагледати наједан нов начин, својствен само овом геопоетичком положају у којем се та књижевност налази. Назире се ту једна дуговека ренесанса византијске провенијенције која се протеже од школе Ћирила и Методија до Светога Саве и других писаца старе српске књижевности, да би се у XVII веку српска књижевност почела укључивати у западноевропски барок.

Бар три хуманистичке обнове византијског света, оне из IX, XI и XV века удариле су печат овој ренесанси српске књижевности која је део византијске цивилизације. Тек потом, прикључујући се западноевропским књижевним тежњама, српска

књижевност је упловила у воде барокног стила. То је био, мада својеврстан, ипак историјски гледано, логичан потез.

Како се српска књижевност окренула из овде већ поменутих политичких разлога Западу у XVII столећу, природно је што се прикључила управо ономе стилу који је тада тамо владао тј. бароку. Ако се узму у обзир посебне околности под којима је ово прикључивање извршено, биће јасно да се српски књижевни барок није могао понашати сасвим као барок у некој другој западноевропској књижевности, и да су у крилу тог стила српске књижевности превазилажене сасвим другачије стилске наклоности претходног периода. Отуда особеност барокног стила не само српског, него и руског, отуда оно што модерни истраживачи називају и "ортодоксним" бароком. Могло би се, најзад, закључити да је тек са преласком српске књижевности из барока у класицизам и предромантизам, криза "усвајања" прошла и да се српска књижевност почела у смени стилова понашати мање или више онако као и остале западноевропске књижевности. Посебности њене барокне фазе, међутим, могу се схватити као њени недостаци само ако се полази од поједностављених схематских схватања, у којима се не може сагледати основна вредност сваке књижевности – а то је њен особен тон који чини европску књижевност богатијом.

Гашење српског барокног стила није, међутим, протекло у политичким приликама бољим од оних у време њеног настанка.

Омеђена немирима и ратовима на аустро-турској граници, сеобама Срба из турске у аустријску (1690. и 1738) и из аустријске у руску царевину (средином века), српска књижевност се даље, током XVIII столећа, развијала у крилу једног лутајућег, "странствујућег" народа, лишеног јединствене територије, под влашћу исто тако лутајуће цркве – поглавара који се селио с народом. У тим сеобама и немирима исцрпле су се и опале и снаге српске барокне књижевности. Када је 1766. године Пећка патријаршија укинута, а потом у Карловачкој митрополији седео митрополит који, после терезијанско-јозефинских реформи школства и читавог духовног и политичког живота у аустријској царевини, готово није више имао других ингеренција до верских, у тренутку када је црква престала бити једини представник феудалне организације, а грађански сталеж се почео јављати као све пресуднији политички фактор и економски такмац црквене хијерархије – све су се те промене одразиле и на књижевном плану.

Са једним раздобљем, јасно политички омеђеним, подударили су се, дакле, и важни почетни и завршни акценти српске барокне књижевности. Она је трајала око сто педесет година – од средине XVII до краја XVIII века отприлике, алије створена између 1648, када се у Трговишту пишу први силабички стихови барокне поезије српске, и 1770. године отприлике, када су већ завршена највећа прозна дела рокајне књижевности XVIII века – Рајићева *Историја* (1768) и Орфелинова монографија о Петру Великом (1770). То је тренутак када се завршава осамдесетогодишња битка за добијање штампарије и када Курцбек почиње рад на штампању српских књига у Бечу, тренутак када излази први српски часопис, Орфелинов Магазин (1768), у

којем је штампан један сонет у похвалу жена. И у области усмене књижевности то је раздобље јасно омеђено појавом, касније широм Европе чувеног, Фортисовог дела *Viaggio in Dalamazia* (1774), којим симболично почиње један нов, "предромантички" одсек у историји читаве српске, и не само српске, књижевности. То је био јасан знак да су времена једне нове књижевности и једне нове читалачке публике била на видику и да је судбина барокног књижевног дела заувек прешла из руку писаца у руке читалачке публике.

Гео-поетичка слика српске књижевности у доба барока

У барокном раздобљу српска књижевност је напустила стилску традицију старе српске књижевности и прихватила нове узоре и нове каноне укуса. За ту нову књижевност карактеристично је да црпе нове импулсе у периферним регионима који се граниче са западним или другим пограничним подручјима територије на којој живи српски народ. У Босни XVII и XVIII века књижевност фрањеваца писана на народном језику и штампана или прештампавана ћирилицом (Дивковић, С. Матијевић, Павао Папић, Посиловић, Маргитић и др.) утиче и на српске писце да се одлуче за народни језик (Рачани, касније Доситеј). Славонија такође пружа такве могућности (прештампавају се ћирилицом и читају дела М. А. Релковића и Вида Дошена), а у Београду бораве хрватски писци Бартол Кашић и Витезовић, чије дело *Стематографија* прерађују и преводе Жефаровић и П. Ненадовић. Полемички верски списи захватају обе књижевности – српску и хрватску – и у тим полемикама учествују са хрватске стране. А. Вернтл, И. Шимуновић, А. Канижлић, К. Пејачевић, А. Мулић, а са српске Орфелин, Крста Пејкић и други. Сви ти додири преносе и нове стилске барокне одлике. Утицаји приморског барока, међутим, још су снажнији. Дубровачки барок, богат и стваран на језику разумљивом у веома широком подручју, версификацијски, тематски и жанровски зрачи на писце Црне Горе, посебно Пераста, Доброте и Котора (Змајевић, Иван Антун Ненадић и други), фрањевачка књижевност Далмације (Качић посебно) утиче и на српске писце (Теодор Добрашевић, млади Доситеј, Стефан Новаковић и др.), а песме из приморске књижевности продиру у рукописне песмарице српске лирике XVIII века уносећи и са те стране маниризам у српско песништво (Стијепо Ђорђић).

Дела барокне историографије Орбина, Јакова Лукарија и Ивана Луцића налазе одјека код српских писаца XVII и XVIII века Пајсија, Бранковића, Василија Петровића, Рајића, Пишчевића и других. Барокни славизам, осећање словенске узајамности, помаже ово прожимање српске књижевности са књижевношћу која се развијала у њој граничним подручјима, у Славонији, Босни, Далмацији, Дубровнику, а у барокним временима веома цењена и вољена народна књижевност бива спона више између српске и хрватске књижевности. Поред ових утицаја са Запада, на српску књижевност барока делују и импулси са Севера, из Немачке и нарочито из руске и украјинске књижевности. Певана песма бележена по рукописним зборницима XVII и XVIII века у Србији и Хрватској често има заједнички музички репертоар са немачком популарном песмом певаном и бележеном у српској средини и у оригиналу. У хабсбуршкој монархији, која држи велики део територије са српским живљем, додир са немачким језиком и са

књижевношћу на том језику неминован је. Посебно версификација српске рокајне песме трпи ове немачке утицаје и строфика многих песама српског рококоа може се упоредити са строфиком немачке барокне или рокајне песме. Пресуднији је, међутим у овим питањима утицај Украјине, преко ње Пољске и Русије. Ово окретање словенском Северу имало је посебне политичке разлоге. Реагујући на појачану активност католичке противреформације, која је морала усвојити нове методе реформације и која је веома агресивна кроз цели XVII и XVIII век, српска је књижевност (да би јој се са успехом супротставила) прихватала те исте методе. Пошто су се ти методи наметали и у другим крајевима на границама религија, као на граници пољско-украјинској у XVII и XVIII веку, и како су тамо били добро разрађени током XVII столећа, није чудо што је у српској књижевности руски утицај из Украјине добро примењен.

Тако је српска књижевност, кад год је требало поделити благодети и плодове богатог усменог песништва, кад год је требало наћи модерне изворе за националну историју, када се требало служити народним језиком и делима писаним на том језику, била отворена за западне утицаје. Кад год се требало користити одбрамбеним механизмима против агресивности званичне религије Запада, подизати заклоне у области вероисповести, школства, језика, писма и полемичке књижевности, она се окретала словенском Северу. Тим сложеним посредним путевима текао је и барокни утицај са Запада на српску књигу, често преко Украјине и Русије.

Зрачења украјинске и руске барокне књижевности

За борбу против моћне институције каква је била, на пример, централа за ширење католичанства (Collegium de propaganda fide), основана 1622, а њој су од првог дана стајали на располагању новац, штампарије, углед, политички и дипломатски утицај, школе, "сјеменишта" и универзитети, низ високо образованих писаца широм Европе, спремних да се заложе за њене интересе, могућност растурања књиге чак и у областима под турском управом требало је имати бар приближно ефикасна средства А српска књижевност се нашла у тој, у првом реду политичкој борби наоружана једино својим дугим традицијама, које с методима језуитске пропаганде нису имале ништа заједничко. Без књига и штампарија, без школа, она се морала ослонити на најближег "природног" савезника у тој борби – на књижевност Украјине, која је с језуитском званичном пропагандом у Пољској већ водила сличне борбе током целог XVII века, и имала разрађену полемичку књижевност неопходну у тим борбама, засновану управо на истим принципима на којима је почивала и језуитска пропагандна књижевност.

Јер, и Украјина се, као и Србија, једва избегавши турску опасност, у XVII веку нашла у оквирима једне "хришћанске" (пољско-литавске) државе, у сфери аспирација католичке цркве. Није случајност што се код Срба интерес за Украјину и Русију живље буди баш у таквом моменту.

Са своје стране, руски писци и штампари током XVII века знали су за несташицу књига у словенским земљама под турском и аустријском влашћу, и своје су књиге штампали имајући у виду и те читаоце. "Та верско-језична солидарност Руса с православним Словенима под Турцима јасно се огледала у предговорима многих црквених књига минеја, октоиха, библија, триода, који су током XVII века штампани у Кијеву, Москви, Јевју, не само "в обшчују ползу великаго и славнаго народа российскаго" него и ради "прочих народов преслачаишаго језика словенскаго". Из Русије слате су књиге на све стране где год се богослужење врши (пише у једном предговору из XVII века) "богоугодним језиком словенским, в Великој и Малој Руссији, в Сербех и Балгарах и по иним странама". Те књиге растуране су међу Србе на различите и често необичне начине. "С бројним калуђерима с православног Истока долазили су у Русију од XV до XVIII века и многи српски црнорисци: обични монаси, игумани, архимандрити, епископи, па и покоји пећки патријарх, који су поред других дарова доносили собом у знатном броју и рускословенских црквених књига..." После турских пустошења и упада у Црну Гору 1712. и 1714. године, Владика Данило је отишао 1715. године у Русију. Том приликом је молио за помоћ "у новцу, у одеждама, у црквеним стварима и у књигама за обнову попаљених и опустошених цркава." Исте године Петар Велики издао је грамату којом се црногорском владици излазило у сусрет, и овај је из царске "казне" донео, поред црквених сасуда, свештеничких одежди и "в цркви потребније к свјатој служби књиги". Овом граматом Петра Великог озакоњено је одашиљање књига из Русије у Црну Гору и Србију, што се наставило деценијама. На тражење српског свештенства у аустријској монархији и Турској, књиге су из Русије биле слате непосредно патријарсима, митрополији у Карловцима или манастирима. Године 1703, по налогу Петра Великог, патријарху Арсенију Ш Чарнојевићу послат је велики број књига. На молбе митрополита Мојсеја Петровића (1718. и 1721) послао је руски синод 400 букварa Теофана Прокоповича, 70 граматика Мелетија Смотрицког, речнике и друге књиге, а такође и комплете "служабних" књига за већи број цркава. Митрополијска библиотека у Карловцима постала је тако у исто време и средиште за растурање руске књиге код Срба. Она је стално расла, и у њу су укључивани и фондови приватних библиотека, као библиотека руског учитеља Максима Суворова са 74 свеске. Из митрополијске библиотеке као главног стоваришта куповали су епископи, свештеници и црквене општине потребне им руске црквене и друге књиге. Тако из митрополијске библиотеке у Карловцима допуњавају своје библиотеке: 1734. манастир Комоговина, 1737. бачки владика В. Павловић, 1742. будимски посланици, а конзисторијалним расписом од 27. децембра 1751. позива митрополит Ненадовић свештенике да дођу у Карловце "у двору књиге купити". Сличан позив упутио је 1752. и братству фрушкогорских манастира. Али, потребе су биле такве да их ово није могло подмирити у потпуности. Књиге штампане у Русији нису тражили само православни него и унијати, како о томе неколико пута сведочи Пишчевић, који је и сам из Русије слао неким унијатским свештеницима руске књиге.

Руско-српска књижарска трговина представљала је због свега тога веома уносан посао; толико уносан да се свештенство богатило препродајући руску књигу у Угарској, а Срби су, тражећи од аустријских власти дозволу за отварање

штампарије, наводили као један од јаких разлога и то што би се на тај начин стало на пут великом одливу средстава из Аустрије у Русију која се дају на књиге. "Све већа потреба руских црквених и школских књига писао је један познавалац ових прилика – изазвала је формирање читавих трговачких компанија руских путујућих књижара по Угарској и Турској у XVIII веку. Трговци једне такве компаније, "Четир Москова", 1736. су "по вилајету херцеговачком" продавали "либра и иконе". Нарочито је била занимљива трговачка компанија састављена од мужика Сергеја Васиљевича Бутурлина, који би по који пут са 40 товара руских црквених књига, икона и крзна путовали за Монархију преко Кијева, Пољске, Украјине, Волина и Галиције. Караван би се делио у два дела, један би кроз Молдавију, Влашку преко Дунава ишао у Бугарску, а други преко Лавова и Јарослава до Еперјеша, где су по аустријској тарифи плаћали 40% царине и продавали књиге међу православнима по целој монархији. Распродавши сву робу, враћали су се обично преко Токаја (одакле би понели токајског вина) натрагу Русију." Тако се почела нагло развијати српско-руска књижарска трговина, и српске манастирске и црквене славе, вашаре, вароши и села где Срби живе почеше да посећују руски трговци с књигама "Народ их називаше 'Москови', 'москали' или 'Московити', дочекиваше их као 'утјешитеље православија' и куповаше њихове 'душеполезне' и 'душеспасителне' књиге радо и много, те их дариваше манастирима и црквама 'за душевни помен', 'за своје здравље', за 'отпуштеније грехов' итд. Таквих поименице познатих 'Москова' било је по Турској и Угарској много" (Мита Костић).

Резултат је био преовлађивање руске књиге бар у оквирима српских манастирских књижница. У карловачкој архидијецези било у 1732. године у 104 цркве и код њихових свештеника у Срему укупно 1146 црквених књига, од којих 465 србуља и 681 руска књига, а 1753, приликом пописивања манастирских библиотека у Срему, нађено је у њима 852 руске књиге и 344 србуље, међу којима су 180 њих биле рукописне. Стога није без основе питање шта су ти нови списи нудили српској читалачкој публици, ко су били њихови састављачи и како је настала та књижевност, која се толико разликовала од старије руске књижевности да је постала у великој мери и одједном актуелна и далеко на југу, у једној другој словенској литератури.

"Она је – како каже Остојић – израз особитих политичких и културних прилика у којима се нађоше западни и јужни крајеви Русије кад потпадоше под власт Литавске и Пољске. Што целом овом периоду даје нарочит карактер, то је утицај латинизма. А латинизам се увлачио због све већег утицаја пољске државе и римокатоличанства. Формално православље је сачувало извесна права у римокатоличкој Пољској, али је било притешњено, стога се заподенула борба у XVI и XVII веку. Литература је добила полемички карактер. Главна сврха полемике беше: доказати чистоту учења источне цркве и потпуну сагласност западно-руске цркве с њом. Снагу своју црпла је полемичка књижевност из школске учености. Јер се православље могло бранити само истим оружјем којим су се борили противници. То оружје беше школа, која се развила особито од времена кад су се у Пољској, а затим и у кнежевини Литавској, утврдили језуити. Језуити су успели да силно подрију и протестантизам и православље. Православље се морало

бранити истим средствима – средствима просвете. У ту сврху су се образовала црквена братства, која су у другој половини XVI века организована сила: у њима су се прибирали присталице православља, и одатле су се основале оне православне школе којих је најзнаменитија представница постала доцније кијевска колегија Петра Могиле, потоња Кијевска академија. Уз богословску полемику, као главну врсту ове књижевности, развило се и схоластичко духовно беседништво, које су духовне школе и теоретски и у пракси веома неговале; даље, школска драма, силабички стихови, нешто уметничке поезије..."

У руској књижевности XVII века тим новим барокним стилом захваћен је био у први мах само један њен део – онај у Украјини и Белорусији, који је с пољским бароком био у тесним и не само географским додирима Духовно средиште тог стилског покрета била је после 1644. године управо Кијевска академија. Први знаци барокног стила јављају се код великих полемичара с почетка XVII столећа, код Ивана Вишенског (умро око 1625), једног светогорског аскете, који је дао сатиричне слике живота, и разрадио једну мистичну утопијску идеологију у својим окружницама и другим списима. Његов стил је ишао за гомилањем речи и инсистирао на необичним, запањујућим спреговима. Међу другим прозним писцима било је и таквих који су, као унијат И. Потиј, писали и на украјинском и на пољском. Исаија Копински (умро 1634), митрополит кијевски, писао је сажете поуке, које се свагда на уму могу имати и наизуст научити, "... в требованије страстнаго сопротивоборца". У другој половини века развило се беседништво. Ј. Гаљатовски (умро 1688) јавио се и као теоретичар беседништва, као проповедник и полемичар у списима против католичанства, Јевреја и муслимана; Лазар Баранович (1620-1693) писао је песме и беседе на украјинском и пољском; Антониј Радивиловски (умро 1688) био је аутор проповеди писаних за широке слојеве народа и у популарном стилу. Позни представници кончетистичког стила Димитриј Туптало из Ростова (1651-1709) и Стефан Јаворски (1655-1722), аутор списа против протестантизма, касније су радили у московској Русији, као и Теофан Прокопович (1681-1736), писац драма и песничких дела, који се определио за отпоре према барокном стилу, поткрепљиване у Москви, где се свештенство опирало методама коришћеним у Кијеву и украјинско-пољској полемичкој књижевности. Песништво, највећим делом анонимно, раширило се и почело снажно продирати у најразличитијим језичким видовима, од чистог црквенословенског до народног језика. Најтипичнији барокни песник Иван Величковски био је мајстор малих форми, аутор и преводилац епиграма, и писац стихова који су својим графичким обликом дочаравали и ликовни доживљај. Драма је била заступљена готово искључиво комадима писаним за школско позориште, различитих језичких и поетских вредности, а научна књижевност долази до изражаја у историјским списима, као што је *Синописис*, или у лингвистици, у речницима, или граматици црквенословенског језика од М. Смотрицког (1577-1633). Москва, где свештенство дуго даје отпор увођењу новина са Запада, укључује се у барокни стил касније. Барокну версификацију и барокну проповед у Москву преноси после 1656. питомац Кијевске духовне академије Симеон Полоцки (1629-1680). Покрет који је он основао прихватила је група Украјинаца који су почетком XVIII века такође живели у Москви (Туптало, Јаворски, Прокопович). Под Петром Великим отварају

се нове могућности за ширење западних утицаја, а снажан замах добија рад и у области преводне књижевности. По царском налогу, преводе се на руски велики историјски списи Европе: Баронијусова *Дјејанија, Театрон* Стратеманов и Орбиново *Царство Славена*. Четрдесетих година дворско позориште добија нов замах у драмама с балетом, а Тредјаковски (1703-1769) и Ломоносов (1711-1765) реформишу руски силабички стих и својом поезијом упућују руско песништво правцем акценатско-силабичке версификације, али и даље у барокном или рококо-стилу. У другој половини XVIII века барокни стил оживљава у делима Украјинца Григорија Сковороде (1722-1794) и В. Петрова (1736-1799).

Сви су ови писци, о којима је уверљиво писао Д. Чижевски, природно, били у тесној вези са пољском књижевношћу, и преко ње су до њих стизали утицаји западноевропског барока. Онај продор латинизма, утицај језуитског школства и беседништва, честа мешања Украјинаца с Пољацима, чести одласци православних на католичка училишта, где би привремено примили унију, а затим се враћали да тако стечену науку и књижевну вештину, беседнички занат или педагошке способности поново ставе у службу своје отаџбине и православља – све је то дало један посебан вид оном делу руске књижевности XVII века који се почео први барокизирати – књижевности у Украјини. Отуда није чудно што се против тог новог вида модернизованог, често двојезичког, пољско-украјинског "заграничног" православља почеше јављати отпори. "У половини XVII века су почели Руси из Кијева долазити у Москву. Ортодоксни Московљани су криво гледали на ове "Литовце" који су, по њихову мишљењу, били заражени "латинском јересју", те им је њино православље било сумњиво. Заиста, Кијевљани и Западни Руси нису се тако слепо држали предања и слова као Московљани. Ови се нису бојали уносити у књигу и оно што су задобили из светскога знања, говорили су о астрономији, историји, користили су се старом митологијом и није им ни на ум пало да би се спомињање астрономије и митологије у црквеним беседама могло узети за "јелинско волхованије и идолослуженије", о чему, напротив, московски људи нису ни најмање сумњали..."(Т. Остојић).

Таквог отпора било је и иначе. Јавио се он на неочекиван начин, и далеко на југу, на Светој Гори, и то од стране исто тако ортодоксног грчког православља, које се осетило угрожено утицајима нове књижевности из Русије. Један од српских писаца XVII века, хиландарски духовник Дамаскин, аутор лепих писама и преводилац руских књига, који је преносио "руске речи на свој језик добро и благо", иако му речи у руском изводу беху "тврде, не по језику", морао је због овог свог интересовања за руску књижевност да претрпи страшна гоњења и понижења. Његов случај изазвао је жестоку расправу у Кареји, где је 1650. сазван такозвани атоски сабор, "који је расправљао о руским штампаним књигама. Између њих и грчких књига било је знатних разлика, то се на Атосу запажало и око тога су се стално гложили монаси грчки и словенски. Дамаскин је указивао на чињеницу да се један српски рукопис XVI века потпуно слаже с руским штампаним књигама. Довели су Дамаскина у цркву, обукли га у црквена одејања, посадили га насред цркве и ставили му "московске" књиге у руке. Око њега су се сакупили сви светогорски старци, који су били с епитрахиљима. Називали су Дамаскина

јеретиком, који се служи јеретичким књигама и не крсти се као Грци. Решавали су се да спале Дамаскина заједно с руским књигама. Том суђењу присуствовали су и Турци. Дуго су бешчастили Дамаскина, па су га најзад позвали да сам књиге баци у огањ. Опирао се много, а они су му претили да ће се и сам наћи у огњу. Горко је плакао Дамаскин пре но што је извршио оно на шта су га принуђавали. Морао је још да положи заклетву да се неће крстити другачије но Грци, па је онда предат Турцима. Дуго је држан у оковима и осуђен је да плати велику глобу." (Ђ. Сп. Радојичић) Ови отпори, овако жестоки и наоко овако неочекивани, говоре несумњиво о томе да је продор руског барока у књижевност Срба на Атосу узео маха веома рано, већ током XVII века. Ту је, уосталом, на Светој Гори, боравио и радио један од првих украјинских барокних писаца, полемичар и мистик Вишенски. Да би се схватила суштина овог спора, потребно је имати у виду чињеницу да су српски писци везани својом делатношћу за Хиландар и иначе у ово време радили на преношењу и превођењу украјинске барокне књижевности. Око године 1669. српски списатељ, иначе по народности Рус, Самуило Бакачич, превео је на Светој Гори, где је боравио једно време у хиландарском скиту, "на језик србски от рускаго" дело чувеног украјинског барокног проповедника Гаљатовског, *Месију истиног* (Кијев 1669), можда још с неке рукописне верзије. И сам Дамаскин којем се на Атосу судило, има додира са срединама у којима је негован украјински барок. Он је у преписци са Србима у Русији, а такође и са својим земљацима у Влашкој, где се у то време, тридесетих и четрдесетих година, штампају руске и српске књиге у штампаријама које подиже и издржава влашки војвода Басараба. Слова за те штампарије добавља Басараба из Кијева, а међу штампарима и "коректорима" има, поред Руса и Срба, и Македонаца. Ови Срби и Македонци су редовно у вези са Светом Гором. У Трговишту 1649. ради на једној књизи Јован Светогорац, родом из Босне, а већ споменути Мелетије Македонски, у жељи да се ода "художном делу типографском", одлази из Свете Горе у Кијев, тамо учи штампарство, 1631. и 1632. већ је као "типограф" у Пољској, и најзад око 1635. ступа у службу Матије Басарабе, за чији рачун путује поново штампарским пословима у Кијев. Дамаскин је такође у вези и преписци с војвоткињом Јеленом Басарабом, Српкињом, управо око једне књиге која се прерађује с руског. Јелена је и сама под утицајем "нове науке", по њеном налогу преводи се једна књига с латинског, а њени текстови упућени Дамаскину у виду предговора *Пентикостару* из 1649. пуни су позивања на античке писце, Плутарха, Лукијана, Теогнида и друге. У тој књизи, која је рађена по Дамаскиновим инструкцијама из Хиландара, налазе се први познати нам огледи силабичке поезије српске у пољским тринаестерцима, који постају основни стих српског барокног песништва, а грађени су по угледу на пољско-украјинску барокну версификацију. Стихови анонимног песника из круга Јелене Басарабе носе наслов *Епиграма,* па се не само стилом, него и жанром, малом песничком формом под овим називом, везују за омиљене облике барокног лирског песништва у Пољској и Украјини, где епиграматску поезију пишу Пољаци: Кохановски, Потоцки, Коховски; и Украјинци, као Величковски и други. Током целог XVIII века српска поезија служиће се тада уведеним пољским тринаестерцем.

Веома је значајно, дакле, што се утицај украјинског барока може констатовати већ код писаца који пишу на српскословенском или народном језику, дакле, пре продора руско-словенског језика у српску књижевност. Јеротеј Рачанин је, на пример, на Синају 1704. нашао књигу украјинског барокног писца Гаљатовског, *Месију правдивог* (1669), и своме путопису у света места, писаном на српском народном језику, додао исписе из Гаљатовског. Капријан свој буквар (1717) саставља према руском узору, а Венцловић, који у тренутку кад рускословенски преовлађује преводи још увек дела украјинских писаца на српскословенски или на народни језик, показује несумњиву верзираност у области украјинске и руске књижевности. Поред "поученија" штампаних у "Литови при краљу пољском Жигмунду, при митрополиту кијевском Јоне" и у Москви "при цару Петру" 1697, Венцловић познаје и преводи с руског и један типичан облик полемичке књижевности: "препирање христјаном с римљани", то јест полемички спис о предностима православне цркве над католичком. "Псалтир московски", који такође спомиње, можда би могао бити *Рифмотворни псалтир* Симеона Полоцког, а од беседника Венцловић чита и преводи најважније представнике украјинске и руске барокне омилитике: Копинског, Гаљатовског и Лазара Барановича.

Године 1733, у тренутку када руски утицај још није сасвим освојио, дела украјинског и руског барока већ су почела продирати у српске јавне и приватне библиотеке. Београдска митрополијска библиотека има дела Теофана Прокоповича (*Десјатословије* и *Регламент духовни*), Гаљатовског (*Кључ разуменија*), Полоцког (*Обед душевни и Вечера душевна*), Барановича (*Меч духовни*), Исаије Копинског (*Алфавит духовни*), граматике Смотрицког, и друго. Како међу њима није било дела *Камен вери* од Јаворског, ова је књига накнадно купљена приликом попуњавања фондова библиотеке. Године 1751. из тог дела Јаворског Рајић је начинио извод. Од историјских дела овде су заступљена оба велика списа западне историографије која је Петар Велики дао прерадити и превести: Баронијусова *Дјејанија* у Скаргиној пољској преради, али у руској верзији, и протестантски Театрон (*Позор исторически*) Стратеманов, такође у руској преради. У исто време, дакле 1733, начињени су пописи неких приватних библиотека. Између осталог нађена су дела украјинске и руске барокне књижевности: сечујски владика Максим Гавриловић имао је у својој библиотеци Јаворског (*Знаменија пришествија Антихристова)*, београдски духовник Стојко имао је дела Прокоповича, а бачки владика Софроније Томашевић кијевско издање *Исповеданија православнија вери* – ваљда популарну Књигу о вери кијевског игумана Натанаила.

Средином века, када је визитациона комисија 1753. пописала библиотеке фрушкогорских манастира, у њима је већ била одомаћена богословска, полемичка и историјска књижевност руског и украјинског барока. Том приликом су нађени списи Гаљатовског, *Кључ разуменија* у Врднику, Бешенову, Ремети, Хопову, а *Месија* у Врднику; Барановичев *Меч духовни*, у Бешенову, Ремети и Беочину; *Обед душевни* Полоцког, у Хопову и Шишатовцу; *Камен вере* Јаворског, у Хопову, Врднику, Беочину; Прокоповичев *Регламент духовни*, у Дивши, Беочину и Хопову; *Богомислије* Јоана Максимовича, у Дивши и Хопову; *Алфавит духовни* Копинскога, у Хопову, Дивши (3 примерка), Ремети, Гргетегу; *Патерик печерски*, у Раковцу;

Могилин *Требник*, у Гргетегу. Баронијусова *Дјејанија* имале су књижнице у Хопову, Врднику, Шишатовцу и Ремети, а Стратеманов "Позор исторически" (*Театрон*) у Хопову и Ремети. Те књиге и такве књижнице затекао је млади Димитрије Обрадовић када је с једним другом из Темишвара побегао у Фрушку Гору, 1757. године, и оне су утицале на његово формирање док се касније, са нових књижевних позиција сентименталне грађанске књижевности и просветитељске идеологије, није одрекао, поред старе средњовековне књижевности и књижевности украјинског барока. Та књижевност, међутим, зрачила је и васпитавала генерације писаца пре Доситеја и била један од основних чинилаца образовања читавих стотину година, од средине XVII века, отприлике, до средине XVIII века, а и касније. Из дела украјинских аутора који су писали и на пољском (као Баранович и др.) и из дела украјинске књижевности која су стајала под утицајем пољског барока, језуитског школског театра и реторике, дошла је у српску књижевност, поред технике силабичког стиха, пракса и теорија барокног беседништва (према Гаљатовском, којег преводи Венцловић) и црквена и школска драма. У беседама ове епохе српска публика почела је слушати проповеди необичног, новог стила, пуне живописних и бизарних детаља, грађене по једној новој схеми "схоластичке реторике" која је обухватала и детаље из области минералогије, астрономије, биологије и другог. Као реквизити беседништва јавили су се ту, донети из дела Гаљатовског и пољско-украјинског беседника Барановича, представници животињског света: фантастичне птице са моралним својствима људи, људи у којима препознајемо карактеристике животиња; драго камење које симболизује свеце и Христа; траве, биљке, и кише које симболизују кретање човечијег унутрашњег живота и кретање човечије смрти; небеске сфере, Сунце, звезде и Месец који симболизују Богородицу са плаштом који штити и прсима која насићују млеком. Само ако се имају у виду ови заобилазни путеви западних књижевних утицаја преко Пољске и Украјине, може се објаснити чињеница да се у Венцловићевим беседама налази паралела стилски сасвим адекватна беседништву у Хрватској и Словенији истог времена; код Хабделића или Светокришког, на пример. И српско позориште, колико данас знамо, примило је у првој половини XVIII века у три маха утицаје овим путем. У Венцловићевој драми, врсти ораторијума, препознају се јасни трагови пољског рустичног театра с краја XVI века, који и данас живи на пољским позорницама; један од твораца школског позоришта код Срба, Козачински, био је у вештини писања за позорницу ученик Теофана Прокоповича, а ваљда већ од средине века по српским манастирским школама читају се и умножавају руски позоришни комади с балетом, са преписа доспелих овамо, изгледа, непосредно из Русије, и по налогу с двора царице Јелисавете.

Српска се књижевност, дакле, није определила за ону идејно-стилску варијанту књижевности коју су препоручивале и за коју су се онако енергично и онако сурово залагале ортодоксне цркве у Москви и грчком делу Свете Горе током XVII века, па и један део српског свештенства у Угарској у XVIII столећу. Положај српске књижевности имао је аналогија управо с положајем украјинске књижевности, и тај моменат животности, тај готово практични разлог, однео је превагу. Јер, те књижевности стајале су на граници религија и на граничним прилазима својих

народа и култура. Њима је био, како је говорио Лазар Баранович, "в сии полнија брани времена всего полезнее меч". Онај мач који се, према Венцловићевим речима, попут језика у устима носи.

То је време када српски вертеп користи Сковородине песме, а грчки проскинитариони – путописи и водичи по светим местима Палестине – преводе се у српској књижевности понекад посредством украјинских и руских верзија, као што је случај са штампаним водичем Христофора Жефаровића. Историчари, као гроф Ђорђе Бранковић или Јован Рајић, у својим историјама Срба чине честе и неизбежне осврте на руску историју и преко њихових дела, која доживљују велику популарност, српска се читалачка публика упознавала и са руском прошлошћу. Баронијусова историја цркве чита се код Срба у Скаргиној пољској преради, али у руској редакцији петровске епохе. Парадокс је да се чак и Дубровчанин Мавро Орбин са својим капиталним делом *Il regno deli slavi* (Пезаро 1601) код Срба чита у рускословенском преводу израђеном по налогу Петра Великог и објављеном у Русији 1722. године. Барокни славизам, тако типичан за српску историографију XVII и XVIII века, често се обраћа руским читаоцима. Тако су списи Атанасија Даскала Србина, Павла Јулинца, Василија Петровића-Његоша или Захарије Орфелина посвећивани руским царицама, царевима или највишим личностима на руском двору. Кончаревићева рукописна историја Срба још увек се чува необјављена негде у Украјини, а један настављач Бранковићевих *Хроника* свој рукопис оставио је у Москви, где се и данас налази. Најзад, треба истаћи да уз онај школски, нормативни утицај руске барокне версификације који се огледа код писаца српског барока од Венцловића до Рајића и Орфелина, делује иједан слој руске рокајне версификације у веома широким круговима српске не нарочито образоване публике, која у рукописним зборницима песништва у XVIII веку преписује Сковороду и друге песнике у оригиналу, бирајући оне песме и ауторе који се радо певају. У вези с тим треба рећи да и руком писани уџбеници за Карловачку српско-латинску школу, на којој предају руски учитељи, обилују барокном поезијом у пољским тринаестерцима, која је једним делом преузета из руских извора, као што је случај са поетикама оног времена (Нотингемски рукопис и један рукопис Матице српске), или са другим приручницима, као што је онај из пера непознатог карловачког магистра настао 1734. године и сачуван у Бечу.

Насупрот оном току интересовања српских писаца и читалаца за руску књижевност, који је текао независно од тога је ли руски језик прихваћен или не, јавља се са доласком Максима Суворова, Емануила Козачинског и других руских и украјинских учитеља и песника у српске школе у Београду и Сремским Карловцима тридесетих година XVIII века један нов снажан подстицај интересовања за руску књигу и културу подржаван овог пута и приближавањем српског књижевног, школског и црквеног језика руском. Тада се ствара под утицајем руских учитеља, руских школских програма и уџбеника – као што су буквар Теофана Прокоповича и граматика Мелетија Смотрицког – рускословенски језик српске књижевности, који је уједно био и језик зрелог барока код Срба. Тај рускословенски језик донео је многобројне промене у српску књижевност. Он је омогућио и потпомагао увођење риме и силабичке версификације у српску

књижевност, мада се мора напоменути даје барокне силабичке и римоване поезије било код Срба и у XVII веку, дакле, пре продора рускословенског језика. Даље, рускословенски језик потиснуо је језик старе српске књижевности и црквеног обреда, који је негован као српска рецензија старословенског језика од IX до XVI века. У исто време руско-словенски језик је у барокној епоси одложио увођење народног језика у књижевност, за шта су били ударени темељи још у XVII столећу и за шта су се залагали неки од најугледнијих писаца (на пример, Венцловић) који у првој половини XVIII века нису прихватили рускословенски. Тако је народни језик оснажен поново тек у време класицизма, када диглосија српских писаца овог правца уводи народни језик за дела писана ниским стилом. Најзад, увођење рускословенског језика онемогућило је касније мешање изражајних варијанти високог и ниског стила, мешавину црквеног и народног језика код Срба, јер они нису били истог порекла, пошто је црквени био русизиран. Тако у српској средини није било могућно у XVIII веку остварити ломоносовски "посредствени стил", који је оплодио руски књижевни језик путем мешања црквеног с народним језиком. Отуда у српској књижевности словеносрпски није имао могућности да се развије, јер је садржао елементе два различита језика (руског и српског), а не елементе истог језика у служби цркве и пука, каквим је располагао Ломоносов.

Песме са руском тематиком природно налазе место у таквим приликама у српској усменој књижевности као што је случај са оном "народном песмом" о Петру Великом коју Орфелин уноси у своје издање монографије о Петру Великом (Венеција 1772), или са оном песмом о полтавској бици коју је написао у Риму 1710. дубровачки песник Игњат Градић одмах после победе Петра Великог над Швеђанима код Полтаве 1709. Спев је Градић послао у Русију српском писцу и руском дипломати Сави Владиславићу, који је учествовао и сам у бици, па је у заоставштини Владиславића овај спев о "Полтави" могао, можда, видети и Пушкин, јер се, пишући своју *Историју Петра I*, интересовао за Владиславића, који је био у присним везама са Пушкиновим претком Абрамом Петровичем Ганибалом.

*** * ***

Напоредо са многобројним подстицајима и додирима, који су ишли из руске књижевности ка српској, одвијао се један природан реципрочни процес, утицај српске књижевности на руску у XVII, XVIII и почетком XIX века.

У XVII веку руски монаси преносе са Атоса у Русију српске утицаје и у зборнике житија уносе животе српских светитеља (нпр. св. Саве). Уз то, српско рукописно наслеђе послужиће преко мисије Арсенија Суханова 1643. за основ никоновске ревизије црквених књига у Русији. Српски путописац и дипломата у служби Петра Великог Сава Владиславић (око 1664-1738) превео је чувено дело дубровачког историографа Мавра Орбина *Il regno deli slavi* (Пезаро 1601) на руски или неку врсту рускословенског језика. Превод је израђен по налогу Петра Великог и штампан је у Русији 1722. године, па се тако отворио пут да дубровачки историограф и српска историја, којој је он посветио највише пажње у свом делу, нађу пут до руских читалаца и руске јавности. Уз то, познато је да је Сава

Владиславић на пијаци робова у Цариграду купио и поклонио Петру Великом једног малог црног дечака, који ће касније постати познат под именом Абрам Петрович Ганибал. То је прадед по мајци песника Александра Пушкина и везе Ганибала и Владиславића остаће и даље срдачне, те ће Ганибал пратити Владиславића на дипломатском путу у Кину као командант војног обезбеђења. На том путу у Кину нашао се још један српски писац уз Владиславића – Иван Крушала, а на новоповученој граници између руског и кинеског царства Владиславић ће на крају своје мисије (о којој пише и путопис) подићи храм посвећен св. Сави српском. Поменути Владиславићев путопис по Кини писан је, у ствари, као поверљиви извештај за руски двор, али носи и несумњиве књижевне врлине.

Следећи Србин који се прославио у руској средини био је Макарије Петровић (1734-1765) из Темишвара. Он је као професор реторике и философије на Московској академији стекао знатан углед, а његове беседе представљају узоре руске омилитике XVIII века. Као што је Козачински везивао две књижевности и био руски и српски писац једновремено, тако је исто Петровић био и српски и руски списатељ, веза између две књижевности.

Међу оним списима српског XVIII века који су оставили највидније трагове у руској средини свакако је капитално дело о Петру Великом Захарије Орфелина (1726-1785). *Житије и славнија дела государја императора Петра Великаго* (Венеција 1772,I-II*)*, најраскошнија српска књига читавог столећа, најлепши пример барокне опреме једне штампане публикације, у ствари је једна историја Русије која се у свом већем и завршном делу претвара у монографију о Петру Великом. Посвећена је руској царици Катарини II и убрзо после изласка толико је била тражена у Русији да је године 1774. при Императорској академији наука у Петрограду изишао руски превод овог дела у редакцији М. М. Шчербатова и В. А. Тројепољског. Венецијанско издање Орфелиновог Жити*ја Петра* великог имао је касније у библиотеци Александар Пушкин и, пишући своју *Историју Петра I*, на десетак места он се изричито позивао на Орфелина.

Са таквим основама у области руско-српских веза ушла је српска књижевност у другу половину XVIII века и у своју просветитељску фазу.

Однос писаца барока према књижевном језику

Однос писаца српског барока према језику условљен је њиховим сложеним положајем и укрштањем многих утицаја. Током XVII и XVIII века српска књижевност барока стварана је на три различита књижевна језика: на српско-словенском, на народном, говорном језику и на руско-словенском.

Српско-словенски језик српска књижевност барока наследила је из старе српске књижевности (IX-XVI века) и то је био језик црквених књига и обреда и у овоме раздобљу. Али, у овом раздобљу тај се језик (нешто измењен) почео употребљавати и у профаним списима (Бранковићеве *Хронике)* и управо ту добија барокни стилски

набој. Бранковићева реченица широког распона, богато разуђена, вуче порекло од стилских напора XV века. Понекад главни глагол реченице има посебне одлике: писац препушта читаоцу да га одреди, а сам даје тек низ синхронизованих партиципа, тако да Бранковићева реченица, свакако јединствена у читавој српској књижевној историји, представља један од два најважнија стилска напора читаве епохе. Треба истаћи да српско-словенски језик (термин је Бранковићев) негује и већина других писаца барока (Пајсије, Чарнојевић, Шакабента, Јевтимије Светогорац, Венцловић и други Рачани). Веома је карактеристично за српску барокну књижевност да се народни и српско-словенски језик нису мешали, али да су често у истом делу стајали један до другог у различитим улогама, пошто је језик молитве, или других списа за црквену употребу увек био српско-словенски.

Појава народног језика у српској књижевности барока има веома сложене узроке. Народни језик био је у извесној употреби и у старој српској књижевности и утицао је на језик њених правних, медицинских списа и повеља, а с друге стране био је вековима у употреби као језик народне књижевности, као и богате ренесансне књижевности у Дубровнику. Увођење народног језика у српску књижевност одиграло се у XVII веку, и носи печат ондашњих прилика. Као што је реформација морала изазвати католичку реакцију, тако је и снажење католичанства у противреформационим процесима морало изазвати, свуда и увек када је долазило до контакта између источног и западног хришћанства, православну реакцију на католичку противреформацију. Тако су средства која је западна црква преузимала од реформације као најефикаснија, морала бити уведена и у методе православне цркве. Једна од важних ставки тог метода, који захтева широко пропагирање вере, јесте увођење народног језика у пропагандну црквену књижевност, па је тако и у српску књижевност барока уведен народни језик, мада то у ствари није у потпуности одговарало ономе што се догађало у реформацији, која је насупрот латинизму уводила народни језик, док је у српској књижевности народни језик стајао према црквеном језику старе српске књижевности, који није био грчки, него српско-словенски језик. У сваком случају, популарисање у најширим масама на њиховом нивоу и језику католичке пропаганде, појачана агресивност језуитског реда и католичанства у целини, изазвали су током XVII века посебно у пограничним регионима источног хришћанства према западном (у Украјини, у Србији и Црној Гори) потребу својеврсне реакције. Само тако се може објаснити програмска тежња књижевне школе Рачана – Јеротеја, Гаврила Венцловића, Григорија, затим Исаије Ђаковића и других од Гаврила Тадића до анонимних писаца и песника Црне Горе и Боке, да се изврши широка популаризација црквене књижевности, да се свештеничке посланице народу, црквене беседе, драма и световна књижевност, као путописи и писма, да се готово цела једна нова књижевност створи на народном језику. Српски су се писци тако неосетно нашли на позицијама истоветним са својим земљацима из Босне и Хрватске који су као Бартол Кашић, Дивковић, Качић, Релковић и други радили на ширењу књижевности на народном језику. У биконфесионалној Боки Которској, у песништву Змајевића, Баловића, Ненадића, Луковића и других анонимних песника, народни језик се користи попут сличне праксе дубровачких песника ренесансе и барока. Треба истаћи да је књижевну праксу на српско-словенском и на народном

језику пратило и писмо. Црквена ћирилица је била везана за дела настала на српско-словенском, док је за народни језик, посебно код Венцловића, била у употреби поједностављена ћирилица. Од шест писмена која касније Вук уноси у своју реформисану ћирилицу Венцловић већ употребљава три (ћ, ђ и џ), а Ненадић је тражио да се правопис и језик књига намењених народу прилагоди сврси, "да се изговара онако како се штије". Међутим, тек нова времена донеће заокрет ка усвајању грађанске ћирилице; барок ће остати на симбиози два језика и два писма, који се могу срести и у истоме делу.

Поремећај у тај однос унео је страни језички утицај. Негде тридесетих година XVIII века, у време када прилив руских уџбеника и књига и долазак руских учитеља у српске школе на територији ондашње аустријске империје постаје пресудан, почиње се уводити руско-словенски језик у српску цркву, наставу и књижевност. Под притиском наредби митрополита Јовановића и Ненадовића, који искључују из обредне употребе све књиге које нису штампане у Русији (до чега долази због политике бечког двора, спремног да унијаћењем одроди српски живаљ у монархији), српско-словенски језик, језик старе српске књижевности, био је потиснут, а могућност природног мешања народног језика и језика цркве онемогућена, јер после увођења руско-словенског то више нису били исти језици. Тим новим језиком, руско-словенским, међутим, барок је на велика врата улазио у српску књижевност и руски извори и узори остаће пресудни у стварању највећих писаца српског рококоа као што су Орфелин или Рајић. Руско-словенски језик донео је српској књижевности две ствари пресудне по њен даљи развитак: увео је модерну барокну силабичку версификацију у српско песништво и допринео потпуном потискивању старог српског књижевног језика са његовим версификацијским обрасцима, прекидајући у исто време везу између народног језика и језика старе српске књижевности, која је последњи пут дејствовала у раскошном језику Гаврила Венцловића, другом великом стилском напору барокне епохе.

Путеви ширења књиге

Путеви ширења српске барокне књиге нису уобичајени. После успона старих српских штампарија XV-XVI века, у тренутку велике кризе, када турска сила допире под Беч, српска књижевност остаје без сопствених могућности за ширење књиге, без штампарија и у средини која непријатељски гледа са обе стране турско-аустријске границе чак и на писмо те књижевности. Тада долази до обнављања преписивачке делатности, раније вековима коришћене по манастирима, само што се ова делатност сада ставља у службу много ширих потреба просвете и профане књижевности. У недостатку штампарија преписивачко-илуминаторска делатност постаје важна брига самих писаца и готово сви барокни писци српски на неки начин су и преписивачи и илуминатори књижевних списа, а скоро сва најважнија дела српске књижевности барока остају у рукопису, као Венцловићев беседнички опус од близу 20.000 илуминираних страница, Хронике грофа Ђорђа Бранковића на око 2700 страна, већина песничких заоставштина XVII и XVIII века, од Змајевића, Чарнојевића, Рачана, до Козачинског, сви стари српски путописи од Тадића до

Јеротејевог, драмски текстови на Северу и у Боки, драмска дела Баловића и Ненадића, историје Змајевића и Бакачића, епистоларна књижевност, анонимна поезија Пераста и Доброте, мемоарски списи итд. И дела страних књижевности шире се у преписима. Гаврил Венцловић је у својим списима оставио расут, али стилски изванредан превод библијских текстова и када би се сви ти фрагменти сакупили показало би се даје српска књижевност имала један класичан превод светог писма на народни језик већ у првој половини XVIII века. Ова симбиоза преписивача и илуминатора донеће и нови профил књижевног ствараоца, који је често у оквирима исте барокне стилске наклоности напоредо неговао књижевни и ликовни израз, као Змајевић, Баловић, Тадић, Рачани, нарочито Венцловић, Жефаровић, Орфелин, Арсеније IV Јовановић и други. Полемички списи, који због своје антикатоличке усмерености нису могли бити објављени све даје за то и било техничких могућности, такође су ширени у преписима и остала је у рукопису читава једна полемичка богословска књижевност српског барока од Рајића, Орфелина, Теотокиса, Дионисија Новаковића и других.

Поред ових, било је у српској књижевности XVII и XVIII века списа који су ширени у преписима зато што нису још имали статус праве књижевне речи. Такав је случај са рукописним песничким зборницима – "песмарицама" или "ђачким поцепницама", који се шире по Србији, Хрватској или Боки често бележећи различитим писмом исте песме, углавном певаног лутајућег репертоара усмене и уметничке књижевности не само српске и хрватске, него и руске, или немачке. Такве зборнике састављају: у Црној Гори непознати Пераштанин око 1690. године, у првој половини XVIII века низ бокељских записивача, а на Северу негде на ратиштима Евгенија Савојског настаје првих деценија XVIII века такозвани *Ерлангенски рукопис,* велики зборник народног песништва и барокне поезије богато илуминисан иницијалима, који воде до Жефаровићевог и Орфелиновог ликовног барока. Песмарица Теодора Добрашевића (1763) и низ других почеће крајем XVIII века да примају и песме нових стилских схватања – класицизма и предромантизма. Сви ови напори на плану преписивања књиге нису могли, међутим, да задовоље потребе српске књижевности. У недостатку сопствених штампарија она се испомагала на два начина: бакрорезном књигом и објављивањем у штампарским средиштима ван своје средине, у Венецији или у Русији. Узалудна борба од близу једног столећа (1690-1770) за добијање српске штампарије, довела је српске списатеље у положај да почну објављивати своја дела далеко од постојбине у туђим штампаријама. Тако они објављују у Трговишту, Делском манастиру, Дугом пољу, у Римнику, Блажу и Јашију у Румунији; у Бечу Жефаровић спрема своја бакрорезна издања (1741-1748), а Орфелин наставља ову праксу бакрорезног отискивања књига у Сремским Карловцима (1758-1778). Године 1754. венецијански Грк Димитрије Теодосије тражи од млетачких власти одобреље да отвори ћирилску штампарију, и у њој после 1761. он и његови наследници почињу штампати српске књиге. Венецијанска штампарија објављује историјска дела, Орфелинов часопис *Магазин* (1768), низ буквара, календара, уџбеника, црквених књига, поезију итд. Српске књиге штампају се и у Бечу, Будиму, Пештину, Халеу и у Русији. После 1770. године све више је српских штампарија Поред званичне бечке Курцбекове штампарије, Будимска универзитетска штампарија, и друге,

настављају рад на објављивању српске књиге, али оне већ стоје у служби новог укуса и другачијих стилских тежњи које се удаљавају од барокних канона.

Читалачка публика

Читалачка публика барокног доба имала је важну, можда важнију улогу него читалачка публика претходних епоха. Њен углед и утицај био је огроман. Иза великих напора који српску књижевност XVII и XVIII века бацају са Истока на Запад, из једне књижевне сфере на умору у другу до које се мора пробијати са великим напорима; иза борбе за нови књижевни израз, за освајање новог стила, за актуализовање књижевности; иза упорних покушаја да се реформишу књижевни језик и правопис, да се омогући растурање књиге преписима, бакрорезним издањима и штампаном речју – стајао је као покретач свега тога угледни и моћни читалац књижевног дела. Борба за мецену, високог покровитеља и наручиоца књиге, у свом посебном и за ову епоху карактеристичном облику, једна је од важних особина барокне књижевности уопште. Читалац у том раздобљу постаје важнији од писца и његов потпис и лик налази се испред потписа творца књижевног дела и њему припада угледније место него самоме писцу. Књиге се посвећују високим личностима, владарима или црквеним великодостојницима, који су у исто време наручиоци, заштитници писаца, финансијери издавачких подухвата и читаоци. Понекад име писца није ни сачувано, али је остало у заглављу књиге богато калиграфски исписано име свемоћног читаоца, који се јавља као једини потписник књижевног дела. Први силабички барокни стихови српске књижевности у XVII веку посвећени су једној кнегињи, Јелени Басараби, уџбеници српских школа посвећују се митрополиту Вићентију Јовановићу, Жефаровићева *Стематографија* (1741) посвећена је патријарху Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, а песник ове књиге Павао Ненадовић млађи посвећује своје стихове Жефаровићу, док се његово име једва назире. Богато илустрована Орфелинова дела носе на челу раскошне посветне странице: *Маловажное привјетствије* епископу Мојсеју Путнику (1757), *Омологија* (1758) и *Калиграфија* (1759) митрополиту Павлу Ненадовићу, монографија о Петру Великом руској царици Катарини II. Драма Емануила Козачинског носила је посвету у облику балетске нумере митрополиту Вићентију Јовановићу, који је присуствовао првом извођењу, епистоларна књижевност има највише адресате, Марију Терезију, грофа Ђорђа Бранковића, надбискупа барског Андрију Змајевића, хиландарска братија обраћа се кнезу и већима Дубровачке републике, итд. Змајевић свој *Љетопис* посвећује папској курији, Атанасије Даскал Србин свој спис о разорењу српске земље "царевни и великој кнегињи" руској Софији, Бранковић своје списе сопственом наследнику на српском престолу или аустријском двору и цару, Василије Петровић М. И. Воронцову, који му је посредник код руског двора, итд. Грбови и портрети у медаљонима гравирани на посветним страницама српске барокне књиге сачували су ликове својих читалаца, док ликови неких од најистакнутијих писаца епохе до нас уопште нису дошли (Орфелин). Та публика навикнута на помпу, церемонијал и блесак јавног живота, тако карактеристичан за барокно доба, држала је до тога да се појави на насловним страницама српских књига, и када то није могло бити остварено редовним путем, онда је та и таква публика стављала накнадно свој

потпис на књижевно дело, бележећи као празник дан када је спис прочитан. Читава књижевност записа на белинама српске барокне књиге говори о љубави за читање, о бризи за одржавање књиге, коментарише садржај, бележи луталачку судбину књиге, која мења власника често и судским путем, или се за дебеле новце откупљује од Турака да не би била уништена У таквим приликама ничу и прве велике приватне и јавне библиотеке српске – оне у митрополији београдској и карловачкој и оне по списатељским домовима Бранковића, Змајевића, Василија Петровића, Венцловића, Орфелина, Рајића, и других. Приватне библиотеке овог доба све више се пуне барокним делима домаће и стране књижевности, као што је случај са књижницама Н. Милутиновића, С. Пантелејмоновића, М. Несторовића, браће Рашковића, Симеона Черනојевића од Маче, А. Теофановића, А. Исаијевића, В. Марковића, Пантелејмона Хранисаљевића и др. На супротном крају ове друштвене лествице, при њеном дну, стоји друга, многобројнија, али посебно усмерена српска читалачка публика – читалац "просјак". Барокни славизам, који полаже наде за ослобођење балканских хришћана од турске власти уз помоћ једноверног и истонационалног руског (а у XVII веку и пољског) народа, окупља на заједничким интересима и најшире слојеве српског народа, ону полуписмену или сасвим неписмену тежачку или војничку граничарску масу, сабрану око проповедничких амвона српских цркава у аустријској империји, спремну да за слободом и кором хлеба пређе границе царевина и одлута из Турске у Угарску, из Срема у Русију. Та маса је страсни поклоник књижевне речи када она погоди њене интересе, она ствара прве писце од заиста широког угледа и незапамћене прође, као што је Венцловић, који у првој половини XVIII века већ носи терет чисто књижевне славе. Тај покрет за демократизацију писане речи осетан и у хрватској књижевности (Витезовић, Хабделић, Качић, Дивковић) обраћа пажњу писца на најниже класе и у барокном славизму обједињује интересе свих слојева српског друштва од врха до дна. Ти читаоци са дна друштвених слојева, то су они "чатитељи" и они "слишитељи" којима се обраћа Бранковић у својим *Хроникама* рачунајући очигледно и с неписменом публиком свих узраста којој ће његово дело бити *читано*. То су она шарена друштва ходочасника којима се обраћа и за које пише Гаврил Тадић на народном језику свој водич по светим местима, да му се касније придруже Арсеније Чарнојевић, Јеротеј Рачанин и други; то су она "браћа красојевићи", "љубодрази", "браћа Дрињани", "лупље, неверни безаконици" којима се Венцловић обраћао са своје коморанске предикаонице, пишући у предаху од других послова своје списе на народном језику упрошћеним правописом за "некњижевне", "за сељане и просце људе", "простим људем на разумност". То су они необуздани горштачки ратници о којима владика Данило Петровић Његош пише 1700. године да се "бога не боје, а господи до руке не доходе", и за које је састављао своја слова "крупна и чатовна", да се могу "добро читат и разумјет". То су они за које је Змајевић писао свој *Љетопис* народним језиком и ћирилицом сликајући српску историју, они за које је Иван Антун Ненадић састављао своје списе на популаран начин, стрепећи да иначе, "освем књижевнијех и разумнијех, не би остали, а ђеца навластито, ни умјели штјети и користно разумјети". Вештина слушања уздигнута је у тим временима до култа, и чак претпостављена уметности казивања или писања. Тако је чин прихватања књижевног дела био признат и на овом најнижем нивоу за чин креативнији од песничког чина, а српски барокни

писац остао у сенци премоћног "потписаног читаоца" мецене с једне стране и с друге у сенци ограничених моћи "читаоца просјака" или неписменог слушаоца књижевног дела, који је у масама стајао пред њиме.

Књижевни токови српског барока

Песништво српског барока

Српско барокно песништво у три таласа током XVII и нарочито XVIII века доноси новине у књижевне обичаје онога времена: најпре у прелазном периоду, који се као барокни медиевализам исказује у облицима где се преплиће старо и ново, потом у самом барокном и најзад у рокајном свом слоју.

1. Прелазно доба или барокни медиевализам

Барокни медиевализам карактеристичан ј е за све оне песнике који се тешко опредељују за силабички римовани стих, новину која долази из пољске и украјинске књижевности. Они се најрадије држе формалних обележја старог српског песништва (IX-XVI века) које нема изражен стих у данашњем значењу речи и нема риму, него се исказује у облику блиском реторичном химничном црквеном песништву и библијским версетима. Барок је у ову поезију током XVII и XVIII века продирао на различите и веома специфичне начине. У прози карактеристично је да се маниризам XV века обнавља са новом снагом у стилским напорима грофа Ђорђа Бранковића, који на граници XVII и XVIII века добијају барокну боју, или у писмима светогорских монаха Дубровачкој републици из XVII столећа, која се ослањају на древни маниристички поступак византијске и српске књижевности, па тако чине стилски адекватне пандане барокним писмима која из Дубровника стижу на Свету гору. У песништву барокни медиевализам обележава читаве области где се старо додирује с новим и где у пограничним зонама српска књижевност долази у додир с другим књижевностима. У Подунављу српска књижевност је у сталном додиру са аустријским и мађарским бароком, у Црну Гору барок је продирао преко Дубровника и Боке, у Србију са различитих страна: италијански и руски барок преко Свете горе, пољски барок преко Кијева, а домаћи барок преко Дубровника, Далмације и северне Хрватске. Песници барокног медиевализма поседовали су у својој древној осећајности неке особине на које се могао лако надовезати и накалемити барокни укус. Заједничке црте са наступајућим барокним стилом они су налазили у наклоности за снажан религиозни израз прожет љубављу непатвореном и готово овосветском, као што је случај код Арсенија IV Јовановића Шакабенте, када оставља свој антологијски Запис у сребру чудотворне иконе:

Недостојан син јесам
царице небесна, теби,
по богооткровењу ученика

сина твојега и Бога,
у сунце одевени лик,
украшен чудодејствија сребром
или златом, оденути, и овај,
света овога богатством
мноме начињен венац,
теби,
венцем од дванаест звезда овенчаној,
положити на главу.
Но ти, која си у свим тварима,
небесним и земним,
моје ка Теби и тобом к лику твоме
у чуду овом живоме,
топле вере усрђе и чисте
не презри;
поред свих, од овог света
тебе љубећег, утвари богатих,
што се за тебе сатворити могу,
примити може те и моја.[1]

[[1] Текст се наводи у данашњој језичкој верзији.]

Укус нове епохе огледа се код ових песника барокног медиевализма и у тражењу заједничког именитеља са новим барокним стилом у области других наклоности на формалном и садржинском плану, као што су интересовање за разуђеност израза, за метафоричност, за страсну религиозност, за опсесије које су им наметале мисли о пролазности и смрти, за алегоричност и херметичност, за манирустичке поступке и друге црте у низу сложених особина барока. Сензуалност замењивана грчем савести, екстреми мистицизма и рационализам, фанатичан ентузијазам непорочности, који се може данас сматрати изопаченим обликом сексуалности, све су то дилеме на које је био осуђен и српски песник. Његов песнички репертоар, међутим, није био условљен само уметничким преокупацијама напрегнутог времена и једног немирног поднебља, нестабилних турских граница, фестунга и опсада, где су заједно морали ићи и ишли су успех и смрт, радост и патња, раскош и беда. Атмосфера опште пролазности и несталности, мотиви варљиве среће и окрутне, неумољиве и неумитне смрти исто су толико наслеђени књижевни клишеи, колико и актуелни проблеми времена и стила који владају Европом у XVII и XVIII веку.

Метафора као "коло среће", која се јавља код Гундулића у зрелом дубровачком бароку, понавља се 1682. и код песника и митрополита Михаила, везаног за северна средишта, за Смедерево и Жичу, за Београд и Пожаревац. Исту тему кола среће имају и други песници барокног медиевализма, као Василије Петровић Његош, или Гаврил Стефановић Венцловић. У истој епоси јавља се и нова популарност древне "песме смрти", која се у средњем веку преводи с грчког а у XVI столећу с латинског, да у барокним временима дође до прераде песме смрти у новом стилу.

Овој теми плаћају дуг анонимни и други песници као Кипријан Рачанин, или Гаврил Стефановић Венцловић, који своје читаоце води у једну "шетњу по гробљу" пуну реторичних питања која ударају право у барокни нерв човека раног XVIII века али евоцирају и оно што се данас зове "барокна готика":

И можете ли по костију прознати
тко је био цар, краљ, принц?
Врло разгледајте грозљиви зглед,
телеснога стаса зглавке, те кажите,
који је био који јунак, војак, војвода ли,
просјак, ил му на гласу кмет,
и врли бољарин богат?
Који ли је пак грбави старац
и фришак младић био;
груб, хубав ли, крштен, некрштен ли,
кога ли је који рода и племена?
Није ли све једно – земља и прах!
Кошчине ка камење ваљају се...

Венцловићева омиљена метафора "црни биво у срцу" отвара нову тему, тако типичну за раскол у души барокног човека. Јевтимијева атоска причесна молитва инспирисана Метафрастом, у 1642. години даје слику човека разапетог између светлих и тамних страна своје природе, мешање побожности и сензуалности јавља се код Венцловића у *Химни богородичним сисама*, или код Ненадића у Вероникином апострофу убрусу са Христовим ликом. Код песника барокног медиевализма може се назрети, поред ових садржинских и тематских оквира блиских барокном укусу и барокизација друге врсте, на формалном плану.

Сусрет две маниристичке школе, једне древне византијске, која траје у крилу старе српске књижевности и друге, нове барокне, одиграва се управо у овом тренутку и на тлу српске поезије XVII и XVIII века. Кићени стил старе српске књижевности познат као "плетеније словес", који се може пратити све до Кантакузина у XV столећу, поново добија снагу и израња на површину у Венцловићевим списима, где добија барокну боју условљену вероватно украјинским или пољским предлошцима, а може се упоредити и са Бранковићем. Један други облик старе српске књижевности, песничка загонетка, у барокним временима добија код Гаврила Тројичанина и других писаца XVII века херметичан облик, загонетка се спасава од одгонетљаја, имена писаца се крију исписана тајном азбуком, тако да се читалац налази у правом лавиринту, из којега писац сматра да га није потребно спасавати.

Напоредо са оваквим продорима барока у песнички свет који се држи средњовековља, јавља се и тематски паралелизам у песмама писаним различитим проседеима и различитим версификацијским поступцима. Тако се теме као: "унутрашњи замак", "варљива срећа", "јаукање грешника из пакла", "мртвачки плес", или пак песничке врсте, као писарске молитве, ламенти над пропашћу царевина или градова, над пропашћу Србије и Београда, јављају у оба облика: у

невезаном слогу старог српског песништва и у силабичком барокном стиху с римом. Тако су се и похвале српским владарима и светитељима почеле певати поред древних литургијских форми и у пољском тринаестерцу.

Понекад јављају се и отпори новим песничким облицима, новој версификацији, па српска књижевност запада у нешто што би се могло назвати Птолемејевим петљама. Химна пролећу, позната из рукописних зборника српских и хрватских, писана у римованим строфама, код Венцловића заодева се у древну литургијску форму његовог реторичког песништва. Непознати Врдничанин пераштански ораторијум о боју на Косову, писан у стиху, преноси у прозу, итд.

Једна општа криза поезије и дезинтеграција сензибилитета јављају се у тренутку када српско песништво почиње да болује прелаз из крила једне, византијске у крило друге, западноевропске, бароком у том тренутку захваћене цивилизације. Најбољи песници барокног медиевализма, као Гаврил Стефановић Венцловић (око 1680-1749), Кипријан Рачанин (друга половина XVII – почетак XVIII века), Арсеније III Чарнојевић (око 1633-1706), Арсеније IV Јовановић Шакабента (1698-1748) и други, једва да се могу препознати ако се одлуче на "пољске вирше", ако пређу у нови стил и почну стварати силабичко песништво с римом. Ако се упореди њихова поезија у традиционалном невезаном слогу са њиховом поезијом у стиху с римом, видеће се како се њихов поетски репертоар редуцира, како само неколико осећања и тема добијају право грађанства у новом свету поезије, окренутом формалним преокупацијама још неосвојеног помодног израза

2. Зрели барок

У једном новом декору, у средини обележеној новим барокним грађевинама, раскошним одевним предметима и ентеријерима опремљеним са новим барокним укусом од слике и гравире до књиге и илустрације уз књигу, ниче и српско песништво зрелог барока везано за римовани силабички стих са непокретним одмором. Најпре доста колебљиви једанаестерци и дванаестерци почињу продирати у песничко дело Гаврила Тројичанина, Кипријана Рачанина, Никанора Мелетијевића и Венцловића, као што их има и преузетих из руских извора (Партеније Павловић), док Константин Студенички средином XVIII века пише збирку духовних песама под насловом *Стихи на архијерејскаја знаменија*. Дванаестерцима се служе Орфелин (који у *Магазину* 1768. прештампава руске дванаестерце), али у свом *Горестном плачу* (1761) стих ломи на пола. Двоструко римовани дванаестерац јавља се у Боки под утицајем Дубровника и његовог барокног песништва и то како у епском, тако и у лирском и драмском песништву Црне Горе. Здравице непознатих бокељских песника, Змајевићево песничко дело, песме Вицка Болице и многи други песнички састави писани су овим стихом, а он је одјекнуо и далеко на Северу у српској књижевности Подунавља, где га непознати записивач уноси почетком XVIII века у своју рукописну збирку касније названу *Ерлангенски зборник*. У истом зборнику јавља се и неримовани дванаестерац, пореклом из народног песништва, који чини лакшим прихватање приморског облика двоструко римованога дванаестерца.

Ипак, основни стих српског барокног песништва, стих који је обезбедио прихватање риме и увођење силабизма у српску поезију, дошао је у српску књижевност са друге стране, из Пољске преко Украјине под називом "вирш". То је такозвани "словенски хексаметар" или пољски тринаестерац, силабички стих са одмором после седмог слога:

Посла на мја меч и Глад, зуби зверej љутих
напоји мја водоју из потоков мутних,
В достојаније твоје јазици придоша
и всју свјатињу Твоју вдруг опровергоша.
Трупија рабов твојих лежат побијених
в брашно птицам небесним, в смраде повержених
Крови их пролијаша јако воду зелну
а мене в плен введоша јако рабу бедну.
Појадоша мја љуте и опустошиша,
свех благ притјажаниј в конец истоштиша.

Овакви стихови, веома модерни за своје време, јављају се овде код Јована Рајића у плачу Србије над пропалом славом и несрећом свог народа под утиском читања једног страног песника, Емануила Козачинског, који је радио у српској средини. Доиста, мора се истаћи да је јављање пољског тринаестерца у српској средини и у српском песништву барока у почетку било условљено многим страним узорима и подстицајима. Први пут, колико нам је познато још из истраживања Павла Поповића, овај стих се јавља у српској књижевности средином XVII века, у *Пентикостару* штампаном у Трговишту у Влашкој 1649. године по наређењу српске принцезе и песникиње Јелене Басарабе. Песма тако објављена у пољским тринаестерцима била је и посвећена Јелени Басараби, а носила је назив *Епиграмма.* У пољским тринаестерцима отада се српско песништво исказивало све чешће. Посебно је велик број песама у овоме стиху читан и преписиван у школским уџбеницима реторике и поетике руске провенијенције, који су у српску средину почели доспевати око 1730. године са руским учитељима на подручју Београда и карловачке митрополије.

У зборнику непознатог карловачког магистра из 1734. године има 26 песама у пољским тринаестерцима, у Нотингемском рукопису (око 1729) и у варијанти тог рукописа у Новом Саду, број песама у пољским тринаестерцима још је много већи, готово је читав тај рукопис једна обимна збирка барокног песништва, прошарана понегде стиховима који најављују класицизам (Сапфина строфа). Мада је Нотингемски рукопис поетика преузета из руских извора, па и песме у њему припадају руској и украјинској књижевности, он је био у употреби по српско-латинским школама, с том наменом је преписан и ту је коришћен, па се мора рачунати с његовим утицајем на српско песништво и његова улога као и улога сличних приручника на усвајање пољског тринаестерца у српској књижевности не може се мимоићи.

После 1750. године неки Драгојевић потписао је дело *Зрцало науке* састављено у пољским тринаестерцима и у прози. Аутор је користио једно од издања *Апофтегмате* и беседе С. Полоцког, од којих је једна послужила као тема за дужу песму. Изреке поређане азбучним редом углавном су из античких извора. Тако дело својом поезијом припада бароку, а својим изрекама добија класицистичку боју.

Руски песник и значајан посленик у српској књижевности Емануило Козачински (рођ. око 1700) у својим песмама и у својој трагикомедији о српском владару Урошу V служио се овим стихом, и пренео га као наставник српских школа својим ученицима. Потом ће тај стих прихватити из уџбеника, са путовања у Украјину, у Кијев, и под утицајем Козачинског и других руских учитеља у српској средини многи српски песници барока, подвргавајући српски језик за њега скоро новој дисциплини риме. Павао Ненадовић млађи, Венцловић, Христофор Жефаровић (?-1753), Захарија Орфелин (1726-1785), Синесије Живановић (1711-1768), Јован Рајић (1726-1801) и многи анонимни песници неговали су овај стих, тако даје у пољским тринаестерцима била испевана свакако у XVIII веку већ химна светоме Сави, а Стерија је у класицизму преузео овај стих супротстављајући га античким песничким формама, док је Доситеј Жефаровићеве тринаестерце из *Стематографије* (1741) памтио целога живота.

Пошто је пољски тринаестерац понекад карактерисан и као пољска адаптација александринца, дакле дванаестерачког стиха, онда би се и интересовање за пољски тринаестерац у српском барокном песништву могло уврстити у оне напоредне покушаје да се дванаестерачки стих усвоји у крилу српског барокног песништва.

На другој страни овог интересовања за дванаестерац и тринаестерац, стоји интерес у српском песништву за осмерац као стих и као полустих. Наслеђен из средњовековног српског песништва (песма смрти *Аз данас умирају*... испевана је у осмерцима), овај стих у барокним временима бива широко прихваћен. Висарион Павловић (крај XVII в. -1756), Синесије Живановић, Јован Георгијевић (поч. XVIII в. – 1773), Никанор Мелетијевић, Рајић, Орфелин и други песници имају песама у овом стиху, али се он јавља и у руским изворима њиховим. Осмерац као полустих с римом има Василије Петровић Његош (1709-1766) у својој поезији, а осмерци Ивана Антуна Ненадића, бокељског песника из средине XVIII века, воде у правој линији до Његоша у *Свободијади*.

Улога осмерца веома је важна и у стварању дужих стихова, тринаестераца (8+5) и четрнаестераца (8+6). У *Ерлангенском рукопису,* у усменом песништву, код Рајића, у латинским и другим стиховима у употреби по школама у оно време, и у руским узорима јављају се ови стихови као што се римовани тринаестерац (8+5) јавља и у *Перашкој свадбеној песни* Змајевићевог рукописа, или у поезији И. А. Ненадовића. У XVII веку још, у песништву Боке такав римовани тринаестерац постао је стих епа (Иван Крушала). Осмерац као стих и као полустих има, дакле, веома сложено порекло и настаје у српској уметничкој књижевности под низом разнородних подстицаја (усмена лирика, српско средњовековно песништво, хрватске побожне

песме, украјинска и руска барокна поезија, дубровачка барокна епика и лирика, и најзад, латински школски обрасци). Овладавши овим лапидарним силабичким стихом и имајући напоредо с њиме две верзије александринца (дванаестерац и пољски тринаестерац) српско писано песништво освојило је у ствари ново средство песничког изражавања, цео један нови (силабички) систем версификације, који је судбоносно променио и његове садржинске токове. На мостовима између александринца и осмерца, и у оквиру њихових распона, изграђена је читава српска барокна поезија.

***

Жанровска обнова српског песништва у време барока омогућена је новим узорима и напуштањем система жанрова старе српске књижевности. Панегирик и свечана дедикација књижевних дела спадају међу најчешће неговане врсте овог новог стила. Негују их песници као Живо Болица, Трипо Скура, Никола Буровић, Фрањо Моранди, Стјепан Маровић, јеромонах Стефан, Козачински, Павао Ненадовић млађи, И. А. Ненадић, Орфелин, Јован Георгијевић, Рајић и други. Ламенти, тако типични за барокно песништво уопште, имају посебно место у песништву српског барока. Змајевић плаче над срушеним Дубровником, Козачински у својој трагедокомедији има плач Србије над својом судбином, на тај плач се надовезују Орфелин, који даје *Плач Сербији* (1761), и Рајић са стиховима *Сербљија разграбљена и опустошена ридајет*...

Поред панегирика писаних у славу Немање и његовог дома (Жефаровић), у славу српских светитеља (Синесије Живановић), или у славу личности новије историје (Козачински са поздравном песмом Вићентију Јовановићу, или Орфелин са истом таквом песмом Мојсеју Путнику), јавља се и низ песничких похвала у славу српских и других суседних земаља, које чине неку врсту патриотског песништва. Тако је Андрија Змајевић (1624-1694) опевао немањићке дворове на острву пред Перастом, Дубровник, Босну и Херцеговину, Рајић Београд под опсадом, анонимни песници Боку, Стефан Зурковић Срем, а Жефаровић је у Стематографији 1741. дао стиховане похвале читавог Душановог царства, укључујући и друге крајеве све до Хрватске као песничке девизе уз грбове. Синесије Живановић опевао је једну епархију, каталогизујући њена места у стиху, Висарион Павловић певао је у похвалу сарајевске цркве, а Василије Петровић Његош опевао је Црну Гору и њене споменике плачући над турском опасношћу и пропалом славом. Надгробни записи у пољском тринаестерцу јављају се код Козачинског, пригодно песништво неговали су скоро сви барокни песници (Рајић, Ненадић, анонимни Бокељи XVII века), а лирика добија прве импулсе у српском модерном песништву управо у овим временима и под утицајем са приморја.

Барокно песништво Црне Горе у XVII и XVIII веку обилује песницима и поетским врстама. Негују га Јероним Пима, Змајевић, Марко Ивановић Моро, Живо Болица, Трипо Скура, Никола Буровић, Лука Буровић, Петар Кинк, Фрањо Моранди, Стјепан Маровић, Антун Којовић, Василије Петровић Његош и бројни анонимни. Истиче се љубавна лирика бележена по рукописним песмарицама добротских

помораца, пишу се песничке посланице, епиграфике у стиху, лирика, сатира и паскавила, духовне песме, пригоднице и покладна поезија.

* * *

Графички и звучни експеримент песника српског барока играо је посебно важну улогу. *Carmina figurata*, поступак примењен и у српском песништву XVII и XVIII века, иде за тиме да ликовно (графичко) знаковље допринесе утиску који оставља песма на читаоца. Уз смисаони и звуковни јавља се и ликовни корелат, што доводи до осложњавања семиотског ефекта. Песме се у то време почињу исписивати и издавати као посебне графичке целине украшене орнаментима и гравиром. *Епиграмма* посвећена Јелени Басараби из 1649. године носи кнегињин грб и уоквирена је верижицом од кринова, а око грба је њена девиза. Песме се отискују у малим књижицама засебно, или као легенде уз бакрорезне листове. Песници су у бароку и цртачи и гравери и архитекти (Змајевић, Жефаровић, Орфелин). *Стематографија* (1741) Жефаровићева у ствари је збирка стихова, иако делује као раскошни албум гравира и хералдике. Она носи посветну песму патријарху Арсенију IV Јовановићу, 56 поетских медаљона уз грбове и завршну песму у виду похвале Жефаровићу од Павла Ненадовића млађег. Орфелинов *Поздрав Мојсеју Путнику* (1757) раскошно је илуминисан албум са низом калиграфски исписаних песама уметнутих у оквирну химну и повезаних акростихом. Акростих, који постаје омиљен у српском бароку, јавља се већ код Козачинског у *Привјетствију* Вићентију Јовановићу; акростих се јавља потом код Висариона Павловића или код Орфелина да открије име онога коме је песма посвећена или име писца. Павле Ненадовић и Орфелин везују рефрене својих песама у засебне целине које носе поруку ако се рефрени читају, а песме прескоче. Магични квадрати, као онај Жефаровићев или Орфелинов, где се имена патрона и мецена могу читати од средишта у свим правцима, трајаће као мода све до класицизма и Стерије. Посебно место у графичком експерименту српских барокних песника имала је парономасија. Гаврило Тројичанин (или неки други песник, нама непознат), у XVII веку по својим рукописним делима оставио је стихове и друге текстове исписане у необичним фигурама: у облику пужа, капије или у облику појединих слова за чије исписивање је коришћен читав низ стихова. Орфелин у *Поздраву Мојсеју Путнику* даје верижни преплет израђен од ситно исписаних стихова, где се крије песников потпис. На другом месту химну свом мецени Орфелин исписује у облику верижног преплета који приказује срце. Тако на плашту који придржавају два анђела у Орфелиновој књизи пулсира срце, чији је крвоток поезија, јер сплет саобраћајница што воде до срца у ствари су стихови. У *Калиграфији* (1759) Орфелин даје ореол сачињен од стихова који се читају и с лева у десно и с десна у лево.

Орфелин у *Омологији* (1758) користи један древни маниристички поступак остварујући троструку песму. Стихови су ту распоређени у виду троугла – два један до другог са малим одмором између, а трећи испод њих на средини. Попут песама низоземског песника Хенрика ван Фелдеке (van Veldeke, око 1145-1200) Орфелин овде у једну песму стапа три: прва се чита ако се песма схвати као целина, друга и трећа песма се добија ако се целина по вертикали подели на две

уздужне половине, при чему се средњи стихови читају и уз прву и уз другу уздужну половину песме. Ево како звуче те уздужне половине Орфелинове посветне песме из *Омологије,* која је нека врста молитве за слободу:

Прва уздужна половина	Друга уздужна половина
Убо прошу Тебе на небеси Боже живи Иж свјаческа веси, Умнож ' лета Сем рабу твојему, Господину, Пастирју нашему, Паулу дивну! Сербскому народу Презлатују Даруј нам свободу!	*Глас возношу Тебе на небеси Иж свјаческа веси, Милостиви Сего света Сем рабу твојему, Сербском сину, Пастирју нашему, Аки гривну Сербскому народу Богатују Даруј нам свободу!*

Акустичка трагања, карактеристична за стару српску књижевност, јављају се и у барокном песништву код Венцловића у силабичким дванаестерцима, Синесије Живановић читаве строфе испуњава стиховима начињеним искључиво од имена места из околине Арада, а барок у Боки (Ненадић) са игром еха који мења и допуњава стих, понавља се и на северу, код Рајића у спеву Бој змаја са орлови (1791). Техника акростиха и парономасије преживеће барок и остаће у наслеђе класицизму. По класицистичким уџбеницима поетике и реторике биће још увек коришћене необичне фигуре састављене од стихова (carmina figurata), сликана поезија или магични квадрати, иако ће тада већ бити смешно што Рајић у својој позно издатој историји оставља поруку скривену у неку врсту акростиха.

3. Епско песништво барокних писаца

Посебно место у песништву барока има еп. У књижевности Црне Горе он је обилатији него у српској књижевности Подунавља. Нарочито снажан замах добија епско песништво барока у Котору.

Око перашког боја против Турака 1654. године циклизира се језгро више епских дела Настаје тим поводом једна народна песма, један спев о том боју пише Андрија Змајевић (1628-1694), а истој теми посвећује свој еп пераштански опат Иван Круштала. Под утиском великог потреса који је разорио Дубровник 1667, Змајевић је испевао дужу поему *Словинска дубрава*. Побожни спев посебно је негован у барокној књижевности Црне Горе. Иво Болица 1660. на италијанском пише спев о животу заштитника Котора св. Трифуна, Вицко Болица, Вицко Дудан и Доминик Цецић (Динко Зечић) састављају спевове о животу и чудима блажене Озане, пастирице из црногорских брда, која се из православног села Комана спустила у

Боку да постане светица западног хришћанства. Религиозни еп одржао се у Боки веома дуго; на међи XVIII и XIX века Марко Ивановић, песник из Доброте, испеваће инспирисан Палмотићем свој побожни еп у шест одељака под насловом *Сјевање откупљења свијета*. Херојску епику у XVIII веку негују Крсто Мазаровић, Иван Антун Ненадић и Орфелин, који у Венецији 1765. објављује своју "историческу песму" о боју на Косову. Јован Чарнојевић (умро 1759), питомац Јана Томке Саског, у Јени 1740. објављује на латинском састављен спев *De bello Panonico libri VI*, а Јован Рајић даје историјски еп *Бој змаја са орлови* (Беч 1791) поводом сукоба хришћанских сила (Русије и Аустрије) са Турском (1787-1791). Захарија Орфелин опредељује се и за кратку епско-лирску форму у својој *Оди на воспоминаније втораго Христова пришествија* (1760), која носи макабристичку атмосферу.

***

У закључку могло би се рећи да је српски песник барока морао научити да своја искуства организује у оквирима језичког простора затвореног римом, непокретљивим одмором, бројем слогова и куплетом. Његове структурално-музичке преокупације, наслеђене из поетике средњовековне књижевности, постале су неупотребљиве. Са суштинских елемената поезије тежиште је пренето на формалне и резултати који су у почетку постизани нису били у сразмери са оним што је жртвовано, са уложеним трудом и са значајем који је имало овакво укључивање једног древног песништва са подручја византијске цивилизације у модерну поезију западноевропског барока. Није случајно што је у овом раздобљу у којем су преовладали помодни пољски "вирши" с римом, најбољи песник српског барока остао један писац барокног медиевализма, припадник прелазне генерације, поштеђен кризе сензибилитета која је погодила све "модерније" усмерене савременике његове – Гаврил Стефановић Венцловић.

Рококо

Песништво српског рококоа ускоро је поново изменило и преусмерило формална трагања барокних песника. Разлози ове преоријентације могу се наћи и у школским програмима XVIII века, где се почиње проучавати латинско песништво, које није засновано на силабичкој, него на стопној организацији стиха. Нови стих захтевају и јавне свечаности, честе и радо неговане у XVIII столећу, а управо ту се указивала потреба за акценатско-силабичким стихом, јер дуги силабички стих у куплету није био погодан за певање. Подстицаји из руске и немачке књижевности, акценатско-силабички систем учен по школама теоријски, и теоријска мисао руских песника теоретичара, (Тредјаковски, Ломоносов) олакшали су прихватање акценатско-силабичког система и у српском песништву. При томе, посебно важну улогу играла је у почетку певачка нумера уметнута у драмски текст ("кант") дошла из руског театра петровске епохе. Утицаји са Запада доносе већ јампски осмерац и његов трохејски пандан (Буквар славенски Рим 1753). Пролећна химна (која потиче из латинских извора – *Carmina burana* и која се почиње преносити кроз хрватске и српске рукописне зборнике поезије) очигледно носи кроз различите језике и

књижевности исту мелодију, која условљава њену строфику и ритмику, а та строфика је сложена, версификација је акценатско-силабичка и све то води напуштању силабичких традиција барока. То преношење мелодијског обрасца (а он условљава и версификацију) доноси понекад и тематске промене. Певачка нумера која, уметнута у руске побожне драме, пореди Богородицу са грлицом, у српској средини преноси ово поређење са Богородице на персонификацију Србије. Тако Козачински и Рајић у своје драме о Урошу V уносе певачке нумере *Преславна Сербије...*, односно *Прескрбнаја грлице...* За разлику од драмског текста који је у силабичким дистисима, "кант" има код ових песника компликовану строфу (aabccc) и акценатско-силабичку версификацију погодну за стопну организацију стиха и подесну за певање.

Важан следећи корак је одвајање "канта" (певачке нумере) од драмског текста и његов даљи самосталан живот. Рајић даје низ песама под карактеристичним називом "кант" или "пјесн" (1760. и 1766). Најважнији тренутак у даљем развоју српског рококоа и једна од кључних песама читавог барока јесте Орфелинов поздрав Мојсеју Путнику (*Маловажное привјетствије*, 1757). Пет певачких нумера уметнуто је у оквирну песму испевану у силабичким куплетима (пољски тринаестерац). Певачке нумере издвојене су и графички другачије представљене, а уз њих иду нотни текстови (на које се ове нумере певају) исписани на простиркама које држе анђели. Поздрав Мојсеју Путнику приликом његовог устоличења на положај бачког епископа у ствари је синопсис свечаности устоличења, са предлошцима за кулисе, за церемонијално кретање актера, са музичким прилозима, оквирним песничким текстом у облику декламације и певачким нумерама у облику рокајних поетских медаљона уметнутих у декламацију, датих у компликованим строфама презасићеним троструким и чак четвороструким римама.

Ова ново рококо версификација донела је знатне формалне новине у српско песништво. То су: сложена строфика (од осам до десет стихова у свакој строфи), напуштање изосилабизма (стварање строфе од стихова неједнаке дужине), стопна организација стиха уместо силабичке, поновно удруживање поезије с музиком, увођење мушке и дактилске риме, раније коришћене у силабичким стиховима само по изузетку, и нова тематика песничког дела. Полиметрија и специфична строфика непарног броја стихова, често комбинованих са рефреном, могу се упоредити са рококоом немачке поезије (К. Ф. Шубарт, Ј. М. Шнојбер, Ј. В. Симлер, итд.) и руског песништва (Сковорода). Важно је најзад рећи и то да рокајна версификација веома брзо продире у рукописне песничке зборнике XVIII века, који се после Пролећне химне пуне оваквим певаним песмама духовног и другог садржаја. Тематика рокајног песништва понавља неке теме барокне поезије (песма смрти, покајничка побожна песма, ламент, панегирик), или неке поступке барока (акростих, парономасија, игра повезивања рефрена). Али, док је у барокним стиховима песник у акростих најчешће скривао име свог патрона, високе личности којој је панегирик посвећен, рокајни песник ће у акростиху оставити забележено сопствено име:

Знају причину сетоват бољно,
вес ја грозју сја в мисли довољно,
бо как родил сја,
на свет јавил сја,
то мње беда,
то мње беда.

Ах, сам начаток бил мње нешчастљив,
что ја родил сја, всјак бил завистљив:
вси удручали,
дихат не дали
мње бедному,
мње бедному.

Хромо шчастије моје бивало
и чисто в светје оно згибало;
кто мене љубил,
но в том не пребил,
измењајас,
измењајас.

Аште ли кому ја приклоњу сја,
злобној трудит сја да разлучу сја:
вес он завистљив,
да би ја шчастљив
с кого не бил,
с кого не бил.

Радујет сја он когда ја паду,
с чијеј клевети попанус е беду:
да не востану
в шчастија страну
крепко стрежет,
крепко стрежет.

И отечество уж, ненавидит,
ибо в њем бољшој тут мње завидит,
жит в том не даја,
всјуду гоњаја
општој Зоил,
општој Зоил.

Ах, беда моја, беда по всјуди!
Њет места нигде где живут људи
Да би мње жити ,
И себе свити

За некој ден,
За некој ден...

Нове теме рокајне поезије су популарна пролећна песма, варирана на безброј начина, побожна песма са поентом окренутом љубавном песништву и нарочито јак сензуални и галантни набој љубавне лирике. Јован Авакумовић и низ анонимних песника стварају у рококоу репертоар ласцивних песама, које се понекад додирују са рокајним укусом певача усмене поезије, а понекад сликају један галантни свет у распадању, када ласцивно живи као један од појавних облика опште друштвене климе. Иако у песницима као што су Козачински, Орфелин, Рајић, Ј. Авакумовић и други, српски рококо има своје велике представнике, највећи успех и продор рокајног песништва српског постигли су анонимни песници. Њихов век био је кратак и готово се може рећи да никада у српском песништву ни пре ни после ниједна генерација песника није тако кратко деловала, тако рано прецветала, а тако много променила и донела књижевном животу, као што је био случај са песницима српског рококоа. Без њиховог версификацијског експеримента српски класицизам не би био могућ, а српски песнички језик не би био оспособљен за акценатско-силабички систем, којим се служи до данас.

Жанровски рококо српских песника има додирних тачака са раним класицизмом и предромантизмом, паје тешко повући границу између ова три стила од којих су два у успону, а трећи се гаси. Пасторала која се у српском рококоу јавља још у првој половини XVIII века, код предромантичара стиче нову популарност управо захваљујући култу природе који они негују. С друге стране, пасторала за класицисте значи враћање античкој буколици. У том погледу посебно место и улогу имају идиле Геснера у српској књижевности; после Трлајића, који 1793. чита и у стиховима прерађује Геснерове идиле, настаје права мода овог песника, док пастирске игре негују потом и други класицисти као Јоаким Хедл (на латинском), Мушицки (у својој раној рокајној фази, коју прати и рококо-версификација), потом Ј. Хаџић, В. Максимовић, Малетић, Д. Нешић и други. Међу предромантичарима могу се пратити трагови рококоа на основу анакреонтских наклоности које показују Соларић, Дошеновић, Пачић и други. Тако преко буколика и анакреонтике српски рококо прелази ка класицизму и предромантизму мешајући версификацију и стилска усмерења, што, уосталом, није одлика само српске књижевности овог раздобља

Драмско стварање у време барока

Српска барокна драма носи обележја једне књижевности развијене у крилу византијске цивилизације, где је позоришни живот дуго био у сенци цркве. Изузетак је сакрална драма у Боки Которској, где се у крилу западног хришћанства негују пасија и други облици црквене драме у Будви, Котору, Доброти, Перасту. Аутори ових сакралних драма, често анонимни, пишу дела као *Плач Госпин*, *Приказање муке Језусове*, *Приказање разговора Језусова*... итд. уносећи у њих елементе барокног театра (спој побожног и сензуалног, игра одјеком, који мења смисао реплике и сл.). Иван Антун Ненадић (1723-1784) у XVIII столећу је

средишна личност у књижевности Боке, као што је то Андрија Змајевић у претходном столећу. Студент у Падови, доктор црквеног права, Ненадић је од 1753. био жупник цркве св. Еустасија у Доброти. Песник, теолошки и драмски писац, човек проницљивих идеја о језику и правопису, Ненадић је оставио за собом Попијевку о ослобођењу удовице *Крила* Цвјетковића... испевану поводом једног догађаја из 1748. године, спев *Шамбек* (Венеција, 1757), који ће касније користити и Качић, *Пјесне духовне у част* Тонине Барижони (1757) и пасију *Приказање муке Језусове,* на којој је остао траг читања Шекспира и која се и данас изводи. Право барокно позориште, које је имало у дидаскалијама упутства о употреби машинерија, Ненадићева драма говори модерном уху и оку једном својом другом димензијом: то је драма у којој се показује како је тешко повући границу између чистих и прљавих руку. И није случајно што Јуда ношен очајањем и неким осећањем метафизичке правичности хоће са собом у пакао да повуче не Петра, који се и сам неколико пута узастопце одрекао Христа, него управо безгрешног св. Ивана, онога који је остао до краја без мрље. Сусрет небеских сила које ћуте (Христ, Богородица), певају (анђели) или се јављају у одјеку људскога гласа (Бог, Милосрђе, четири елемента), са људским страстима манифестује се у дубоком међусобном неразумевању.

Ораторијум, типична сценска врста барока, јавља се у Перасту на тему косовске битке, али га негује крајем века и песник из Доброте, Марко Ивановић. Косовски ораторијум настао у Перасту одјек је – у новој књижевности врсти и стилу – приче о Косовском боју познате у српској књижевности ранијих раздобља, и одмах се прерађује у прози у једном од фрушкогорских манастира у XVIII веку, али тако даје понегде још увек могућно препознати типичне римоване дванаестерце пераштанске стиховане верзије.

Врста ораторијума прихваћена са друге стране, из Пољске и Украјине, јавља се у првој половини XVIII века такође у Подунављу. Благовештенска драма Гаврила Стефановића Венцловића и други његови сценски текстови били су у склопу његових беседничких лекција приказивани српској шајкашкој пастви у Коморану, Ђуру, Сент-Андреји, Острогону и другде. Текст Венцловићеве драме писан у прози, извођен у цркви и ослоњен на три основна чиниоца (коментатор, дијалог и хор) показује да је реч о такозваном сакралном ораторијуму, у којем је беседник и сам имао видну извођачку улогу или чак више улога. Једна друга Венцловићева драма ове врсте (*Блудница, патикар и велики доктор*) – драма о блудници коју спасава Христос, допуштала је аутору да пред публику изнесе веома ласцивне елементе, којима је контраст спаситељев лик.

Друга област барокног театра значајна у ово време је школско позориште. Оно ниче под јаким утицајем руских учитеља који су тридесетих година XVIII века почели предавати у српским школама. Један од њих, Емануил Козачински, дао је 1733. "трагедокомедију" (спој сценског дела високог и ниског стила) о последњем српском цару Урошу V и она је 1734. године играна у Сремским Карловцима, где су комад извели ученици тамошње српско-латинске школе као јубиларну представу. Дело је поред радње везане за српску историју имало балетске тачке и

међучинове који су разгаљивали гледаоце својим ведрим и хуморним тоном, независним од тока основне радње. Алузије на савремене личности, симболичност радње, и нарочито бројне персонификације и митолошке личности су драми Козачинскога дале изузетно свечани тон и Јован Рајић крајем векају је прерадио и у том новом облику штампао (1798) под називом *Трагедија... Уроша Пјатаго* сећајући се с поштовањем свог учитеља Козачинског.

Трећи значајан облик српске барокне драме припада носећем придворном позоришту. То је "вертеп" – божићна драма, позната и у другим књижевностима (Пољска, Украјина, Чешка, Русија). Стари предбарокни текст српског вертепа није сачуван, мада Бранковић помиње у *Хроникама* термин вър'топ (IV 1103); до нас је допро само образац и термин украјинског порекла, који је очигледно негде тридесетих година XVIII века уведен и у српско школство под утицајем руских учитеља. Текстове за вертеп, међутим, писали су српски песници (Јован Рајић, многи анонимни), али су по српским песмарицама бележени и Сковородини вертепашки текстови (*Ангели снижајтесја*... и сл.). Вертепска драма састојала се у старијој (несачуваној) и у овој барокизираној верзији из два дела: првог, који је у стиху обрађивао поклоњење мудраца новорођеном Христу и другог који је у прози, са много народног колорита и са ликовима из народа, на народном језику и у хуморном тону стварао ведру атмосферу. Ликови овог другог дела у српском вертепу разликовали су се од украјинских и имали су нарочита имена и нарочите улоге и одећу: то су били Чобанин и три "губе" (чиче): Ђука, Тодор и Петар, или Гвозден, Стакоњ и Зрно. Уз вертеп је понекад ишла и луткарска представа и вертеп је после 1740. године све до средине XIX века стално "ношен" по српским местима и за то је постојао посебан назив: "носити звезду".

Српско барокно позориште донело је неколико веома значајних новина у српску књижевност. Управо барок је донео прве кораке ослобађања од вековне црквене стеге, која је спутавала позоришни живот. Облик ораторијума негованог у Боки условиће сценско-епски облик у којем ће Његош обрадити свој *Горски вијенац*, придворни театар (вертеп) припремиће простор за класицистичку пасторалу, а међуигре у трагедокомедији и други (весели) део вертепа, отвориће простор развитку комедије у српској књижевности.

Барокно беседништво

Српско барокно беседништво обједињује два важна извора: искуства византијске омилитике преузета још у старој српској књижевности (Златоусти, Григорије Богослов, Василије Велики) и теорију и праксу модерног барокног беседништва Средње Европе, Пољске, Украјине и Русије. Успон беседништва на Западу (Босје у Француској, Пазмањи у Мађарској) и у Пољској (Скарга) зрачи на Украјину и преко ње или непосредно и на српску књижевност. Главни беседници српског барока: Венцловић, Змајевић, Дионисије Новаковић, Павао Ненадовић, Јован Рајић познају оба тока, док Макарије Петровић (1734-1765) свој беседнички опус остварује у руској средини. Узори су им с једне стране византијска омилитика, с друге пољско-украјинска школа са Ј. Гаљатовским и Л. Барановичем на челу. Како

су правила и беседе Гаљатовског и других украјинских писаца били веома рано одомаћени у српској књижевности и читани у оригиналу или у преводима Бакачића, Јеротеја Рачанина, Василија Недељковића, Венцловића и других, од Свете Горе до Сент-Андреје, српски беседници су и сами, према саветима из *Кључа разуменија* Гаљатовског и према узорима руске омилитике, почели удешавати и своје беседе. Кључ је давао веома опширна упутства како треба састављати проповеди: како треба поред црквених отаца читати и историје и хронике о разним догађајима и личностима, читати књиге о зверињу, рибама, птицама, дрвећу, камењу, да би се и њихове особине могле ставити у службу предмета о којем проповед говори.

Тако се у руској књижевности XVII века јавља низ зборника с циљем да попуне празнину у материјалима подесним за употребу приликом састављања беседа. Објављују се зборници са чудесима деве Марије као *Небо новое* (1665) или *Скарбница*, а св. Димитриј Ростовски даје *Руно орошенное* (1680) са 24 чуда распоређених по часовима дана и ноћи.

Под утицајем овакве литературе и оваквих теоријских схватања беседништва дошлим из Русије и Украјине, и српски беседници почињу се равнати и подешавати свој стил. Тако се и у српској књижевности барокно беседништво следећи своје узоре и њихове теоријске претпоставке почело служити једним радикалним поступком здруживања веома удаљених и несродних појава у исту складну целину.

Concetto српских беседника посебно је дошао до израза у богатом делу највећег писца епохе – Гаврила Стефановића Венцловића (око 1680-1749?), чије је дело од око 20.000 рукописних (делом илуминисаних) страница обухватило заједничким беседничким оквиром различите књижевне врсте од драме до реторичког песништва.

Венцловићев књижевни опус дугује знатно својим узорима, али је својом практичном страном потпуно окренут шајкашкој пастви, српским граничарским јединицама на међи између Истока и Запада, Турске и Аустрије, и представља једини књижевни портрет српског народа из прве половине XVIII века. Венцловићеве беседе писане на народном језику, веома чистом и стилски сјајно израђеном, бележене су поједностављеном азбуком. Остале беседе Венцловићеве писане су црквеном азбуком на српско-словенском језику и П. Ивић их је назвао последњим спомеником језика старе српске књижевности. У тим беседама, како једним, тако и другим, дат је широк програм претпросветитељске активности Венцловићеве, која тежи реформи на неколико планова. Венцловић напада нездраве обичаје (сахрањивање уз храмове, претерани број постова, прекомерно давање црквама, сујеверице и враџбине, непотребно кињење тела), захтева просвету и за њега су школе и читање књига предуслов да се не изостане у средини која, иноверна и непријатељски настројена према српском живљу, бољим образовањем предњачи. Ненаучен човек тешко може "добро са злим раставити" – сматра он и његове беседе у ствари су једна непрекидна школа, бесплатна (како је истицао) и богата по разноврсности и вредностима које је он износио пред своју

српску паству у Подунављу од Будима и Сент-Андреје до Коморана и Ђура. Попут других беседника овога времена, попут Данила Петровића Његоша, или Дионисија Новаковића, Венцловић је заступао права српске жене, и узимао у одбрану тежаке, који су оптерећени наметима у једној туђој царевини служили једновремено и другим сталежима српског друштва у Аустрији носећи на леђима терет свог и других народа. Строге речи укора племству, вишим официрским слојевима и свештенству, због злоупотреба и паразитског живота, "славном беседнику из Сент-Андреје" нису донеле ништа добро. Век је проживео као путујући проповедник, изнајмљиван од Ускрса до Ускрса и никада се није скрасио у Помазу, где је од моћног будимског владике тражио ћелију да је не добије, а његов огромни беседнички опус остао је до данас необјављен. Његово интересовање за усмену књижевност (он дели народне песме на мушке и женске сто година пре Вука), посебно за пословице, којих у његовом беседничком делу има у изобиљу, те понекад у низовима следе једна другу, осећање за језик усмене књижевности – све то чини Венцловићеве беседе веома комуникативним, чини од њих материјал од знатног етнографског интереса и даје им особен печат поднебља и средине за коју су стваране. У исто време те беседе носе веома разноврстан репертоар везан за духовна питања, за теме интелектуалне, религиозне, поетске и филозофске. Његов језик и стил најзначајнији су напор читаве барокне епохе српске књижевности и његова лексика везана за апстрактне појмове, његови бројни преводи одломака из Светог писма истичу се управо када се упореде са Вуковом реформом и са његовим језиком и преводом *Новога завјета*. Тематски, Венцловићево беседништво има веома широк распон. Има у његовом беседништву најразноврснијег анегдотског материјала од Антике до XVII века, који иде од наивне, готово народске поуке, до рафиноване, метафизичке симболике, библијских легенди испричаних веома лепим језиком, списа из српске, грчке, посебно византијске историје, потом из хебрејске и бугарске повести, моралних проповеди, фантастике са каталозима невероватних животиња или необичног камења, има филозофских трактата, естетичких огледа о музици и литургијском песништву, све до дугих и у византологији још непроучених одсека о иконокластичким сукобима у Цариграду. Његове идеје и идеје других његових савременика, изнете у барокним беседама, значиле су читав један програм барокног ерудитизма, енциклопедизма и рационализма. Та рана просвећеност у крилу барока заслужује посебну пажњу јер удара печат мисаоним токовима читавог стила.

*** * ***

Култ просвећивања жив је у српској књижевности већ од почетка XVIII века, али у једном облику који нема подлогу у просветитељским идејама што ће у том столећу тек захватити Европу, па и српско друштво. У тим раним тренуцима тај култ је део једног круга идеја распрострањеног колико у хрватској књижевности исте епохе, толико и у украјинској књижевности XVII и XVIII века. То је нека врста схоластичког рационализма којем су плаћали дуг и српски проповедници као и Павао Ритер Витезовић у Хрватској или Теофан Прокопович у Кијеву на Духовној академији.

Идеје схоластичког рационализма заједничке оним код српских писаца XVIII века могле су се наћи међу идејама њихових омиљених украјинских беседника. Довољно је навести неколико идеја из дела оних писаца који су се читали и преводили и код Срба, из дела Полоцког и Копинског. Ту се сретају овакве мисли:

"Пред свим стварима, и у свим стварима, нека предходи и нека увек пред тобом буде здрав разум и расуђивање"; "онај ко хоће да има здрав разум, умни напор њему увек следује и; "изнад свих добродетељи, да поштовани буду разум и расуђивање;јер то је почетак и узрок свега доброг". Родитељи треба децу већ од детињства да уче "или занату неком или другом поштеном каквом послу, да не би живећи у беспосличењу обикнула пороцима, јер лењост је маши њихова,...

Прекори које Симеон Полоцки упућује Русима у својим проповедима због тога што слабо маре за образовање (позивајући се чак на пример неговања грчке књижевности и културе у Срба), позив да се граде школе, његове поуке родитељима да не треба рђав пример да дају својој деци и да није грехота и батине употребити ако устреба – све су то идеје које ће се наћи и код српских беседника исте епохе.

Идеје претпросветитељског доба јасно избијају већ из посланице коју је 1721. године упутио београдски архиепископ и митрополит Мојсеј Петровић Петру Великом тражећи учитеље и средства за подизање школа. Митрополит се ту сетио радости Филипа Македонског што му се син родио баш у време када је на свету живео и учио "премудри Аристотел" надајући се да ће му овај подићи сина, јер "учење превасходи свако богатство". "Буди, државнејши Цару – писао је даље Мојсеј Петровић у Русију – к нам јако други Птоломеј ва Елинех... Не просим телеснаја, но душевнаја – сиреч помошти да сазиждем школи... Не жалте богатства, јакоже велики Артаксеркс писал к епарху елиспонскому о Ипократе и других такових мудрих људеј љубјаштих учење, с којим возвишајут се и сохрањајут се Царствија и спасајут се души... Буди други Мојсеј и избави нас от Египта неучења".

Козачински је и сам допринео преношењу таквих идеја међу своје ђаке у Карловцима и Новом Саду. Његова трагедокомедија о Урошу V исто је тако дело задојено идејама претпросвећености као и историја његовог ученика Рајића Козачински о томе даје небројене доказе. Он је начинио похвалу Вићентију Јовановићу узносећи га у тренутку

Јегда Академију премудрој Паладі
В настве својеј вводиши ученија ради...

Он је у другом антипрологу као мото читаве драме о Урошу V дао дистих:

Мудрост јест всего блага начало и глава;
В десници јеја долгота дни, в шуици богатство и слава

а у десетом чину (дејствију) извео је пред публику персонификацију Србије која се горко жали на своју судбину оваквим речима:

Скорбљу ја до зела, скорбљу неутешно,
Јако без ученија ничто јест мње спешно.
Јегда бо ученије ва мње сократи се,
Тогда бије цело царство испразни се.
Смотрише Соломона, что себе желаше,
Егда но јерусалимско царство васхождаше;
Не желал сребра, злата, сокровишта многа,
Но јединој Мудрости от Господа Бога...
То мње јест скорб љутаја, то мње скорб не мала
Что не вем ученије от куду б достала!

Док Србија изговара те речи, један астролог с догледом пажљиво проматра небо, и најзад јој се обраћа с утешним пророчанством:

Се вижду незибљемо от мојега ока
Јако ти учитељи придут од Востока!

У тренутку када је драма приказивана то се пророчанство већ испуњавало, и њена публика и глумци-ученици који су је изводили били су већ у школи те нове учености што је долазила са Истока, прихватајући поред осталог и идеје претпросвећености које је Козачински ширио не само својом поезијом него и у својим китњастим беседама.

Један други беседник и савременик његов, Гаврил Венцловић, проповедао је исте такве идеје у својим говорима шајкашима у средњем Подунављу, око Будима и Сент-Андреје. Венцловић је, на пример, имао неограничено поверење у моћ просвећености, у значај школовања и неопходност књига. Он цркву схвата као школу: "Који ли нејмате сребра, да речем новаца, по школа учити се, а оно, ето, овде долаз'те, те купујте себи смок и пиће бадава!" узвикује он са проповедаонице. Низ његових изрека односе се баш на питање школовања, знања и учења. "Памет је сваком човеку господар и она царује; да кад је она слепа, човек је у мраку!" развија Венцловић народну изреку ум царује. Он сматра да се права побожност не може везати са незнањем и назадњаштвом, са запуштеношћу и примитивизмом: "Где нејма науке, ту ни Бога међу тим људма нејма"; "У злу и лену душу не улази – вели се – мудрост! "Ко"сам књиге не чати, а у цркви учења не чује, како може добро са злим раставити? Што је зло, њему се свиди да је добро, а што је по душу добро – он на то мрзи... Ко науке нејма, у многа зла упада!" "Чувење до памети стоји" – каже он на једном месту. У исто време сматра да је знање и обавеза: "Тко је мудрији, ваља му да је и попоштенији!"

Венцловић у свему томе није остао усамљен. Још један беседник из истог времена, Дионисије Новаковић, будимски владика, око 1739. године држао је на Академији новосадског епископа Висариона Павловића приступну беседу "О похвалама и

користи слободних наука"."Већ у писмима Мојсеја Петровића пише један историчар ове епохе – има одушевљених подстрека за научни напредак, али у Новаковићевој беседи сведена је улога науке за развитак народа и држава у систем, сложен, истина, и тежак, али систем. Тешко би било изнаћи и једно поље рада, науци приступачно, које Новаковић не би истакао. Његове мисли нису још типично просветитељске из XVIII века, јер се не позивају на природна права, него на дела богословске и класичне садржине, али их није тешко пренети у просветитељски језик." (Н. Радојчић) Новаковић је пун радости што може одати похвалу науци, што "чрез многија вјеки бједствујуштаја Србија наша" није могла ни видети ни чути... Он је чврсто веровао да се науком одржавају и цвату народи и царства, да се с помоћу науке они могу и онда спасти када се поколебају – као, на пример, Холандија – а без науке вазда пропадају:

Науки чистејше всјкаго зрцала јављајут, кол красно, всехвалних добродетељеј сијаније, им же души благонаказаних злата светљеје блистајут. Науки обличајут страстеј мрзост и злообразије. В душах благородних воспољајут искри слави, разжигајут срдца к љубљенију благаго, ненавиденију злаго... Что хотјаште сами древни пити истином всем показати: всја боги своја под власт Венери и сина јејо Купидина предложита, Минерву же једину с Музами от страстеј безчестних изјаша... Науки јуности красота, совершеному возрасту слава, старости утеха. Сија скрбних увесељајут и паче мери тужити им не допуштајут, но великодушије в печали хранити совјетујут. Сија живуштим в благополучију вазносити се не дајут. Научајут бо, јако фортуное коло бо отазно јест. Скоро биваjет тое на версе что било на земљи, и паки на земљи тое, что на версе бјаше. Желајет ли кто всегдашное и всего мира состојаније и человеков всех нрави и обхожденија познати, ипак сего не удостојит се, разве средством ученија. Учиви се токмо повест творит прошедших известно, сказујет настојаштаја глатко, предвидит и будуштаја разумно...

О, науки, сокровишта некрадујемаја, о премудрости, богатство неотјемљемое (неотуђиво), утвари и красото, порфири и дијадеми царскија лучшаја!

Сличне идеје развијао је у својим делима још један барокни проповедник српски – Јован Рајић. Он је за највеће непријатеље свог народа прогласио незнање и његове последице, умеци о важности науке као и јадања због оскудице науке, па чак и смисла за науку код Срба, расути су по свим његовим списима; он и за историју сматра да је вредна као "учитељница благонаравија и премудрости". Његова схема тока живота сваког народа је једноставна – где науке цветају, тамо је и свако добро, а где су науке занемарене, тамо је унапред сигурна пропаст народа и државе: "Ест ли би јоште благороднија Науки и художества к толикому шчастију присоједињени в тое времја били без свјакаго сумњенија краљевство тое и до позних векова достигло би: но, како обикновено прикључајет се, идеже наука не царствујет и не управљајет штатом (државом), свјакое нестројеније и несогласије раждајет се..." Тако је и Рајић под утицајем идеја Теофана Прокоповича желео отварање школа и гајење наука у духу нове схоластике, као што је то било у Кијеву.

Све то, дакле, читав тај схоластички рационализам, није имао везе и не треба га повезивати са идејама просвећености, које су имале сасвим другачије корене, које су долазиле из других извора и манифестовале се у другим временима и код других писаца српске књижевности. Важно је да у овим, барокним временима те идеје нису остале само на вербалном плану. Неки од беседника разрадили су и практични програм своје делатности на просвећивању народа, који је обухватао веома широке области од преношења основних знања до излагања компликованих филозофских система, све у беседама на народном језику, показујући у исто време и несумњиве класицистичке наклоности. Тај барокни енциклопедизам њихов, како би се могли назвати такви програми, обухватао је у првом реду борбу против назадњаштва и примитивизма. Новаковићева похвала наукама остаје у оквирима општих места украјинске претпросвећености све док се беседник не окрене појавама у сопственој средини, док не нападне непријатеље просвећивања као непријатеље српског народа:

Да изидут на среду честних паука клеветници, да чешут безстиднаго лица својего чело, преславних вештеј (ствари) укоритељи, да изидут на среду ругатељи вси и ненавистници Мудрости... , От научених, рече – всја злаја родјат се. Прежднi наши не учили се, а лучше жили, свјатили сја, Богу били угодни сохрањајуште љубав междусобнују. " Ини же паки блудословјат: "На (ка)кују потребу нам таковаја ученија, када наш народ не разумејет? Не потреба нам благословцев и философов. "Иногда би сије сами прости говорили сељане, не било би весма чудно... Но вопросил бил и аз такових мудрецев, часто од баба, жена селских старцев хвалимија, – чим древни мнози позната и сохраниша љубов, светињу, и инија добродетељи, разве просвештеним разумом, разве законом и повељенми божественими, јаже о том научајут и настављајут слушашти ја? Но вем аз, добре вем, почто њекоторим учени мужије неугодни и наука немила! Неради бо сут, да кто увидиш и познајеш сљепоту их; иже себе именујут сљепцов вождами, хотјели би да вси будут им подобни, что би не било отњуд могуштаго познати и изобличити сљепоту же и неразумије... Прости простија не научаш, убо остало се тое чиниш мудрих точију (једино). Да посмотрјат сицеви, отечества својего врази и разоритељи, чим ниње (сад) многаја в Европе цветут и славјат се государства, еда ли не наукоју? Чим супостатом страшна и преодољевајут? – Наукоју. Наукоју не токмо народи и царства предобре окормљајут се, которaја непоколебимо стојат, но и колебати се некогда начинајуштаја, сојузом здружебнаго сагласија укрепљајут се и силу паче примљут...

Ми же, Серби вјерност своју множицеју к дому же аугустјејшему (бечком двору) в различних случајах кровију нашеју засвидетељствовахом, но всуе и туне (узалуд), когда ни пера имехом записати славнаја дјејанија храбрости својеја, ни уст умјехом отврсти да скажем. Убо, нашему злополучију (несрећи) виновна грубаја простотиња наша, јеју же неки безумни спасти се надејут. Она привела нас и приводит в подсмех и поруганије, окрест живуштим и целому кругу европејском љубјаштому наказаније (образовање) и мудрост...

Тако се српско барокно беседништво у својим најсрећнијим тренуцима окретало од страних барокних узора и обраћало једној сасвим одређеној публици, износећи јој пред очи њен живи, додуше, не увек потпуни и довршени, али у својој истинитости сурови лик. Једина слика српског народа у овом добу његова узраста остала је у беседама и словима ове епохе, у Венцловићевим проповедима шајкашима на средњем Дунаву, у Рајићевим беседама граничарима, у словима Дионисија Новаковића пред елитом српске младежи на Новосадској академији, као и у неким посланицима с јаким траговима беседничке умешности, које су сачувале огледе очигледно незаписаних, али негованих беседа владике црногорског Данила Петровића Његоша.

Положај српске жене, њен портрет из раног XVIII века дали су тако баш беседници, улажући свој углед у одбрану и заштиту њену у једном времену страшних ратних бура и недаћа, и на једној суровој војничкој, граничарској међи која је кроз "врата ратова" дочекивала прве налете свих нових окршаја који су се са Истока сваљивали на Европу. Владика Данило је у једном "слову"посланици која је имала бити прочитана и заменити беседу, јер због болести беседник није могао сам поћи у Кртоле, узео у заштиту црногорску жену од увреда и понижења до којих је лако долазило на територији под млетачком влашћу:

Видећи и чујући неправедно и лудо дјело што чине неки људи и беспаметни Кортољани, осуђујући и жмакајући туђе и своје жене и сестре, што Бог тога не хоће, а и прави суд Господски ваља да Тога не хоће, зашто и Господо нијесу с неба слећела, него су и они људи плтени и имају жене и сестре. Зато ваља тко је паметан и тко има жену и сестре и кћери да се устиди и усрами таквијех ријечих које велико зло и мутњу доносе тијелу и осуђење пред Бога души. Рече спаситељ Христос: ,Не судише да неосуђени будете., Рекоше свети они и преподобни оци: "Господи дажд ми гледаш моја сагрешенија, а не осуђеват брата мојега." Свети пророк Данил јоште млад беше испуњен правде и дух свети беше у њега. Зато устаде и избави ону праведну Сосану от неправедне лаже онијех старац' који бљеху неправедно сједочили. Христос спаситељ не осуди ни ону исту Грешницу, која бијаше да се каменијем побије, него прстом писаше по земли, а народу говораше: "Тко је без гријеха, та нека камен метне на њу.. Тако и за ту жену, или је гријешна или праведна, не тиче то да се с тога то луди народ буни и мути, ни да то церка. Тоје предато духовному суду да свакога лијечи. А кад би се такве ствари публико судиле, то би се велико зло почело, а веће доспјело, зашто би и многе госпође принципесе по злу пошле и непоштено осуђене биле. Сви смо от женах рођени. Ваља да се стидимо и чувамо от таквијех неправеднијех и лудијех ријечих ако ћемо поштиш и част држат својијема матерам и сестрам.

Деценију касније и Венцловић ће у својим беседама шајкашима узети на себе тешку обавезу да проговори о правима и неравноправностима жене:

И не знам како то закон доноси: мучи и осуђује из пара једно, једно што је слабије а друго, поглавитије, опако да речем, опрашта! Што и фарисеји кушајући запиташе Христа за сваку кривицу отпуштати своје жене: "А ако ли се која с

туђином затече и ухвати се, не тек да је муж пусти, него и на улици с камењем да се побије! То, рекоше, тако у закону пише нам се учинити. А икад може ли то бити да се жена под кога силом силимице наметне докле човек око ње не пипољи? А од човека може и на силу то се учинити и с преваром, пак жена крива, а лупов није, што се он кајари и доста, код своје, с туђином чини. И још погорих мушких послова находи се неваљалих, пак кано њему ниушто је то, на лудост му се одбија, њега жена не може судити, ни га пустити, а он њу да може и за малу ствар! Чудан је то закон, не иде правицом то закононолагање, нехваљен је то завичај, нити је тај адет турвински сашта другога постао, кроме како жене и тако у судски договор се не прихватају, нит су у то пристале, него мужеви како им се хтело, по својој вољи сами по себи су и доконали, те с писмом потврдили тај закон! Зато кривице осудни суд и наде само на жене; сотога и децу наменише тек очину, а не и материну. И нелагодније неизлечено оставише...

Овакви рационалистички ставови, илустровани овде односом према правима жене, имали су у српском барокном беседништву веома широк репертоар. Ако су идеје барокних беседника о неопходности просвећивања несумњиво носиле верско обележје и биле исто толико у служби "спасавања душа" колико у служби једног рационалног односа према реалним потребама живота, они су, с друге стране, свој рационализам обележавали једним ванредно трезвеним ставом у коме није било предрасуда у односу на свештенство, племство, у односу на језик и правопис, у односу на народне умотворине, које су користили као успешно беседничко средство у борби за приближавање менталитету и психи свог слушаоца, али и у односу на рђаве навике свог народа. Однос према племству и официрима, дакле према највишем слоју српског друштва, оном који је у ратовима на својим плећима износио најтеже окршаје за једну туђу царевину, био је карактеристичан управо са таквог становишта. Беседник је био непоштедан у својој критици и према том слоју. По његовом мишљењу, извор неједнакости у српском друштву био је став и привилеговани положај племства:

А што да речемо за земљодршце, кнезове, спахије, војиштанске војводе, колико зла досаде, зулума, – што не чине! Сами са злом живу, ни друге остављају мирно се живити с нагоном их на зло. Са својом снагом и с телесном се силом дичећи хвале. С многи своји војиштани с коњма и с миљкови, с многом муницијом и с пустахли оружјем... И земљодршцем, господи, бољаром, кнезовом, да се смотре ко им даде ту голему владост и поглаварство над народом, кад су и они такви трули и смртни људи ка и сви остали што су! Пак ка томе за провиђење и управу са земљом и с људма јоште вештину, вишу свест, мудрост и разум прикнади им (Бог) за проглед и расуђивање о свему! А они то толико знано се сећају, да их истерују на кулук, прошпонт и остале им своје послове, десетке и данке, од свега и глобу дерући!... Били људи, скоти ли, што тек може се здерати с леђа, толико имаду ш њима бриге! Једну гордост, поноство, немилокрвно ни пожаоно, љутост и пакост, каштигу наносећи, бој и затвор. Са тим се размећући, крушац својим подаником врху на глави, а заклона ода шта ни о добру напретку коме просматрања, – ни мисли!...

Зато ту и сваку каштигу Бог и напушта на нас, те за љуту невољу служимо туђином свако зло теглећи, а никакве нам хвајде из тога кахања диринџена ни плаће које не имајући ни овога ни онога живота нам. Ето, тако једни и други, како господа и бољари, тако и сиромаш без вести с невидом пропадају с овога света, а тамо, на горе одлазећи. Ови зато гину зашто кињу и педепшу са злом сиромаш...

О да чудна неправа и рђава почађила и црна тога нашега жишка нам овдашњега и слепоће несмишљене нимало о себи! Како то ни ови, ни они не сматрамо себе како се живимо!...

Тко те храни? Не орач ли и копач? Да их није, како би се ти, господичићу, живио: ко кога храни оно му је и господар! Господа од сиромаши пахора, и сам цар с војиштани му, и живу се. А пак злобе их и глобе! Еда неће со тога џебап пред Богом давати? Кад су једно у Бога, а његови људи, мали и велики, једно су му на очију, – та му цар, та му просјак! Ја мним, што то о себи да се имамо држати већи и виши, повиши један од другога, кад нас тако Бог не држи? Еда је који од нас од камена драга, од злата и сребра, бакра, које ли друге такве поскупље маћерије сатворен? Нисмо ли сви скупа, што је год на свету људства, од једне земље, смоничине црне саздати? И што се више прћимо друг од друга и нос односимо на разговору се и на трпези пасаманци од издрпатога у суретини кабаничној, – стога ето свака нас рђа и тре и невоља снаходи. Што се једнако мало и велико, у једномилокрвству не здржавамо, зато и бољари сиромаше, богаљи се богате, официри с господства им испадају, а слуге им на место стају. Мерила божија свуда мере се по наши дани, те овога виси а тога снизује овде... Тко што чини то свуда и пати! Очима то добро видимо да смо сви једнако двоношци људи, ако и нисмо сви једнаке ћуди, ка ни кокоши једнолична перја, а за пасју длаку није ми ни посла изговарати! Ја штарад висимо се и печимо друг на друга?

Критика необразованости читавог друштва, запуштање школства, критика лењог и незналачког свештенства, критика злоупотреба официрског сталежа и племства, које живи на рачун земљорадника, критика претераних постова који изнурују, о чему Рајић држи читаве беседе, критика сујеверица и врачања, прекомерних давања црквама, нездравих погребних обичаја, борбе за права жене у српском друштву XVIII века – све су то идеје које су сасвим јасно и програмски изнете у српском барокном беседништву, и из њега прешле у програме писаца рационалиста из следеће, просветитељске епохе, у којој су се јавили аутори као што су Пишчевић или Доситеј.

Историјски списи српског барока

Српска историографија XVII и XVIII века носи једно важно обележје и оно јој даје особеност условљавајући и композицију историјских списа ове епохе. То је посебно осећање "барокног славизма" који за два столећа антиципира потоње идеје словенске узајамности тако блиске романтизму. То буђење интересовања за словенску прошлост и судбину било је опет део ширег политичког и научног интереса. Политички, барокни славизам спадао је у део оног општег покрета у

Европи XVII века с жељом да се војна сила отоманске империје заустави на границама континента и истисне из Европе уз помоћ њој подвлашћених хришћана на Балкану, који су се у XVII и XVIII веку почели све чешће дизати против турске власти, укључујући се у све покрете европских држава уперене против отоманског царства. Отуда је српска историја у ово време предмет интересовања и страних, а не само српских аутора. С друге стране, пораст интересовања у европској науци за византијске студије у XVII веку довео је до новог напора да се проуче извори за историју Византији суседних народа. Тако су српској историји у склопу посебног барокног ерудитизма и енциклопедизма поклонили пажњу Мавро Орбини, Јаков Лукаревић, Иван Луцић, Иван Томко Мрнавић, Павао Ритер Витезовић, Пејачевић и други, а српска барокна историографија обилато је користила ове писце полазећи већ од историографског дела патријарха Пајсија (1614-1646) који у свом *Житију цара Уроша* чини прелаз између традиције старе српске књижевности, где су негована житија као књижевна врста од највећег значаја и барокне историографије којом се Пајсије користи. На сличан ће начин Венцловић прићи једном житију из перспективе потреба модерног, барокног времена и у свом *Животу владике Максима* он ће спис који свој облик дугује оквирима једног жанра старе српске књижевности, саставити на народном, а не на старом српско-словенском језику прихватајући с језиком и елементе народног предања. Значајно је да су сва већа дела западне историографије оног времена приступачна српском читаоцу. У делима оновремене српске историографије коришћени су списи Цесара Баронијуса, Стратемана, Пуфендорфа, Скарге и Саског. Под таквим утицајима и подстакнута идејама "барокног славизма" српска историографија донела је књижевности барока најважнију и најобухватнију прозну врсту.

У тренутку када су Орбини, Лукаревић, Луцић и Мрнавић састављали своје историјске списе на латинском или на италијанском језику "надбискуп барски и примас српски" Андрија Змајевић (1628-1694) саставља своју историју на чистом народном језику и ћирилицом, дајући напоредо и верзију на латинском (*Држава света славна и крепосна*... око 1676). Атанасије Даскал Србин даје крајем XVIII века свој спис *О српским царевима*...; гроф Ђорђе Бранковић крајем XVII и почетком XVIII века саставља на око 2700 страна историју Срба под називом *Хронике*, које ће остати једно од најутицајнијих дела српске историографије уопште.

Сасвим по страни са својим особеним занимањем за историју Византије стоји у том времену Гаврил Стефановић Венцловић. Иако у својим беседама не испољава никакве формалне историографске наклоности, Венцловић даје низ информација о српској и византијској прошлости и његова излагања о опсадама Цариграда и Солуна, његове беседе о борби за иконе у Византији, показују зачуђујуће добру обавештеност. Поред старе српске књижевности житија (саставио је житије деспота Максима, радио на састављању житија Саве и Немање), Венцловић је користио Баронијусово историографско дело у руској верзији Скаргине пољске прераде, али и низ византијских извора који нам нису познати, јер су вероватно долазили руским посредовањем. Како је знао грчки, Венцловић се, међутим, свакако могао и непосредно користити византијским изворима, па се његов рад на византијској

прошлости у Ђуру подудара са делатношћу чувеног византолога Јана Томке Саског у истоме месту и времену.

Улогу правних и политичких приручника у којима се излажу и подаци из српске историје имале су књиге Христофора Жефаровића: према Витезовићу састављена *Стематографија* (1741) и опет у заједници са песником Павлом Ненадовићем млађим издате привилегије Срба у Аустрији потврђене под Маријом Терезијом (1745). Под насловом *Љетопис грађанских и црквених догађаја* око 1754. Симеон Кончаревић саставља спис који остаје необјављен и за којим се још увек трага у Русији, где је Кончаревић боравио и умро, као и црногорски песник и митрополит Василије Петровић Његош (1709-1766), који ће у Петрограду издати 1754. *Историју о Чрној Гори*. Павле Јулинац (око 1730-1785), официр у руској дипломатској служби, саставља према Диканжу, Бранковићу и Саском увод у историју Срба: *Краткое введеније в историју произхожденија славено-сербскаго* народа... (Венеција 1765), који дуго, све до Рајићеве историје, остаје најважнији штампани извор за српску историју, а уз њега аутор објављује и српске привилегије у Аустрији. Недавно откривена нецензурисана верзија Јулинчевог дела показује Јулинца у нешто измењеној светлости и његов напор историчара чини значајнијим но што се досад претпостављало. Историјом Јулинца служе се, или га преузимају у деловима у својим публикацијама Орфелин, Маркидес Пуљо, М. Милишић и Фрањо Ксавер Пејачевић у својој *Историји Србије* (1799). Јован Радић, родом из Сарајева, објавио је на руско-словенском језику латиницом свој спис *Књига историографија о народе словенском*... (Пешта 1770), а Захарија Орфелин 1770. завршава своју монографију *Житије и славнија дјела государја императора Петра Великаго* (Венеција 1772,I-II), једно од најзначајнијих дела српске барокне историографије. У исто време отприлике своју велику историју Срба завршава и Јован Рајић, али на њено објављивање мора чекати две дуге деценије. Рајићева историја, састављена између 1757. и 1768. године, објављена је у четири књиге у Бечу између 1794. и 1795. под називом *Историја разних славенских народов најпаче Болгар, Хорватов и Сербое* и обележава завршетак српске барокне историографије. Разлика између читаоца којег је аутор имао пред очима и читаоца којег је видео издавач и којем је Рајићева историја стварно дошла у руке, знатне су и наметале су покушаје да се ово дело језички ретушира, а стилски и идејно преусмери.

Године 1774. састављен је један анониман спис под насловом *Краткое описаније о Зете и Черној Гори* посвећен главном команданту руских поморских и сувоземних трупа у рату с Турцима на Леванту (1768-1774) грофу А. Г. Орлову. Бечки цензор А. Д. Секереш није се повољно изразио о овом спису и он је остао неиздат. Према оцени модерних историчара *Краткое описаније о Зете... у* односу према *Историји о Чрној Гори* владике Василија Петровића "како по својој садржини, својим погледима и схватањима, тако и по начину писања, значи велики напредак" (П. Поповић). Иза ове историје Црне Горе стајали су неки текстови и неке идеје Захарије Орфелина Две грамате Петра Великог упућене Црногорцима 1711. и 1715. које наводи *Краткое описаније*... објавио је још 1772. Орфелин у другој књизи своје монографије о Петру Великом. Диоклецијанову окружницу Далматинцима

коју преноси *Краткое описаније о Зете и Черној Гори* објавио је Орфелин у свом Магазину (1768), а идеје које се провлаче кроз *Краткое описаније*... у више наврата су оне исте које је Орфелин изнео касније у својој представци Марији Терезији, или раније у свом житију Петра Великог. Жестока критика свештенства, посебно нетрпељив став према црногорским митрополитима, наћи ће се не само у Кратком описанију – боље подизати школе него цркве, боље упутити свештенство да се бави својим пословима и не меша у световна дела. Такав програм у *Кратком описанију*... представља пројектовање идеја аустријских просветитељских реформи на прилике у Црној Гори, с тежиштем на одвајању цркве од државе.

Најзад, осамдесетих година XVII века појавио се један настављач Бранковићевих Хроника. Он је начинио врсту извода из *Хроника* на тај начин што је за владе митрополита Викентија Јовановића Видака (Мојсеј Путник се још не помиње у каталогу митрополита приопштеном уз увод овог рукописа) пратио само српску историју, изостављајући све што се не односи непосредно на њу у Бранковићевим рукопису. Важно је да је тај спис (данас у Рукописном одељењу библиотеке АН СССР у Лењинграду, основни фонд, сигн. 12.8.13.) допуњаван и ажуриран.

Сва дела српске барокне историографије сем Орфелиновог, које представља у ствари једну историју Русије од почетка до епохе Петра Првог, баве се српском историјом на један сложен начин, стављајући је у оквире историје осталих словенских и српском народу суседних народа, онако како су идеје барокног славизма захтевале. Поред ове, постојала је још једна заједничка црта свих ових историјских списа. Сви су они настали као нека врста дипломатског меморијалног акта, као меморандум упућен страним силама или дворовима у Европи о српском питању и имају циљ да европске државе подсете на балканске Словене, на српски и друге народе које отоманска империја држи под окупацијом. Таква намена условила је и композицију и друге формалне особине ових дела. Андрија Змајевић (1628-1694) је своју *Државу* у латинској верзији наменио римској Конгрегацији за пропаганду вере, настојећи да укаже папском двору на најбоље путеве како се може помоћи ослобођењу и уједињењу његовог народа; Атанасије Даскал Србин свој спис *О српским царевима* саставио је за сестру Петра Великог, Софију, са јасним тежњама да пропагира на руском двору ослобођење Србије од Турака; гроф Ђорђе Бранковић своје *Хронике* наменио је свом наследнику на српском престолу и једновремено бечком двору, са којим је у Хроникама полемисао доносећи исправе подесне да правно помогну обнову српске државности за коју се залагао. Бранећи свој легитимитет, Бранковић је, током заточења у Бечу и Хебу, у ствари у *Хроникама* бранио легитимитет српских захтева за обновом државности између две зараћене силе – Аустрије и Турске. Улогу правних и политичких приручника у овој борби за легитимитет имају и књиге Жефаровића и Павла Ненадовића млађег, који објављују *Стематографију* с намером да покажу како је изгледало некада моћно српско царство. Привилегије које су ова два писца објавила у часу када их је новоустоличена Марија Терезија потврдила српском народу, имале су исто тако да послуже као правни документи пред европском јавношћу о статусу Срба у Аустрији, који се Жефаровић-Ненадовићевим издањем дају на увид и употребу српском читаоцу. Посвета Стемат*ографије* патријарху Арсенију IV Јовановићу

Шакабенти ову улогу и сама подвлачи; грбовник Немањиногa царства овде се износи пред патријарха, који представља Душановог наследника на челу српског народа и стога му је намењена улога да се уз помоћ таквог грбовника бори за права тог народа. Док су дела Бранковића и Жефаровића била углавном окренута Бечу и Аустрији, два су се писца средином века опет окренула Русији нудећи своје историјске списе као подсетник о српском питању на руском двору. Кончаревићев рукопис се после смрти аутора нашао у рукама руског посланика у Бечу, а Василије Петровић Његош је свој спис о Црној Гори посветио вицеканцелару руске царице грофу М И. Ворноцову, списатељевом високом заштитнику. Слично је поступио и Павле Јулинац када је свој увод у историју Срба посветио свом заштитнику и официру у пуку руске царске гарде, Симеону Чернојевићу, док су привилегије Срба у Аустрији, објављене на крају Јулинчевог дела, имале циљ да још једном пруже аргументе о правима Срба на међи континената и царевина. Најзад, најраскошнија књига српског барока, богато илустровано издање Орфелинове монографије о Петру Великом, била је посвећена Катарини Великој са јасним указивањем на интересовање великог владара за српско питање, којем се у склопу једне овакве историјске расправе поклања више места но што је композиција књиге захтевала. Јасно је, дакле, и овде настојање аутора да руској царици Катарини скрене пажњу на положај и невоље балканских хришћана.

Краткое описаније о Зете и Черној Гори очигледно носи одлике осталих дела српске барокне историографије. Посвећено руском славном команданту Орлову, оно покушава да скрене пажњу на прилике у Црној Гори и Србији. Очигледно је и овом приликом српска историографија имала дипломатску намену и читава ова кратка рукописна историја Црне Горе с посебним освртом на њено уређење и ратове против Турака између 1712. и 1774, на њене друштвене, верске и просветне проблеме са препорукама како да се они реше, представља једну врсту меморандума руском двору, али, како је рукопис био послат да се штампа у Бечу, можда и аустријским властима.

Када списи посвећени српској историји на граници XVIII и XIX века буду изгубили обележје дипломатског меморандума, када се нови аутори буду окренули другој публици, са српском барокном историографијом биће свршено. Од ње су до нас стигла бар три значајна историјска дела, чији су аутори уз Венцловића и најважнији писци српског барока уопште. То су дела Бранковића, Орфелина и Рајића.

Ђорђе Бранковић (1645-1711), пореклом из веома богате и угледне породице која је из Херцеговине прешла у Банат и Поморишје, рано се нашао на истакнутим политичким тачкама, пошто су му скоро сва браћа помрла у једној епидемији. У породици где су митрополитски и војнички високи положаји наслеђивани (Бранковићеви стричеви и брат Сава II били су митрополити јенопољски, липовски и ердељски), Бранковић је брзо ушао у дипломатске послове, у чему му је помагало познавање више језика (латинског, турског, немачког, грчког, румунског, италијанског и мађарског). Најпре је тумач ердељског посланика у Цариграду (1663); са братом Савом II је 1668. у Русији, потом је ердељски посланик у

Цариграду (1675-1677). За време опсаде Беча, аустријски двор даје му титулу барона, а 1688. прима га аустријски цар у вези са Бранковићевим планом да се обнови српска држава на територији под турском влашћу у којој би он био владар са вазалским обавезама према Аустрији, пошто би ова помогла устанак Срба против Турске. Указом Леополда I 1688. Бранковић је проглашен за грофа и признат му је статус наследника српских деспота, од којих је по уверењу својем и својих сарадника водио порекло. У Оршави 1689. он упућује проглас Србима и другим народима под турском влашћу са позивом да се подигну на оружје. Али, усред устанка аустријски заповедник позвао га је у Кладово и према тајним инструкцијама аустријског двора под стражом упутио у Беч, где је Бранковић заточен. Иако у заточењу, Бранковић је 1691. на скупштини српских првака изабран за деспота и постављао је више официре српских одреда у аустријској служби из заточења, одржавајући стално везу са патријархом и песником Арсенијем III Чарнојевићем. Упркос узалудним интервенцијама Петра Великог да се Бранковић ослободи, Бранковић остаје у заточењу и даље, бива 1703. пребачен у Хеб, где умире 1711. Књижевна дела су му: такозвана *Влашка хроника* на румунском (до 1686) спис који се у науци не сматра изворним, и обимне *Славеносербске хронике* на српскословенском језику у V књига (око 2700 страна), које остају неиздате до данас (чувају се у Српској патријаршији у Београду). Бројни преписи *Хроника,* рађени под строгим надзором цркве, учинили су од Бранковићевог дела најутицајније историјско дело српске књижевности барока све до појаве Рајићеве историје. То је веома широко схваћена прва модерна и световна историја Срба дата у оквирима историје Византије, Румуна, Угара, Пољака и Турака. У последњем делу, у V књизи Хроника, Бранковић даје извештај о свом добу и ту се он од историчара претвара у хроничара догађаја које описује, у живо заинтересованог сведока, а његов спис у врсту мемоара једне високе личности чија судбина је толико повезана са историјом српског народа да нема могућности да се из ње излучи. Стил хроника Бранковићевих је посебно привлачио пажњу стручњака; налажене су му паралеле у маниризму XV века, али његова компликована разбокорена реченица пуна синхронизованих партиципа од којих сваки може понети основну радњу реченице готово да сама собом одражава барокно хтење које избија из најдубљих побуда писца. Документи о настајању српске народне епике, њени одјеци у *Хроникама,* дипломатски и полемички слој овог дела, које је упућено аустријском двору као одбрана легитимитета грофа и несуђеног деспота Бранковића, углед који је Бранковић имао у свом народу, све је то чинило и чини његово дело незаобилазним спомеником политике и књижевности.

Српске јединице у рату за аустријско наслеђе под пуковником Рашковићем 1743. из Хеба су пренеле Бранковићеве остатке у манастир Крушедол, а Орфелин је писао о Бранковићевом сужањству:

Врази моји проклети мене преварише
Радост моју последњу на век заточише...

Захарија Стефановић Орфелин (1726-1785) песник и историчар, једна је од најистакнутијих фигура српске културе уопште. Орфелин у Венецији сарађује са Димитријом Теодосијем, штампаром ћирилских књига и у тамошњој штампарији објављује своја дела. У малим свешчицама ту издаје своје песме, ту штампа свој календар-алманах и свој часопис, ту излази и његово најобимније историјско дело – монографија о Петру Великом (Венеција 1772, I-II) у две верзије, потписаној и непотписаној. Ова раскошно илустрована књига пуна гравира, мапа, портрета истакнутих личности, снимака медаља и других спомен обележја спојила је ликовни и књижевни барокни израз.

Српска барокна историографија, започета делом Андрије Змајевића окренутом Западу у нади да ће отуда доћи спас и помоћ српском народу, завршава са Орфелиновом монографијом о Петру Великом, окренутом потпуно на Исток у нади да ће се из једноверне Русије јавити жељени ослонац и оне снаге које ће помоћи протеривању Турака са Балкана. Тако историјска дела ове епохе остају до краја у зачараном кругу својих узалудних апела на хришћанску савест Европе.

Вршњак Орфелинов и песник и историчар попут њега, *Јован Рајић* (1726-1801), богословски писац, ученик руских учитеља у Карловцима и питомац чувене кијевске духовне академије, аутор је прве обимне штампане историје Срба. Он је пре Орфелина почео да се занима за српску прошлост и историју уопште. Подстакнут сусретом са чувеним историчарем Јаном Томком Саским, једним боравком на Светој гори и материјалом нађеним у српском манастиру Хиландару, Рајић се одлучује на писање историје Срба. На основу Витезовићеве рукописне латинске историје писане за карловачки митрополитски двор, на основу једне друге, за исте потребе настале књиге (историје Јана Томке Саског), Орбина и на основу бројних архивских истраживања, уз ослонац на Бранковићеве *Хронике* и други материјал деценијама скупљан, Рајић је између 1757. и 1768. саставио своју историју Срба и осталих "храбрих словенских народов", паје тако већ у њеном наслову избила јасна тежња барокног славизма. Допуњавао ју је 1775. и касније. И он је тежио да "слава Славјан приумножит сја" и остварио дело које по речима Н. Радојчића "почиње као историја свих Словена, а особито Јужних Словена и Руса, наставља се као историја српских земаља, а нарочито Рашке, и завршава као историја Срба у Војводини". Дело се закључује инсистирањем на привилегијама Срба у Аустрији и запажена је сличност поступања са изворима код Рајића са поступцима француског историчара Ле Нена (Le Nain). То је, у ствари, уланчан след извора, које аутор једва успева да коментарише. Рајићева историја доживела је пре изласка многе ретуше (рускословенски језик издавач Стефан Новаковић је претворио у славено-сербски, а Рајић је у спис унео просветитељски ретуш са обиљем похвала науци, ученом XVIII веку и модерном устројству државе). Овај идеолошки ретуш, међутим, није променио природу Рајићевог дела и оно је остало окренуто некој неименованој високој личности својим китњастим свечаним стилом, својим првобитним језиком и Рајићевом почетном концепцијом која је од честих уметака о потреби науке и образовања само трпела штету. Из неких поглавља види се да се Рајић у својој историји обраћа бечком двору као адресату.

Његова историја, међутим, добила је уз идеолошки и језички и један стилски ретуш, или боље рећи нашла се са својим барокним славизмом, с обзиром на касни тренутак штампања, у суседству дела једног новог, предромантичког стила. Тако одељци Рајићевог историјског дела који се баве претхришћанским веровањима и обичајима Срба, или поглавља о старој митологији Словена и Срба, чине један за предромантички укус епохе с краја XVIII века значајан слој. Ту је Рајић и нехотице, следећи Бранковића и друге своје изворе, који су се у барокним временима и раније бавили поменутим темама, постајао веома модеран и нашао се у суседству оних предромантичних тражења која ће ударити печат епохи коју он једва да је могао назирати. Од Рајићевог историографског рада не може се, најзад одвојити његова теолошка делатност, јер оне су комплементарне у мотивацијама. Поред кратке историје васељенских сабора (1766) Рајић је оставио у рукопису спис О деоби цркава: *Безпристраснаја историческаја повест о раздељениј восточнија и западнија церквеј*. Овај рукопис, настао 1766. а допуњаван после доношења патента о верској трпељивости у Аустрији (1781) са завршном редакцијом 1794, у новијој литератури веома је високо оцењен (Ј. Тарнанидис, Д. Богдановић). Он обухвата аргументе против католичке пропаганде у Аустрији, посебно доказе против теза уније. Извори овог Рајићевог дела спадају понекад међу веома ретке (Мемоари Силвестра Сиропулоса о концилу у Фиренци); међу осталим изворима су руски: Адам Зерникав и Т. Прокопович или грчки, као Елиас Миниатис. Тако интересовање Рајићево за византијске изворе (које еволуира с временом, како је недавно уочено), за васељенске саборе и односе цркава продужава слична интересовања Гаврила Венцловића из прве половине XVIII века.

Српска барокна историографија до краја је остала затворена у своје класне предрасуде, ослањајући се радије на ауторитет и снагу истих феудалних кругова широм Европе него на ниже сталеже сопственог народа. Тек када се крајем века писци српске историје буду почели јављати из крила једне друге класе – из грађанске средине – почеће се српска историографија обраћати једнонационалним читаоцима из истог грађанског сталежа. Тада ће српска историографска радња напустити барокне стилске одлике и облик дипломатског меморандума прихватајући нови предромантички стил, његов језик и публику. Поневши буржоаски класни печат, она ће се почети обраћати оним снагама у недру сопственог народа које ће бити у стању да поведу српску револуцију, и које ће ту револуцију и изнети на својим плећима.

Путопис и друге врсте барокне прозе

Српски барокни путопис спада уз историјске списе међу најзначајније прозне врсте српске књижевности XVII и XVIII века. Његово порекло је сложено и он пре свега наставља традицију путописне радње старе српске књижевности. Још су тој књижевности познати пописи светих места у Палестини (*Бдињски зборник* из 1360, списи Никона Јерусалимца из 1441/42. и Константина Философа из истог времена). Путописи XVII и XVIII века деле се бар на четири врсте. Једно су такозвани проскинитариони (руски паломници), ходочаснички водичи по светим местима грчког порекла, у овим временима радо превођени; друго су путописи који

обухватају и опис путовања до одредишта и натраг. Ова се врста понекад развила из сасвим сажетих итинерера, пописа конака на путу за Цариград или Јерусалим. Треће су службени извештаји с пута, као што су извештаји митрополитских ексарха послатих у визитације појединих епархија. Четврто су дипломатски извештаји, који се понекад претварају у путописну прозу.

Та нова путописна делатност из XVII и XVIII века стицала је једно ново језичко и стилско обележје. Према најновијим истраживањима "то је период када се у српском писаном изразу – подразумевајући при том поглавито северније српске крајеве – нешто почело из основа да мења. Средњовековни узуси губили су се неповратно" (И. Грицкат). Ти путописи XVII и XVIII века потпали су (попут руских) под међународни стандард и у изразу, а не само у садржају, а тај израз је био донекле "онарођен", балканизиран, а у знатној мери и са цртама војвођанских дијалеката. Тако се ти списи у светлости данашњих проучавања јављају као симптоми "једног новог раздобља и другачијег схватања о језичкој вештини и књизи".

Из прве половине XVII века сачуван је један такав путопис, један "српски опис светих места" (издао га је Љ. Стојановић); један други из 1654. и 1656. писан је у Хиландару (издао га је Ст. Новаковић), а потом следи низ других, тако да путописи у другој половини XVII и у XVIII веку бивају све бројнији.

У цркви св. Фекле у јерусалимском пристаништу писао је и илустровао цртежима грађевина свој "проскинитарион" – поклоник или водич по светим местима за српске ходочаснике Гаврил Тадић из Сарајева 1662. године. На веома лепом народном језику и са раскошним иницијалима он је дао верзију грчких и украјинских проскинитариона, а долазак и повратак из Палестине нису описани. Његова верзија је слична верзији коју ће касније на руско-словенском дати Христофор Жефаровић у свом штампаном и илустрованом водичу (Беч 1748. и касније још у два издања). Михаило Кратовац у свом спису о путовању у Москву и Цариград, а потом и за Јерусалим, дао је поред путописних и аутобиографске црте (1657).

Још један путопис из XVII века сличне врсте сачуван је у Риму (Народна библиотека Виторио Емануел, грчки рукописи бр. 15) под насловом *Проскинитариј свјатаго града Јерусалима,* Арсеније III Чарнојевић, патријарх и песник, описао је своје путовање у света места 1682. и 1683. године; сличан је Лаврентијев спис из 1699. године, а Јеротеј Рачанин је саставио на народном језику опис свога путовања у Египат и Палестину 1704. године, сачињен на основу бележака и сећања из нешто каснијег времена (насталим у манастиру Ремети у Фрушкој гори 1721. године). Јеротејев путопис на тренутке као да показује трагове обичаја да се овакви путописи у света места састављају и у епском десетерцу, јер његова путописна проза повремено прелази у десетерачки исказ. Јеротеј Рачанин је дао и опис путовања до Палестине и једно од најуспелијих места читавог списа је маритима са приказом буре на мору.

По налогу београдског митрополита Вићентија Јовановића ексарх Максим Радковић пропутовао је 1733. године цео северни и североисточни крај Србије с циљем да испита и опише стање цркве и народа у тим крајевима. *Извештај Максима ексарха,* како се у науци назива његов спис, представља веома занимљиво штиво, опис споменика, попис свештенства и, као најважније, стања у народу, који кад му дојади сиромаштво и тешко стање под аустријском влашћу бежи натраг у турску царевину.

Јеромонах манастира Раковца и сликар Силвестар Поповић оставио је у рукопису превод једног грчког проскинитариона "на словенски" израђен у Јерусалиму 1764. године и опис пута од Београда преко Солуна до Јерусалима, који је делом превалио у друштву са једним другим српским писцем заинтересованим за путописну литературу – Христофором Жефаровићем. У Народној библиотеци у Београду чуван је један путопис из XVII века под називом *Сказаније о светем граде Јерусалими и о инем свети местих.* Јован Рајић је оставио занимљив опис буре у свом *Мореплаванију* са ушћа Дунава у Свету гору (1758), а Сава Владиславић (око 1664-1738), преводилац Орбинијевог *Краљевства Словена,* оставио је значајан спис о свом дипломатском послу у Кини (1725-1728). Владиславићев спис се дели на извештај с пута и на извештај за царицу Ану Јоановну предат 1731. године. Под насловом *Тајни извештаји о сили и ситуацији кинеског царства* дело је настало 1728. и објављено је као поверљив материјал само за употребу на руском двору. Делови публиковани у *Историји Русије* Соловјева имају занимљиве описе кинеског двора и песник Јован Дучић свакако је био у праву када је Владиславића назвао "модерним путописцем" српске књижевности.

Српски барокни путопис носио је неколико карактеристичних црта. Прво, највећим делом он је састављан на народном језику или језику сасвим блиском народном; чак се може констатовати губљење осећања писаца путописа за језик старе српске књижевности (датив апсолутни се више не разуме). Пада у очи посебни поступак у описима објеката и предела на ходочасничким путовањима у овим водичима – у света места. То није описивање дословно схваћено, него се на путу уочава у ствари нека врста метафизичког пејзажа. Објекти на ходочасничким путовањима, предмети поклоничких култова, исечци предела, само су на земљу спуштени симболи једног другог, метафизичког пејзажа и путовања, чије су одреднице и међаши небески путокази и судбине светаца, Богородице, Христа или библијске легенде. Најзад, посебно изражено интересовање за помпу и церемонијал, за литургијске и ходочасничке свечаности, добијају средишно место у неким од путописа и ту се може пратити продор барокног укуса у ове списе, може се говорити о некој врсти кореографских бележака које у путописима дочаравају слику готово балетски постављене церемоније о прослави Ускрса и других празника у одредиштима ходочасничких путовања.

Прелазећи из крила барокне прозе у нове стилске струје српски путопис је преобликовао неколико значајних елемената негованих у бароку: у предромантизму је прихваћен као песничка, а не прозна врста, а својом

авантуристичком цртом, описом путовања, бура и гусарских напада, утицао је на потоњу српску прозу од Доситеја, Вујића, Видаковића, проте Матеје Ненадовића и Јакова Игњатовића до Драгутина Илића.

* * *

Остале врсте српске барокне прозе обухватају богату епистоларну књижевност, мемоаре, филозофске и полемичке списе и анегдотски материјал. Епистоларна књижевност добија посебан значај у бароку и ослања се на "епистоларе" – врсту штампаних или рукописних упутстава за састављање писама. Хиландарска преписка са Дубровачком републиком показује необичне знаке обнављања маниризма у барокним временима (XVII и XVIII век); хајдучка писма и војнички извештаји са северних и јужних граница према Турској ничу у суседству усмене епике и носе печат исте осећајности, а чисто књижевна писма Арсенија Чарнојевића, Орфелина или Рајића имају значајно место у овој области. Дневничке белешке иду понекад уз историјске списе (Бранковић, Атанасије Даскал Србин, Кончаревић), понекад су развијени записи, а понекад представљају службене белешке високих личности вођене из дана у дан (Партеније Павловић, Вићентије Јовановић, Василије Петровић Његош, чији је дневник изгубљен, и Макарије Петровић).

Књижевност барока није заборављена током даљег развоја српске књиге. Српски класицизам, који је једним делом пао напоредо са рококоом, исказао се најпре у такозваном "дворском класицизму" који носи нека обележја рококоа, као што је случај са песничким делом раног Мушицког. Захваљујући истраживању Саве Дамјанова показало се да у рукописној заоставштини Мушицког има еротске поезије, као и да је поезија уношена у анонимне рукописне песмарице све до у XIX век носила трагове рокајног укуса.

Неке црте барокног стила и рокајне моде носе почетни делови мемоара Симеона Пишчевића, иако његово мемоарско дело у целини, временом настанка, општим тоном и осећајношћу припада предромантизму. Галантни тонови мемоара Саве Текелије представљају рецидив рококоа, а сличне одјеке рокајног укуса имамо у Вуковом Српском рјечнику из 1818. године са обиљем ласцивних одредница (које су захваљујући једном стилском ретушу 1852. у другом издању одстрањене). Рококо траје још увек у галантном слоју поезије неких предромантичара (Јован Пачић) и неких романтичара (Бранко Радичевић), а црте барокног романа европске књижевности запажене су у делима романсијера српског предромантизма.

Треба рећи да и ласцивне народне песме, које су нађене у Вуковим хартијама међу необјављеном заоставштином, представљају закаснеле одјеке рокајне моде, и настављају традицију таквих збирки као што је, на пример, *Ерлангенски рукопис* с почетка XVIII века. Разлоге што Вук ове песме није објавио не треба тражити само у рђавом искуству са речником из 1818. године и у отпору Стратимировића и цркве. Треба помишљати и на разлоге стилске природе. Вук је из другог издања речника 1852. године изоставио ласцивну лексику иако одавно није више било

Стратимировића међу живима, а исто тако није објавио ласцивну народну лирику иако је имао за то прилике током свог дугог живота. Ако је галантна лирика још могла бити у моди у време Вукове младости, средином века оваквим рокајним наклоностима очигледно више није било места у тренутку када је романтизам био на врхунцу.

Најзад, треба рећи да структура *Горског вијенца* Петра Петровића Његоша показује да је великом песнику била позната драмска књижевност барокне Боке, и да је ораторијум (тамо и другде у српској књижевности барока добро познати драмски род) ударио печат структури Његошевог ремек-дела.

Напомене и основна литература

Релативно касно прихваћен у књижевности, термин барок је (према Велеку) двадесетих година овог века ушао у општију употребу међу немачким историчарима књижевности, па се вероватно с тим у везу може довести чињеница да Тихомир Остојић у својим новосадским предавањима из 1910 (објављена су постхумно 1923) примењује на српску књижевност термин барок. Да ли се та одредница јавља у тексту који је настао баш 1910. или касније (Остојић је умро 1921) није од већег значаја. Стоји чињеница да Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* (1914) није употребио овај термин и да ову стилску формацију није сагледао у токовима српске књижевности XVIII века. У тренутку када је писао своју историју, за то су постојали разлози. Бар две средине са којима су било он сам, било материја којом се бавио били тесно повезани, – француска и руска, нису у том часу биле прихватиле овај термин и нису биле спремне да стилску формацију барока посматрају као примењиву на кретања у сопственим књижевностима одговарајућих раздобља. Дуго после Скерлића, све до средине нашег столећа, овај проблем био је и даље отворен у европској науци о књижевности. "Француска је по мом мишљењу – писао је Рене Велек још недавно – једина важнија земља која је готово у потпуности одбила да усвоји овај термин". Слично је било – треба додати – и са историчарима књижевности у Совјетском Савезу. Међутим, последњих деценија дошло је до преокрета баш у овим књижевностима. У Француској су Марсел Рејмон 1949/50. својим студијама о француском књижевном бароку, Жан Русе једном значајном књигом 1954. и антологијама, и Виктор Тапије једним прегледом, сада већ чувеним, пробудили интересовање за француски књижевни барок. У Совјетском Савезу проблем барока у словенским књижевностима постављен је одавно и систематски претресан деценијама. Академија наука СССР припремила је уз IV међународни састанак слависта *Зборник одговора на питања науке о књижевности* (Москва 1958), у којем је 15. питање било посвећено бароку у словенским књижевностима. То анкетно питање је гласило: "Да ли је било у словенским земљама тако назване "књижевности барока"? Је ли могућно прихватити тај термин као ознаку неких књижевних токова XVII-XVIII века, и какве би биле особености "књижевности барока" у словенским земљама?" На ова питања дали су одговоре И. Н. Голенишчев Кутузов (Москва), Ј. Храбак (Брно), П. Н. Берков (Лењинград), А. А. Морозов (Лењинград), К. Трајмер (Беч). Како је у западнословенским

књижевностима (дакле оним које су припадале западном хришћанству) барок био уведен као ознака за одређено раздобље и одређене књижевне токове још раније, проблем се заоштрио на питању онога што би се могло назвати "ортодоксним (православним) бароком", дакле бароком у Русији, Србији, Бугарској, земљама које су припадале византијској цивилизацији. А. А. Морозов је веома истрајно, и развијајући велику активност, деценијама био заговорник увођења стилске одреднице барок и видео могућност да се стилска формација барока сагледа и у токовима руске књижевности. С Друге стране је Дмитриј Чижевски од 1946. наовамо, најпре у засебним студијама, потом у свом *Упоредном прегледу словенских литература* (1952) и у својој великој историји словенских књижевности, разматрао уз остало и ортодоксни барок Украјине и Русије, заобишавши проблеме српског барока. Идући за проблемима барока, писац ових редова дао је у зборнику *Од барока до класицизма* (1966) избор студија о српској књижевности XVII и XVIII века груписан тако да осветли поменути стилски ток. Немачки слависта Ролф Дитер Клуге, полазећи од те књиге, дошао је до закључка да се "овде први пут скреће пажња на стилска обележја барока у српској књижевности" и посебно се забавио овим питањем дајући преглед развоја периодизације српске књижевности од Скерлића до појаве зборника.

Године 1970. писац ових редова дао је синтезу српске књижевности барока (М. Павић *Историја српске књижевности барокног доба – XVII и XVIII век*, Београд, 1970), а убрзо потом је и у неким другим словенским књижевностима дошло до општег примењивања критеријума барокног стила на књижевна збивања XVII и XVIII века и до формулисања новог става према "ортодоксном бароку". Државни научни завод Пољске издао је 1971. године двотомну историју руске књижевности под редакцијом М. Јакубјеца, у којој су неки токови руске књижевности XVII века посматрани као књижевност барока. Најзад, дефинитивним чином прихватања важности ове стилске формације у совјетском зналству о књижевности и уопште у славистици, може се сматрати књига Д. С. Лихачева *Развитак руске књижевности X-XVII века* (Лењинград, 1973), где је у засебном поглављу осветљен "Барок у руској књижевности XVII века", мада је исти аутор и раније (1967,1971) писао о руском књижевном бароку. Године 1977. немачки слависта Ролф Дитер Клуге поново се вратио српском бароку и после две студије о Венцловићу дао у својој преради Барчеве историје југословенских књижевности одељке посвећене писцима српског барока (A. Barac, Geschichte der jugoslavischen Literaturen von den Anfdngen bis zur Gegenwart… bearbeitet und herausgegeben von Rolf-Dieter Kluge, Wiesbaden 1977).

Напоредо са овим процесом примењивања критеријума барокног стила на материјал српске књижевности XVII и XVIII века, текао је сличан и првоме комплементаран процес у науци о ликовним уметностима код Срба овог раздобља. То је било од посебног значаја, јер је често било речи о истим личностима, које су се, као Венцловић, Жефаровић или Орфелин, бавиле и књижевношћу и ликовним уметностима. Токове српског ликовног барока проучавао је са посебном пажњом, испољавајући трајно интересовање за ову материју, Д. Медаковић (*Српски сликари*, Нови Сад 1968, *Путеви српског барока*, Београд 1971, *Трагом српског барока*, Нови

Сад 1976, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980), али и други историчари уметности посвећујући радове и графици овог раздобља (М. Коларић, П. Васић, Радмила Михаиловић, Д. Давидов и други). Тако је могло бити показано да су исте личности испољавале исти барокни укус радећи као писци на једној и као сликари и гравери на другој страни.

Ново ураздобљавање српске књижевности и уметности које је донело примењивање барокних критерија на српски материјал XVII и XVIII века изазвало је знатно интересовање у стручним круговима. Показале су се предности оваквог новог посматрања ствари. Стилски израз барокних писаца (код Скерлића заклоњен језичким или идејним одредницама као: *Српско-словенски писци*, *Руско-словенски писци*, *Рационализам* и сл.) дошао је у први план и писци ове епохе могу се упоредити са својим савременицима свуда другде у словенским и другим књижевностима. Даље, захваљујући посматрању српског барока као целине, могле су бити уочене његове везе, и географске и временске, са књижевношћу Дубровника, са суседном хрватском књижевношћу барока, или са српском књижевношћу у XVII веку, везе које Скерлић није могао видети полазећи од својих подела и погледа. Оваква периодизација омогућила је такође упоредно праћење књижевних и ликовних појава исте стилске усмерености, као и упоредно посматрање усмене и писане књижевности српске, омогућила је да се усмена књижевна продукција забележена у XVII и XVIII веку посматра кроз критерије барокног стила, којем је приликом бележења у оним временима и била подвргавана. Најзад, посматрање барокног рационализма и ерудитизма раног XVIII века одвојено од просветитељског покрета из друге половине истог столећа, омогућило је да се сагледа постојање једне ране просвећености (или претпросвећености) и у српском друштву. Код Скерлића, где се под појмом *Рационализам* обрађује и рана просвећеност петровске епохе и "Јозефинизам", ово разликовање није било могућно.

Оваква нова периодизација српске књижевности XVII и XVIII века добро се уклапа и у општу визију токова српске књижевности коју има савремена наука, те се српска књижевност барока периодизацијски надовезује на стару српску књижевност и могу се пратити прелазни облици између две епохе (старе и нове књижевности српске) управо на материјалу обележеном барокним стилом. (Упор. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, стр. 114).

Поменуте нове могућности које је отворило примењивање барокног критерија у науци о српској књижевности биле су уочаване у бројним рецензијама *Историје српске књижевности барокног доба*. Те рецензије увериле су писца да постоји и код нас и у свету у славистичким круговима знатно интересовање за овај нови приступ стварима, па ће свакако послужити и читаоцу у случајевима када зажели да се и сам о томе документује:

Rolf-Dieter Kluge, Zu einigen neueren Arbeiten über die serbische Literatur des 18. Jahrhunderts, Die Welt der Slaven, Wiesbaden 1969, Heft 4. С. 378-392; П. Палавестра, *М. Павић, Историја српске књижевности барокног доба*, Политика, Београд 1970,

26. XII, 20556; Исти, *Послератна српска књижевност*, Београд 1972, стр. 108-109; Д. Драгојловић, *Српска* књижевност барокног доба с *освртом на историографију*, Дело, 1971, бр. 4, стр. 282-489; Петар Џаџић, *Визија историје*, НИН, Београд 1971, 3. јануар (текст је пренет у књигу *Из дана у дан* II, Београд 1976,181-4); Чедомир Мирковић, др Милорад Павић; *Историја српске књижевности барокног доба*, Савременик 1971, бр. 5, стр. 497-500; Иван В. Лалић, *Културна баштина у тачној перспективи*, у књизи *Критика и дело*, Београд 1971, стр. 275-285; Reinhard Lauer (Gottingen), Павић Милорад, Историја српске књижевности барокног доба, Kritikon Litterarum 1 (1972) *Slavjanskaja Filologija*, С. 85-88; Драгиша Живковић, др Милорад Павић: *Историја српске књижевности барокног доба*, Зборник за славистику, Нови Сад 1970, бр. 1 (1972), стр. 197-201; Endre Angyal, Милорад Павић: Историја српске књижевности барокног доба, Acta literaria Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest 1973, pp 481-483; Никола Прибић, Милорад Павић: Историја српске књижевности барокног доба, Slavic and East European Journal, Illinois 1973. No. 1. Pp. 92093; А. А. Морозов, Новые аспекты изучения славянского барокко, Русская литература, АН СССР, Институт русской литературы Ленинград 1973, N^{0}3. Стр. 8-9; и passim; Angyal Endre, *Милорад Павић: Историја српске књижевности барокног доба, Helikon*, viragirodalmi figyelo, Budapest 1974, 1 p. 113-114; Venceslava Bechynova, *Милорад Павић: Историја српске књижевности барокног доба*, *Slavia*, Praha, Rocnik XLIV (1975) cislo 3, str. 320-327; Rolf-Dieter Kluge, Zu Gavril Stefanovic Venclovics Predigtdichtung. Slavistische Studien zum VIII. Internationalen Slavisten-kongress in Zagreb 1978, Sonderdruck, Bohlau-Verlag Koln-Wien 1978, S. 229-240, где је Венцловић посматран у контексту српске књижевности барокног доба. Lionello Costantini, Monumenta serbo-croatica, Ricerche Slavistiche, Roma 1982-1984, pp. 320-326.

Остала важнија литература о збивањима и писцима овог раздобља:

С. Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност*, Београд 1869; упоредити и рукописну библиографију Лукијана Мушицког у Архиву САНУ. Г. Витковић, *Извештај Максима Рашковића, ексарха* београдског *митрополита 1733, Гласник Српског ученог друштва*, Београд 1884, књ. 56, стр. 117-320. – М. Јакшић, О *Вићентију Јовановићу*, *Летопис* Матице српске 1899/1900, св. 1-4. – П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд 1901. – Т. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Сремски Карловци 1905. – Ј. Грчић, *Историја српске књижевности*, Нови Сад 1906. – Р. Грујић, *Српске школе* од *1718-1739*, Београд 1908. – Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1909. – Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, Београд 1911; прерађена издања, Београд 1929. и Цетиње 1955. – Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1914. – Т. Остојић, *Историја српске књижевности*, Београд 1923. – П. Буторац, *Змајевићи*, Загреб 1928. – С. Матић, *Силвестар Поповић путописац, 18 века. Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, Сремски Карловци 1930, књ. III, стр. 30-38. – Б. Стојковић, *Историја српског позоришта*, Ниш 1936, Београд 1979. – С. Шумаревић, *Позориште код Срба*, Београд 1939. – Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд 1952. – М. Томандл, *Српско позориште у* Војв*одини*, Стари Бечеј 1953. – М. Кићовић,

Школско позориште код Срба... Зборник радова *САНУ*, Београд 1952, књ. 2. – А. Ивић. *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима*, V, Београд 1956. – Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем* Под*унављу*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 1957, књ. 2. – Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, I-II Нови Сад 1957. и 1959. – М. Кићовић, *Вертепска драма код Срба... Београдски међународни* славистички *састанак*, Београд 1957. – Н. Радојчић, *Основе српске историографије XVII века и њен распоред*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1958/9, књ. VIVII. – Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, Београд 1960. – Ђ. Трифуновић, Из тмине појање, Београд 1962. – Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе* српске *књижевности*, Нови Сад 1962. – *Српска штампана књига XVIII века* (каталог уз истоимену изложбу), Београд-Нови Сад 1963. – М. Лесковац, Ант*ологија старије српске поезије*, Нови Сад – Београд 1964 (допуњено издање). – П. Колендић, Из ста*рог Дубровника*, Београд 1964. – М. Павловић, *Антологија српског песништва*, Београд 1964. Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964. *Предњегошевско доба*, Титоград 1966. – *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX века* (приредио Б. Маринковић), Београд 1966, I-II. Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, са пропратним текстовима М. Пантића, Р. Самарџића и С. Ћирковића – М. Лесковац, *Из српске књижевности I*, Нови Сад 1968. *Песништво ренесансе и барока – Дубровник, Далмација, Бока Которска*, избор, предговор и напомене М. Пантић, Београд 1969. – Р. Ковијанић, *Књижевност Котора* (кратак преглед), Котор 1970 – *Кратки опис Зете и Црне Горе*, за штампу приредио Слободан Радовановић, *Посебна издања САНУ*; књ. CXXXV, Београд 1970. – П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971. – J. Tarnadinidis, *Ta problemata tis mitropoleos Karlovikion kate ton ih' aiona kai o Jovan Rajic*, Solun 1972. – Д. Богдановић, приказ студије Ј. Тарнанидиса у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик*, 1973, XXI, стр. 557-559. – *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 3 – *Од барока до класицизма*, Београд 1966. допуњено издање 1973. – Срећко Вуловић, *Попис народних бокешких списатеља и њихових дела*, I. *Програм Ц.К. Реалног и великог гимназија у Котору*, Дубровник 1873, Задар 1879. – В. Ерчић, *Историјска драма у Срба* од *1736.* до *1860*, Београд 1974. – Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад 1974. – Ж. Ружић *Српски јамб и народна метрика* – И. А. Ненадић, *Слијепа правда, избор из дјела* (приредио Р. Ротковић), Подгорица 1975. – М. Пантић, *Кнез Лазар и косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке которске*. – *О кнезу Лазару*, Научни скуп у Крушевцу 1971 (издање Филозофског факултета у Београду и Народног музеја у Крушевцу 1975. стр. 337-408. У додатку је штампан текст пераштанског ораторијума *Бој кнеза Лазара...). М.* Павић, *Језичко памћење и песнички облик*, Нови Сад 1976. – С. Петровић, *Пољски тринаестерац*, *Прилози за књижевност*, *1976*, XLII, 201-223. – *Поезија барока – XVII и XVIII вијек* – антологија, Титоград 1976. – Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976. – М. Дамјановић, *Ћутећи протагонист или говор ћушања* – *Суштина и повест*, Београд 1976, стр. 239-243 (о Ненадићевој пасији поводом извођења у Југословенском драмском позоришту). – И. Грицкат, *Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века*, Зборник историје књижевности САНУ, књ. 10, Београд 1976, стр. 297-322. – *Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига*, Нови Сад 1976,

Динко Давидов, *Српска графика XVIII века,* Нови Сад 1978. – Р. Самарџић, *Писци српске историје I*, Београд 1977. II, Београд 1979. – В. П. Гудков, *Особености воспроизведения руских текстов в "Славеносербском магазине", – Вестник Московского университета. Филология*, Москва 1977, бр. 1. – М. Пантић, *Из књижевне прошлости*, Београд 1978. – Н. И. Толстой, *Литературный язык у сербов в XVIII веке – История литературный языков и письменость* Москва, 1979. – М. Веселиновић-Шулц, *Рококо елементи у поезији неких српских и мађарских песника у првој половини XIX века, Зборник за славистику Матице српске,* 1979, бр. 17, стр. 25-45. – П. Поповић, *О једном анонимном спису о Зети и Црној Гори из друге половине XVIII века,* Глас САНУ СССХХ, Одељење историјских наука, књ. 2, Београд 1980, стр. 1-19. – М. Пантић, *Поговор* уз фототипско издање П. Јулинца, *Краткое введение в историју происхожденија славено-сербскаго народа*, Београд 1981,241-285. – В. Ерчић, *Козачинској, Траедокомедија*, Нови Сад – Београд 1980. М. Павић, *Историја, сталеж и стил*, Нови Сад 1985. – Сава Дамјанов, *Три еротске песме Лукијана Мушицког у Вуковој заоставштини*, Градина, Ниш 1986, бр. 11, стр. 102-111. – Сава Дамјанов, *Граждански еротикон*, Ниш 1987 – Мирослав Пантић, *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске у XVI, XVII и XVIII веку*, Београд 1990.

Исцрпнију литературу о овом раздобљу видети у делу М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век),* Београд 1970, стр. 493-510. и у студији М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 11-253. Литература о Г. С. Венцловићу и З. Орфелину овде се даје засебно у био-библиографским прилозима о овим писцима.

Важнија литература о руско-српским и украјинско-српским односима у XVIII веку: Ј. Скерлић, *Српска* књижевност у *XVIII веку*, Београд 1923, глава IX; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953 (издање са допуњеном библиографијом), 35-39. и passim; Р. Лалић, *Совјетско-југословенски односи (Књижевне и културне везе) – Енциклопедија Југославије 7,* Загреб 1968, 465-469 и 480 (библиографија); М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, 62-72, 285-287 и passim; М Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, 61-63 и passim; В. Ерчић, *Козачинскиј – Траедокомедија*, Нови Сад-Београд 1980. За подробности треба консултовати литературу наведену у поменутим радовима.

Усмена књижевност у време барока (до 1774)

Спомени и одјеци усменог песништва у писаној књижевности XVII и XVIII века

Линија двоструког живота српске писане и усмене (народне) књижевности у барокним временима имала је свој посебан и изузетан пут. Као што је писана књижевност епохе барока наследник старе српске књижевности (IX-XVI века), тако

је и усмено песништво XVII и XVIII века наставак једне знатно раније започете линије развитка српске усмене књижевности.

Облик у којем су до нас дошле најстарије српске народне песме није тако древан као њихов мотив и садржај. Ту је дакле, старо порекло и дух, а не форма. Најстарије песме које можемо наслутити из данас доступног материјала биле су колективне творевине без истицања певача, биле су, даље, "женске песме" и опевале су свадбе небеских тела за шта имамо паралеле у литванском предању, у сумерском миту и у индијским Ведама. Како нас упозорава Миодраг Павловић, мотиви овог најстаријег српског песништва силазе у веома давну прошлост, чак до раног неолита. Пре него што су први пут забележене, српске народне песме имале су веома дуг усмени живот. О њима се оглашавају писани извори од IX века па надаље све чешће и чешће. Константин Млађи Брегалнички (IX до X век) пише о "бесовским" песмама, Поп Дукљанин из Бара крајем XII века пише свој Барски родослов или Летопис користећи се извором под називом Liber gestorum у којем су песме о подвизима древних словенских владара и бележи легенду о краљу Владимиру којег цар Самуило зароби, а из тамнице га избави и на престо доведе царева кћи Косара. Такве су песме преносили професионални певачи и жонглери које су држали владари на српским дворовима и по слободним градовима као што је био Дубровник. Средином XIII столећа Доментијан у својој биографији Светога Саве помиње песме које су у дворским круговима састављене поводом одласка Растка Немањића на Свету Гору. Други чувени српски писац и песник с краја XIII века, монах Теодосије, бележи да су на двору Немањића при гозбама званице забављали гуслари. Византијски писац Нићифор Григора описујући своје посланство Стефану Дечанском забележио је да Срби играју у колу и певају тужне песме у славу својих јунака, али без пратње било каквог инструмента (1326). Године 1353. помињу се у једном хиландарском рукопису "Преде свирац и Хрусе слепац". У једном запису у охридској цркви Светога Климента помиње се сродник краља Марка Остоја Рајаковић којег гусларске песме називају певајући о њему Угарчић (1379). Пишући о народној поезији Јурај Шижгорић, хуманиста из Шибеника, 1487. године помиње да "илирски" свет негује тужбалице, свадбене песме, љубавне песме и песме уз рад. Филип Де Диверсис, италијански писац, који је живео у Дубровнику између 1440. и 1450., помиње нарикаче, а у Италији је у малом месту Ђоја дел Коле 1. маја 1497. године група из тамошње словенске колоније пред напуљском краљицом Изабелом дел Балцо, која је била на пролазу за Напуљ, певала једну српску народну песму:

Орао се вијаше над градом Смедеревом
Ниткоре не ћаше с њима говорити
Него Јанко војвода говораше из тамнице:
"Молим ти се, орле сиди мало ниже
Да с тобом проговору: Богом те брате јимају
Пођи до смедеревске господе да с ' моле
Славному деспоту да м' отпусти из тамнице смедеревске
И ако ми Бог поможе и славни деспот пусти,

Из смедеревске тамнице, ја те ћу напитати
Црвене крвце шуречке, белога тела витешкога."

Ту бугарштицу, везану за Смедерево и српског деспота Ђорђа Бранковића, забележио је у изворном облику италијански песник Рођери ди Пачиенца па је она тако и дошла до нас штампана у оквиру једног његовог спева. Уз овај драгоцени запис почели су се јављати и други све чешћи записи усменог песништва које је очигледно у време ренесансе било живо у свести песника на јадранској обали. Понекад, то су сасвим кратки записи, стих или два, који су бележени у Дубровнику или другде крајем XV и у првој половини XVI века. Међу бележиоцима налазе се имена чувених ренесансних писаца као што су Ханибал Луцић, Марин Држић или Петар Хекторовић који 1556. године бележи уз лирске песме и неколико бугарштица. Међу њима и народну песму "Марко Краљевић и брат му Андријаш" која је данас чувена. У свом спеву "Рибање и рибарско приговарање" (Венеција 1568) у којем су сви ови стихови забележени, Хекторовић је дао и нотни запис па нам је тако сачувана мелодија на коју су певане неке од ових бугарштица.

Из раних записа и помена види се да су народне песме стваране на српскохрватском језику у штокавском наречју његовом. У општим цртама, та би поезија, по речима А. Вајана, била "једна књижевна врста која се и сама развија напоредо с развитком писане књижевности:... у XV веку она је примила утицај витешког романа, потом панславизма, рационализма, романтизма"... И обратно, како је о тој усменој књижевности писао један модерни српски песник: "Дубоко ту у песничком тлу нашег језика (ван кога се не може учинити ниједан крилати корак у поезији) леже, често запретани под маховином и песком заборава, извори наших великих, прошлих и будућих, песничких токова." (Васко Попа)

Ако се може сматрати да су ова рана бележења народних српских песама и њихови помени у средњем веку и током ренесансе, колико данас знамо, била изузетак, у новој барокној епоси дошло је до значајног преокрета.

У XVII и XVIII веку, које један писац назива добом "цветања народне поезије", одјеци усменог стваралаштва у писаној књижевности српској и хрватској постају први пут изузетно чести. Тако, захваљујући обилатим сведочанствима, могло се утврдити да, географски, то усмено песништво постоји у овом добу дуж европско-турских граница од Јадранског мора до Пољске у песмама лутајућих гуслара, који су живели од певања, попут оног безименог српског гуслара кога описује пољски песник Каспер Мјасковски (1549-1622) у делу Swiatowa Roskosz како тужним гласом пева о борбама Пољака и Хрвата против Турака. Већ у XVI веку епско усмено песништво живи на целој српској и хрватској националној територији, од хрватских крајева до Косова (по Курипечићу), и од Суботице (Челебија) и Каменице у Срему (Вранчић) па до Сланог на мору (Кабога). Епске песме у XVII веку певају се у различитим срединама: "хероје велике 'словинске покрајине' који су истовремено и хероји српскохрватског народног епоса 'кликују' у својим 'бугарењима' и славе у својим десетерачким гуслањима и сељаци на путу, како нам то сведоче архивски документи, и господа на својим скуповима, како то читамо у

њиховим писмима, и војници по тврђавама"... (М. Пантић) Имајући очигледно у виду "бугарштице", песме дугог стиха, Ричард Нолс, енглески историчар из XVII века, забележио је у својој *Општој историји Турака* (Лондон 1603) да су се у његово време међу Србима певале песме о деспоту Ђурђу Бранковићу, који је после смрти био "толико омражен од својих поданика да га народ из те земље у својим сеоским песмама (countray songs) све до данашњег дана назива неверним и опаким деспотом." Павле од Ровиња, који је 1640. прошао кроз Високо у Босни, забележио је како је у фрањевачком манастиру у Високом чуо једнога световњака ("un secolare") да "доста меланхолично пева уз гусле". Турски хроничар Печеви забележио је да су се на почетку XVII века "у језику неверника у Босни певале песме о Ђерзелез-Алији, и да се те песме зову давори". При крају XVII века, 1684, пише сплитски надбискуп Козми кардиналу Чибу о обичају народа да у песмама слави своје познате људе. Отприлике у исто време говори турски путописац Евлија Челебија о "народним песмама српским... и босанским" о бану Марку Бочкају. Приморска књижевност XVII века пуна је сведочанстава о тим песмама и одјека из њих. У Дубровнику крајем XVII столећа Игњат Ђурђевић спомиње народне "попијевке" и "бугарење", правећи алузије на неке, у оно време свима познате, песме и личности из њих, на кнеза Николу и кнегињу Видосаву, која "кидајућ власе, мећућ их за се, лелека и бугари". Песник и државник дубровачки Јакета Палмотић користи слободне тренутке које проводи у Риму са Стијепом Градићем да с њим "попијева заједно Марка Краљевића", а у писмима 1679. наводи читаве стихове бугарштичке народне поезије:

Секула ти сестрића смртно тужна изранише
живога сокола,
А Михајла Свилојевића једва жива ухитише...

Народне "попијевкиње" се спомињу и у хералдичким списима састављаним и штампаним у Венецији 1663. за потребе породице Охмућевића, у којој се народна поезија бележила и волела *(Le glorie cadute del'antichssima ed augustissima famiglia Commena… del'*abbate don Lorenzo Miniati… Venetia, 1663). У тим дипломама и у тим расправама народне песме о Рељи Крилатици призиване су често у помоћ као сведоци од највећег ауторитета и којима се беспоговорно верује. На једном месту то је изречено овако: 'Као што се пева у песмама о кнезу Рељи и о његовим изврсним подвизима које на илирском језику називају попијевкиње (come si canta nelle poesie de conta Hreglia e delli suoi egregij fatti, ch'in lingua illirica chiamano Popieukigne)'… На другом је пак месту формулација оваква: 'Објављујемо: сведочимо и потврђујемо да су информације добијене... и посредством попијевкиња, то јест словинских песама које садрже историју изванредних подвига и оно што заслужује да се памти (et mediante Popieukignae, idest poesi slavonica, quae continent historiam rerum praeclare-gestarum, et quae memoria digne sunt).' Није, онда, никакво чудо што у таквој општој атмосфери и сами историчари не одолевају свемоћној струји и што следећи на тај начин, и нехотице, и несвесно, пример непознатог Дукљанина с краја XII столећа – своје историјске текстове пишу ослањајући се у понечему на народне песме и легенде, као Лудовик Цријевић Туберо (Commentariorum de rebus quae temporibus eius… gestae sunt libri undecim,

1603) и Јакоб Лукаревић (Copioso ristretto degli annali di Ragusa, 1605), или ослањајући се на њих врло много и у врло значајним стварима, као Мавро Орбин (Il regno degli Slavi, 1601)" (М. Пантић).

Усмено песништво које барокна времена уводе овако у моду, и које сјајно одјекује у Орбиновом великом делу надахнутом словенском прошлошћу и народним предањем као да се укључује тада, у XVII веку, са својим великим циклусима о борбама против Турака, са својим величањем славне прошлости српског народа, у онај широки покрет барокног славизма, или панславизма, како га је назвао А. Вајан. Један од заточеника свесловенске идеје, хрватски писац Јурај Крижанић (1617-1683), и сам у једном свом латинском спису бележи како је код Хрвата и Срба обичај да на гозбама код племића и војвода иза леђа старешина стоје њихови војници и певају песме о славним њиховим прецима, "песме које садрже јунаштва Марка Краљевића, Новака Дебељака, Милоша Обилића и других неких јунака".

У својој граматици из 1666. Крижанић је забележио три стиха ових песама: по њима се види да су оне биле бугарштице и да су испеване у такозваном дугом стиху. Један други хрватски писац, и савременик Крижанићев, Фран Крсто Франкопан (1643-1671), оставио је у својим хартијама касније издату збирку песама међу којима су биле и четири песме испеване "на народну", у епском десетерцу и с назнаком "дијачке јуначке". Павао Ритер Витезовић (1652-1713) у својој историји Србије, писаној на латинском пред крај живота *(Serbia illustrata)*, засебно је говорио о српском народном песништву:

Гозбе чине пријатним помоћу песме, славећи чувено дело неког јунака. Сасвим им је страна остала лакоћа музике. Наиме, и њихово играње представљају кола, која се састоје од човека који коло води (уосталом, коло је састављено од људи и жена који се врте у круг међусобно повезани за руке), двојице који јуначку песму у игри отпочињу и друге двојице који одмах затим отпевају. Уистину, сами, свакако природним даром, без пера и таблице за писање, најдивније песме састављају, а други их одмах памте пошто би их једанпут чули. Код њих се не могу чути никакве старе отрцане лакрдијашке песме, па и љубавне су веома решке, а најређе су погрдне песме и ругалице.

Када је гроф Ђорђе Бранковић пишући на граници XVII и XVIII века своје *Хронике* дошао до српско-угарских заједничких борби против Турака у XV столећу, почео је у IV књизи свог дела описивати ону исту област српске прошлости коју су опевале и бугарштице – своје (како је мислио) претке деспоте Бранковиће и великаше српске браћу Јакшиће, као и мађарске краљеве и јунаке Владислава и Матију, Јанка Хуњадија (Сибињанин Јанка) и Михаила Силађија (Свилојевића). На том терену он је одједном почео у своје излагање укључивати и материјал који је очигледно из усменог епског предања, тада живог и распрострањеног, почео улазити у његове *Хронике*, оставивши, уосталом, и сасвим конкретно сведочанство о тим својим интересовањима у једном од најподробнијих докумената о условима настајања српске народне епике које имамо. Приказујући победу над Турцима једног Бранковића (Павла) уз помоћ мађарског војводе Баторија у бици на Моришу 1485.

године, Бранковић се задржао на опису весеља које су српски ратници приредили после битке. На пиру је, поред преживелих угарских војника, учествовало и ослобођено робље које су Турци терали из хришћанских земаља, и сва се та шаролика маса војника и народа помешала и после вечере почела да импровизује игре, лакрдије и песме о јуначким делима учињеним у тек протеклој бици:

А кнез Павал (Бранковић) са сузаповедником својим и другом, више споменутим војводом, и са свим ратничким и победничким пуковима, веселећи се о успешној победи, даде налог да се овако учини: да се међу телесима мртвих вечера има обавити, јер од падајуће мрачне ноћи у свој табор се не могаху вратити, а брашно и вино од непријатеља много заплењено беше. На телеса мртвих трпезе се простреше, јер трупље тако густо лежаше да је све поље било испуњено...

Када на трпезама беху постављене зделе, ратници левенте међу лежећим седоше на обед и, наситивши се, узвеселили су се, и од многог винопића превеликом радошћу захваћени беху. А хришћани који су били у робље заплењени, још раније опазивши да ће (други) хришћани победити њихове пленитеље, турски табор почели беху да харају и пустоше. Тако су се и они слегли на пребогато славље, и тако вечера та са многим војничким играма и песмама држана беше; и осим што су тако у складним саставима, с времена на време изношеним стиховима војводама и племенитим бољарима похвале чинили, у вину и весељу загрејани, војничке пирихијске поскочице заиграше понеки још под оружјем будући. И када војничко хоро начинише и пустите велегласне поклике, и зачеше радосне своје покликујући песме, сву околину шумним гуђењем испуњаваху. И опет, покаткад, ради подстицања општег весеља док би неки од војника-левенти приказивао своју снагу и храбост у игри, и док би у највећем замаху скакао, још док би то чинио, други би покушавали да то окрену на смех. Такође и кнез Павал на игру поскочицу беше понуђен, и ускочивши усред хора у покрешу, које у облику венца заокружено беше, са сред кола удављеног турског непријатеља, који је тамо лежао, зубима својим са земље подиже не додирнувши га руком. И у том колу док су се посматрачи више дивили неголи смејали, многобројна поскакивања са мртвим телом у зубима изводно је кнез тако у колу, мушком одважношћу и снагом начинивши се сличан Ираклију, латинским пак језиком названом Херкулу. Ту ноћ ради свечаног празновања без сна проведоше.

Пишући о једној другој личности, за коју знамо још из Крижанићевих сведочанстава да је прослављана у епским песмама дугога стиха, о Новаку Дебељаку, Бранковић је описао још једну ситуацију у којој настаје српска народна песма. Приказујући народни покрет у којем се под вођством Ђурђа Бранковића и Новака Дебељака диже мушко и женско, мало и велико, с камењем и палицама, на Турке, он каже да су ти устаници певали полазећи на непријатеља песму, чији почетак, уосталом, гроф наводи на српскословенском, у једној верзији која би могла бити и његова лична импровизација. Занимљиво је да се код Бранковића неће наћи никакви формални трагови усмене поезије. Можда је изузетак онај случај где Бранковић у *Хроникама*, говорећи о Душановој слави у манастиру Арханђелима, описује царево слово окупљеним великашима. Према Бранковићу, цар је ту рекао:

"Сви будите весели на арханђелов празник и славите божјег архистратига", што се у литератури узимало као пример употребе народног језика код Бранковића. Бранковић је, међутим, у рукопису баш овај део *Хроника* (III, 333) мењао и прецртавао концепт, који је, колико се данас може прочитати, првобитно овако гласио: "Сви будите весели на арханђелов празник и *славите божјега анђела"*.

Тако би се завршетак Душановог говора у *Хроникама* можда могао схватити као далеки одјек неког десетерачког усменог предања, чије је трагове Бранковић желео да уклони.

У IV књизи и у почетку V књиге *Хроника* наћи ће се бар три места где је Бранковић очигледно препричавао грађу из српског усменог песништва, или можда из мађарског или румунског предања. Његов опис битке на Моришу два савезника, Павла Бранковића и војводе Баторија, против Турака могао је у ствари произићи из неке од оних песама које су управо настале на пиру победничких војски српских и угарских после те борбе, који је описао сам аутор *Хроника,* У сваком случају, ситуација коју преноси Бранковић веома је карактеристична: најпре на Турке нападају Угри, и војвода Батори само што не подлегне надмоћнијем непријатељу, када се, у одсудном тренутку, појављује с друге стране разбојишта Павао Бранковић и "кликује" тражећи по разбојишту свог "брата" и "друга" Баторија, пробијајући се до њега кроз окршај и довикујући му речи охрабрења, с молбом да устраје још мало. На то му већ посустали угарски војвода одговара остављајући му у аманет "веру христјанску, краљевство и отачаство наше", с молбом да их брани од непријатеља и неверника. До које мере се гроф овде користио формулом једне бугарштичке песме, може се закључити на основу оног фрагмента из истог времена сачуваног међу хартијама непознатог Пераштанина, записивача усменог песништва око године 1690. који обрађује исти мотив:

А братац, ли браца, брајо кликоваше
Са навише покрајине:
"А већ сам ти, брајо, стријеле истријељао,
Него ти се луком браним."
А брани се, брани, мој мио брајене
Сва су браћа полак тебе,
Ер те браћа неће вик оставити,
За брата ће главу изгубити."

У *Хроникама* је народна епика одјекнула још понеки пут. Анегдота о кнезу Жигмунду Баторију описује путовање угарског великаша на састанак с Војводом Михаилом и Ђурђем Бранковићем; када Баторију код неке воде разапну шатор, један орао падне с планине и заплете се у крила шаторска, буде ухваћен и однесен Баторију као знак "добре коби". И двобој Димитрија Јакшића с Татарином из пољске војске описан је у Хроникама по стандардном начину двобоја у српској усменој поезији. У одељку *Хроника* посвећеном личности чувеног угарског великаша и јунака Јанка Хуњадија "Сибињанин Јанка" из српске усмене епике (књ. IV, стр. 603) описује Бранковић један догађај из детињства свог јунака користећи се

начином обраде предмета, и чак неким сталним епитетима, познатим из народне песме (на пример: "гавран... из гори зеленије").

Крајем XVII века у Дубровнику је дошло до обнове интересовања за усмено стваралаштво. Према мишљењу једног истраживача (М. Пантић) "галантни и грациозни стил аркадијске епохе није само поново оживео певање 'на народну' него је од њега начинио праву моду". Онај необични опат Игњат Ђурђевић био је са својим песмама "за гудке" међу првима "који се том укусу приклонио", и у *Попијевци врху смрти Марка Краљевића* додао својим стиховима бугарштички рефрен. Ђурђевићев земљак и пријатељ Антун Глеђевић, у делу *Порођење Господиново*, унеће у древну тему нове акценте пустивши пастире да славе новорођеног бога певајући "на измјену у начин попијевке" песме које је, додуше, сложио Глеђевић, али у којима су остали мелодика и рефрен бугарштице.

Гундулић и његов савременик Џоно Палмотић, такође барокни драматичар из Дубровника, и сами су нешто раније платили дуг оваквој моди. Гундулић је у *Осману* решио да у Осмо певање уплете четири "бугаркиње", које су у Смедереву тобоже певали пастири и сељаци ("два зачињу, у све гласе складно остали отпијевају"), а Палмотић је, према сведочанству Стијепа Градића из 1670. године, радо залазио на игришта где се окупља народ и хватао се у кола, импровизујући и сам поскочице, које су његови суиграчи певали за њим и са њим. Неке од његових мелодрама, као *Гости града Дубровника,* доводе на позорницу личности из бугарштичке поезије, "скуп господе словинске, угарске и босанске"; поред осталих, деспота Ђурђа Бранковића, Јерину, Радослава Павловића, Стјепана Херцега, Михајла Свилојевића и Сибињанин Јанка, и, што је од посебног интереса, личности из мита о косовском боју, Лазара и Милоша. Та мода захватила је и Боку Которску, где је у Перасту почео необичан процес препевања уметничких дела "на народну", тако да су Гундулићев Осман, Палмотићеве мелодраме, као и дела црногорских песника, доживљавала прераде у бугарштичком стиху. Насупрот томе, ту, у Перасту, почео је средишни циклус српске усмене епике, мит о Косову, добијати своју основну уметничку обраду у римованим дванаестерцима – стиху приморског барока. У великом епско-драмском делу, непознати је писац опевао исцрпно и са мноштвом детаља све појединости око косовске битке и цели средишни догађај пропасти српскога царства. Нешто што опчињава у његовом делу, то је чињеница да је том песнику и човеку његова времена о целом догађају стајао пред очима неупоредиво шири репертоар усмених извора, предања и информација него нама данас. Он је, очигледно, био веома близу нечега о чему се данас може само нагађати – близу готово целовитог епа о Косову. О томе сведоче већ и сама имена учесника у косовској бици, о којима ми већином данас више ништа не знамо:

Тко би дјела реко хитарца Никлана,

Који се је крио прид свијем уз Дамјана;

Стојана, витеза, страхом га је Гледати;

Ђе сабљом досеза, по два чини падати;

Мартинић охоли, ту сву моћ Вукоса,

Турком се не боли смртнога пораза,

Ту вуци огњени за шта глас имаху,

Јунаштвом опасни, који се зоваху,

А ту се огњени змајеви узанијеше,

Нигда не двојени Турке потлачише;

Радоња и Богдан залуд не стојаху,

Витези нег срчно охоло косаху;

У чеши девет брат скупа бој бијаше,

Која се на заврат никад не мећаше

Нег војску стлачише и вргоше под нож

И на трат вратише под собом чудну множ.

Те силе јуначке очи не виђеше,

Од крепости таке ке бојем казаше;

Јован и Ђурица и Војвода Стјепан,

Паво и Вујица, Перуне и Радован,

Олијаш и Петар оса осињака

Вихри бјеху, вјетар, јунак у јунака!

Спев о косовском боју у овом облику, забележен у Перасту, доживео је огромну популарност. Био је, очигледно, ширен у преписима и познат током XVIII века у Фрушкој гори и око Пећи и манастира Троноше, где је био можда контаминисан и побркан с усменом епиком о истом боју и с косовским предањем. Ту је у два маха, на почетку века и касније, током XVIII столећа, био препричан у прози с јасним траговима десетерца и стихова из пераштанског ораторијума, најпре од непознатог Врдничанина око 1722. године, а касније, током XVIII века, у троношком и пећком родослову, који се користе Орбином, Бранковићем, али и народним предањем.

Нови, XVIII век, донеће обнову интересовања за једну другу врсту усмене епике, за гусларску десетерачку песму. И у том веку одјеци усмене књижевности су чести и у српској и у хрватској барокној књижевности.

Одјека усмене књижевности има и у старим српским путописима писаним на народном језику – језику те књижевности. Гаврил Тадић на пример у свом "поклонику" из 1662. понекад уметне у излагање епски десетерац, а Јеротеј Рачанин 1721. спомиње при опису свог пута кроз Србију и Македонију личности епске народне песме: Марка Краљевића, Милоша Кобилића, Рељу Омућевића, Новака Дебелића (Старину Новака) и Филипа Драгиловића. То показује да ова епика доживљава своју популарност и у списима којима је црква намењивала сасвим другу улогу, мада је свештенство дизало свој глас против "погане, лотрене и нечисте попевке", "попевке од љубави", "испразне и некорисне песме", против "игре и писне непоштене", против "гусала и прегудница" и "коловођских зурница", – како се све народно песништво назива на широком подручју од Сент-Андреје и Славоније до Босне и Далмације, у списима исусоваца, фрањеваца и православних свештеника Крајачевића, Петретића, Хабделића, Бабића, Шитовића, Маргитића, Посиловића, Дивковића, Венцловића, па на свој начин и код Грабовца и Качића. Колико је десетерачка поезија на самом почетку XVIII века већ била стекла популарност међу српским писцима најбоље се може видети на примеру честе употребе асиметричног десетерца с карактеристичним одмором после четвртог слога, стиха усмене епике српске, у Јеротејевом путопису, где се он сваки час и лако издваја из прозног излагања. Јеротеј не само да познаје и спомиње јунаке народне песме дугога и краткога стиха, него му, очигледно још док у 1704. години путујући у Јерусалим пише путне белешке, епски десетерац непрестано звони у ушима:

Пак ходисмо два дни не видисмо

ни чловека ни птице ни древа...

кроме тене до облак протегле...

И служисмо свјату литургију...

где се Мојсеј под камен сакрио

и божија задњаја видјео...

што је ангел мачем разсјекао.

И на конак падосмо код рјеке

и виде се куће Закеове...

И заутра пођосмо на Јордан...

И отоле појдосмо уз брдо

и дојдосмо под град Јерусалим

и дојдосмо по крају бедема...

И тује се Петр отвргао...

и сад ту јест пијетал уписан...

и ту чтите молитву на гробљу...

на кољиву катизма не чтите

него канон и на свакој пјесни

дијаконство рекоше предом

на свакога попа по молитва...

Очигледно, Јеротејево приповедање на тренутке се претварало у готово непрекидно десетерачко излагање, тако да се може, можда, помишљати на постојање неких устихованих путописа о светим земљама, "поклоника" у десетерцу, насталих у барокној епоси, који се нису сачували, али су, уз грчке спевове те врсте, послужили као прототип не само Јеротеју, него и касније, сличним десетерачким спевовима о Јерусалиму у српској предромантичкој књижевности. Прерађивање десетерачке и не само десетерачке поезије у прозу јавља се тако веома рано у српској књижевности ове епохе, можда још почетком века, код Јеротеја Рачанина, да се касније, као што је читаоцу већ познато, понови у случајевима прозне прераде которског ораторијума (писаног у дванаестерцима) и косовске десетерачке легенде у познатим списима о косовском боју.

У сваком случају, и ма какав закључак се извео из Јеротејевог случаја, он несумњиво говори о великој популарности десетерца, која, с обзиром на позне датуме првог бележења десетерачке епике, пада веома рано.

Један други Рачанин – Венцловић, оставиће у својим беседама писаним на народном језику сведочанства о блискости усмене књижевности писаној, и о њеној распрострањености у народу у првој половини XVIII века. Ту се сваки час спомињу "слепци" који "гуде", "свирале и прегуднице", "гусле и песме", "сватовске игре и поскочице" и песме "коловође", "попевачи и женским песмама жељни слушатељи". Венцловић спомиње Милоша Обилића, Љутицу Богдана и наводи десетерачке стихове које касније сретамо у немањићком и косовском циклусу, у ускочким и хајдучким песмама. У једном свом спису из 1743. дели он народну поезију на *јуначке*, то јест епске, и на *женске*, то јест лирске песме: "Не псаломске и духовне песме ми толико залтевамо појати, ни их слушати, колико светске: те, што их

зовемо јуначке песме, харамијске; женске, крчмарске...". У његовом песништву сваки час ће се наћи десетерачки стих народне епике с карактеристичним одмором:

У три царства девет краљевства,

у свакога цара по три краља...

У истим временима сведоче о истим приликама и о распрострањености усменог песништва од Далмације до Славоније и други писци XVIII века. У галантном веку дубровачки сатиричар Андро Паоли певао је још о великој популарности усмене поезије, бележећи у својим стиховима и део репертоара дубровачких војника-певача гусларске епике:

Како би се ови наши

мири од града сачували

да солдати сви на стражи

нијесу с гуслим попијевали.

А од јунаштва храбренога

да зачинке није медене,

нит би отрашка било кога

нити славне успомене.

Који јунаци, који витези

бијеху од наше прије државе,

кијем Дубровник лијеп се реси,

кијех словинске пјесни славе.

Сво'е деснице кијех слобода

по свем свијету гласи и хвали

јунак Јанко во'евода,

Ђурађ деспот и остали...

Ер јакога од грлића

да се није попијевало

пуста Марка Краљевића,

не би га се, јаох, ни знало.

Ловро Шитовић из Љубушког у своме делу *Писан од пакла* (Венеција 1727) обраћа се своме читаоцу с напоменом: "Ти певаш и слушаш писне од Краљевића Марка, Мусе Арбанаса, Реље Бошњанина, од војске, јунаштва, краља, од руjнога вина и од осталих... писана." Нешто слично наћи ће се и код Качића у *Разговору угодном*... (1756). Њему су на путу, како сам каже, стални пратилац од Скадра до Задра и од Мостара до Котара гусле и народне песме, које одјекују "по свим мистим куда путују", и које су онако "липе... слушати". Исто говори и Релковић у предговору *Сатира*, напомињући да "Домороци моји, сви певачи и од нарави песници сва своја јуначка учињена дила у писмах пивају."

Увођење рускословенског језика у српску књижевност током прве половине XVIII века учинило је да се веза између усменог стваралаштва и писане књижевности прекине, али је занимљиво да је народна песма остала у оквиру интересовања неких писаца рускословенске оријентације. Рајић је, за Бранковићем, понављао речи о певачима који после боја песмом величају јунаке и њихова дела учињена у тек протеклом окршају, а Жефаровић и Орфелин заинтересовани су за народну песму, записују је и преписују, при чему Жефаровић, на пример, не заборавља да спомене и певаче народне песме, коју назива "песн сербскаја от самих војников храбро бравших сја с непријатељем... спевана".

Век разума, међутим, унеће критички став у списе љубитеља усмене поезије. Стих гусларске епике, десетерац, почеће тада да служи управо таквим критичким ставовима према народном стваралаштву. Понекад, то су отпори католичке и православне цркве према популарности усменог песништва, други пут, то су отпори произишли из жеље за истинитошћу, која је, по мишљењу многих, као што су били Грабовац, Качић и Релковић, била угрожена усменим предањем. Они су, дакле, као и XVII век, гледали у песмама историју, али са више критичности. Тако су из различитих побуда, најпре из љубави према том песништву и под његовим свакодневним утицајем, песници почели састављати по угледу на песме краткога стиха сопствену поезију у десетерцу, као хрватски песник и, колико данас знамо, родоначелник овакве оријентације Фран Крсто Франкопан (пре 1671), а затим и други. Године 1727. у Венецији Ловро Шитовић из Љубушког објављује већ спомениуту *Писан од пакла* – у десетерцима Његова тежња је била да у популарној форми обради побожни предмет, не би ли на тај начин под стихом који је омиљен протурио и омилио и један садржај другачији од оног који су нудиле народне песме. Слично је поступио и Венцловић када је свом нешто барокизираном плачу Богородице над Исусом дао интонацију нарицаљке, тужбалице с типичним рефреном усменог песништва:

Испусти ми коју реч

благоутробија источниче,

те прохлади ми срдце твојој слушкињи,

јаох, јаох мени!

а ето сад војаци преотимљу се

о твом овом земаљском руху...

когано сам ја са својим ручицами

сама опрела и изаткала,

Јаох моје туге!

То ли ти је царска столица

твога оца Давида,

Исусе мој!...

Римовани десетерац током XVIII века полако продире и у српско уметничко песништво. Код Венцловића има римованих десетераца, а има и псалама препеваних у епском десетерцу:

Висока сам ка бор у Ливану...

И ка финик што је у приморју.

У Црној Гори средином XVIII века, уз драмске текстове И. А. Ненадића, од којих су неки спевани у неримованим осмерцима, очигледно насталим и под утицајем усменог песништва, и уз Данила Петровића Његоша, који се очигледно инспирише усменом лириком, Василије Петровић Његош уводи у своје песништво римовани десетерац:

Серпски свети краљи вастаните,

Цару Христу молбу сатворише

Мухаметску веру (н)изложите

от вашего отечества изждените!

Тај омиљени десетерац добиће у првој половини XVIII века право да се у њега преточе стихови из Молијерова Мизантропа, а помешан у Качићевој песмарици с

оригиналном усменом поезијом испеваном у истом стиху обмануће и зналце, као Хердера и младога Вука. Римовани десетерац, производ барокног песништва српског и хрватског који је настао под утиском популарности гусларске епике, имаће у српској књижевности предромантизма свој даљи успон и постаће један од основних стихова песничких легенди омиљених на граници XVIII и XIX столећа.

Бележење народних песама у епоси барока

Још је почетком овог столећа Валтазар Богишић запазио да "што се сабирања народних пјесама тиче, нек се, особито у Дубровнику, не заборави да је најстарију познату збирку таквих пјесама основао Дубровчанин Ђуро Матијашевић још при крају XVII или почетком XVIII вијека (а други Дубровчанин, Бетондић, продужио). То је дакле било доста раније него је Макферсон *Осијаном*, а Фортис *Асанагиницом* пробудио у јевропском умственом свијету живљу жељу непосреднијег познавања простонародних пјесничких творевина". За разлику од осталих европских књижевности, где се ово интересовање за орално песништво буди у предромантичким временима и другој половини XVIII века, у српској и хрватској књижевности, овај феномен припада барокним временима, XVII и XVIII столећу, и представља рани и трајни увод у предромантичка интересовања на Западу. Низ записивача у барокној епоси почиње Јурај Бараковић (1548-1628), задарски песник, оставивши у свом спеву *Вила Словинка* (Венеција 1614) прибележену бугарштицу *Мајка Маргарита*, у којој се, како изгледа, певало о личностима из песникове породице. За њим, средином XVII века, на неком од путовања, у Бискаји 1651, у Бечу 1653. или у Прагу 1654, бележи две бугарштице уз свој препис Гундулићева *Османа* један Дубровчанин, капетан и трговац, дипломат и ратник, Никола Охмућевић. Михо Мартелини (око 1635-1719), дубровачки грађанин, драгоман и трговац, оставља негде око 1668. записе двеју народних лирских песама у зборнику пуном турских стихова, шаљиве прозе и цртежа, међу којима је представљен и грб његове породице, која је припадала лазаринима, нижем слоју дубровачког грађанства. Петар Зрински (1621-1671), хрватски племић и песник, забележио је (можда око 1663) бугарштичку *Попевку од Свилојевића*, и она је сачувана у хартијама судског процеса који је песника одвео под џелатску секиру у Бечком Новом Месту 1671. године. Андрија Змајевић (1624-1694), црногорски песник и надбискуп барски, забележио је у позном XVII веку једну бугарштицу о косовском боју, а у исто време, уз Јулија Баловића (1672-1727), такође записивача усмене поезије, крајем XVII века још један Дубровчанин, Иво Алетин (1670-1743), песник, историчар и антиквар, секретар Дубровачке републике, забележио је "попијевкињу" о кнегињи Видосави, назвавши је Anticaglia preziosa. Његов земљак Ђуро Матијашевић (1670-1728), песник и ерудита, сакупио је око 1690, у Дубровнику или по његовим селима, петнаест бугарштица, за које се дуго мислило да представљају прву збирку народног усменог песништва. У исто време, међутим, један непознати Пераштанин уносио је у свој рукописни зборник, још обимнији од Матијашевићевог, поред уметничког песништва пераштанских аутора, поред стихова дубровачких песника, понајвише народну поезију: бугарштице, десетерачку епику, баладе, лирске "зачинке" и почаснице. После њега и после његовог претходника Змајевића, коме је дуго приписиван и труд овог непознатог

Пераштанина, у Боки се у првој половини XVIII века све чешће бележи усмено песништво, као што то истовремено чине и у Дубровнику XVIII века настављачи Матијашевићевог посла. Зборник који су наизменично испуњавале руке двојице непознатих љубитеља усмене поезије у Боки Которској током прве половине XVIII века пун је песама дугога стиха, али је већ онај други зборник, настао у исто време од исто тако непознатог њиховог земљака и савременика, садржао само три бугарштице, док су остале – четрдесет девет њих на броју, испеване у десетерцу и другим стиховима. Дванаест лирских песама десетерачког стиха записао је и један непознати Которанин из прве половине XVIII века, уносећи их у зборник иначе пун поезије дубровачких и бокешких песника. У исто време, у Дубровнику, песник и преводилац Овидија, Вергилија и Хорација Јозо Бетондић (1709-1764) забележио је "на самом њиховом издисају", У последњем тренутку њихова живота, по околини Дубровника, у Кобашу крај Стона или на Шипану, осамнаест бугарштица, настављајући тако и допуњавајући Матијашевићеву збирку. Напоредо с непознатим Корчуланином, који је у првој половини века записао педесет и девет песама, махом почасница, и с Качићем, који је у свој *Разговор угодни* (1756. и 1759) унео две десетерачке народне песме, у Дубровнику је средином века синовац Ђура Матијашевића, исусовац, ерудита и Качићев поштовалац, Иван Марија Матијашевић (1714-1791), претражујући старе рукописе наишао на низ ранијих записа усменог песништва. Придодавши им нешто песама које је сам забележио, он их је сакупио у збирку, давши јој назив *Попијевке словинске,* међу којима још има и песама дугога стиха. У једном другом, исто тако обимном рукопису, који је негде првих деценија XVIII столећа бележио далеко на Северу неки немачки писар из армије Евгенија Савојског, слушајући у слободним часовима песме од својих сабораца Срба, Хрвата и Македонаца, има двеста седамнаест песама, од којих већина припада усменом песништву. Тај рукопис, касније пронађен у Ерлангену, садржи неке песме о личностима које су, како је утврђено, у време бележења живеле у Београду, и представља једно од најважнијих врела за упознавање усменог песништва предвуковске епохе. Најзад, песму *Срби у Донаверту* забележио је 1744. године Христофор Жефаровић, с напоменом да је то "песн сербскаја от самих војников храбро бравшихсја с непријатељем... за славу својега славено-сербскаго рода". На крају записа пожелео је здравље "Господину Продановичу и Господину Белградију с прочим братијам официром". Касније песму је са Жефаровићевог записа, калиграфски и са много труда и љубави, преписао Орфелин, у чијем препису је и сачувана. Орфелин је 1772. године, у монографији о Петру Великом, поново записао и штампао једну народну песму. То је варијанта песме "од Москова и од Турчина", која пева о Петру Великом, и која је касније, током XVIII века, записивана у многобројним верзијама од Паштровића до Карловца.

Све то било је забележено пре појаве Фортисовог дела Viaggio in Dalmazia *(1774)* и пре оног таласа интересовања за народно песништво који је запљуснуо Европу у предромантичким временима. Када после 1774. године те песме почињу стицати међународну популарност и постизати силан успех код страних и домаћих писаца, и њихово бележење све ће више условљавати сасвим други и другачији мотиви од оних који су барокне писце и песнике нагонили у трагања за овом древном

песничком баштином. Песме усмене књижевности записане и сачуване у овим временима, у XVII и XVIII веку, до 1774. године, представљају тако основ онога што се о српскохрватској усменој поезији зна из старијих периода њеног живота, из раздобља пре њеног укључења у један општији покрет предромантичарских и, касније, романтичарских интересовања у Немачкој и широм Европе за народну песму и хомеровско питање. Епско, лирско и баладично песништво српскохрватске усмене књижевности ранијих периода сачувано је у ствари једино захваљујући овом, раном, и осталим европским књижевностима тог времена непознатом, буђењу интересовања у уметничкој књижевности за усмену књижевност.

То интересовање дугује захвалност за свој настанак барокној епоси.

Песме дугога стиха

Епске песме записане у зборницима друге половине XVI и у XVII и XVIII веку, могу се по времену када преовлађују, по стиху и по начину извођења поделити на две групе. Једне, бугарштице, или песме дугога, несилабичког стиха, од 14, 15 или 16 и више слогова, са одмором после седмог или осмог слога, најчешће с рефреном после сваког, после сваког другог или после сваких неколико стихова, извођене без пратње инструмената – записане први пут већ у XV веку, испуњавају другу половину XVI и цели XVII век; у то време оне представљају једину српскохрватску забележену епику. Негде пред 1700. годину почињу се бележити већ уобличене, "гусларске" епске песме краткога стиха, у силабичким "несиметричним" десетерцима, са одмором после четвртог слога, без рефрена, певане уз пратњу древног инструмента српске усмене поезије – гусала. Та два епска песничка света, остварена у различитим временима и различитим версификацијским системима, у различитим фазама десинкретизације, уз музичку пратњу и без ње, сменила су се у барокним временима. Тајна нестанка једног и настанка другог, то је један од основних проблема не само усмене књижевности у епоси барока него иједан од најзанимљивијих проблема српског усменог песништва уопште.

Зборнике усменог песништва из друге половине XVI и из целог XVII века испуњава епска поезија дугог стиха са укупно око стотину сачуваних песама Према једном мишљењу, "може се закључити из песама дугог стиха да су оне већ у XVI веку имале за собом давно свој главни развитак, па се свакако сме претпоставити да је ова, тзв. старија епика углавном била локално ограничена и да је цветала у обалским земљама. Да је из ње произашла епика краткога стиха, није вероватно. Мора даје у XVII веку прецветала, а изумире сасвим у почетку XVIII века" (Геземан). Према једном другом мишљењу, песме дугога стиха некад су биле "опште народне песме, певале се у Срему као и Приморју, кружиле као својина целога српскога народа. Оне су се зачеле под грандиозним и несрећним утисцима најважнијих догађаја по Србе, одсудних и великих битака Срба с Турцима на Марици (1371) и Косову (1389), у јужним деловима некадашњих српских земаља, и крајем XIV века. Затим су, током XV века, постајале и, заједно са државом српском, помицале се све више северу, кроз данашњу Србију, ка Угарској, до Срема, где су се, у доба народних јунака у Угарској и доцније, крајем XV и током

XVI века, највише расцветале и добиле углавном прави епски дух и облик који и данас имају. Напослетку су, после пропасти угарске државе (1526) која је следовала пропасти српске (1459), пропале и нестале током XVII века" (Павле Поповић).

У сваком случају, у оном облику и оној редакцији у којој су до нас дошле, а то значи у редакцији певача из друге половине XVI века (што важи само за две или три песме) и оних многобројних из XVII века, бугарштице су сачувале неколико важних одлика. По основном расположењу свом то су "молске" песме, то су ламенти, "бугарења" тужаљке које се запевају, "попијевке"; и од тог основног расположења, које је већ у тренутку првих бележења добило назив "српски начин", оне су понеле и име, мешајући у Приморју значење термина carmina vulgaria, carmen vulgare с изразом бугарити, што је имало значење – певати тужаљку на начин простог народа. Поред догађаја везаних за Косово, Македонију и Свету Гору, те песме највећим делом својим носе печат догађаја с терена који се пружао са Севера на југозапад дуж европско-турских граница: опевају заједничке борбе Бранковића, Јакшића и угарских великаша XV века против Турака на Северу, на Дунаву, и уопште у Деспотовини и јужној Угарској; даље, опевају борбе Хрвата против Турака (Зринског), опевају Босну, као она о војводи Радосаву из XVI века, и најзад, опевају борбе и догађаје из Јадранског приморја, из Далмације и Боке, од Котора до Задра.

Те песме описују једно време после косовске катастрофе. Бугарштицама, бар према сачуваним песмама, нису позната времена успона и славе српске средњовековне државе – међу њима нема песама о Немањићима. Док позна десетерачка песма *Женидба Душанова* опева тешкоће које је за цара морао да савлађује Милош Војиновић, решавајући витешке задатке које су му постављали Латини, дотле иста таква песма дугога стиха из XVII века, с мноштвом истих детаља и на исти начин опева женидбу краља будимскога, за кога те исте задатке решавају Свилојевић и Сибињанин Јанко.

Песме дугога стиха и почињу описом катастрофе – описом два страшна пораза хришћанског оружја на истом попришту, на Косову. Најпре, али само у неколико сачуваних песама, описују једнодневни бој на Косову између султана Мурата I и кнеза Лазара 15. јуна 1389, а затим, чешће, и мешајући обе битке, тродневни бој новијег датума на истом пољу између султана Мурата II и Јанка Хуњадија октобра 1448. Оне као мото целе ове поезије обухватају у првој варијанти својој најпре свађу Лазаревих кћери, па зетова Милоша и Вука и злослутни сан царице Милице:

"Ово ми се ноћаске трудан санак изаснио

Ђе ми звијезде падаху с небеса на црну земљу,

Ђе ми беше на небу јасан мјесец потамнио,

И ђе се је ведро небо на четверо распукнуло!"

Али Милош Кобиловић пуници одговараше:

"Могу ти се, Милице, санку твому домислити:

Што су звијезде падале с небеса на црну земљу,

То ће главе падати ове угарске господе;

А што бјеше на небу јасан мјесец потамнио,

То ће лишце потамњет славнога Лазара кнеза;

А што се је ведро небо на четверо распукнуло,

То ти ће се распукнут твоје срце Миличино...

Даље, песме опевају одлазак војске на Косово и молбу Миличину да јој Лазар остави некога од "Уговића" да се не затре њихов род, на шта јој кнез одговара:

"Не могу ти оставиш ниједнога од Уговића...

Кад би небо паднуло на јуначку црну земљу,

Они би га примили на своја на бојна копља. "

Ту се опевају кнежева вечера и здравица, у којој Милош буде осумњичен да ће издати, и Милошев одговор у којем се заверава да ће убити Мурата. Потом се описује одлазак Милошев под Муратов шатор, поклоњење Мурату и убиство турскога цара, борба Милошева с Турцима у повратку, "глас из облака" који саветује Турцима како да савладају јунака, узалудно дозивање Милошево, који "кликује" Лазара. Најзад, сусрет Милоша и Лазара под шатором Муратовим, њихово погубљење и сахрањивање. Милош је ту, према песми, замолио цара да га не сахрањује "о своју десну руку", но под ноге Лазареве,

"Како сам га ја лијепо за живота свеђ дворио,

Нека њега ја дворим и у матери црној земљи!"

Уз опис битке опевају песме дугога стиха и неке догађаје и личности уз Косово или везане накнадно за њега тако епска песма дугога стиха опева кнегињу Милицу како шета по разбојишту после битке па је срећа доноси до "језера црне крви", где налази рањена Милоша Драгиловића, свог несуђеног зета, који по Милици поручује својој вереници:

"Ти ми имаш у двору пуста коња великога,

Храни ми га у двору, дјевојко, осам дана,

Вјеренице,

А кад ми се изврши, дјевојко, осми данак,

Ти ми пусти коњица лијепом зеленом планином,

И њега ми ти покри чистом свилом до копита,

Ко пјешице узиде нека се на коња врже,

И нека Бога моли за душу за Милошеву."

Као што ће од ове песме касније настати десетерачка песма о *Косовки девојки*, тако ће од фрагмента неких других косовских песама дугога стиха настати неке друге песме познате из десетерачке епике. Тако је већ у оним стиховима које Милош изриче тумачећи Миличин сан – заметак судбине која ће доцније, у десетерачкој епици, бити пренета на мајку Југовића:

"То ти ће се распукнут твоје срце Миличино
За угарском за господом и за браћом Уговићим!"

У једној другој песми дугога стиха пева се како је Угрин Јанко претурајући по Косову (после оног другог, угарског пораза) нашао одсечену руку краља Владислава, познао је по прстену и однео његовој мајци, "старици госпођи", и његовој "вјерној љуби":

Оне ти ми мртву руку грлећи целиваху,

Јадовне госпође,

Грозне сузе то ронећи низ господско бјело лице.

Тако се и у овим стиховима препознаје мотив већ уобличен, али још непренесен на мајку Југовића. Песме дугога стиха у овоме циклусу опевају и Бановића Страхињу, његову уграбљену љубу, његову тазбину Југовиће и његова хрта Безбиљега, који решава мегдан преклавши Бановићева противника у тренутку када му помогне Бановица, определивши се за отмичара и, насрнувши сасвим неочекивано за обојицу, уломком сабље на свога "господина".

После Косова, бугарштице опевају и Марка Краљевића, али једног легендарног и дуговеког Марка, који венчава угарског краља, који је савременик Секуле и Јанка војеводе, али у исто време води бој с Милошем од Костура, што ову бугарштицу везује за један крај и једини "предмет сачуван врло вероватно из Марковог времена" (С. Матић). Непознати песник ове усмене епике опева и Марков круг

његовог брата Андријаша и његовог другог брата Лазара, у вези с Марком, али и засебно, као у песми из друге половине XVI века, где се Андријаш, заробљен заједно са братом Лазаром, заветује Турцима, не би ли спасао брата, да ће напустити војничко занимање:

А вером ти се мојом јуначком обетују

Сабљице да не пашу, сабљице већ да не пашу,

Сабљице да не пашу, коњица да не јижју,

Калујер да се поставлю, Светој гори да служи.

Бугарштице, даље, опевају српску деспотовину, деспота Стефана, Ђурђа Бранковића (1427-1456), Змај деспота Вука (1471-1485), унука Ђурђева, којега једна песма оптужује, с необичним осећањем за епску симетрију и паралелизам, да је крив за угарски пораз на Косову као Вук Бранковић за онај ранији, српски пораз из 1389:

"Бог убио, Угрин Јанко, Огњена деспот Вука,

Огњевита Вука!

Који узе војску редит, а не умије је разредит."

Поред Бранковића и браће Јакшића, песме дугога стиха опевају радо и много њихове хришћанске савезнике у борбама против Турака – угарске јунаке и владаре, краља Владислава и краља Матију, Јанка Хуњадија и Михаила Силађија, које третирају понекад као српске јунаке и припаднике источног православља, као што и, обратно, српске косовске јунаке називају "угарском господом". У једном ламенту под називом "пјесан бугарка" описује певач планинкињу вилу, под зеленим маслиновим венцем и с јабуком у руци, како пред градом Будимом узалуд дозива "свијетла краља Владислава":

"А ђе ми си, ђе ми, мој угарски краљу,

Славни краљу Владиславе?...

Што ти кола не играју прид Будимом бијелим,

Мој угарски краљу?

Што у колу не играју лијене будимске владике?

Што прид њима не игра ти Секуле и Миховиле,

Угри и банови?

Нег рањени почива' на Косово равно поље?

Што ти копја не ломе рудокоси Угричићи,

Ти Угри и банови?

Сачуване у записима релативно позним, допрле до нас фрагментарно, ове необичне песме, чије многобројне тајне можда никада неће бити докучене, садрже већ све основне циклусе српског усменог песништва које ће касније, у својој десетерачкој варијанти, од 1774. године до Вукових времена, постати познате и широм европских књижевних кругова. У песмама дугога стиха већ је опеван мит о Косову, већ је назначен еп о Марку Краљевићу, већ су уобличене средишне личности циклуса о Бранковићима и Јакшићима. Трагика тих песама болних без пребола можда је у томе што су погубиле своје јунаке, престајући да их тачно распознају под копренама времена пуних ужаса и катастрофа, у којима су се љуљале међе народа и цивилизација, и где оне нису увек налазиле своје право тло под ногама, мешајући отаџбине своје и туђе, поразе своје и туђе, религије своје и туђе и јунаке своје и туђе. Тако су оне, окренуте прошлости, доживеле и саме судбину својих тужних хероја и почеле ишчезавати у временима када се њихов певач морао окренути новим бурним догађајима и новим, срећнијим биткама.

Маскирани догађај и прерушени јунак у песмама дугога стиха

Тајна велике и изненадне популарности ових и оваквих народних песама баш у барокним, а не у неким другим временима лежи очигледно у чињеници да су неке од сталних и давно утврђених особина ове древне поезије морале изазвати интересовање управо човека XVII и раног XVIII века. На неке од тих особина он је морао бити изузетно осетљив, и то је условило његову посебну заинтересованост за ову поезију. Није случајно што је она најпре и највише записивана у областима најраније и најснажније захваћеним барокизацијом: у Дубровнику, у Далмацији и потом у Боки Которској, иако тематски најчешће опева сасвим друге и удаљене крајеве, јунаке и догађаје. "Записивање Вуково, на пример, – писао је један познавалац овог питања – дошло је као последица великог интересовања Европе, посебно Немаца, за простонародну песму... Тако нешто, један стицај историјских околности десио се и у Хекторовићево време", дакле, у другој половини XVI века (С. Матић). У том смислу вреди размотрити како та српска усмена епика друге половине XVI, XVII и XVIII века реагује на критеријуме барокног. То је питање паралелно ономе које смо поставили на исти начин пред дела настала у барокним временима, а у традиционалном стилу старе српске књижевности. Пред дела како су она овде названа – *барокног медиевализма.*

Патетични, ламентни тон бугарштица, по којем оне носе и назив, то бугарење за пропалом славом и несталим царством, морало је наићи на разумевање код песника

барокне епохе, који су и сами у *плачевима*, многобројним ламентима и тужаљкама опевали често исте догађаје.

Има, међутим, епика дугога стиха једну засебну особину, тачније речено, читав један леснички механизам који покреће радњу у песмама, за који песници ове епохе у XVII и XVIII веку нису могли остати незаинтересовани. Нека то послужи као пример једне између осталих особина које би се могле такође издвојити из бугарштичке поезије као примамљив предмет интересовања човека барокног доба.

Усмено песништво дугога стиха сваки час приређује слушаоцу песничког дела изненађења одређене врсте. Певач се често служи опсеном: од обичног прерушавања и пресвлачења он иде до веома компликованих удвајања ликова, замена личности, претварања и метаморфоза, који јунаке ове поезије сваки час нагоне да на своје ликове и своја срца стављају маске преко маски, често у жељи да не изгледају оно што су. То исто се, даље, дешава и са самом радњом у песмама; између онога што се стварно догодило и оног што у први мах изгледа да се десило пред очима публике и јунака песме – стоји дубоки јаз.

Најједноставнији од тих ефеката је прерушавање. У једној песми из XVII века, јунакиња шаље на дар свом утамниченом веренику "са златом танку кошуљу",

"Нека си љепши данаска на вјешалијех погледати".

Затим моли стражу даје пусти "нека ми се с Комјеном за живота опростити". Када је ушла у тамницу, јунакиња је оплела свом веренику "жуте косе дјевојачке", обукла му "дјевојачко танко рухо" и пустила га уместо себе напоље из тамнице. Стража је пропустила прерушеног осуђеника мислећи да пушта девојку, а задржала праву девојку у тамници. Али, тиме прерушавање није завршено. На дан погубљења јунакиња песме прерушена у мушко излази пред цара (који мисли да има пред собом кажњеника) и поставља му питање:

Од када је постала та лијепа Босна земља,

Царе, свијетла круно!

Је ли млада дјевојка за јунака објешена,

Царе, свијетла круно?

И ако ми ти Тега, свијетли царе, не вјерујеш,

Царе, свијетла круно!

Хоћу теби указат моје мајке обиљежје,

Царе, свијетла круно!

И она му бјеше указала бијеле дојке,

Гркиња дјевојка.

Уједној другој песми Турчин се прерушава у продавца свиле, па тако намами и уграби сестру Иваниша Бана – Ива Хрваћанина, а у трећој Марко Краљевић, дознавши негде на ратишту да му је Мина Костуранин попалио дворе и одвео мајку и љубовцу,

Тамо пође он Марко у лијепу Свету Гору

Краљевићу Марко,

У лијепу Свету Тору, у лијепе манастире,

Он ти ми се обуче прецрнијем калуђером,

Краљевићу Марко.

Тако прерушен, припасавши под мантију сабљу, одлази он пред дворове Мине Костуранина и моли за преноћиште. У тренутку када је слушалац песме убеђен да се то Марко прерушио да би заварао отмичара и да је то Марково ратничко лукавство, песник одједном показује да је и то само опсена, и да стварна намера јунака песме стоји скривена још дубље испод ове образине. За вечером у двору Мине Костуранина, Марко је "црни калуђер" и за своју невесту. Како она убрзо препознаје коња и Марков "бијели кожух" на калуђеру незнанцу, овај је дужан да да објашњење, и Марко то чини претварајући се за тренутак у гласника сопствене смрти:

Болан ли Марко дође у нашему манастиру,

И он ми је приминуо у нашему манастиру,

Краљевићу Марко,

И он ми је оставио тај Марков бијели кожух

Тај Марков бијели кожух и Маркова брза коња,

Краљевићу Марко.

Тек када на ове речи љуба Маркова пролије сузе, откривши тако пред Мином од Костура да жали Марка, Марко испод мантије вади сабљу и сече главу свом непријатељу, откривајући се истовремено тим поступком пред својом уграбљеном женом, која је доказала своју верност.

У већ споменутој песми о отмици сестре Иваниша Бана, девојка коју уграби Турчин саветује га даје преруши у своје хаљине, а сам да у улози калауза поведе њеногa коња, како би неометано прошли "кроз цареве бијеле дворе". И у тренутку када слушалац очекује да ли ће успети ово прерушавање, певач открива другу опсену скривену испод ове, првобитне. Чим се нашла у седлу, одевена у жуте чизме и папуче, умотана у чалму од бијеле свиле, опасана кордом сребром окованом, обола је девојка коња, побегла Турчину, и дојездила право пред дворе својега брата. Њено преодевање тек ту је добило прави смисао: не казавши се ко је, она је позвала брата да с непознатим странцем, како он мисли, "лијеп објед обједује", па га усред ручка горко прекорила на изглед незаинтересованом причом:

"Ја одовуд сусретих једну влашку потурицу

Гдје ми води свезану лијепу Хрватку дјевојку,

Али кога не има, али за њу и не хају?"

Тако су то увек двоструке опсене и двострука прерушавања: слушалац песме тек накнадно схвата да је он, у ствари, опсењен тим прерушавањима, јер јунаци песама прерушавају се наоко да би се скрили пред једним личностима, а у ствари је њихово маскирање срачунато на сасвим друге ефекте и код сасвим других личности песме, и слушалац никад не зна због кога се ови јунаци у ствари маскирају. Понекад, међутим, замене личности и стављање и скидање маски постају сложеније. Праве маске и мењање хаљине певач одбацује, а уводи психолошка прерушавања, и те маске уместо лица почињу скривати срца његових јунака. Један од најједноставнијих поступака ове врсте састоји се од замене и удвајања личности.

Слушалац и јунак песме понекад сматрају да пред собом имају једну личност, а касније се испоставља да је пред њима све време био неко други. Понекад то су обичне замене: Милица у разбојишту косовском не препознаје свог зета Милоша Драгиловића; Марко Краљевић пољуби своју вереницу, а она, мислећи да пред собом има обичног "хурјатина" и не препознавши Марка, тражи његову главу. Понекад, међутим, прерушавања се претварају у метаморфозе, као у оној песми о гиздавој Влахињици и њеној услишеној молитви:

"Ако хоћ ', мили Боже, мене живом жељом уморити

Сатвори ме, мој Боже, витом јелом у планини,

Мој видовни Боже!

Од мојијех лијепијех косах ситну траву дјетелину,

Од мојијех црних очих два хлађенца бистре воде,

Мој видовни Боже!

Када би ми дошо мој Господар у планини лов ловити,

Да би ми он починуо под зеленом витом јелом,

Мој мио Господар,

Коње своје напито ситном травом дјетелином,

А напојио са два хлађенца бистре воде,

Теј брзе коње,"

Што је Богу молила, то му је и умолила.

Образине се у тим песмама скидају, а копрене опсењених падају у тешким тренуцима невоље и у судбоносним обртима на размеђима живота и смрти. Тако у песми о женидби краља будимскога невесту не могу одвести сватови док не изврше тешке витешке задатке које им постављају у тазбини. Последњи, и најтежи, састоји се у томе да познају невесту између многих једнаких лепотица. Заточник краља будимскога проспе прстење у траву, исуче мач и нареди да прстење покупи она која је права невеста, јер ће посећи ако се која друга сагне. Суочена са смрћу, јунакиња песме скида маску јер се само права невеста краља будимскога усуђује да покупи прстење из траве, и тако се открива и за јунаке песме и за њену публику истовремено. У песми *Смрт деспота Вука*, оног истог кога су у другим песмама угарски војници обеђивали да је крив за њихову пропаст на Косову, образина се скида на самрти оклеветаног јунака Дозвавши Митра Јакшића, деспот пред смрт по њему шаље поруку угарском краљу Матијашу:

На коња ми постави пусто копје наопако,

О седло му објеси баш буздохан шестоперац,

Јуначе Јакшићу,

Тере њега ти покри црном свитом до копита;

Коња мога одведи прид краља прид Матијаша,

Матијаша краља,

И кад будеш ти дођи прид мојега господара,

И кад будеш, Јакшићу, прид краљем, прид Матијашем,

Мој по Богу брате,

Тебе хоће за мене мој Господар упрашати.

Овако му ти реци, свијетлу краљу Матијашу,

Мому господару:

"Вазда ти су на мене, свијетли краљу, Говорили

Да ти сам се родио од колена невјернога,

Мој честити краљу,

И да ти ћу невјеру на крајини учинити;

Ово ти сам, тужан деспот, сад невјеру учинио,

Матијашу краљу,

Ер сам пошо служити ја бољега господара,

Побољега Господара, Бога мога великога,

Драги господару!"

Деспот тако на самрти скида наметнуту маску издајника и објављује се краљу Матијашу под својим правим ликом поштеног и верног поданика, али при том ставља нову маску тобожњег неверства, јер умирући чини неверу краљу и одлази да служи бољег господара у бољем, небеском царству. Тако би његова порука Матијашу укратко гласила: кад си мислио да сам ти био неверан, варао си се, а сада, када будеш помислио да сам ти веран, опет ћеш се преварити.

У *Попевки од Свилојевића* турски цар тражи од заробљенога јунака да открије тајну ко су делије с којима се сукобила царска сила. Као у некој древној саги, цар поставља загонетку, а његов заробљеник с успехом одговара. По описаним јуначким делима он препознаје једног по једног јунака: најпре Марка Краљевића, затим Секулу. Када, на крају, цар постави последње питање, тражећи од Свилојевића да му открије ко је онај млади јунак што је с голом сабљом на дорату прешао преко царског табора секући Турке и дошао до царевог шатора, посекао му конопце и ударио на самога цара "господина", који би погинуо да се није у последњем тренутку заклонио – код тог питања образина најзад пада. Тачан одговор неће спасти јунака: напротив, тачан одговор стаће га главе, јер Свилојевић одговара скидајући маску са свог лица и пред царем и пред слушаоцем песме:

У рукух ти бритка сабља, а на земљи глава моја,

Оно сам ја, Свилојевић, голом сабљом проходио

Прик табора твога...

И да би се не бил макнул испод бритке сабље моје,

Мој честити царе!

Бил би тебе ја расикал пред твојима делијами.

Класичан пример маскиране личности представљају јунаци косовског мита Милош Обилић и Вук Бранковић. Кнежева здравица с оптужбом и Милошево лажно издавање пред Муратом за пребеглицу, то су маске које јунаку песме најпре наметну догађаји, и које он не може скинути, те привремено пристаје да их носи, док не дође до свлачења образина и падања копрене у одсудном тренутку, под султановим шатором, када сва три јунака песме, Милош, Лазар и Мурат, пред смрт откривају право лице истине.

Маскирано срце које не може да скине наметнуту образину и остаје до краја у улози коју му је судбина неправично доделила – предмет је песме о Бановићу Страхињи. У песми дугога стиха, забележеној у првој половини XVIII века, која пева о отмици Страхињине љубе, Бановић се понесе неопрезније од Марка, који у сличном положају, прерушен, најпре искуша своју отету невесту. Оног тренутка када је Бановић затекао своју уграбљену љубу у шатору Деналије Влаховића, који јој спава у крилу, он је пропустио могућност да јој да прилику да се сама, ненадзирана од мужа, изјасни и определи. Тако њена трагедија достиже врхунац у низу поступака супротних очекивању свих јунака песме и публике: "бјеше је научила невоља и худа срећа" те она, не могући свој прави лик ни на који начин доказати, свесно прихвата маску неверности, коју јој је стицајем прилика живот већ био доделио.

Лепа Јелена узима тако, у ствари, двоструку маску. Једну образину ставља у односима с мужем: њена права осећања, која више не могу бити доказана, стављена су под маску добровољног пристајања на улогу коју јој је случај наметнуо; она се те улоге и образине доследно држи у свим својим поступцима: она буди Деналију и на време га упозорава на опасност; касније, она га током двобоја помаже. Другу образину она ставља у односима с Деналијом; он је у ствари најдубље обманута личност у песми: њени поступци, који недвосмислено говоре о њеној привржености Деналији, само скривају и маскирају њена права осећања и њену праву приврженост, које она више није у стању да докаже и поврати. Јелена пре Бановића схвата да њој повратка и живота с њиме више нема, штавише, да њој живота уопште више нема, и она у одсудном часу двобоја помаже Деналији, а не своме господару, играјући тако, приморана да не изгледа оно што стварно јесте, до краја лажну улогу. То за њом схвата и Бановић Страхиња, довикујући јој када се она после мегдана да у бекство:

Дочекај ме, дочекај, лијепа Јеле, љуби моја!

Што си, јадна, чинила, чинила си за невољу.

Маска коју је живот ставио сасвим је срасла за образ лепе Јелене. Оно што је била у њеном срцу стварност, није се могло доказати; оно што је било доказано и учињено, постало је стварност. Иако јој је Бановић, осећајући и сам трагичност њеног положаја, опростио, браћа Уговићи је на крају "бијаху на кордице раздијелили".

Између две образине, које уништавају њен прави лик, лежи трагика јунакиње у песми о Бановићу Страхињи, на неки начин слична трагици Хасанагинице у песми пола века касније нађеној.

***

Напоредо с маскираним јунаком у поезији дугога стиха јавља се и један други ефекат, који би се могао назвати маскираним догађајем.

Познато је оно место где у песми из XVI века Андријаш, кога Марко при подели плена смртно рани, моли брата да мајци не каже откуд му је сабља крвава, него да смрт Андријашеву представи као смрт јелена у гори:

"Сусрите ме, мила мајко, један тихи јеленчац,

Који ми се не хти са друма уклонити,

Јуначка мајко,

Ни он мени, мила мајко, ни ја њему,

И туј ставши потргох моју сабљу јуначку,

И ударих тихога јеленка у срдашце.

И када ја погледах онога тиха јеленка,

Где се хтише на друму с душицом раздилити,

Виде ми га мило бише како мојега брајена,

Тихога јеленка,

И да би ми на поврате, не бих ти га загубио."

Андријаш говори оно што треба Марко да каже, а оно што би Марко имао да однесе као црну вест мајци, неће однети, него ће рећи нешто друго: догађај је на тај начин маскиран. Умро је јелен, а ако мати запита за брата Маркова, Андријаша,

Остао је – реци – јунак, мила мајко, у тујој земљи,

Из које се не може од милиња одилити,

Андријашу.

Онде ми је обљубио једну гиздаву дјевојку.

Маскирани догађај, тако уведен у песму дугога стиха још у другој половини XVI столећа, остаће њено стално средство током XVII века. У песми *Мајка Маргарита*, једна друга уцвељена мати плаче "Задру граду на придвратју", и на питање виле из горе открива своје срце: плаче за братом и сином који су отишли на Турчина и од којих нема вести, сем злослутних белега – гаврана крвавог перја над задарским градом. Вила, међутим, открива мајци Маргарити истину:

Нису ти јих, стара мајко, турске узе допаднуле,

Старице небого!

Истина је другачија, али исто тако страшна:

Братца ти је обљубила млада мома Гркињица,

Тер ти га је напојила мрзле воде забитљиве,

Старице небого.

А што се сина тиче, он је у приморју с лепом Цвитом Приморкињом:

Онди ми се они бижу очицами сагледали,

Очима ми сагледали а срдашци заљубили,

Млади и гиздави.

Очицами сагледали а срдашци заљубили,

Бише ми га липа Цвите оним венцем окрунила,

Оно младо дите,

Бише ми га липа Цвите оним венцем окрунила,

Да се нигдар никдаре к теби мајци не заврати,

Старице небого!

Тако, иако нису мртви, за мајку и сестру они су изгубљени: "Нит' ћеш браца дозвати, нит' ћеш сина дочекати", поручује вила несрећној Маргарити.

Маска и прави лик догађаја, дакле, мењају места: на једној страни смрт Андријашева је прерушена у венчање, на другој страни мајка Маргарита венчање свог сина и брата и њихову љубав жали као смрт. Парадокс је у томе што ни откривање правог лица догађаја ништа не мења, и што мајку Маргариту вила жали управо исто онако као да је своје драге изгубила у рату. Живот и смрт могу измењати места а да се ништа при томе не промени, то је понекад трагична порука ових песама.

Као да је хтео да затвори циклус, певач песама дугога стиха још једном је показао смрт под маском венчања, или, тачније, венчање са смрћу. Песма о матери Секулиној има такође за предмет маскиран догађај. Лепа Руде, мати нејаког Секуле, – каже се ту – пише брату Јанку у Косово распитујући се за сина коме је време да га вери и ожени. Јанко јој одговара:

Ја ми га сам, сестрице, вјерио и оженио;

Нег му немој, сестрице, даровима се бојати,

Јанкова сестрице,

Јере ми је он узео једну препуклу сироту,

Ја ти му сам на Косову бијеле дворе саградио,

Младоме дјетету.

Мати Секулина на ту вест одлази на Косово и већ издалека види:

Њешто ми се забијели поврх поља Косовога,

Хрло она удари под собоме добра коња,

Млада удовица,

Хрло коња удари уз Косово равно поље.

Кад ми дојде лијепа Руде пред бијелијем манастиром,

Млада удовица,

Али му су у манастиру Светогорци калуђери,

Они ми ти калуђери, ту вечерну говораху,

Млади Светогорци.

Мало ти је пристанула прид бијелијем манастиром

Отуда ти изљегоше Светогорци калуђери,

Млади калуђери,

Тер ми стаде лијепа Руде калуђером говорити:

"Тако ли ве не убио, калуђери, Бог велики,

Млади калуђери,

Ко је овди саградио бијелога манастира?"

А они јо', калуђери, лијепој Руди говораху,

Млади Светогорци:

"Манастир је саградио Угрин Јанко војевода,

Пред бијелијем манастиром једну лијепу бијелу раку,

Угрин војевода,

Угрин ми је укопао Секула младо дијете."

На завршетку се тако и објекти у песми покоравају принципу који је певач наметнуо својим јунацима и њиховим доживљајима. И предмети почињу узимати образине. Под кулисом белих дворова свог сина на Косову, лепа Руде препознаје манастир, уместо беле брачне ложнице, наилази на синовљев камени гроб. Смрт као невеста још једном тријумфује.

У тој игри опсене и истине, привида и стварности, у том свету маскираних јунака и маскираних срца, у том ковитлацу "пријетвора", како би се у Дубровнику онога времена рекло, прерушених догађаја и предмета под образинама, у тој несигурној граници између збиље и маште – лежи једна од оних чари песама дугога стиха којима се човек барокног укуса није могао одупрети. У општој констелацији вредности усменог песништва можда споредне, удружене с низом других особина које ми данас можда више нећемо бити у стању да распознамо, ове су особине свакако учиниле много за поезију дугога стиха. Спасле су је од потпуног заборава.

Криза версификацијског система (напуштање дугог стиха и прелазак на силабички десетерац)

Управо у барокним временима, на граници XVII и XVIII века, поред феномена интензивног бележења усмене поезије, одиграла се још једна важна промена у животу српскохрватске усмене епике. Дошло је до кризе версификацијског система старије епике. Дуги, несилабички стих с рефреном и променљивим бројем слогова, који се "попевао", а веома ретко се, колико знамо, изводио уз пратњу инструмента, почео се замењивати једним другим стихом, грађеним на сасвим другачијим начелима.

Наиме, у усменој епици барокних времена, поред песништва дугог стиха наслеђеног из ранијих времена, јавио се још један вид епике: гусларске песме, испеване у десетерцу с одмором после четвртог слога. Према једном мишљењу, та епика краткога стиха била је "нечувене животне снаге". "Она је морала још у времена када је забележена први пут (око 1700.) имати за собом дуго развијање, и то у стилским облицима нама познатим; она је доживела своје врхунце међу босанским мухамеданцима у време великих експанзија турскога царства у XVI веку, о чему сведоче још и данас величанствени остаци; у њој је уобличен сјајно у XVI веку, па до XVII века, ускок, у њој је нашао свој отисак јунак', црногорски народни херој, за вечита времена, онда кад је национални талас захватио у XVII веку и брда Црне Горе; она је одјекивала кроз хабсбуршке граничарске логоре давно пре принца Евгенија..." (Геземан).

Стих ове епике, према једној тези која је коначно преовладала, веома је стар и није карактеристичан само за српску усмену поезију. "Хипотези Срезњевског о прасловенском узору десетерца не могу се супротставити одрживи аргументи" – закључио је Роман Јакобсон. Сам Јакобсон је, на основу посебних истраживања, дошао до закључка да је десетерац "по својој структури индоевропског порекла". Недавно је начињен један покушај да се ове тезе илуструју конкретним примерима, бар што се словенских књижевности тиче. Мирослав Топић је показао, наводећи читаве низове десетераца, да овај стих представља честу појаву у пољској уметничкој поезији, у пољским молитвама, пословицама и преводима библијских текстова већ у XV и XVI веку, да се јавља у украјинским и руским текстовима још од XIV века; у чешким пословицама има га из истог времена, а у јужнословенским књижевностима је наслеђен из старословенских превода псалама насталих у XI веку *(Синајски псалтир)*. Глагољски превод *Песме над песмама из X века*, *Дубровачки псалтир* из XV столећа, *Бернардинов лекционор* штампан 1495, роман старе српске књижевности (*Александрида*), средњовековни спис о животињама (*Физиолог*), Силуанови силабички стихови посвећени Сави (XIV век), све су то текстови у којима се несиметрични десетерац, онај са одмором после четвртог слога, јавља често и сасвим јасно изражен. Песма у којој су непарни стихови строфе десетерци с карактеристичним одмором, али римовани, забележена је још 1556:

Мајка му је липо име дила

Сфитла сунца Гледајући,

Љуба му је златом венчац вила

Уз коњица потичући.

Ако се свему томе дода онај запис у Охриду из 1379. године, према којем гусларски еп о Марку Краљевићу у то време већ постоји, а личности из њега, крајем XIV века већ имају своју сасвим одређену популарност – тешко је отети се утиску да гусларска епика има један свој дуги тајни живот, који траје више столећа пре него што ће бити записане прве целе песме у њеном несиметричном десетерцу. Полазећи од помена народних епских песама у XIV веку, историјских сећања у касније записаним песмама и од сачуване слике феудалног живота у истим овим песмама, Владан Недић се определио за XIV век у којем се "постојање наше усмене епике сме... претпоставити". Прве песме записане у епском десетерцу јављају се пре 1671. године, и нађене су у заоставштини хрватског песника Франа Крста Франкопана, који је под називом "дијачке јуначке" испевао по угледу на народно песништво четири песме у овом стиху:

Бисно јаше Хорватјанин јунак

прико поља витешкога коња;

на јунаку перје рисовина

а на коњу справапокована...

У зборнику непознатог Пераштанина из времена око 1690. године, сретају се већ напоредо с песмама дугога стиха и записи народне гусларске епике – десетерачке песме:

Лијеп јунак на Цетину дође...

Јошт не бјеше на по воде дошо,

Мачиц га је на дно притезао,

Перен штитак на крај изнорио.

Дјевојка га са краја гледала,

Тере куне од мача ковача;

"Бог убио од мача ковача,

Који мајци сина погубива!

Бог помого од штита сарача,

Који мајци синка сахрањива!...

У року од тридесетак година, у првим деценијама XVIII века, ова поезија већ је у потпуности потиснула песме дугога стиха. У великом *Ерлангенском рукопису*, у којем је око 1720. забележено преко две стотине народних песама, нема више ниједне бугарштице, и цели тај век у ствари је век гусларске епике, њеног бележења и њене популарности, која се после 1774. управо на основу ове епике преноси и ван граница српске и хрватске књижевности.

Необично је важно да се читава ова версификацијска криза усменог песништва може поредити с аналогим процесом који се одиграо у истом тренутку, и с истим тежњама, и у српској уметничкој поезији. У то време, од средине XVII до почетка XVIII века, српски песници напуштају поетику старе српске поезије (IX – XVI века), која је грађена на принципима реторичког песништва. Дуги, не сасвим изражени и метричким константама неомеђени, несилабички стих старе српске литургијске поезије смењује се у XVII веку силабичким стихом с непокретним одмором, стихом који има одређен број слогова, риму и који се јавља у дистисима. То је огромна промена и у суштини својој значи преоријентацију са једне поетике настале у традицијама византијске песничке сфере на барокну силабичку версификацију разрађену у Дубровнику, у Пољској у Украјини. У исто време дуги, несилабички стих бугарштичке поезије, с варијабилним бројем слогова, с покретним одмором, с припевом, замењује се у усменом песништву српском крајем XVII века краћим силабичким десетерцем, дакле стихом са константним бројем слогова, с јасно израженим и непомерљивим одмором, који, кад се по изузетку римује, бива римован у куплетима. Иста тенденција ка силабичкој поезији осећа се, дакле, у исто време и у српском уметничком песништву и у његовом усменом пандану.

Десетерачко песништво било је према усменој поезији дугога стиха у оштрој версификацијској опреци и није се ни у ком случају могло развити из бугарштичке епике. Напротив, аналогије у процесу прихватања силабичког стиха у усменој и писаној поезији српској ове епохе помажу да се уоче и неке друге аналогије између старог српског песништва и бугарштичке поезије.

Дуги стих имао је очигледно низ сродних особина са песништвом старе српске књижевности: прво, изводио се без инструмента, као што је случај са старом српском појаном поезијом, јер источно хришћанство не допушта употребу инструмента; друго, био је несилабичке природе, дугога даха, као и стара српска поезија; треће, изводио се уз учешће више певача, који су се делили на оне који песму *зачињу* и оне који *отпевају,* такав начин извођења морао је у приморским католичким крајевима, где су песме дугога стиха записиване, подсећати на литургију источног обреда, и отуда је и његов назив "српски начин" или назив за ту врсту извођења "бугарење" могао добити у тим крајевима стилско-конфесионално

обележје; четврто, песме дугога стиха имале су припев, што указује на природу певане поезије.

Кратки стих, несиметрични десетерац усмене епике, имао је, за разлику од усмене епике дугога стиха, низ особина које су стајале у оштрој опреци са оваквим концепцијама песништва: прво, изводио се уз пратњу инструмента, што је у изразитом несугласју са црквеном поезијом и канонима православља, који увођење инструмента не толеришу чак ни када је у питању усмено песништво све до XVIII века; друго, био је у извесном смислу интернационални, лутајући прасловенски силабички стих с фиксираним одмором, краткога даха; треће, казивао га је само један извођач; четврто, није имао изразито музичку компоненту – припев; и његово извођење имало је сва обележја речитатива; пето, његов назив "гусларски" стих истиче управо онај моменат који је у опреци са црквеним канонима; био је то, дакле, изразито профани, вероватно дворски стих, који се изгубио са нестајањем српске средњовековне државе и са гашењем средишта у којима је негован. Нетолерисане од стране цркве, "демодиране", заборављене и потиснуте, песме краткога стиха поново су почеле у времену барока опевати теме које су једном раније већ опевале, потпомогнуте и оснажене истородним интенцијама српског уметничког песништва, које се у исто то време окреће и само силабичком стиху. Облик тих древних песама, запостављених током столећа, у једном тренутку развитка српског песништва очигледно је поново дошао у моду и у сагласје са општим кретањима српске поезије. Тако се може објаснити чињеница што су записивачи у XVI и целом XVII веку, у временима интензивног бележења усменог песништва – лирике у најразличитијим видовима и епике дугога стиха, однекуд избегавали само гусларску песму. Међутим, ово враћање древном епском десетерцу, у којем поезија раније није била забележена, значило је поново опевање догађаја у присуству једног важног новог фактора који је дао печат читавој тој препорођеној гусларској епици – а то је њен напоредни живот са песмама дугога стиха. По истој логици ствари песме дугога стиха одумрле су онога тренутка када су изгубиле потпору у општем песничком укусу епохе, када се и писано и усмено песништво окренуло другачијој, силабичкој организацији стиха, али је управо дуги живот гусларске епике у сенци бугарштичких песама, и његови трагови, остао она битна разлика која одваја стару гусларску епику од "нове", нама једино познате и забележене.

У току тог, данас тешко сагледивог преласка са бугарштичког на десетерачки епски стих, одиграла је, према мишљењу В. Недића, знатну улогу осмерачка епика, извођена у колу и уз мелодију, што је условило њену постојаност. Она се тако нашла између бугарштица и десетерачких песама, које су се лакше и брже мењале од ње, теје у осмерачкој епици, према поменутом мишљењу, сачуван архаичан епски слој. С друге стране, њен силабизам учинио ју је ближом десетерачкој епици.

У сваком случају, посматрана у својим животним корелатима, у вези са уметничким песништвом исте епохе, и судбина усмене поезије постаје нам разумљивија, а оно што се са њом збивало у епоси барока добија нешто светлости и од збивања и кретања у српском уметничком песништву истог раздобља.

Стари јунаци у новим песмама

У песмама краткога стиха забележеним између 1690. и 1774. године осетни су још, у тој раној фази њихове распрострањености у писаној књижевности, трагови напоредног живота с епиком дугога стиха.

Има, на пример, знакова да се десетерачка епика у овом раздобљу још није одрекла рефрена, појаве типичне за епику дугога стиха. Рефрен је ту, међутим, "увучен" у стих, потпуно потчињен силабичком оквиру стиха и "асимилован", као у примеру: *"давор* љута краљице госпоја!" или у читавој осмерачкој песми:

кад *видила* дилбер *Анђелина*
да је *ушла* дилбер у *ђемију*,
братила је дилбер *ђемичије*:
"*Богом браци* дилбер *ђемичије*,
пустите ме дилбер *дому мому!"*
"*Говорили* дилбер *ђемичије*:
"*А бога нам*, дилбер *Анђелина*,
не дамо те дилбер *дому твому*...
док не родиш дилбер *мушко чедо*. "

Међутим, најпре и понајвише ове две епике – песме дугога стиха и гусларске песме, додирују се тематски. Оне опевају исте јунаке: Марка, Бранковиће – Ђурђа и Јерину, Змај Огњена Вука, Јакшиће, угарске витезове – Секулу, Јанка, краља Владислава, краља Матијаша и друге.

У циклусу о Марку, ове песме певају како је Марко насред Цариграда разапео шатор и починуо; како су га хтели Турци ноћобдије посећи и похарати, па им је рекао да им у њега нема плена; сем сабље о појасу, коју ниједан пасати не може, буздована, који ниједан подићи не може, и Шарца, кога ниједан узјахати не може. Када се кавга свршила зло по Турке, цар је позвао Марка и затражио да види његову сабљу, не би ли познао ко је посекао цареву стражу, на шта је Марко рекао како гаје мати на самрти заклела да узалуд не вади сабљу:

Али вели царе господине:

"Ето, синко, Краљевићу Марко,

ето, синко, детца јаничара,

удри, синко, кога теби драго!"

Цикну Марко као змија љута,

пак исече Краљевићу Марко

девет ага и девет спахија.

Ал му вели царе господине:

"Доста, синко, Краљевићу Марко!"

Ал говори Краљевићу Марко:

"Мол ' си Бога, царе Господине,

Што м ' се десна рука уморила,

богме и ти останyо не би!"

Али вели царе господине:

"Јао, синко, Краљевићу Марко,

док је мени прикоморских булах,

доста ј' мени ага и спахија,

ал м' је мало таких дели паша!"

Друга песма записана у исто време пева како је Марковој мајци додијало да је син "туђом муком рани"; како је узео Марко рало и волове и пошао у планину Романију да оре; срео га црни Арапин с три товара блага и замолио га, не знајући ко је, да га проведе кроз планину; ту је Арапин изгубио и главу и благо, а Марко се вратио мајци и однео јој плен с речима: "Ево, мајко, шта сам изорао." Неке од песама певају о Марковој љуби; у једној таквој се пева како се Марко с Турцима опкладио у верност своје љубе; царев делибаша се прерушио онда у Маркове хаљине, узјахао Маркова коња, узео његово оружје и отишао у Прилеп да окуша срећу. Маркова љуба му, међутим, подметне робињу, и уместо да он њу обмане, обмане она Турчина. У другој таквој песми Марко опази како му мајка носи под белом одећом црну, и тако му открије да га је љуба изневерила с Дуком Сенковићем, оним истим Дуком што је хрте и огаре хранио светим књигама и којега после смрти нису хтели примити ни земља ни море. У весељу за столом Марко, који као да је преузео улогу Улиса, делећи гостима поклоне, Дуки поклони своју сабљу:

Узе сабљу Дука Сенковићу,

хоће сабљу Дука да извади,

ал не море сабљу да извади;

он је даје господи около,

оде сабља од руке до руке,

а кад дојде Марку у руке,

ох, сама се извадила онда;

онда Дуки главу одсекао.

Друге песме причају легенде о Марку и његовом побратиму Бегу Костантину, о Марку на свадбама јунака, о Марку и вилама, које јунак кажњава што узимају водарину:

од коњика коња поводника,

а од пешца једну бјелу руку...

или што му бране да подигне шатор "на вучјему вијалишту, на виловском игралишту".

У гусларским песмама које опевају Бранковиће и српску деспотовину, најчешћи су јунаци Ђурђе Смедеревац (1427-1456) и његова жена Јерина, Гркиња од рода Кантакузина (умрла 1457). Таква је она тужна песма о лепоме Дамјану Шаиновићу, којег је Јерина узалуд покушала да намами у своје одаје, па кад се он, веран Ђурђу и својој љуби Јани, томе одупро, она му открила тобожњу неверу Јанину с Ђурђем Смедеревцем. Шаиновић убија Јану, предржи је мртву "од свеће до свитања" и затим дозна да га је Јерина слагала. Трагични јунак песме иначе је и сам историјска личност – Ђурђев војсковођа Шаин, који је с челником Радичем разбио Султана Мусу 1413. под Витошом. Друга песма пева о Јеринином пријатељству с везирима, код којих опадне своје унуче, сина "слепога Стефана":

из главе му златне косе расту,

ја се бојим, отеће вам царство!

Родитељи су у страху од ње дете послали краљу будимскоме, да тамо одрасте у сигурности. Друге песме опевају Змај Огњена Вука, деспота између 1471. и 1485, унука Ђурђева, како другује с варадинским баном и Митром Јакшићем у Београду, како за краља Матијаша дели мегдан код Сплита, како се око робља гони с Кајицом Радоњом. Песма га представља како пије у сплитском пољу, у свом табору:

врани коњи без пајвана ходе,

млади мумци по тавор шетају,

распојаси у танких кошуљах,

а бијели се шатор до шатора;

међ шатори један шатор зелен,

сав је зелен од свиле зелене,

пред шатором копље ударено,

за њега је добар коњ привезан,

на врх копља од злата јабука,

на јабуци од злата синчири,

на јабуци соколи препети,

под шатором чудан јунак седи,

он у зуби црно јагње држи,

прико њега ладно вино пије.

Песме сасвим историјски опевају пад Сталаћа (1413) и смрт његовог заповедника војводе Пријезде, који је одсекао главу свом коњу да га турски цар не јаше, разбио сабљу о камен да је турски цар не паше, и са својом љубом Видосавом с града скочио у Мораву. Или се у њима пева о болном Иви Карловићу, из Солина, где је тешки харач у крви наметнуо Арапин, "на нојицу по љепу дјевојку". Када је дошао ред на сестру Ива Карловића, он је послао сестру да му поткује коња, да га онако болног опаше, посади у седло, да му да сабљу и копље у руке те да Иво крене на Арапа. Али чак ни ковач није хтео потковати коња док му Ивина сестра то не плати "црним очима и белим лицем". Тако је Иван Карловић појахао босога коња, посекао Арапина, вратио се у Солин, одсекао ковачу главу, отишао кући и умро. Песме певају о женидби Херцега Стипана, историјски – Стијепа Вукчића Косаче, владара у Херцеговини од 1448. до 1466, којем девојка поручује:

Душо моја, ерцеже Стипане,

ти си давно посадио ружу

ево ти је ружа за тргање,

ево су ми руке за наруке,

и тањени прсти за прстење,

и бијела плећа за кафтане,

и бијело грло за ђердане,

купи свате, ходи по дјевојку!

Неке од песама опевају Јакшиће, синове историјске личности Јакше од Брежица, који је 1453. године био под Цариградом у турској војсци. Они се приказују, сасвим неисторијски, као "љуте горске арамије" које девојке у Лијевну и удовице у Скопљу оптуже цару да од њих нису мирне, а они се цару правдају:

јер да знадеш, господине царе,

какве с ' лијепе по Лијевну дјевојке

а по Скопи удовице младе,

и сам би се помамио, царе!

О њима се даље пева како служе у бега Османбега, како га похарају и с пленом утекну, а крчмарица Мара им јатакује и обмане потеру; како се заваде око коња и сокола, па их Николина љуба измири.

Међу угарским јунацима песме краткога стиха опевају оне исте које и бугарштице: краља Владислава (1440-1444), сасвим неисторијски, као стара и немоћна владара; Матијаша, владара Угарске (1458-1490), који, према песми, најпре буде слуга, под будимским краљем се удари с Турцима, једини преживи и постане краљ; или, у другој песми, како је још у детињству на необичан начин изабран за краља. Најважнији циклус ових песама је онај о Сибињанин Јанку (око 1387-1456) који се, као и Марко, одликује дугим животом, те још у XVII веку иде у сватове новим јунацима. Десетерачка епика пева како Јанко тражи од сестре да уместо њега пошаље сина џелатима, што ова и учини, те сестрић буде уместо Јанка погубљен; пева о Јанковој женидби Јањом Темишварком, о препрекама које тазбина стави сватовима, и о јуначким делима Јанкова нећака Секуле, који, прерушен, уместо Јанка стреља на копљу јабуку, прескочи девет коња, и препознаје девојку међу девет лепотица на тај начин што у траву просипа прстење и запрети:

"Купи сада од злата прстене,

Ујно моја, Јанкова дивојко!

Ако ли се која друга маши,

Одсићу јој руку до лаката."

Секула је Јанков рођак и бан Славоније (1446-1448), такође омиљен епски јунак. У песмама се опева његова несрећна веридба ћерком кнеза Николе од Граова, која,

већ прстенована, превери и одбегне за Турчина Када их Секула обоје казни, посекавши пашу, седло и дотеравши сабљом до коња, Јанко му се подсмехне:

" *Страшна момка, лијепа мејданџије!*

Усала ти рука до рамена,

Онако ли сичеш потурицу?!

Да то сиче војевода Јанко,

Присика би коња и коњика,

Још би сабљом земље зафатио."

Певач се задржао на смрти Секулиној, описавши је у више варијанти: једном вест о Секулиној смрти доноси Јанку Свилокос Угрине – Свилојевић из песама дугога стиха:

И Секолу крвна рана најде,

носи десну руку у лијевој,

љеву ногу пред собом на коња...

Други пут "лепога Секулу", нећака, сам Јанко води у бој на Браничево, па га на поласку најпре заишту од Јанка Секулине сестре, али узалуд; девојке Браничевке што су белиле платно пред градом заишту га други пут, нудећи Јанку за њега "три шатора платна", али Јанко га не хтеде дати. Тада му рекоше девојке Браничевке:

"*Богме, ако ћеш, војевода Јанко,*

а ти ћеш га дати и бадјава!"

Исто оне говоре о тому,

пуче пушка из Браничка града,

и удари Секолу нећака...

Поред јунака, и мотиви бугарштица јављају се у песмама краткога стиха. Тако се, на пример, у *Попевки од Свилојевића*, у песми дугога стиха, казује како је заробљен Свилојевић бирао смрт: молио је турскога цара да га везана, али под оружјем, стави на коња и пусти међу јаничаре да он, који се сабљом хранио, од сабље и умре. Исто то опева и песма краткога стиха, само што је догађај пренет на хајдука Новака, који се, као и Свилојевић, на крају ипак ослободи и победи Турке. У песмама дугога

стиха пева се како је Матијаш постао краљ: круна бачена увис три пута – сва три пута пада на његову главу. Исти мотив имају и песме краткога стиха, где је он везан најпре такође за краља Матијаша, а касније и за Уроша Ту је нарочито занимљиво треће бацање круне, јер после прва два знамења будимска господа затварају младога Матијаша у кулу, не би ли спречили да на њега падне избор за краља:

пак бацају круну позлаћену

у висине до неба ведрога,

вијала се и вијала круна,

и до неба и до жарка Сунца,

а када се натраг повратила,

онда пада на бијелу кулу,

и сама се кула отворила;

пада круна на Јанкова сина,

на Јанкова сина Матијаша.

Тако се и у народној песми јавио мотив познат из беседништва исте епохе (Венцловић). И мотив бугарштичке песме о женидби краља будимскога препеван је верно у десетерачкој епици, у песми коју је забележио и објавио Качић, само што је мотив овде везан за Сибињанин Јанка, да се касније, у варијантама записаним после 1774, веже за цара Душана. Песма се завршава лексички карактеристичним стиховима у којима као да још одјекује сећање на песме дугога стиха:

"Тешко ујцу брез свога нетјака,

А нетјаку брез свога брајена."

Десетерачка епика пошла је, међутим, у овим временима и једним новим смером, који се разликовао од смера песама дугога стиха.

Она, за разлику од бугарштица, добро зна за Немањиће и опева их. У песмама записаним почетком XVIII века *у Ерлангенском рукопису* пева се о краљу Милутину Немањићу (1282-1321) сасвим неисторијски, као о савременику угарског краља Матијаша, али топло, у тужним стиховима о његовој истодобној просидби и смрти, и о његовој верној, а несуђеној љуби, која жали три године "прву срећу своју" "и својега прва господара". Пева се ту у лирским десетерцима о женидби српског цара Душана (1331-1355), о његовој царици Јелени и о рођењу Уроша V

сасвим легендарно, али у сликама незаборавне лепоте, у визији благовештења, с мутним сећањима на хришћански Цариград пре турских освајања:

Расла јабука сред Цариграда

врх је пустила до ведра неба,

гране пустила до црне земље

цвеће цафтила бијелим бисером;

под њом прострта мека постеља,

пуна настрта румене руже,

на њој седи Јела дјевојка,

ту ми долети до три голуба,

до три голуба, сва три од цара,

и да ми рече један голуб:

"Божја ти помоћ, Јело дјевојко,

тако ти Бога, Јело дјевојко,

мореш ли бити цару царица,

мореш ли родити сина Уроша,

себи пофалу, а земљи цара ?"

Тек на питање трећег голуба, девојка се одлучује да одговори, јер је у њему познала "знамење". "Ти ниси голуб, веће царевић" – каже она њему, и тако постаје невеста "која ће цару цара родити".

У песми записаној почетком XVIII века у *Ерлангенском рукопису о* Царевом освајању Каменице певач је опевао неко древно предање о бици на Велбужду (1330), у којој је доиста учествовао млади Стефан Душан, али још не као цар, и где му је табор доиста био на реци Каменчи. Ту се пева како цар није могао прећи реку и како је разгласио по војсци да тражи неимара да подигне мост. Неимар Богдан поставио је два услова: да цар донесе своје благо на реку и да му да сребрну лопату. Када је то учињено, неимар је три сребрне лопате царевих златника заграбио и бацио у реку, да умири мутну и помамну воду. Када је реку

умилостивио и вода се "уставила", неимар је "ухватио темељ" и подигао за три године цару мост.

У једној песми која је измешала преткосовске и послекосовске јунаке све до оних из XVII века, војвода Војин из Вучитрна проси у Призрену, Душановој престоници, "милу сестру цар србског Стефана" и жени се њоме.

Поред песама о Немањићима, има још један циклус песама краткога стиха, додуше, само назначен у овом раном периоду њихова бележења: то су стихови о црногорским владарима Црнојевићима, који бугарштичкој епици такође нису познати. Једна песма забележена почетком XVIII века пева о Иву Црнојевићу (1465-1490) који је био господар Зете, пашеног слепога српског деспота Стефана, и чију су главу уценили Млечићи. Песма о његовој женидби у Млецима подсећа на ту уцену, и пева о повратку сватова, о заседи коју, по налогу дужда млетачког, начини Арапин. Он у себи носи "три огња" и покуша да отме девојку, у чему не успе само захваљујући, како песма каже, лепоти Ива Црнојевића, у ког се млада млетачка невеста загледала и осујетила очев план.

Певачу десетерачке епике нису се, међутим, отварали дубоки видици само у тамну прошлост његовог народа: он је био окренут истодобно и свом времену, и ту је отворених очију пратио нове догађаје, који ће његовој епици донети нове јунаке.

Догађаји и ликови барокних времена у визији народног певача

Међу многобројним песмама краткога стиха које опевају угарске и српске јунаке XV века и касније, јављају се мотиви који показују да се осећање "хришћанске солидарности", тако карактеристично за старију епику, почело осипати. То је редакција која очигледно припада новијим временима, почетку XVIII века, борби Срба у Угарској против куруца, и диференцијацији интереса српског и мађарског народа у аустријском царству. Угарски банови и краљеви нису ту више представљени у оној светлости која нам је позната из песама дугога стиха. Лепа Ана у једној песми куне мајку што ју је дала угарском краљу Владиславу: "Владиславу, седој бради, мојој тешкој неприлики", а самог краља проклиње: "тешка чума помор дошла, тебе краља поморила". У песми о Поморавцу Тодору пева се о његовом ропству у Сланкамену, у тавници бана Ишпана, које тако дуго траје да му се љуба преудаје, а он измоли од немилосрдног Ишпана да га пусти толико да оде на свадбу своје жене, да је поквари и да се ужасно освети:

а неверну љубу намазао

намазао прахом и катраном,

ужеже јој косе на врх главе,

она свети, Тодор књигу пише,

и сватови пију ладно вино.

У једној другој песми будимски краљ тражи главу Марка Краљевића, и Филип Драгиловић обећава да ће је донети из Прилепа, али га у том спречи војвода Момчило, Марков побратим, који то јави Марку, те се јунак појави у Будиму, упадне у дворе Филипове и убије га буздованом. Најкарактеристичнија је у том погледу она антикалвинска песма о Раки Капетану који опева бојеве с куруцима, у почетку XVIII века на Тиси, око отете марве. Ту већ нема ни трага од оне "хришћанске солидарности" која је тако присутна у песмама дугога стиха Природни савезник Срба у њиховој борби за опстанак више нису могли бити њихови суседи на северу.

Насупрот овој појави одвајања од хришћанских суседа у Угарској, туђих по језику и народности, у десетерачкој епици бележе се у овом времену и песме које су дошле сасвим с друге стране песме личких и босанских муслимана, такозвана крајинска епика, дакле, поезија иноверне, али једнојезичке браће из заједничке отаџбине. Ова је поезија нарочито негована у оном делу европско-турске, односно угарско-турске границе који је, као Лика и делови некадашње "турске" Далмације, припадао од XVI века до карловачког мира 1690. отоманској империји. Када су Турци изгубили ове крајеве, исламски елеменат из Лике повукао се у XVIII веку у Босну, у области Уне око Бихаћа. Раније певана уз тамбуру, песма је преношена у Босну и Херцеговину напуштала овај начин певања и замењивала га певањем уз гусле. У овим пределима у XVII веку, дакле, "хришћанска" епска песма добила је пандан "и на страни исламизираног противника у босанскохерцеговачкој епици" (А. Шмаус). Тада, пошто је XVII век донео коначан преокрет у судбини отоманске царевине, с опадањем средишне власти и упућеношћу на властите одбрамбене снаге, појачала се у Босни у XVII и XVIII веку тежња за локалном независношћу. Све то добило је израза и у епици. У песмама се често наслућују порази кроз пророчке снове којима виле упозоравају градове:

Ја сам ноћас санак снила

Да је вода потопила

Бисћа града бијелога,

а из воде гора никла,

више горе магла пала,

а у гори и у магли

врло љута ватра гори.

Сан је бихаћки капетан протумачио као наилазак хришћанске војске од Карловца, која ће као вода потопити Бихаћ, као гора подићи копља, замаглити небо заставама,

и ужећи огањ пушкама и топовима. У једној другој песми пева се како је сан видела "градишка девојка"

да су утве зајазиле Саву,

и пред њима два бијела лабуда,

пред лабуди сиви соко лети;

још да сеје граде оборио,

а најпосле цветом процветао.

Њен сан се остварио тако што су Саву зајазиле шајке Петраш-генерала, историји познатог аустријског војсковође, који је 1716. командовао на босанско-хрватском ратишту и заузео Градишку. Поред тога што су ове песме опевале исте јунаке које и хришћанска епика, само што је однос пријатеља и непријатеља био обрнут, оне су се постављале понекад и против централних турских власти у Цариграду. У њима је "донекле била развијена свест о заједничком пореклу и братственичким везама" с неисламским делом истог народа. Тако у једној песми с почетка XVIII века већ спомињани бихаћки капетан буде оклеветан на царском дивану да "продаје Босну у кауре", дакле да се ујединио с хришћанима против цара. Тек уз помоћ свог земљака, бањалучког паше, капетан се код цара оправда и спасе главу, а клеветника, који је очигледно из прекоморских кругова блиских престолу, уклања. Слична је тема песме о дворовима Асанагиним; ага буде код цара у Стамболу оклеветан да гради пребогате дворе; цар му на њима позавиди и пошаље улаке да свезана агу доведу у Цариград. Асанага се, међутим, не даде везати, него сам оде цару на диван, оправда се и чак ћерку уда за султанова сина, те "царство на њима остане". Ту је и иначе низ песама о Асанаги, по неким песмама, "побратиму Краљевића Марка", и о Асанагиници. Једна од њих пева о неоснованој сумњи Асанагиној у верност своје "кадунчике": дошав кући, удара је ага буздованом тако да јој је крв пробила кроз кошуље. Несрећну жену спасава сестра Асанагина, те "господар" Асанагиницу враћа с миразом натраг мајци, али се потом, кад чује да се Асанагиница преудаје, хоће ножем да убије. Друга је песма о сестри Асанагиној, коју брат склања у кулу кад пође на пут, у страху од Белилбега:

Умка спава у каменој кули

на кули су деветора врата,

а на врати девет капиџије,

више главе паун птица поје,

паун поје, кула му отпева,

ту не може туђи јунак доћи.

Трећа пева о томе како Асанага лови, и о љуби Порјеновој, "ђауркињи", која сама позове Асанагу у двор. Тада Асанага

пусти добре коње у ливаду,

а соколе на јабуку златну,

беле хрте пусти у лисице,

пак ушета у дворове бјеле.

Порјен, када се врати, позна одмах шта се догодило, и то не по својој љуби, него по пасеној ливади и по скршеним гранама на јабуци. Опевају песме моћ и богатство Асанагино на којем му и цар у Стамболу завиди и хоће да се ороди с њиме, али и смрт Асанагину под Задром од руке Турле Латинина. У једној од тих песама пева се како је мајка Асанагина дошла над његов гроб код Задра и питала га:

"*Је л ти, синко, црна земља тешка,*

пију ли ти змије црне очи,

вију ли ти гнездо у перчину?"

а Асанага одговорио да му ништа није тешко до то што не може прежалити лепу Ајку, једину у мајке.

Друге песме опевају Алипашу и његову љубу, коју је царев син у Стамболу преваром намамио у двор, па је више није пустио, и Алипашина сина, који је под Будимом погинуо; опевају невесињског бега Љубовића и његова сина Мују, који носи барјак на Сигет, сужња Хусеина, кога девојке из Сења у сушним летњим данима гоне на студенац изван града да им носи воду, и његова побратима Бртарић Мршана, који га ослобађа ускочке тамнице. Неке од тих песама опевају смедеревског пашу Балибега и Каицу Радоњу, који из табора краља Матијаша одводи роба испред очију Змај деспота Вука, или Фасли-пашу бањалучког, који се удари са Смиљанић Илијом и отме му "три бојне лупарде". Опевају оне "сина Хусеина", који не допушта мајци да се преуда, и којег мати хоће да уклони уз помоћ љубавника "каурина", или Куча Ајманића, који преваром намамљује Ђулумагиницу у дворове, задржи је до зоре, те му она после да кесу дуката, али му узме главу.

Има лепих епско-лирских песама ове врсте које опевају необичне трагичне и смешне љубавне доживљаје својих јунака. Једна од њих се завршава стиховима:

Кад ја идем у џамију да клањам

ти се драга према мени клањаш,

тко види, сватко вели да клањаш,

ал се ниси оврнула куд ваља.

Песма о Алибегу и Камеки девојки пева о томе како је лепу мајку девојчину упитао Али бег за здравље кћерино, а кад се мати пожалила да јој је кћи болесна, бег ју је прекорио:

Муч ', не лажи, дјевојчина мајко!

сву ноћ ми је на руци саспала,

косом. ли је руку притискала,

нијесам мого сабље препасати,

ни сам мого коња оседлати

ни на коња крагујца припети;

братац ми је коња оседлао,

мајка ми је сабљу припасала,

а сестрица крагујца принела.

У другој се песми пева како бродарић Мустафа на Сави нема с ким да превезе пашу, па је сестру преобукао у мушко, а паша тек при повратку открио да зна за превару; у песми о Турчину који у Будиму купује коња опева се необична погодба да јунак првим пленом који уграби на новом коњу, плати коња; први му је плен била девојка, која није хтела отићи као плата за коња, него је продала ђердан испод грла да остане код отмичара. Нарочито су лепе песме о несрећним љубавима Ибра, који у планини болује, Фатима хоће да напоји водом с далеке Коране, па да не би залутала, из купе пуне Ибрине крви обележи пут; киша падне, девојка залута, и када најзад пронађе планину, затекне свог драгог већ мртвог. Друга таква песма опева Омера и Мериму, њихову несрећну љубав, несуђену женидбу Омерову невољеном девојком и Омерову смрт на дан свадбе. Песма даље опева тугу Меримину, њену смрт и сахрањивање крај Омера:

укопаше обоје заједно

и кроз земље руке саставише

и у руке зелене јабуке.

Ова је поезија, као огледало које лута дуж граница два завађена царства – турског и хришћанског, била обрнута слика једне друге, хришћанске десетерачке епике, настале у исто време с оне стране тих истих граница, поводом бојева хајдука у Босни, око Дубровника и у Црној Гори, и ускока у Крајини, око Клиса и Сења. Дух те епике, живо присутан у хајдучким писмима из XVII века и оним другим, из истог времена, писаним из Херцег Новог у Дубровник одједном се почетком XVIII века јавио готово сасвим уобличен у песмама краткога стиха забележеним у бокељским песмарицама, *Ерлангенском зборнику* и другде. Та је епика настала у вези са две важне историјске чињенице.

Појава одметника од турске власти у Босни и Боки Которској, везана за XVI век, добила је после пада Херцеговине под Турке (1482) и преласка многог живља из ових крајева у Далмацију и Клис, па после пада Клиса (1537) у Сењ, један посебан вид у ускочким четама, које су као плаћени ћесареви војници имале да бране границу – Крајину, од турских упада, али су се оштро обрачунавале и са млетачким властима, непријатељски настројеним према њима. Када је у XVII веку Венеција у два маха заратила против Турске, у кандијском (1645-1669) и у морејском (1684-1699) рату узели су учешћа, овог пута на млетачкој страни, и крајишници, које су млетачке власти посебно организовале. "Дуж далматинске границе према Турској, почев од Котора па све до Задра, – пише један познавалац ових прилика – Венеција је за вријеме ратова с Турском у току XVII вијека створила читав један одбрамбени систем, који је држало највећим дијелом домаће становништво. Међу посадама на граници било је и редовних млетачких војника и официра, али је домаће становништво највољело да служи под својим домаћим старјешинама, како то истиче у свом извјештају млетачком Сенату далматински провидур Петар Чивран, и оно је у суштини носило главни терет борбе против Турака. Били су организовани у коњичке и пјешачке чете од 50-60 људи свака. На челу чета били су капетани, али су то звање ређе добивали домаћи људи. Домаће становништво способно за оружје добивало је од млетачких власти оружје, муницију и хљеб и бешкот кад су у рату или на одређеној војној дужности. Угледнији људи добивали су звање харамбаше, а најугледнији, као што су били Смиљанићи и Јанковићи, добили су титуле сердара. За нарочите заслуге харамбаше су могле добити сталну мјесечну плату, или су се могли уврстити у неку чету да ту примају плату и издржавање, без обавезе да у чети служе. По таквом уређењу главни извор прихода морали су да буду пљачка и ратни плијен. У дубровачким документима припадници ових чета редовно се називају хајдуцима, и у Дубровнику не праве никакву разлику између чета под командом Баја Пивљанина, чије је сједиште било у Котору односно у Перасту, хајдука војводе Марушића и харамбаше Баришића, са сједиштем у Макарској, односно у Сућурају на Хвару, и хајдука који су под командом Стојана Јанковића, чије је сједиште био Задар. Млетачки документи хајдуке из Боке Которске и Макарског приморја редовно називају хајдуцима, док оне из околине Шибеника и Задра по правилу називају Морлацима – а никада ускоцима." (С. Назечић). Ти историјски догађаји с краја XVI а нарочито у XVII веку, борбе хајдука и ускока против турске власти, опевани су широко и подробно у гусларској епици, и несумњиво представљају тематику коју ова епика није више преузимала из старог поетског репертоара усменог песништва, него ју је

непосредно уобличавала имајући пред очима сам догађај. Песме о хајдуцима и ускоцима записане у XVIII веку представљају читав један засебан веснички свет, бугарштицама готово непознат.

Средишна личност хајдучких песама, старина Новак, на пример, у којем је оличен Баба-Новак, хајдучки заповедник у Подунављу из XVI века, у бугарштичкој поезији једва се спомиње, и то у једној песми записаној у првој половини XVIII века, када је, очигледно, у позне редакције песама дугога стиха његово име могло долутати и из гусларске епике. А она о њему зна много и пева често већ у првим годинама њена бележења, почетком XVIII века. Када је Новак остарио, пева се у једној десетерачкој песми, дружина његова је решила да поново бира харамбашу: пошао је он на једну, а Алекса Преморац на другу страну, и сви хајдуци отишли су за Алексом. Новаков син, дете Грујица, једини остане уз оца, с речима које се после у песми обистине: "ако си ми, бабо, остарио, твоја срећа није остарила". У другој песми пева се како су Турци ухватили Новака, одвели га цару у Стамбол, како се хајдук, ногу везаних за коња, бранио од читаве војске јаничара и како их је потопио у Босфору. Пева се у песмама о другим јунацима, како им у сватове иду Новак, његов син Грујица и побратим Радивој, којег Новак спасава из турског ропства. У једној песми гора Романија проклиње га

Бог т' убио, Старина Новаче,

орлови ми омлатише лишће,

гавранови оломише гране

падајући на мртве јунаке...

а у другој га побратими лепа девојка да је преведе преко црне горе "без срамоте и моје и твоје", што Новак и учини, па после обоје зажале.

Песме даље опевају Новаковиће, синове Новакове Грујицу и Датомира; Грујичину љубу Анђелију и сина Стипана, неверство Анђелијино, која Турчина у гори наговара да погуби заспалог хајдука, а син га спасе; и свађу браће Новаковића, у којој Грујо погуби Датомира, па се после од жалости сам убија. Има рано забележених песама о Луки Галоврану, као што је она која описује његову смрт на пучини Јадранског мора у галији, на коју је с дружином преваром намамљен, "опијен вином" и повезен да плени Италију.

О ускоцима и осталим јунацима из Приморја, који су већином историјске личности из XVI и, нарочито из XVII века, записан је почетком XVII столећа велики број песама. Међу њима највише се опевају Сењанин Иво, Мандушић Вук, Даничићи, Јован Шандић, Илија Смиљанић, Јанковић Стојан, Јуриша, ускок Радојица и други. Њихови подвизи везани су и у песмама као и у историји за Сењ, за тврди град Клис, који је прелазио наизменично из турских руку у хришћанске, за Котаре, Лику, за Задар и друге крајеве Далмације, за Дубровник и Боку Которску. У тим песмама

помињу се, поред Турака, и Млечани, други страни завојевачи на Балкану, и пева се о трагичном положају ускока и хајдука између два непријатеља. Тако једна песма пева о томе како се Шандић Јован, историјска личност, који је био у млетачкој служби и умро 1648. године, посвађао са задарским заповедником, очигледно млетачким човеком, који је Шандићу пребацио да има добре пријатеље у турској царевини, у Гламочу те отуда никако не доноси плен:

од свакуда роба доведосте,

од Гламоча ни роба ни коња.

Тако је она иста сумња да су се хришћани и муслимани разних вера, али исте народности и језика у заједничкој отаџбини удружили – упућена од млетачког господара, као што је упућивана и од Порте, где је, према једној песми, слично био осумњичен бихаћки капетан "да продаје Босну у кауре". Шандић је свом старешини одговорио одмах, и то двоструко: најпре речима, а затим сабљом. Ту је пала тешка реч:

"Господине, млад задарски бане,

ласно ти је ладно вино пити

на капији Задру бијеломе

седећ лепо у дебелу ладу,

али мучно с Турци бојак бити!

Кад изиђе две хиљаде Турак

долом пешци а брдом коњици

и кад пукне гламочка лупарда,

и са њоме танка коцијанка,

све се, бане, планине затресу...

Ласно ј ' теби пити ладно вино

на чердаку Задру бијеломе

али мучно чувати крајину

крвавом се обришући руком..."

Када бан ни после ових речи није одустао од својих оптужби, Шандић га је опоменуо:

Господине млад задарски бане,

лијепо ти је помучати бане,

помучати, не говорит много;

овди има детцах самовољних

кој ' немају ни ошца ни мајке:

пушка и сабља и отац и мајка...

После ове опомене Шандић је потегао сабљу и једним страшним потезом, који певач зналачки описује, посекао задарског бана преко прса, "да му глава не пада на трпезу". Друге песме опевају Шандића у тешким тренуцима када се зима примиче, а ускоци остају без плена, и кад он харамбашу Вука Мандушића ословљава речима:

Ја нас води да где добијемо

ја нас води где да изгинемо,

ја л ' ћемо те на сабље дијелити.

Средишна личност ове поезије је Сењанин Иво, историјска личност, највероватније XVII века. О њему се пева како на челу сењских ускока војује с Турцима, како га Турци хватају па га њихов паша пита пред погубљење за чим највише жали, за Сењом, за друговима, за мајком, за верном љубом или за осветом, а он одговара да му је најжалије што није пашу посекао. Другом приликом, опет, Иво Сењанин с дружином у лову западне у страшну вејавицу, од студени им се залепе токе за кошуље, те хоће да ваде кундаке из пушака и да заложе ватру, а Иво им предложи нешто друго:

Има једна црква пустолинка

у њој ћемо ватре наложити

от стољњака и от свијетњака;

ако бог да те што добијемо,

помоћемо цркву пустолинку...

то њега дружба послушаше

и одоше цркви к манастиру,

и ондије ватре огријаше

от стољњака и от свијетњака...

У неким од песама пева се како се ускоци међу собом заваде око поделе плена, како Сењанин Иво потегне сабљу на ускока Радојицу, али га, срећом, не убије, него му само пресече "две мале пушке" о појасу. Друге песме певају како Шандић и Мандушић спасавају Сењанина Ива из турског ропства, како други пут Иво спасава из ропства свог друга Михаила Десанчића, како с војводом Јуришом и осталим сењским јунацима пође прерушен да игра у колу с турским девојкама, како се у колу, загрејани, раскопчају па им сине оружје и токе на грудима, те их познају, и како затим Иво отме Диздареву сестру, а и остали ускоци сваки по једну девојку из кола.

У другим песмама пева се о Ћури Даничићу, о његовим бојевима с Турцима на мору и на суху, и, нарочито лепо, о његовој смрти и сахрани на јадранској пучини:

гди се саста дванаист друмовах,

гди је скела Турком и Латином,

куд пролази бисер и камење.

Песме о Смиљанић Илији, историјској личности XVII века, који се борио при одбрани Шибеника 1647. а 1652. добио од млетачких власти стално годишње издржавање од шест стотина дуката, опевају, на пример, његов мегдан са Јелечковић Мујом, који овако почиње:

Смиљанићу добра коња јаше,

а са неба љуто киша иде,

веле њему дружина његова:

"Арамбаша, Смиљанић Илија,

арамбаша, покише ти перје!"

"нека кисне да би прекиснуло,

друго ми се вије у Јелечу,

у Турчина Јелечковић Мује,

узећу га ако ми је Бог да

те ћу њега носиш за калпаком..."

Друге песме опевају га како опседа градове, како се жени отетом девојком, итд. Уз њега, песме опевају Јанковић Стојана, такође историјску личност из истог времена: Стојан је 1685. бранио неке градове, тек освојене од Турака, 1686. добио Сењ од њих, 1688. ударао на Требиње, а 1689. учествовао у освајању Удбине. Песме га виде како роби Котар, на Граову разбија и убија пашу од Лијевна, или како са браћом плени Коњиц, како отима жену Осман-бега, како је води кући, у Мостар, и жени се њоме.

Поред ових, песме опевају и низ других личности, као Вука Мандушића (који је умро у млетачкој служби 1648), Јуришу војводу, којег песме виде како удружен с Арапом опљачка цареву касу с харачем из Босне, или како погине и како га сахрани Сењанин Иво:

а Иване Јуру укопао

и остаде Јуро чуваш страже

брез промене докле је Крајине.

Међу осталим сењским јунацима опева се Петар Мркоњић, како спасава из турског ропства Јуру Десанчића, који с турске куле скаче у оковима на руке својим Сењанима, затим хајдук Мијат арамбаша и Вита Жеравица, њихова кавга око поделе плена, Шима Богетић, који се у сењској тамници, затворен због дуга, сукоби с Петром Мркоњићем, или Илија Билушић, који се бори с Турцима под Клисом, пунећи пушке пуцима с доламе.

Најзад, десетерачка епика није се заустављала на описивању догађаја везаних за јунаке XVI и XVII века; она је пратила и кроз XVIII век главне догађаје, као руско-турске борбе под Петром Великим, или аустријско опседање и заузеће Београда 1717, пад Градишке и бекство Турака у Бањалуку годину дана раније, затим аустријско-турске бојеве на Сави у Босанској крајини 1716-1718. године, борбе Срба против Ракоција на Керешу, а затим борбе српских јединица у рату за аустријско наслеђе 1744. године.

Галантни тонови у усменом песништву XVIII века

На граници XVII и XVIII века, песме дугога стиха су нестале. Десетерачка поезија, која их је сменила, није се угасила на завршетку XVIII века, века свог успона и бележења. Напротив, она је продужила живот и у новим, стилски другачијим временима После Фортиса (1774), после Хердера и Гетеовог интересовања (1775) добила је нове и другачије поклонике, скупљаче с новим схватањима, а њих су, опет, покретале другачије тежње од оних испољених у два протекла барокна

столећа. Шта се са њом догодило у тим променама, има ли разлике, и у чему се она испољила, између гусларских песама забележених од 1690. до 1774, и оних других, записаних у једној редакцији с краја XVIII или с почетка XIX века? Према једном мишљењу, "цветање старих песама крајем XVIII века и у време Вуковог записивања јесте израз националне мисли српске, не дуго пре тога пробуђене. Велика јавност, општа приступачност песама Вукове збирке (за разлику од бугарштица и множине песама из збирке С. Милутиновића) не само широкој маси српских читалаца него и читаве Европе (песме су превођене на све главне језике европске са истим признањем свих читалаца) последица су њихове новине, њиховог скорашњег постанка, скорашње редакције, која им је дала савремен дух" (С. Матић).

За разлику од тих песама, дакле, оне записане пре 1774. очигледно нису имале ту "модерну" ноту. Може се, несумњиво, закључити да постоје танане разлике између песама краткога стиха забележених у стилски различитим епохама. Не само због тога што десетерачке песме од 1690. па све до Качића носе јасне лексичке трагове бугарштичке поезије, што њихов стих још није устаљен, што се нису сасвим одрекле рефрена, и што се и тематски осећа додир између бугарштица и десетерачке епике, него, у првом реду, због тога што нису припадале истој "редакцији" којој и песме с границе XVIII и XIX века Нека за то послужи као пример она песма *Срби у Донаверту*, коју је забележио Жефаровић 1744. године. Када ју је непуно столеће касније Вук нашао у хартијама Мушицког и објавио у Даници уз једну песму своје редакције, дакле уз песму забележену у романтичарским временима почетком XIX века, разлика између "редакција" песама, иако су обе биле у епском десетерцу, била је толика да је одмах по изласку *Данице* била запажена. Грим, је, навикнут на романтичарске "редакције" усмене поезије, био убеђен да песма *Срби у Донаверту* уопште није народна, и у том смислу писао је преко Копитара Вуку, оштро га прекоревајући "што у вино долива воду". Вук је морао да се правда позивајући се на Орфелинов препис, али песму после овога више уопште није прештампавао, нити је уносио у збирке, па је тако, прећутно се сагласивши са Гримовим оградама, у ствари и сам признао оно што је Грим осетио: да постоји разлика између песама које је сам Вук записао по казивању својих савременика с почетка XIX века и песама које су записане у XVIII веку. Та разлика је утолико знатнија што су се записивачи из тих различитих епоха држали инстинктивно одређених и, за своје време, типичних критеријума. Можда би се то могло илустровати случајевима када различити критеријуми доведу до оштрог мењања садржине песме, која у редакцијама из разних епоха добија сасвим другачију суштину.

У песми записаној почетком XVIII века, на пример, певач говори о девојци која гради звездану цркву и о цару који се препада од лепоте девојчине, узима је за жену, и тако девојка-необични неимар постаје царица:

Фалила се фаљена дјевојка:

" Ситне ћу звијезде с неба сабајат

и онога јаснога мисеца,

от звизда ћу цркву саградити

от мјесеца цркви бијела врата,

очима ћу икона писати,

по уму ћу летургију пјети,

на коњицу хоћу цркви доћи,

с коња копљем цркву отварати!"

Што је рекла фаљена дјевојка,

што је рекла, све је сатворила...

То се чудо чак до цара чуло,

маче царе два улака брза,

"Доведите лепоту дјевојку!..."

Исти такав оквирни мотив о цару који тражи девојку-неимара за невесту, са истим таквим стиховима, из реда у ред, постоји и у "редакцији" песме с почетка XIX века (код Вука). Ту је, међутим, метафизичко језгро песме уклоњено: нема ни речи о величанственој девојци-неимару која с коња копљем откључава цркву, о "унутрашњим" иконама, о месечевим дверима и "мисленој литургији" у њеном звезданом храму: уметнута је уобичајена општа слика грађења цркве:

Фалила се лепота девојка:

"Прести нећу, а не умем вести;

"Баби нећу чувати Говеда;

"Насред горе саградићу цркву,

"Темељ ћу јој од мермер камена,

"А греде ћу дрво шимширово,

"А слеме ћу дрво тамбурово."

Та се фала чак до цара чула,

Па цар шаље два улака млада,

Два улака, два своја нећака,

Да доведу лепоту девојку...

Певач и записивач с почетка XIX века очигледно није могао прихватити неке манире оне редакције из раног XVIII столећа. Од метафизичке цркве прве редакције настао је материјални храм од камена и дрвета; од цара који се препада од лепоте необичне девојке – настали су улаци који се препадају од њене сабље! Тако је песма суштински измењена, можда и због тога што редакције с почетка XIX века нису имале поверења у аутентичност оваквих "метафизичких" детаља у усменом стваралаштву. Уосталом, тај нови однос редактора био је можда последица оних "утицаја рационализма" које је спомињао А. Вајан.

Сличних примера разлике у редакцијама наћи ће се још. Једна десетерачка песма забележена почетком XVIII века пева о несрећној девојци што је "за недрагог пошла": њен драги пролази поред њеног "чардака" и, певајући "уз тамбур", пита је има ли порода. Она одговара да има сина и да му је наденула име несуђеног драгог, али га не зове по том имену, него другачије. Ту певач наводи речи које су пуне опсцености и неувијено говоре о уживању које је несрећна девојка доживела са несуђеним драгим. Исту песму као ову с почетка XVIII века и исти одговор девојчин забележио је 1805. године један Вуков савременик и поштовалац, Василије Јовановић. У његовој редакцији несрећна девојка казује такође да је хтела чеду да надене име "несуђеног драгог", али од жалости то није могла, те "чедо моје без имена зовем". На томе се песма завршава и нема ни речи од опсценог завршетка раније записане песме. Записивач с почетка XIX века очигледно ни овога пута није могао прихватити неке манире оне редакције из раног XVIII столећа. Само, критеријум је у овом случају био нешто другачији; можда би се полазећи од тога могло доћи до суштине неких разлика у редакцијама разних епоха Нека као пример послужи онај мотив српске усмене лирике за који један модерни познавалац и антологичар ове поезије с правом каже да је настао "у тренутку изузетног надахнућа". Песма о којој је реч улази у врло строге антологије и записана је код Вука. То је и у усменом песништву ранијих епоха познати идилични призор, а тема му је реминисценција на чувено место из Библије о јелену на студенцу. Таква тема у раном XVIII веку уметнута је у дужу песму. Ту је јелен, што на појилу рогом мути, а очима бистри воду, само метафора за младића-љубавника, који, како песма прича, с девојком омркне и осване на студенцу. Тако овде лепа слика јелена на појилу постаје једна сасвим јасна ласцивна метафора у којој је јелен-љубавник рогом замутио кладенац девојке-воде. У Вуковом запису од песме је остао само мотив без поређења:

Пораниле девојке,

Пораниле на воду,

Ал на води јеленче,

Рогом воду мућаше,

А очима бистраше.

Од метафоре из XVIII века није остало ништа. Или, тачније, метафора душе у виду јелена замењена је у редакцији XVIII века метафором младића-љубавника у виду јелена. У другој редакцији из XIX века метафора је сасвим изостала. Остала је само слика.

Иако о оваквим нијансама и разликама између редакција усменог песништва у различитим епохама данас знамо веома мало, можда се ипак тим путем понајпре и понајлакше могу објаснити неке важне појаве у животу усменог десетерачког песништва до 1774. године отприлике. Питање би се могло поставити на исти начин на који је оно овде постављено и за поезију дугога стиха: има ли ово десетерачко песништво неких посебних особина које су могле привући управо човека XVIII века? У одговору на то питање могао би се наћи одговор и на једно обухватније питање: како се догодило да баш у овим временима, од 1690. године отприлике, почне тај човек обраћати пажњу на несумњиво раније настале песме краткога стиха, на усмену силабичку поезију, коју почиње неговати и записивати? Као и бугарштице у своје време, и ова поезија, је очигледно, у једном тренутку књижевног развитка ушла "у моду".

Особине ове поезије у којима смо, пре осталих особености њених, склони да видимо ону атрактивну моћ која је привукла човека XVIII века, и рокајног укуса, садржане су у једној прелазној форми гусларске епике; у лирско-епској десетерачкој песми, која се бави, поред јуначких, и љубавним сижеима, или пак превасходно овим другим. То баладично усмено песништво на посебан начин, најчешће веома слободно, третира своје "галантне теме". То су стихови испевани с очигледним циљем да "заголицају" сензуалност слушалаца, и располажу у тренутку када су фиксирани једним рафинираним поступком, којим певач очигледно одлично влада. Ништа слично он није могао наћи у песмама дугога стиха ни у погледу тематике, ни у погледу проседеа То је, свакако, његова творевина. При томе треба одмах узети у обзир једну важну чињеницу: његова слобода није никада слобода речи, опсцених израза у песмама једва да има, то је слобода избора шеме из области интимних односа његових јунака

Понекад су то, саме за себе гледане, сасвим наивне "пасторалне" сцене:

Купала се Которка дивојка

Купала се у језер на Ловћен;

На бријег стави вијенац и кошуљу.

Туде прође Радмио војвода,

На копито вијенац занесе,

На острогу танахну кошуљу.

Очигледно – древна тема, позната у усменом песништву српско-хрватском још од краја XV века. Овде, међутим, она представља само део једног новог и другачијег репертоара народног певача. У његовој свести љубав није грех: грех је учинити љубав ако се она огрешује о неки завет, о љубавну заклетву или – а то је такође прекршај – о љубавну опкладу Иначе, она је слободна, као у низу варијаната о девојци која узме јунака за побратима, обично да је, не дирајући јој у "образ", преведе преко планине. Јунак у тим песмама најчешће не прекрши задату заклетву, али девојка не издржи, него негде у планини, на логу, или украј воде затражи:

О, туђине, Богом побратиме,

Што не пијеш воду непијену,

Што не љубиш лице нељубљено?

Таква је и љубавна опклада: младић и девојка легну заједно и кладе се, он у коња, она у бисер, да неће једно другом "додијавати"; пред зору обично девојка да ђердан и призна да је изгубила опкладу. Такве "галантне ситуације" веома су честе. "Турчин" у лову дође до дворова "каурkиње", која га позове к себи. Он пушта хртове да лове лисице, а он уђе у њен двор:

узео је среди по појасу,

однесе је на највиши чердак,

љубио ју два дна и три ноћи.

Тек када се уморни хртови врате из лова на лисице, њихов господар схвати да је време да оде. Понекад девојке постављају услове јунацима. Тако, чету сењских ускока поји Цетинка девојка вином; сваки од ускока коме пружи чашу затражи од ње да му "буде љуба". Девојци то досади, па рекне арамбаши да не може сваком испунити жељу, него постави услов:

бићу љуба једном добром јунаку

који ће Цетину препливати

и онамо и опет овамо

под калпаком и под бјелим перјем,

и под пушком и под бритком сабљом,

и у чизма и у острогама...

Када то све учини арамбаша, девојка испуни своје обећање. Једна песма почиње типичном ситуацијом:

Просих дјевојку за три године,

не дадоше ју ни за четири;

оседлах коња јоште с вечера

узех сокола на десну руку,

а бојно копје у лијеву руку

а мор феречу на десно раме,

паке отидох кроз црну гору,

кроз црну гору на ладну воду,

али на води душа дјевојка;

везах коња за виту јелу

преслоних копје уз виту јелу,

пустих сокола на виту јелу,

узех дјевојку за бијелу руку,

те ју одведох под виту јелу,

дори је љубих, дори је грлих,

Месец ми зађе, Сунце изађе.

Када ујутру девојка, преплашена, упита младића шта ће рећи мајци где је провела ноћ, он ће је научити да мајци каже:

јелен бијаше на ладној води,

рогом замути студену воду,

рогом је муши, очима бистри;

ја сам чекала док је избистри.

Али, мајка се није могла преварити. Она је погодила да је јунак који је узалуд просио девојку дошао сам по своје:

не лажи, кучко, не ћери моја,

то не би, кучко, из горе јелен,

већ би добар јунак иза града;

него ли кажи који је јунак,

који је рогом воду мутио...

Понекад је женски пркос и понос у ствари копрена којом се скривају другачија, права осећања: довољно је да се приликом случајног сусрета оклизне нога или закаче копче на рукавима, па да се копрена гордости расплине:

сретосмо се у тесну сокаку,

ја јој рекох и два и три пута,

драга душо, уклони се с пута!

алије она поносита рода,

не кти ми се да уклони с пута;

фати јој се грла и ђердана,

запе ми се копча од рукава

за ајкине везене рукаве,

попузе ни мества и папуча

те се онди, мајко, обљубисмо;

гди падосмо, онди осванусмо.

У другим и другачијим песмама само духовита поента открива скривену ласцивну поруку песме, наоко невине и чисто декоративне: певач гледа са Требевића у

Сарајево и види како јарани шаљу сваки својој драгани по каранфил: свака од љубавника прима по један струк, а лепа удовица Кама дванаест струкова.

Има песама чији су предмет праве мале *галантне историје*. У једним, девојку скривену у кули у одсуству брата чува робиња, коју потплати заљубљени сусед; она га крадом ноћу пушта у кулу девојци, која му буде тако остављена на милост и немилост, те он после обично ту остаје два дана и две ноћи. Други пут, јунак се начини болестан, и све га жене из околине походе сем једне. Када је прекоре што се издваја, она оде да га походи, али је јунак задржи и с њом преноћи. Такве песме имају двојак завршетак: у једном случају, ако је жена угледнија од јунака, она му ујутру подари кесу дуката, па кад се он уз вино негде похвали од кога их је добио, онда га тужи да ју је покрао, те јунак плаћа главом, при чему је кеса дуката само "мамац", само изговор за освету због нанете увреде. У другом случају, ако је јунак угледнији од јунакиње, онда обично несрећни муж пише писмо и тражи да му се жена врати:

"моја утва јесте залетила

и у твоје дворе долетила,

пошљи мени драгу утву моју!"

Алије одговор увек негативан:

јесте твоја утва залетила

и у моје дворе долетила,

и мој ју је соко уфатио,

брсна јој се пера поломила

те не море теби долетити.

Или се једноставно постави неумитно питање уместо одговора:

"А што тражи твоја препелица, код мојега сив зелен сокола?" Песма о Миљи чобанину, којег је паша смедеревски повео да обеси, пева како га је паша пред смрт упитао је ли он збиља Миља који "заседа по планини Турке" и љуби буле Смедеревке, а овај му одговорио:

тако м ' бога, паша смедеревски,

ево ово (ј ') Миља чобанине,

што заседа по планини Турке

а и љуби буле смедеревке;

и твоју сам кадуну љубио

на твојему високу чердаку,

у твојему мекану душеку,

те ми дала бијелу антерију

и у руку златну свирауку.

У другој песми Плетикоса Павле се хвали пијући у механи како има лепу сестру коју "јошт је нитко ни видио није, а камо ли да је заљубио", на шта му један од пријатеља мирно одговори:

не фали се Плетикоса Павле,

ово пуно девет годин данах

како љубим милу сестру твоју:

дао сам јој до девет кафтанах,

деветоре везене папуче,

оку злата и четири свиле...

Када је разгневљени Павле отишао кући и отворио сестрин сандук, нашао је, запрепашћен, све набројане дарове; и кафтане, и папуче, и злато и свилу.

У једној песми чија се радња дешава у Дубровнику, Лазар продаје неком Турчину своју жену на једну ноћ, али када ујутру хоће да је врати, она га отера и подсмехне му се, с речима: "да сам теби ја ваљала, не би ме Турком продавао". Има и љубавних продаја са срећнијим исходом. Јунак у тешким дуговима бива принуђен да у робље прода мајку. Невеста му се сама понуди да уместо мајке буде продата: када оде купцу у ложницу, испостави се да је купац невести род (обично у детињству изгубљени брат), те се невеста без откупа враћа кући, свом првом господину.

У тим љубавним "историјама" често се чине замене: у песми о томе како Марко Краљевић куша своју љубу, Турчин се преруши у Марка и оде његовом двору и љуби, а ова му, у својим хаљинама и под својим накитом, подметне слушкињу, те он преноћи са слушкињом мислећи да је господарица, и тако изгуби опкладу и главу. У другој песми јунак се тужи на девојку коју је волео што га је обманула позивајући га:

"дођи, Иво, к мени у ложницу!"

кад ја дођох Кати у ложницу,

али није Кате у ложници,

већ се младом заменила сестром.

Певач се често одлучује за веселе љубавне историје: господарица пушта међу своје прeље у женско рухо прерушеног јунака; оне га не препознају док му не падне на памет да се с прељама изљуби: тада га препознају по пољупцима. Безбројни су описи ложнице у којој седи славуј научен да пева и ноћу и дању, да у одређено време буди и позива на љубав заљубљене. Тајанствени призор из једне такве ложнице доноси неочекивано откриће: челебџија Мујо, слуга Шењкић Алибаше, узима једнога дана тамбуру и пева:

ево данас година девета

како дворим Шењкић Алибашу,

нитко не зна, ере сам дјевојка,

а данаске сакрити не могу:

расту дојци, црвен атлас пуца,

срдце иште, љубити се хоће,

око ме се тканица распела,

пустиле се мукатему резе,

кошуља се бели под кафтаном,

шарене се гаће под кошуљом,

а бијеле се ноге под гаћама...

Има страшних љубавних историја. Дука Сенковић, јунак неколико песама, девет година не може да умре од тешких грехова које је починио. Он лежи у једном манастиру, трава му кости пробија, сиње се море око манастира колеба, бије о обале, манастир водом полива и засипа студеним камењем, а Дука се бори с душом, и калуђери не знају шта ће с њиме. Поред осталог, он је починио страшне љубавне грехове: мати га није на време оженила, и он је љубио три куме венчане и погубио њихове мужеве, љубио девет посестрима и "изгубио девет побратимах", и волео седам кума крштених, по цену седам глава њихових супруга Смрт и љубав иду

заједно и у другим песмама. Када турски цар заузме Сталаћ, и види да није успео освојити ниједно од добара у њему, поготово не лепу Видосаву, која је скочила с куле у Мораву, учини у очајању и бесу страшну ствар: нареди да се лепотица извади из воде и да му се донесе у ложницу да с њом мртвом преноћи. У другој песми, удовица моли босанског пашу да јој обеси сина, јер се од њега не може преудати. Паша је кажњава необичном и суровом смрћу:

затвори је у бијелу кулу;

с њом затвара триест јаничара,

јаничара, све добри јунаках

који своје љубе не имају...

Један од омиљених поступака певача овакве галантне поезије јесте градација. По необичној лествици, певач води пажњу свог слушаоца све ближе једном средишту, једној врхунској тачки, која се на крају увек успоставља као интимно, сензуално језгро песме. Слушалац, пак, очигледно је припремљен и унапред увек осети какав се расплет приближава. Читав поступак у ствари је срачунат на непосредан ласцивни ефекат. Тако једна песма почиње:

Прођох кроз Гору, не знам кроз коју,

сретох дјевојку, ал не знам коју,

стах јој на ногу, не знам на коју,

и да ми рече душа дјевојка:

нуто ђидије, што не мирује!

ваља му дати муку голему,

ваља му дати јагње печено,

јагње му дати, ножа не дати

нека се ђидија с њиме намучи!"

Ово је први степен у градацији песме, прва стопа на лествици "мука": следећа је за један ниво ближе разрешењу; девојка каже да ђидији ваља дати вина, а не дати му чашу, да се намучи не имајући чим захватити у вино. Најзад, на последњем ступњу градације, девојка открива да су све ове слике (нож, чаша) биле само метафора за ону последњу, која је двосмислена и не зна се да ли је при томе реч о покривачу или нечем другом, јер графија којом је песма записана допушта обе претпоставке:

девојка, наиме, на завршетку песме каже да ђидији треба дати добру девојку, "девојку дати, (ј)орган не дати, нек се ђидија, ш њоме намучи". У једној другој старој песми, окупиле су се најлепше ствари на свету. Жута "дгуња" на мору, зелена јабука, бела лоза винова, некошена ливада, нејахан коњиц, нељубљена девојка хвале се ту у међусобном натпирању како на свету нема ничег лепшег од њих. Тада се појављује нежењен јунак и узвикује:

Почекај ме, нељубљена дјевојко!

пак отиде добар јунак нежењен:

потргао жуту дгуњу на мору,

и узео зеленику јабуку,

и побрао бијелу лозу винову,

покосио некошену ливаду,

узјахао нејахана коњица,

обљубио нељубљену дјевојку.

Лепа је галантна лествица о делији девојци – Дели Мандалини, која се закуне да ће разбити Београду врата, отети београдским делијама доламе, шехерлијама коласте аздије, паши коња, а пашиници слугу Радивоја. Када Мандолина учини све што је наумила, покара је мајка и затражи да врати отете ствари и оправи на Београду врата. Делија девојка послуша мајку, доведе три мајстора, начини на граду још лепша врата, врати делијама доламе, шехерлијама коласте аздије, паши коња, али пашиници не врати отети плен. Рад пашинициног слуге девојка је, како сама каже, сав зулум и починила, и њега једино није вратила господарици:

узела га за верногa друга,

љубила га како сама знаде.

У једној другој песми девојка се хвали својом лепотом: косом ибришимом, обрвама – морским пијавицама, очима – драгим каменовима, белим лицем ко два ђула румена, устима – кутијом шећера; зубима ниском бисера; грлом грудом бела снега; дојкама – лимуновима, итд. Каже она како мајка није родила јунака:

да замрси киту ибришима,

да испије два драга камена,

да обљуби два ђула румена

и да изје кутију шећера,

да поквари тисију бисера,

да обљуби груди бијела снијега,

да уштине два жута лимуна,

да изломи руке берберове,

да оврне плећи пеикове...

На то се јавља јунак, који обећа да ће учинити све што девојка каже да се учинити не може, и обећање одржи.

Има, поред оваквих песама, и других, у којима је језгро песме прешло у област скарадног; галантне лествице одвеле су певача предалеко. У једној таквој песми певач преноси разговор између сиромаха и богате кадуне, која га пита где ноћива. Он одговара на прво питање (које се после стално понавља, али су одговори увек другачији) да спава на "поклуку". Кадуна га позива пред двориште њеног чардака, а он захваљује. На следеће питање одговор је да сиромах ноћи пред двориштем, а следећи позив га доводи у авлију; затим пред дворове, у дворе, на кревет, поред кадуне, и затим следе сасвим интимни позиви, који нису за публиковање и на које се сиромашни путник намерник не оглушује. Таква је иста и она галантна лествица о Ћел Николи, који је живео у Београду за време аустријске кратковеке владавине у граду између 1717. и 1739. године. У песми се каже како се нека Бела Рада, Миријевка, навадила да поткрада Ћел Николин повртњак, како ју је Ћел Никола изненадио на међици, ухвативши је најпре за ногу, па све даље, док није наплатио сву штету.

Скарадне песме имају свој засебни свет и често нису праве народне, него представљају творевине из различитих друштвених средина, понекад градских, и обележавају можда један процес ширења атмосфере галантног доба. Уједној од таквих песама насталој у околини Ирига, у Фрушкој гори, калуђерица доноси на свет чедо; када га упита ко му је отац, она одговара: да су му били оцем девет попова, десет ђака, протопоп из суседства, два путника намерника што су дошла с оне стране планине Рудника, два госта с оне стране реке, итд. У једној песми из сасвим другог поднебља, прича се како је неки Мехо, угледавши случајно лепо извезено рубље кћери диздареве, пао на земљу, а она га прекорила:

да ми видиш ногу до колена,

не би знао откуд си дошао,

а да са мном лежиш у ложницу,

не би знао тко те је родио.

Има низ песама ове врсте чији су галантни предмет интимни делови женске одеће. У једној таквој младић замоли девојку да придигне скуте не би ли му заклонила лулу од ветра док не припали дуван, а девојка му одговори, очигледно знајући за ово галантно лукавство, да њему и није до луле, него хоће да види нешто што се иначе не да видети:

ал цркни и пукни, видети нећеш!

Најзанимљивије у том низу несумњиво су песме о једном необичном, симболичном галантном сликарству и везу, који привидно приказује раскош интимне женске одеће, а у ствари говори о нечем сасвим другом. Драгоцене примерке извезеног рубља обично неко украде, па се девојка и њени дају у потрагу и опишу вез на њима. Тако сазнајемо да су наједном таквом комаду били извезени: вуци и медведи, али и млади јаничари, и царев делибаша. Када сумња падне на овог последњег, он се оправда заклетвом да није ни видео украдени предмет, "тако га не ујели" они извезени вуци. Један други примерак таквог богато извезеног рубља опева се у песми везаној за планину Рудник у Србији, за град Рудник и кћер тамошњег даскала Митру. Њој је украден комад скупоценог рубља на којем су извезени: до колена вуци и хајдуци, по бедрима стари калуђери, на другим, интимнијим местима, руднички кнезови, у средишту веза – Сава Лађарија и неки Живо из Тргара. Ту су, даље, навезени један слуга што служи вино, на свитњаку Јефто Витковић, а до њега његов брат, и око њих пушке које саме дају огањ, те чувају стражу од кнезова "понајвећма стражу калуђерску".

Има најзад, у песмама сасвим другачије садржине, трагова једног галантног доба које се открије понеким стихом или понеком изреком. "Ко с ким пије он с оним и спава" – рећи ће тако момак девојци за вечером, или ће девојка на другом месту казати "волим љубити двоје младо, него једно старо". Има и галантних клетви, као кад јунак прокуне неверну девојку:

"Ишла, душо, од руке до руке,

пак опет дошла и до моје руке,

створила се птицом јаребицом,

пак летила од гране до гране,

опет душо, мени долетила!"

Цео тај необични галантни репертоар усменог песништва данас имамо очигледно захваљујући посебном интересовању једне епохе управо за овакве песме. Зна се иначе да је један од записивача ове поезије из раног XVIII века посебну пажњу поклонио баш оваквим моментима у усменој поезији: то је био онај немачки писар

који је по ратиштима принца Евгенија бележио лепом, кићеном ћирилицом српске народне песме, задојен једним типично рокајним духом, с барокним укусом за разрађени иницијал и за галантни мотив у песми. Он у томе очигледно није био усамљен. Репертоар ове поезије: љубавне опкладе, завети на устезање од љубави, галантне ситуације и историје, љубавне замене, прерушавања и подметања, галантне смрти и умори, љубавни греси и љубавне муке, мужеви који продају своје жене странцима на једну ноћ, девојке које отимају робове и одводе их у ложницу, госпође које позивају сиромахе у постељу; песме у којима се љубав плаћа главом, али смрт не представља сметњу у љубави, у којима се штета наплаћује љубављу и љубав причињава штету, крађе интимних делова одеће, необични репертоар галантних сликарија на луксузном женском рубљу, најзад, скаредне песме пуне опсцених израза и ситуација – све то се, очигледно, до те мере уклапало у рокајни укус човека XVIII века да се велика популарност ове и овакве поезије морала јавити баш у његовим временима. Тај човек је, очигледно, уживао у тој галантној поезији пуном снагом свог напрегнутог и ратничког живота, увек осуђеног на неизвесну сутрашњицу.

Узроци велике популарности усменог песништва у XVII и XVIII веку многобројни су и несумњиво значајни. Та књижевност се почиње ширити са ширењем народног језика (штокавског) у писаној књижевности, који у означеној епоси захвата, поред Дубровника, Боку, Босну и Србију све до Сент-Андреје на северу. Тематика народне песме веома добро се уклапа у преокупације широког покрета барокног славизма, који је у вези с тежњама балканских хришћана за ослобођењем од турске власти. Посебне особине оралног песништва, од којих су неке, као прерушени јунак и маскирани догађај у бугарштичкој епици и галантни тонови у десетерачким песмама, овде истакнуте, представљале су, очигледно, атрактивне моменте, на које је човек барокног и рокајног укуса морао бити посебно осетљив. Захваљујући свим овим моментима српско усмено песништво је доживело у барокним временима свој први велики и за потомство сачуван успон, златно доба успеха, популарности и бележења.

Судбина осталих врста усменог стваралаштва у епоси барока (пословице, загонетке, приповетке)

Поред песништва, у XVII и XVIII веку још један род усмене књижевности стиче велику популарност. То су пословице. Обичај њиховог бележења наслеђен је из ранијих епоха, из старе српске књижевности, где је, на пример, непознати прерађивач чувеног романа *Александрида* уносио у свој текст "аутентичну пословицу из народа". Наслеђене из старе књижевности, писане на српско-словенском, у барокним временима пословице су и даље живеле скривене, као и стихови, под кором тог старог књижевног језика.

Тако Бранковић на завршетку својих Хроника даје, готово као неки мото епилогу своје књиге, једну пословицу на српскословенском: "члoвек предпостављајет, на убо, Бог вамештавајет", под којом није тешко познати ону народну изреку

забележену у исто време код Витезовића и касније код Вука у познатом облику: "Човек налаже, а Бог располаже."

У хрватској књижевности пословице су стекле популарност још у хуманистичким временима, када је Јурај Шишгорић (око 1420-1509) у Шибенику почео прикупљати и на латински преводити "илирске" пословице, двадесетак година пре но што ће Еразмо Ротердамски саставити своју чувену збирку Apophtegmatum sive scite dictorum... Крајем XVI века пословице је прикупљао у Дубровнику властелин и дипломат Републике Стијепо Бенешић (1545-1608), и оне се под називом Adagia illyrica спомињу код каснијих дубровачких биографа, алије збирка изгубљена, као и збирка коју је у XVII веку сакупио један други Дубровчанин, Бернард (Брњо) Ђурђевић (1621-1687). Крајем XVII и у XVIII столећу има већ сачуваних и делом штампаних зборника пословица. У Дубровнику је августа 1697. године састављен, можда на иницијативу Ђура Матијашевића (1670-1728), зборник народних пословица, које су у њему биле поређане азбучним редом ("редом абевице"), а не абецедним редом, што показује да је изворник био састављен ћирилицом. Иван Марија Матијашевић (1714-1791), дубровачки ерудита, историчар и записивач народних песама, касније је допуњавајући ову збирку ставио целом зборнику наслов: *Проричја словинска.* У њој се сретају пословице као: Кад Сава у Дунај они час име изгуби – Милош цара убоде, а сам здраво не утече – У Нишу зло пишу, а у Пироту и сироту – Обуват дијете у Марка Краљевића чизме, и сл. У то исто време хрватски писац Павао Ритер Витезовић у својим календарима (1695. и 1698.) и у књизи *Приручник алити разлико мудрости цвитје* (Загреб 1703) бележи и популарише мудре изреке и народне пословице, а у моду улази и збирка изрека и пословица *Апофтегмата*, пореклом из грчке и пољске књижевности, која постаје популарна најпре у пољском издању од 1714, а затим у низу нових издања на пољском и руском језику почев од 1711, да 1765. у Венецији доживи издање за потребе српских читалаца.

Судбина пословица у Дубровнику је и даље била везана за имена записивача српскохрватског усменог песништва. После Матијашевића, један други Дубровчанин, песник, историчар, љубитељ старина, усменог песништва и преписивач Иво Алетин (1670-1743) прикупио је збирку од 2226 народних пословица, једну од највећих која је уопште сачувана. Његов савременик, чувени сентандрејски беседник, песник и илуминатор Гаврил Стефановић Венцловић (око 1680-1749?) готово у исто време посветио је посебну пажњу бележењу народних пословица, које је као аргументе уз своје беседничке тезе низао у редовима једне за другим, у својим легендарним списима бележио као узречице, или их, опет, уносио у своје драмске текстове, оживљавајући дијалог илустрацијама из живог народног говора пуног гномских изрека. Тако се расута по његовим списима нашла импозантна збирка од око 700 пословица и узречица, међу којима је највећи део народних и велики број оних које је касније Вук и сам сакупио и унео у своју збирку.

У тим старим зборницима народне гномске мудрости пословице су називане различитим именима: узречицама ("проричја" или "приричја"), како су их, према

латинском (proverbium), називали Витезовић и Матијашевић, *причама,* како их је назвао гроф Ђорђе Бранковић када би их понекад употребио у својим списима, или за њих није било посебног назива у осећању њихова скупљача, па је он, као низ приморских писаца од Менчетића, Рањине, Држића до Бенетовића, или као Венцловић, на пример, сваки пут уз њих давао објашњења: "што у нас нека реч има, те се говори", "штоно просто људи говоре", "како што и ви сами говорите", "као што се казује", "штоно и сами људи веле", "вели се", "штоно нека реч има говорна", "штоно се от речи вели", "казују људи", "то сами знате" и слично. Сматра се да је назив "пословица", који је данас у употреби, први увео 1783. један српски барокни песник, Захарија Орфелин, преводећи у свом позном делу *Искуснij подрумар* латинску изреку in vino veritas с напоменом: "Обштаја пословица јест што у вину можно истину најти." Десет година касније, Рајић је у Цветнику (1793) употребио (уз назив "пословица") и термин присловица.

Неке од пословица забележених у барокним временима веома су познате и данас; оне су, очигледно, одолевале и времену и простору, остајући исте и преваљујући, од уста до уста, необичне путеве на великим удаљеностима између Дубровника на југу и Сент-Андреје и Загреба на северу. Тако ће једна иста пословица у запису дубровачких скупљача гласити: "Ближе је кошуља негли долама", у Витезовићевом *Приричнику*:

Ил је чрна, ил је бела,

Кошуља је ближе тела...

а у Венцловићевом запису: "Ближа је кошуља к човеку неголи долама". Таквих примера има веома много. Пословица "Бит гвозђе докле је вруће" јавља се још код Марина Држића у *Пјерину,* а затим код Витезовића препевана у стиху, па код Венцловића у облику: "Докле је гвожђе вруће, дотле се кује..." Код Држића у *Плакиру* јавља се пословица: "Ишла, над пшеничан крух искат", а код Венцловића варијанта из XVIII века гласи: "Не искати над погачу више хлеба.." У Дубровнику је забележена у овој епоси пословица: "Угриј гују у њедрима", а у Сент-Андреји готово иста таква: "Живу змију у недри држећи". Међу пословице које ће се срести и на Северу и на Југу, код записивача у Приморју, у северној Хрватској и у Србији и средњем Подунављу, спадају и друге, веома познате, као: "Изађе дело на видело"; "Тко пред другим копа јаму, сам ће се у њу увалити"; "Док се дим не поднесе, дотле се ватре не мож' нагрејати"; "Слатка реч отвора нам гвоздена врата" (у Дубровнику; "Слатка ријеч гвоздена врата растворa"); "Други се кара, а к нами се приговара" (у Дубровнику: "Заову карају, а невјести свјет давају"); "Нитко се изучен није на свет родио" (у Дубровнику: "Нитко се научен није родио"); "Рука руку пере" (у Дубровнику: "Рука руку тре"); "Сит гладном не верује" (у Дубровнику: "Сит лачну не разумије"); "С коња на самар седати" (у Дубровнику: "Сишо је с коња на товара"); итд, итд.

Стекавши веома широку публику, и љубитеље у кругу српских и хрватских писаца и читалаца дела барокне књижевности, пословице су почеле да се користе у

књижевним пословима епохе, да стичу одређену функцију у песничким и другим делима барокне књижевности. Песници као Џиво Бунић и Игњат Ђурђевић уклапали су их у своје стихове, следећи древну традицију те врсте наслеђену још из ренесансних времена, када су се пословицом у стиху служили њихови претходници као Држић, Зоранић, Рањина, Златарић и други. Том истом пословицом, међутим, служе ' се писци барокне епохе и у безброј других прилика, као гроф Ђорђе Бранковић на почетку XVIII века у својим *Хроникама*, И. А. Ненадић или Јован Рајић у свом *Цветнику* и писмима на крају тог столећа, када хоће да истакну пластичност неке ситуације или када, као "анонимни дубровачки комедиографи с краја XVII столећа и као исто толико анонимни преводиоци и прерађивачи Молијерових комедија из Дубровника прве половине следећег столећа" говором својих јунака настоје да верно одсликају говор властитих домова и властитих улица и тргова; када, као Џиво Гундулић (1589-1638), приповедају херојске повести или, као Џоно Палмотић (1607-1657), на сцену изводе представнике тог истог херојског света и, уз њих, јунаке из митолошких прича и пастирских идила, када, као Андрија Качић Миошић (1704-1760), попут народног гуслара бугаре о старој слави и о негдашњим мегданима; када, као Павле Ритер Витезовић (1652-1713), народном пословицом, којој они дају само стиховану уметничку обраду, покушавају да међу својим читаоцима врше одређену педагошку мисију, када, као БазилијеГрадић (-1585) и као Петар Кнежевић (око 1702-1786), пишу едукативне и теолошке трактате за народ, када се, као Гаврил Стефановић Венцловић, труде да се са висина својих предикаоница спусте до разина народног поимања и народских разговора, када, као Дубровчанин Јакета Лукаревић (1547-1615) компилирају широке и озбиљно замишљене историјске списе, када, као италијански језуита Арделио Дела Бела, прикупљају, огромним трудом, големе речнике нашега језика, чак и када, као безбројни дубровачки госпари, пишу приватна писма или редигују званичне канцеларијске документе" (М. Пантић).

Записујући пословице, аутори су понекад уз њих бележили и покоју загонетку. У XVII столећу, у српском песништву у моди је песничка загонетка, али народна загонетка само се по изузетку записује. Венцловић бележи неколико, називајући их "притча ил му загонетка", и за њих се разрешење може наћи у контексту његових беседа. Одгонетљаји тих загонетки су смрт, *калуђер, трговац, икона* итд. Ево неколико најкарактеристичнијих:

Ни говори, ни ромори, а вид човечији има. (икона)

Једна глава, једно грло, суретина одело. (калуђер)

Њима срећа, осталим штета. (трговци)

Народна приповетка у епоси барока доживљава судбину донекле супротну оној коју има у тим временима усмено песништво. Она прима утицаје писане књижевности. Мотиви из дела босанских писаца фрањеваца XVII и XVIII века, као што су Матија Дивковић или Павао Посиловић, нарочито народним језиком испричане легенде из њихових списа и прерада као што су: *Сто чудеса*...

Богородице или Посиловићев превод чувеног зборника Fiore di virtu, ушле су у народ и претопиле се у српскохрватску усмену приповедачку књижевност. Сличну судбину имале су и неке песме, као еп о Оливи чији мотив о девојци без руку садржи и позната, касније забележена народна приповетка. Из Дивковићевих беседа (1716) и Канижлићевог спева *Света Рожалија* (1780) дошао је у народну књижевност (такође под утицајем глагољских списа XVI века) мотив о фратру, односно цару, који слуша рајску птицу неколико стотина година или пак прегледа небеске пределе, па кад се врати у манастир (у народној приповеци, у дворац), не препозна ни он здање, ни укућани њега. У народним приповеткама осећа се, даље, утицај списа хрватских писаца Ј. Хабделића *Први оца нашега Адама гријех* (1674) и Ј. Бановца (1747). Одјеке народне приповетке у српској барокној књижевности тешко је пратити. Несумњиво да међу безбројним анегдотама и причицама расутим по Венцловићевим списима има неких које су блиске народним приповеткама. Такав је можда случај с оном шаљивом причицом о игуману Силоаму и лењом монаху, која је, додуше, испричана као наравоученије монасима, па због тога и одевена у стари црквени језик; али кроз њега ипак пробија чист израз народног приповедања. Када лењи монах намерник, не хтевши да се придружи манастирској братији у пољским радовима, опази да је прошло време ручку а њега нису позвали на обед, он упита игумана: "Не једете ли, оче, данас?" На то му старац одговори да су већ јели, а он, који се брине само о духовној храни, и презире рад око добављања телесне хране, може да се насићује побожним речима. Лењи се монах тада "поклони старцу до земље" и прими поуку да сваки човек мора да стиче своју корист напорним радом, те пристаде да се и сам упосли у пољу. Сличне овој шаљивој приповеци можда су биле и оне три приповетке које је Орфелин објавио у свом данас изгубљеном календару за 1766. годину. То су, по речима Вука Караџића, који је Орфелинов календар још имао у рукама, биле три "праве српске приповијетке", под насловима: "Турчин господар и Сербљин слуга", "Калуђер и ђак" и "Хрсузин".

Можда би, најзад, требало видети неку везу између народних басана и оних које је записао Венцловић у својим списима, као што су: *Лав и пустињак, Трговац и смук,* а нарочито она *Цар, лав и змија*, у којима животиње другују с људима. Последња је била веома популарна и у предромантичким временима, када је Видаковић уноси у један од својих романа. Код Венцловића њен завршетак гласи:

А где можеш достићи ватрену справу?

Напомене и основна литература

Упоредно праћење судбине писане и усмене књижевности, поступак примењен у овој књизи, има релативно кратку предисторију. Драгољуб Павловић је у свом огледу *О подели наше народне књижевности на Периоде (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор,* Београд 1954, XX, стр. 5-13) дао нацрт ураздобљавања народне књижевности имајући у виду и њен напоредни живот уз уметничку књижевност, па је његова периодизација народне књижевности била усклађена са токовима и главним стилским менама уметничке књижевности. Иако

писац ових редова нема исте погледе на питање ураздобљавања српске књижевности као Д. Павловић, само начело чини се прихватљивим. Отуда је у књизи М Павића, *Историја српске књижевности барокног доба* (Београд 1970, стр. 415-489) узет у разматрање материјал српске усмене књижевности забележен у барокној епоси (крај XVI века -1774). Тако је у засебном поглављу те књиге под насловом Судбина *усмене* књижевности у епоси барока могао бити примењен критериј барокног стила на материјал усмене књижевности, који је приликом бележења у тој епоси свакако био већ редигован и одабиран према том критеријуму. Из таквога поступка могли су бити извучени закључци о неким подударностима у мени укуса у усменој и уметничкој поезији српској (истодобно окретање силабизму, и сл.).

Важнија литература:

В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморскијех записа*, Београд 1878. – П. Поповић, *Преглед српске књижевности,* Београд 1909. (поглавље *Народна књижевност*) – Т. Маретић, *Наша народна епика*, Београд 1909. и 1966 (са пропратним текстом В. Недића). – *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Ср. Карловци 1925. (издање Г. Геземана). – А. Шмаус, *Студије о крајинској епици*, *РАД ЈАЗУ,* Загреб, 1953, књ. 297. – В. Латковић, *О певачима српскохрватских народних песама до краја XVIII века, Прилози за књижевност*, 1954, XX, св. 3-4. – Ј. Матешић, Die Erlanger serbokroatische Liederhandschrift, Erlangen 1959. – С. Назечић, *Из наше народне епике,* Сарајево 1959. – С. Матић, *Откад почиње наше епско певање, Летопис Матице српске* 1962, књ. 390, св. 1. – М. Пантић, *Југословенска књижевност и усмена (народна) књижевност од XV до XVIII века, Прилози за књижевност*, 1963, XXIX, xv. 1-2, стр. 17-44. *Народне песме у записима XV-XVIII века*, избор и предговор М. Пантића, Београд 1964. – М. Пантић, *Вук Караџић и наше народне пословице, Сабрана дела Вука Караџића* XI, Београд 1965, стр. 580-589 (*историјат бележења.*) – Г. С. Венцловић, *Црни биво у срцу*, Београд 1966 (приредио М. Павић); у књизи су објављене пословице које је Венцловић уносио у своје беседе (стр. 363-402). – *Народна књижевност* (зборник у редакцији В. Недића), Београд 1966 (Колекција *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 2). – Р. Јакобсон, О *структури стиха српскохрватских народних епова (Лингвистика и поетика*, Београд 1966). – В. Латковић, *Народна књижевност I*, Београд 1967. – М. Топић, *О постању епског десетерца*, *Књижевна историја*, 1968. П, стр. 309-348. – В. Недић, *Антологија народних лирских песама*, Београд 1969. – М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, одељак *Судбина усмене књижевности у епоси барока*, стр. 415-489. – В. Недић, *Српскохрватска осмерачка усмена епика, Прилози за књижевност*, 1970, XXXVI, св. 3-4, стр. 196-213. – М. Бошковић-Стули, *Усмена књижевност – избор студија и огледа*, Загреб 1971. – С. Матић, *Нови огледи о нашем народном епу*, Нови Сад 1972. – М. Пантић, *Из књижевне прошлости*, Београд 1978. – Ј. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и народно предање. Зборник за славистику*, 1979, бр. 17, стр. 139-147. – Francesco Saverio Perillo, Rileggendo Kacic tra storia e folklore, Bari 1979. – С. Кољевић, *Ка поетици народног песништва*, Београд 1982 (зборник). – Мирослав Пантић, *Усмено песништво,*

Историја српског народа, IV/2, Београд 1982, стр. 504-518. – Мирослав Пантић, *Народно (усмено) песништво*, *Историја српског* народа, IV/2, Београд 1986, стр. 107-164.

Био-библиографски прилози о важнијим писцима

Гаврил Стефановић Венцловић

Све што о Гаврилу Стефановићу Венцловићу данас умемо да кажемо одиграло се између 1711. и 1747. године. Те прве године изронио је из мрака раног XVIII века; оне друге године, на исти начин нестао је у тами времена. Тачније, његов живот протекао је омеђен сеобама Срба. Започео је у атмосфери велике сеобе под Арсенијем Чарнојевићем 1690, достигао зрелост у тренутку када је дошло до сеобе Срба с турске на аустријску територију под Арсенијем Јовановићем Шакабентом 1737. године, а угасио се негде у немирима и великим прогонима на аустријској граници, које су довеле до исељавања Срба у Русију средином XVIII века.

Према једној претпоставци рођен је око 1680. године; како сам бележи, отац му се звао Стефан; отуда презиме Стефановић, које је Гаврил превео – на грчком *стефанос* значи венац – и називао се, а тако су га и други називали, *Венцловић*. Према једном свом запису, родом је био од "сирмијских страна", то јест из Срема. О томе као да говори и језик његов, пун турцизма, али источни, с незнатним примесама јужног наречја. У сваком случају, осећао се једно са својом паством добеглом приликом прве сеобе с Дрине и с калуђерима који су тада из манастира Рачe на Дрини пребегли у Аустрију. Тридесетих година потписивао се Рачанин, а четрдесетих година још увек се обраћао својој шајкашкој пастви на горњем Дунаву, у Коморану, Ђуру и Сент-Андреји с "браћо Дрињани".

Детињство и прва младост Венцловића протекли су у време Леополдовог рата с Турцима (1683-1699), и најпресуднији догађај у том раздобљу његовог живота морала је бити велика сеоба, која га је захватила 1690. године. У то време, "не усуђујући се да остану у Срему надомак Турака, који су стигли под Београд, бегунци из Турске су се ужурбано пребацивали у Барању и Бачку, већином пешке, гонећи пред собом стоку и носећи најнужније ствари. Народне масе и свештенство из Срема нагрнуло је заједно са њима према северу." Тако се, понесен сеобом, у Сент-Андреји нашао и Гаврил Стефановић.

Много касније, као стар човек, он се с кајањем и грижом савести сећао своје слободне младости коју је провео "о својој вољи" и не без "многога порока". На другом месту, између покуда упућених младости, с носталгијом узвикује: "Младост кичељива, разиграна и скоро проходљива!" У новој средини пошао је једним новим путем.

Сент-Андреју, град на Дунаву у непосредној близини Будима и Беча, Венцловић је затекао као велико, привредно веома значајно, имућно и готово чисто српско место. По броју душа није много заостајало за Београдом и Будимом, који је 1715. године имао двадесет хиљада становника. У време сеобе 1690. године, Сент-Андреја добија четири православне цркве у барокном стилу. Иако је 1734. године варош била добро грофа Николе Зичија, у Сент-Андреји је администрација вођена на српском језику, а нарочито се био оснажио српски грађански сталеж, који је трговину држао у својим рукама. За Венцловићевог боравка и каснијег повременог навраћања у ову варош, подигнута је још једна "хоповачка" црква (1746), а касније још две. Сент-Андреја у то време иде ка оном успону и процвату о којем ће један хроничар (Јаков Игњатовић) касније написати: "Светоандрејски патрицији нису лењи, они су познати по трговима Липиске и Кракова. Пешта купује на светоандрејској пијаци робу. Пешта је онда још слабачка у трговини, а Светоандрејац поносит, у кругу породичном, у храму, као и на јавни мести, поје. "Ми же Сентандрејци целог света славни'."

Ту, у Сент-Андреји, Венцловић је постао ученик Кипријана Рачанина, чија се школа при храму св. Луке оснивала на његове очи. Од Венцловићевих школских другова позната су нам двојица: архиђакон Данил (помиње се 1693. године) и Михаил (помиње се 1704. године).

Кипријан, којег Венцловић с поносом у неколико махова назива својим учитељем, показивао је изразиту наклоност према поезији и сликарству. "Изгледа да су га највише привлачили похвални списи и црквене песме посвећене српским светитељима: Симеону Немањи, Сави, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Максиму Бранковићу. Двапут је преписао Јефимијину похвалу кнезу Лазару." Он је преписивао псалме, одломке из *Песме над песмама, Соломонове* приче, давао упутства за акцентовање поезије и правила стихотворства, бележио изреке и уносио новине у правопис, састављао стихове у невештим дванаестерцима нове версификације, која је преко Пољске и Украјине стизала до српске књижевности, али и антологијске поетске текстове, који и данас живе са своје лепоте, мада су писани на стари начин, у ритмованом литургијском слогу у којем се Кипријан осећао мајстором и стварно то и био. Најзад, он је, према традицији, све те своје рукописе и илуминисао. Тако је његова школа при храму св. Луке у Сент-Андреји, у складу са занимањем свога патрона, према легенди првог иконописца, вероватно била и сликарска радионица у којој се учило цртање, бојадисање, па и сликање икона, "светитељских образа", како се то тада називало.

Венцловић је од Кипријана примио готово све ове наклоности. Он ће се, један од првих у српској новијој књижевности, према Кипријановом обичају називати "писцем". Преписиваће и читаће књиге с песмама Србима свецима, писаће житија светој Петки Српској и деспоту Максиму Бранковићу, састављаће стихове у модерној барокној версификацији, с римом и у дванаестерцу и пољском тринаестерцу, сакупиће у свом делу импозантан број изрека и пословица, извршиће реформу правописа. Поезија, којој се учио у доброј школи, остаће до краја права вокација Венцловићева

Култ св. Луке, првог иконописца, остаће жив и код учитеља и код ученика: Кипријан има једну топлу похвалу св. Луки, којем посвећује своју илустровану књигу са службама и житијима Срба светаца, а Венцловић ће истицати да је постригом из храма св. Луке у Сент-Андреји, и у списима ће оставити један текст с причом како су настале иконе, и које је све "образе" том приликом св. Лука насликао. Венцловић се поносио том својом двоструком спремом, књижевном и сликарском. Пред крај свог живота, кад Кипријана већ више није било међу живима, Венцловић је још увек радо подсећао своје читаоце да се школовао код "бившаго в Сент-Андреји обштег духовника Кипријана Рачанина", да је "ученик обштег духовника будимскаго предела", да је "ученик обштег духовника К.Р.". Имајући пред очима Кипријанов пример, Венцловић је и сам желео да постане "обшти духовник", али му је то пошло за руком тек пред крај живота, 1747. године.

Његово учење код Кипријана прошло је само једним делом у миру: у затишју између Карловачког мира с Турцима 1699. године и избијања Ракоцијеве буне 1703. године. Потом, за православног свештеника спремао се Венцловић у једном крвавом времену, кад су мађарски куруци певали против православних попова. У том раздобљу десили су се важни догађаји који нису могли проћи неопажени поред младог постирижника храма св. Луке у Сент-Андреји. Године 1698, Петар Велики боравио је у оближњем Бечу; ту у аустријској престоници умро је 1706. патријарх Арсеније Чарнојевић; 1708. отрован је у Бечу Арсенијев наследник, митрополит Исаија Ђаковић, а 1711. у Хебу се угасио живот заточеног грофа Ђорђа Бранковића. Била су то тешка времена Можда их је најбоље приказао сам Исаија Ђаковић. "Питате – пише он Коморанцима за наше послове обштенародне. Веома тешко иде, не знамо шта ће из нас до најпосле да буде... Једно сиромаси, друго неучени, треће несложни, четврто о туђем господарству и сваки нас ненавиди, и на нас вичу као на злочинце и тате, и како можемо што добити или одржати, кад су од свега руке празне и свезане."

Између 1711. и 1717. године, у другом предаху између буна и првог Карловог рата с Турцима, Венцловићево школовање, како изгледа, завршава се. У то време помиње се неки свештеник Гаврило у Ђуру (1711) и у Острогону (1715).

Јуна месеца 1715. године, Венцловић је, како изгледа, у Ђуру, јер се једно писмо његово писано у Карловце, а недатирано, везује за ту годину. У то време, млади поп Гаврил се налази при храму Св. Николе, и у име ђурског обрштера Петра Јенеја и своје сабраће свештеника "малих и великих" моли митрополита Вићентија Поповића да помогне обнову цркве: "Претегло сиромаштво и нужда паки се нам ронтисала црква. Дувар трошан а таван изтрхнуо, те пао доле сав те смо започели паки да би Бог дао да обновимо. И сиромаси смо, и мало нас је, а мајстори скупи. Што смо имали, на полак посла све смо потрошили. Не знамо што да творимо, него молили бисмо с(е) врло вашем светитељству аште би извољенијем вашим било да накнадите от добрих трговаца, јако ж весте сему светаго Николе у нашој вароши храму да се може довршити..." Већ ту на почетку своје књижевне каријере, Венцловић је показао две ствари: прво, да му је познат народни језик и кићени манирисички стил барокних епистолара којим се користи да украси дуго заглавље

својег писма моћном карловачком митрополиту, потпуно у складу са обичајима који су владали у преписци тадашњег српског духовништва са Карловачком митрополијом. У малом додатку уз писмо Венцловић је показао још једну своју важну особину: оштроумно и тачно, он је политичким разлозима аргументовао захтев ђурских Срба да обнове храм; он је истакао "како је ова наша црква близ Беча и велика господа немачка доходе гледати. Зато радимо већма да је обновимо..." Али, одмах је додао да су и "калвини" у Ђуру такође почели зидати цркву, па им допола стоји незавршена, јер су језуити забранили да се доврши. Ако остане недовршена и српска православна црква у Ђуру, помислиће се да и она стоји зато што су њено зидање забранили "папишти". Аргумент је био очигледно убедљив и карактеристичан за дипломатски такт младога писца, а читава напомена баца светлост на услове под којима су живели ђурски Срби почетком XVIII века.

Године 1717, кад су се шајкашке флотиле отиснуле с горњег Дунава под Београд, који ће исте године заузети, Венцловић је у Сент-Андреји, где довршава неке преписивачке радове. До 1717. године већ има завршене, ако не више, свакако две обимне књиге на којима је радио као преписивач и илуминатор. Прва *Служабна књига* је данас у Москви. Почео ју је 1711. године, а завршио и потписао као "јермонах Гаврил" 1716. У другој (она се данас чува у Сент-Андреји), која је писана 1717, Венцловић као да сам говори о недавном завршетку својег учења. На том минеју за март-април забележио је, према маниру свог учитеља: "списа мали ђакон Гаврил, у свети Андреји више Будима... Јеште слова до конца не навикох... Писа се при духовнику кир Кирилу, да будет јему вечна радост". Кипријан му, очигледно, у том тренутку није више био учитељ. У исто време, судећи по сличној формулацији записа, саставио је и минеј св. Луке за август, вероватно опет у Сент-Андреји, јер се тамо још увек чува, и јер је текст везан за име патрона сентандрејског храма Венцловићевог школовања и пострига Наиме, у једном запису из 1739. године, Венцловић се потписује "јермонах Гаврил, више Будими Сентандреј, от храма светаго апостола евангелиста Луки пострижник".

Мирно раздобље између првог и другог Карловог рата с Турцима (1718-1736), тачније између Пожаревачког мира и поновног пада Београда (евакуисан 1740), у Венцловићевом животу било је време зрелости, нарочито рада на књигама српскословенске редакције, и период у којем је као проповедник (свештеници су изнајмљивани на рокове од годину или две дана) крстарио од вароши до вароши у оном делу Подунавља између Беча и Будима где су још од XVI века живели Срби и где је почетком XVIII столећа, у Коморану, Ђуру и Сент-Андреји ницао низ шајкашких и привредних центара Године 1728. у мају, митрополит Мојсије Петровић писао је архимандриту Исаији Антоновићу (у Сент-Андреју?) одобравајући му што је "попа Гаврила у Коморан вратио". Првог јула, Венцловића је, међутим, у Коморану заменио неки поп Рафајло, а Гаврил је био "лепо исплаћен" и послат митрополиту, који се, како изгледа, тада већ био вратио из Беча у Будим. Године 1732, Венцловић је ваљда на парохији у Ђуру. Те године он почиње два посла који ће обележити његово стваралаштво. Почиње писати беседе на чистом народном језику и реформише правопис уводећи ћ, ђ и п. Следеће, 1733. године, он у Коморану почиње своју књигу *Разглаголник*, али је 1734. недовршену

преноси у Ђур, где прелази после смрти ђурског свештеника Пахомија Петровића. Он је, међутим, ове и следеће, 1735. године наизменично боравио и служио понекад у једном, понекад у другом месту као "путујући проповедник". Гаврил 1734. почиње водити протоколе крштених и умрлих коморанске цркве Св. Ваведења, и они су истом руком вођени све до 1746. године. Године 1735, он у Ђуру пише своју *Пресађеницу*, шаље из овог места у Сент-Андреју писма владици епархије будимске Василију Димитријевићу, али исте године и протокол коморанске цркве бележи да је тамо крстио једно дете. Године 1736. био је капетан ђурски; ту је преводио *Мач духовни* Лазара Барановича и наставио преписку с владиком Димитријевићем.

Кад је избио нови рат између Аустрије и Турске (1737-1739), он се, као једном раније (1717), како изгледа, склонио у Сент-Андреју. Отуда је 1739. прешао у Коморан, и протокол тамошње православне цркве бележи тај долазак као важан догађај. У то време, већ је био проповедник на гласу међу српским живљем на горњем Дунаву. Још 1736. у Будиму су читане његове рукописне књиге, а наручиване су му и нове. Године 1743, у православне цркве у којима је он проповедао залазили су, како сам Венцловић бележи, поред српске и грчке пастве, "Шокац, Маџар, Шваба, Немац, Шпањор, Пољак и Тот". У Коморану, Венцловић ради на књизи *Слова избрана*, а беседе које ће ући у ову антологију говори тамошњој пастви о Сретењу и на Божић 1739. године. У међувремену, исте године, Венцловић у Ђуру "близу Беча" ради на једној другој својој књизи *Канонику*. Као "садањи јереј коморанских христјан", продужавајући рад на књизи *Слова избрана*, Венцловић и 1740. држи проповеди у Коморану на Ускрс и Благовештење, и наставља из овога места преписку с владиком Василијем Димитријевићем.

Године 1740. Венцловић је унео у једну од својих проповеди драмски текст. У Ђуру о Благовештењу он је, служећи се различитим изворима, написао неколико дијалога између Марије и арханђела Гаврила, а касније, када ове текстове 1743. буде унео у своју књигу *Слова избрана*, додаће им не само нове дијалоге, него ће увести и нове личности. Тако ће уз подршку пастве, или црквеног хора, дати нешто као ораторијум. Године 1741. опет ће се одлучити за драмски облик казивања и у своју књигу *Великопостник* унеће драмски текст у два кратка чина о блудници, патикару и великом доктору (Христу). Ове "драмске лекције" вероватно је изводио сам у оквиру проповеди, а можда је и међу паством било спремних да му помогну у извођењу драмског текста. У сваком случају, он је у драми позивао паству на учешће бар на тај начин што би певала.

У Коморану се Венцловић опет нашао 1743, када довршава зборник *Слова избрана* и једну од проповеди унетих у њега држи на Нову годину. Ту се задржава све до 1746. године, докле су протоколи крштених и умрлих коморанске цркве вођени његовом руком. После те године, поставши општи духовник, што му је била давнашња жеља, Венцловић ваљда опет прелази у Сент-Андреју.

То су била такође немирна времена: немирна на свој начин. После побуне у 1735. години, у Будиму је извршена свирепа смртна казна над Пером Сегединцем и

његовим саучесницима. У исто време пламсала је буна и у завичају Венцловићевом, у Срему. Године 1737, захваћен другом сеобом Срба и повлачењем аустријских трупа пред турском војском, у Угарску је побегао патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Београд је евакуисан и предат Турцима, а цар Карло IV је исте године умро не оставивши за собом, како Венцловић бележи у једном рукопису, "рода мушка". Од 1740. године Венцловић ће у своје књиге записивати име новог владара – царице Марије Терезије, која је заузела у оближњем Бечу престо свога оца. Верска гоњења, која су смењивала ратове и кугу, сад су достизала врхунац. Године 1732, пештански магистрат не прима у своју скупштину и одбор српске грађане и забрањује им даље досељавање. Године 1743, Србима по градовима забрањивано је да по својој вољи праве тестаменте, у Будиму им се чине сметње приликом отварања радњи и стварања еснафа, на спахилуцима се плаћа свадбарина, војници се нагоне да уз Дунав и Саву вуку лађе, а на далеким ратиштима сахрањују их по западном обреду. У Егри су Срби искључени из општинских послова, забрањено им је досељавање и куповина кућа, а 1744. године жале се Сабору да се с њима поступа као с робовима. У Острогону, Србима нису призната грађанска права, забрањивана им је куповина непокретних имања и продаја вина. У том тренутку, 1748. у Острогону нема више од пет до шест српских кућа, а биле су тако осиромашиле да нису могле да издржавају православног пароха. Године 1734, власти издају наредбу да православни Срби морају признавати католичке празнике и да без нарочитог допуштења не смеју дизати нове цркве. У Ђуру, српски попови не смеју да прате мртваца на гробље ни да га опојавају.

У таквим временима и управо у тим местима, своју свештеничку службу обављао је Гаврил Венцловић. У Ђуру и Коморану носио се са сиромаштвом и малобројношћу пастве, с Грцима који су непрестано подјаривали несугласице са српским парохијанима, с Мађарима који су вребали да премаме на унију његове житеље, са језуитима који му умало нису дошли главе, и са Србима који су, живећи у тешким приликама и сиромаштву, и сами устајали на њега, тужакали га и лишавали плате. Из једног низа Венцловићевих писама будимском владици Василију Димитријевићу види се под каквим је тешким условима живео и радио Гаврил у овим местима.

Један од најтежих проблема Венцловићевих у Ђуру био је сукоб између Срба и Грка око православне цркве и начина читања у њој. Грци су тражили да се у цркви поје на грчком, а да се на српском не чита ни апостол ни "друго српско читање." А Срби се опет "зато кољуште, јер род им је сабљом добио овде фундамент цркви, сабљом ће је и одржати." Докле један Србин овде траје дотле нек се не зову грчка црква." Венцловић је био ту између чекића и наковња. дошло је до сукоба око црквеног новца који су Грци трошили без знања и сагласности српског дела пастве. Један од српских парохијана ишамарао је једног Грка, а Грци су почели јавно да нуде четири стотине талира ономе ко напасника убије. Случај је био такав да су о њему извештене власти у Будиму, и владика је решио да предузме најстроже мере – одлучење од цркве. Венцловић се, међутим, успротивио. Њему је ситуација била јаснија него владици. Он је знао да "од зла за инат и у другу веру одлази се". Срби,

ако на њихову штету буде пресуђено, одбиће се од цркве и "звати маџарског попа". "Из тога големо зло може изаћи, и без крви неће бити, ако два-три не падну мртва, ја ли се на инат у папиште обрнути. Јерно овде то скоро бива, све тек с митом се држи" – пише Венцловић владици Димитријевићу. У том случају, црква би потпуно пала у грчке руке", ако на сами Грци остане, ту већ ни ја, ни други више србски поп не може боравити. Ваља и мени таки пртити одовуд докле ми пртишта нису изфрљили на сокаку, како и двапут било је." С друге стране, ако Грци буду увређени владичиним судом, прећи ће у Коморан, и православна црква у Ђуру, која често, како сам Венцловић пише, остаје само на грчкој пастви, поћи ће трагом острогонске – опустеће Тако је Венцловић, с правом, Грке сматрао непостојанима. "Ако виде исто нејма ли кога ћара ни пазара, тако се пресељају " а ни на Србе се опет није могао ослонити, јер су непрекидно ван места по ратиштима и у трговини. Најзад, однос српске пастве према свештенику био је све пре но присан и пријатељски. Страшно је сведочанство оставио Венцловић о тим односима у тренутку кад је сахрањиван његов претходник у Ђуру Венцловић каже, сећајући се детаља, да се ужасава смрти и велике веселости "мирјана" – световњака, како се десило приликом Пахомијеве сахране: "тек само што хегеда није било, а иначе праву су свадбу проводили ."

Однос према Србима у Коморану, где је било племства и више српских породица но у Ђуру (1715 било је 114 шајкаша, од којих пет племића официра са обервајдом Ђурком Фелдварijем на челу), за Венцловића је био још мучнији. Године 1733, он се ваљда већ посвадио с Коморанцима, касније, како изгледа, имао је сукобе са својим некадашњим пријатељем, црквеним оцем обервајдом Ђурком, и спор је у том случају имао да пресуди сам митрополит приликом проласка кроз Коморан. Живот му је и у Коморану био такав да је владици у Будим писао како већ другу годину непрекидно живи у нади да ће га "одовуд променити".

Не из неке лажне скромности, него у једном од таквих тренутака мучнине Венцловић је рекао својим слушаоцима да му је проповедање изишло на врх главе, да има позванијих, и вештијих, и ученијих за то, и да им он све ово говори "без лаже". Тако је његов живот зашао у своју трећу, последњу фазу, која почиње четрдесетих година и траје до смрти – у период у коме је стари и уморни беседник своје беседе стао све чешће да бележи онако како их је говорио – чистим народним језиком. Тада је настао највећи број његових књига са беседама српским шајкашима.

Из света и живота који је морао делити како и с ким не жели, често без паству или у завади с њом, окружен мржњом Грка, Мађара и Немаца, Венцловић се повлачио у себе и налазио утеху у огромним напрезањима која су изискивале његове књиге. Хиљаде страница настајале су у таквим дугим часовима очајања, "болезни, гареза и немира од ово шаке људи." "Вваздан сам у ћелији бoрављу – пише он у једном писму из Ђура – слабе знам, нити имјеју коме ходити, ни что о чем разбирати. Такмо о својеј нужди и недоскути бављу се, у чатању и писму које и ва немоштех прехожду сујетније ми дни и љета..." "Толико имјеју мало утјешеније здје и отраду што сам миран у ћелији, не имјеју које досаде ни гареза с ким, ни у цркви људске

крамоље, ка у Коморану што сам подесио. Сам сам у ћелији, сам у цркви настојник ." Из Коморана се јављао владици Димитријевићу 1740 године "Све сам лани ожидао да ћете ме одовуд променити и кад већ сустиже зима (ка и саде што сустизује) та прознах да ми није пута. Те и сам уже от оно добине приковах се, упразних се у писму многом, и не вем когда томе крај будет."

Старост, болест, оскудица и стално узнемиравање, мењање места пребивања и рад под туђим кровом, огромни напори нервни и физички над књигама чинили су своје. Још у почетку свог рада, тамо негде између 1711 и 1716. године, завршавајући своју прву књигу, Венцловић бележи: "Писах си зело скудоуман и без места, в чуждих домех из чуждих книг, в оскудени телесних потреб, в хитошти..." За *Пресађеницу* 1735. године Венцловић се правда дају је писао ситним брзописом јер "не бист уже време минејски писати; в старости бо уже писах, да не всуе провожду дни в чуждих домех". Уз књигу *Мач духовни* Лазара Барановича, он бележи да "на парохији, каде на што доспех, тако и писах зело хитоштију, да в време своје згодит се в цркви на сказаније људем". *Великопостник,* који је почео негде ваљда око 1739, а завршио 1741. године, Венцловић је радио помажући се туђим књигама, што му је посао удвостручавало: "Започех из три књиге в једно поученије синаксарско списавати; а из туждих книга двоструко преписујушти зјело ми је дангубно..." Године 1743, Венцловић себе већ назива "худим списатељем у дубокој старости". Старост и болест почеле су га притискати и, што му је нарочито тешко пало, почео га је издавати вид, тако да га је хватало очајање при помисли да ће бити препуштен на милост и немилост средини с којом је имао толико несугласица. "И ја, раб ваш, в старости и недоумјенији – писао је он своме претпостављеноме у Будим – здје всује живот ми се изнурујет, а нелагодан сам телом и умом скудан. Не вјем гдје прибежишта изобрјести. Намјеренија ми је да би доље (у фрушку гору?) до манастирјеј пошао, а страшу се что же и тамо и на путу случит ми се. Да не горјеје что збудет ми се..." Стрепео је од манастирског живота, на који му је било касно да се навикава; његова природа, која је постала ћудљива и скиталачка, тешко би се покорила манастирским прописима и односима. У таквом положају, он је преклињао и "зјело молио" будимског владику да му допусти нешто друго, у чему је видео спас и једино решење, узбуђено упирући поглед у могућност испосничког самачког живота: Потајно вас прошу, ако може бити, тамо близу села Помаза, код оне воде што је зову Сулејмановац да би кјелицу коначну справио. Можете повељети људма грађе онде принети и помоћи што чим справити, како да ви хоштете, једнога старца наместити да онде борави се кано ремета, а овамо, који је млад и узда се многом животу, може боравити на нурији. И Адам Савић казује да се Ковинчани нуде му који би овамо дошао. А ја већ концу живота се приближио и омалаксао, и очи ми врло изнемажу, слабо видим. Бар да ми је једно годиште, колико Бог посуди, особито мира поживити.

Тако несмирен и неуслишен, у освит нових великих немира – нестао је. Нова сеоба Срба, сеоба у Русију, по свему судећи није га затекла међу живима. Према једном запису умро је 1749. године, у тренутку кад су његове књиге увелико биле анахронизам и кад је на позорницу живота ступила нова генерација писаца

образованих у руским школама, доносећи једну нову поетику и један нови књижевни језик.

* * *

Венцловићево дело било је намењено читаоцима различитих друштвених слојева, различитих нивоа знања, неједнаких схватања, могућности и потреба. Тако оно носи слику своје публике утиснуту у све области у којима се једно књижевно дело остварује:у области језика, правописа, тематике, стила, естетике.

Када је писао за клер, за потребе цркве, када се требало молитвом обратити Богу, Венцловић је писао на "канонизованом језику", на српскословенском. Тако су у раздобљу између 1711. и 1740. настали његови обимни списи: *Служабна књига* (1711-1716), *Минеј за март-април* (1717), један *Минеј* светога Луке за август (око 1717), *Часови и богородичник* (1725), *Разглаголник* (1717), Пресађеница (1735), *Молитве, акатисти* (1739), *Каноник* (1739) и црквени зборник писан између 1730. и 1740. године.

Служабна књига налази се данас у Москви, у фондовима музеја Румјанцова, М. бр. 401, Венцловићевом руком преписан *Минеј за март-април* налази се у Сент-Андреји, у збирци српске црквене општине под новом сигнатуром СА 12, ркп.; *Минеј за август* налази се у истој збирци под новом сигнатуром СА 16, ркп.; *Часови и богородичник* налазе се у Архиву САНУ, Инв. бр. 78 (132); *Разглаголник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 95 (135); *Пресађеница* у Архиву САНУ, Инв. бр. 77 (133); *Молитве*, *акатисти* у Архиву САНУ, Инв. бр. 77 (134); *Каноник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 71 (138) и *Црквени зборник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 31 (140).

Ове књиге покапане старим воском, на местимице "прегорелој" хартији која пуца као стакло, са влатима коморанског кукуруза међу листовима, најмање су занимљив део Венцловићевог књижевног посла и од несумњивог су интереса за историчара језика и уметности. Богато илустроване руком свога састављача, пуне иницијала, вишебојних фигуралних орнамената и целих композиција, оне су писане старом црквеном ћирилицом. На седам хиљада рукописних страна, колико имају ови списи, углавном су убележени литургијски текстови, канони, молитве, тропари, кондаци, акатисти, и текстови за практичне црквене потребе, од молитава за освећење бунара и новог вина, до обимних раскошно илустрованих "служабних" књига, у којима је као у некаквој збирци драмских текстова регистрован читав помпезни церемонијал барокног богослужења, са детаљним Венцловићевим упутствима (која су за разлику од штива исписана црвеном бојом) о томе ко, како и у ком тренутку у тој перманентној представи, која траје годину дана из недеље у недељу, треба да се креће на "позорници" и када који текст којем од "актера" следује. Мањи део ових списа припада омиљеном облику црквених зборника, и они као *Разглаголник*, *Пресађеница* и зборник писан између 1730. и 1740. године, представљају већ варијанту оног књижевног облика који ће Венцловић неговати на народном језику, и који ће код Доситеја у *Собранију* и код Рајића у *Цветнику* постати тако карактеристичан за српску књижевност XVIII столећа. У свим овим

списима Венцловићева улога по свој прилици сводила се на улогу преписивача и илуминатора канонских текстова, редактора и, ређе, прерађивача и преводиоца.

Оригиналнији и обимнији део његове књижевне заоставштине писан је на народном језику између 1732. и 1746. године, судећи бар по оним текстовима који су дошли до нас. Поред збирке Барановичевих проповеди *Мач духовни* (1736) у три књиге, од којих су сачуване две, то су зборници пуни најразличитијих беседничких, прозних, драмских и песничких састава: *Поученија и слова разлика* (1732), *Житија, слова и поуке* (око 1740), *Великопостник* (1741), *Пентикости* (1743), Слова *избрана* (1743) и *Поученије избраное* у две књиге (1745. и 1746).

Две књиге Барановичевих проповеди *Мач духовни* у Венцловићевој верзији налазе се у Архиву САНУ, Инв. бр. 92 (267) и 93 (268). Трећа се (према информацији В. Јовановића у *Дијалектолошком зборнику*, 1911, књ. II, стр. 116-118) налазила у збирци Карловачке патријаршијске библиотеке. *Поученија и слова разлика* налазе се у Архиву САНУ, Инв. бр. 94 (271); *Житија, слова и поуке* у Архиву САНУ, Инв. бр. 84 (270); *Великопостник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 97 (136); *Пентикости* у Архиву САНУ, Инв. бр. 98 (272); *Слова избрана* у Архиву САНУ, Инв. бр. 101 (137) и *Поученије избраное* у две књиге такође у Архиву САНУ, Инв. бр. 99 (139) и 100 (269).

У оном делу који је сачуван, ови Венцловићеви списи обухватају девет хиљада страна писаних на лепом и чистом српском језику, брзописом и свечаном ћирилицом, али упрошћеним правописом и без раскошних илустрација, тако да очигледно нису били намењени само беседницима као штиво, него су служили и као лектира приступачна онима који старој и компликованој црквеној ћирилици нису били одвећ вешти.

На "рационалну идеју да за народ треба писати народним језиком" (Скерлић), Венцловић је дошао читајући своје библијске узоре и формулисао ју је, колико нам је данас познато, 1732. године. У првој својој књизи писаној на народном језику, он има један цитат из св. Павла који је овако пренео: "Писмо које се својом памећу не разбира, оно бије и мори људе". У поговору исте књиге каже да ју је писао "србско простим језиком", "на службу сељаном некњижевним", примењујући тако у пракси идеју која је очигледно постајала интегрални део његовог рационалног претпросветитељског система За превод Барановичевих проповеди, он бележи око 1736. да га је начинио "простим дијалектом", а у *Великопостнику* (1741) детаљније образлаже свој став. И ову књигу је писао "на просто и уразумително знаније србское, за сељане и просце људе", "простим људем на разумност", а у тексту на једном месту обраћајући се пастви подвлачи свој принцип: "Просто вам ово говорим вашим србским језиком, а не по књишки скривено, ни по лешки, пољачки ли шљапам..." Тако је Венцловић "србски језик ради разуменија простим чловеком" почео користити и као књижевни.

У предговорима својих књига, међутим, он је морао да да рачуна о својој реформи. Почео је да уводи народни језик у црквено беседништво, и таква реформа није

могла бити безначајна; поред тога што је отворио пут за уношење елемената народне мудрости, усмене књижевности, поезије и традиција у црквено беседништво, он је, на пример, учинио и нешто због чега ће једног настављача његовог посла, стотину година после њега, жестоко напасти православна црква. Наиме, Венцловић је, као Вук после њега, унео у своје списе народне називе црквених празника. Духови, Петров пост, Госпођин пост, божићни, ускршњи пост, Сретење, Богојављење, Видовдан, Петровдан, итд., све су то називи који се сретају у Венцловићевим књигама писаним на народном језику. Он је о свему томе морао да положи рачуне пред својим црквеним старешинама и извео је то са много такта, знања и мудрости – позвао се на одговарајућа места у Светом пис*му* и тако у предговору *Великопостнику* 1741. године поткрепио свој став оваквим цитатима: "Не у магли и кроз облак учити и говорити невештим писму, него просто им се, језиком њиховим обраћати, тако да све разумљиво људима буде"; или: "Ако непознат глас труба даје, ко ће се на бој приправити? Тако и ви, ако неблагоразумно речи даднете народима, како ће разумети говорено?"

Може се помишљати да је Венцловић читао живот Ћирила и Методија када је, бранећи право да на народном језику проповеда и пише, потезао оне исте наводе из. Св. писма и оне исте аргументе које су његови далеки претходници употребили већ једном веома

успешно у полемици са "тријезичницима", против свих оних који су сматрали да словенски (као у Венцловићевом случају српски) није достојан да се у њега преточе узвишени садржаји светих књига.

И касније, 1743. и 1746, он у књигама писаним на народном језику подвлачи предност овог начела: захваљује Господу што га је уразумио да може почети и довршити "душеполазну књигу простаго језика", а публици узвикује на једном месту: "Просто ви, а не по књишки за то кажем!"

На сличан начин морао је образлагати и своју реформу правописа. Он је очигледно рачунао и са читаоцима својих беседничких списа, а не само са слушаоцима пред предикаоницом. Зато је за своје списе састављане на српском језику за народ, за неучене и мање учене, писао упрошћеним правописом. У свом преводу *Мача духовног* од Лазара Барановича (1736), он је изнео своја схватања о потреби новог упрошћеног правописа који би се употребљавао напоредо са старим, већ постојећим црквеним правописом. "Нека се има у виду да нису сва слова проста – напомиње он – јер она, која се Богу говоре, она су по књишком начину записивана (то јест, старим правописом, не упрошћеним), а она која су људима упућена, она по простом." Венцловић је свестан да његова нова "азбуквица" (он спомиње "нашу српску азбуквицу" око 1740) није потпуно усавршена и каже "с незнања и умне немоћи не успех све и на нај бољи начин протолковати". На завршетку обе сачуване књиге свог превода Барановичевих проповеди, он даје објашњење како је обележавао умекшавање *к* и *г* у *ћ* и *ђ*." - ћа,ђе,ђу, - ћа, ће, ћу,... и – ђи, ћи". "Пишући народним језиком, он је наилазио на тешкоће нарочито у знацима за српске гласове којих није било у црквеној азбуци, те се он сам морао

довијати и измишљати, како ће што боље представити изговор таквога гласа и целе речи. Тако је он потпуно самостално покушавао да реши нека од оних питања која су после, у почетку 19. века, задала онолико муке реформаторима данашњега нашега правописа" (В. С. Јовановић) Венцловић је у ствари од шест знакова, колико ће касније Вук унети у своју нову азбуку, употребљавао већ три: *џ*, *ћ* и *ђ* а његово *ћ* и *ђ* разликовали су се по томе што је ред на горњој водоравној црти код ћ заврнут на горе: , а код ђ на доле:

Ређе је Венцловић употребљавао да означи гласове *ћ* и *ђ* исте онакве графије какве је Вук (према сугестијама Мушицког) око сто година касније унео у своју реформисану азбуку, само је Венцловић графију која је код Вука употребљена да означи ђ употребљавао за ћ, и обратно. Занимљиво је даје у литератури онај чешћи Венцловићев начин обележавања ових гласова ( ) остао незапажен, а да је уочен само овај "вуковски" начин обележавања. Тако до данас Венцловићу није дато признање и за проналазак једног начина обележавања гласова ћ и ђ, који се разликовао од Вуковог, иако је графије за обележавање споменутих гласова Венцловић градио понекад и према принципу који је Вук касније усвојио. За љ и њ, Венцловић је често употребљавао графије л' и н', чије је порекло у поједностављењу меког знака (танко јер замењено је апострофом).

Тако се непуно столеће пре Вука и његове реформе, Гаврил Стефановић Венцловић јавља као један од првих који ће у модерна времена учинити велике напоре да се у српском друштву изврши једна широка реформа на више планова Та Венцловићева реформа има више додирних тачака са каснијом Вуковом и обухвата:

1. реформу језика с тежњом да се пише на народном и за "просце људе" приступачном језику;

2. реформу правописа, при чему је Венцловић користио три од шест нових графија које ће Вук унети у свој правопис;

3. увођење народних назива за празнике;

4. скупљање народних умотворина (пословице) и подела усменог песништва на женске и мушке песме;

5. тежња да се Св. писмо преведе на народни језик.

* * *

Иако није у целости сачувано, за Венцловићем је остало обимно рукописно дело. Од тога је само мали део публикован. Из свих тих текстова, Венцловић се указује као један од најистакнутијих писаца српског барока, као најпотпунија поетска личност XVIII века код Срба, као сјајан беседник, драмски писац, приповедач и преводилац, скупљач народних умотворина, реформатор језика и правописа, загледан у историју и судбину свог народа схваћену веома широко у контексту

византијске историје. Један од најбољих стилиста које је српска књижевност имала, Венцловић данас поново зрачи и делује као некада када је за њега записано:

"В лето 1739. дође јеромонах Гаврил Стефановић, славни проповедник из Сентандреје". Његови текстови се читају све чешће, његови позоришни послови се изводе све успешније на позорницама. Његов поетски језик видео је један од модерних писаца српских "као на самом врху неког блиставог века" (М. Селимовић).

Венцловићеви списи објављивани су у више наврата: Гаврило Витковић их је публиковао у *Гласнику Српског ученог друштва* 1872 (књ. 34) и 1887 (књ. 67). Стојан Новаковић је у Примерима књижевности и језика (Београд, 1904) објавио "Слово 8. св. Прокла о рабех и их владиках"; М. Павић је објавио један шири избор Венцловићевих текстова под насловом *Црни биво у срцу*, Београд, 1966, стр. 1-80,81-554 (приказ L. Constanti-ја u Recerche slavistiche, Roma, 1967, XV). Низ текстова објављен је у додацима књизи М. Павића *Гаврил Стефановић Венцловић,* Београд 1972, стр. 251-316 и passim.

Венцловићеву преписку с владиком Димитријевићем објавили су Д. Ј. Поповић (коментар) и Милица Богдановић (*Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик*; Нови Сад, 1958, књ. IV-V, стр. 233-247). Видети и: Александар Младеновић, *Још једно писмо Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 1964, књ. XII, св. 1, стр. 134-136. Записе по Венцловићевим књигама и друге Венцловићевом руком забележене публиковао је Љуб. Стојановић у два маха у *Каталогу рукописа и старих штампаних књига* САНУ, Београд, 1901. и у збирци *Стари српски записи и натписи*, Београд, 1902 (I), 1903 (II), 1905 (III), бр. 2293, 2586, 2623, 2640, 2671, 2696, 2762, 2763, 2826, 2853, 2854, 2893, 2919, 2942. Два Венцловићева записа објавио је фототипски М Павић *(Гаврил Стефановић* Венцловић, Београд, 1972, прилог I).

Венцловић је игран и на савременим позорницама: у сценској адаптацији М. Павића, у режији У. Гловацког, Савремено позориште у Београду извело је *Удворење арханђела Гаврила девојци Марији* 28. II 1971. У склопу представе "Руковет одломака из српске драмске књижевности XVIII и XIX века" Српско народно позориште у Новом Саду извело је епилог *Удворења арханђела Гаврила девојци Марији* 8. новембра 1971. у режији Бранивоја Ђорђевића. Ј. Коњовић је режирао 1976. за ТВ Београд Венцловићеву двочинку *Блудница и велики доктор* са Мајом Димитријевић у насловној улози.

Важнија литература:

Гаврило Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића, Гласник Српског ученог друштва*, 1872, књ. XXXIV. – Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига САНУ,* Београд 1901. – Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1903, књ. I-III. – Владан С. Јовановић, *Гаврило*

*Стефановић Венцловић, Дијалектолошк*и зборник *СКА,* Београд, 1911, књ. II, стр. 107. Јован Скерлић, *Српска* књижевност у *XVIII веку,* Београд, 1909. и 1923. Никола Радојчић, *О презимену и пореклу Гаврила Стефановића Венцловића, Гласник Историског друштва у Новом Саду,* Нови Сад, 1931, књ. IV, св. 2, стр. 314-316. – Ристо Ковијанић, *О Гаврилу Стевановићу-Венцловићу, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад, 1953,1, стр. 164-165. – Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду,* Нови Сад, 1957, књ. II, стр. 264, нап. 176. – Исти аутор у *Антологији старе српске књижевности (XI-XVIII века),* Београд, 1960. Др Душан Ј. Поповић – др Милица Богдановић, *Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад, 1958, књ. IV и V – Др Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини, II,* Нови Сад, 1959. – М Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку, Зборник Филозофског факултета,* Београд 1963, VII, 1, стр. 389 и сл. 1. и 2. – А. А. Младеновић, *Још једно писмо Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад 1964, XII, 1. – О односу Вукових и Венцловићевих пословица видети М Пантић, *Сабрана дела Вука Караџића,* Београд, 1965, књига девета, *Српске народне пословице,* Напомене и објашњења, стр. 391-569. – М. Павић, предговор књизи *Гаврил Стефановић Венцловић, Црни биво у срцу,* Београд 1966. – Меша Селимовић, *За и против Вука,* Нови Сад 1967. – L. Constantini, *Gli Anali del Baronio-Skarga quale fonte di Gavrilo Stefanovic Venclovic, Ricereche Slavistiche,* Roma 1968/69, vol XVI. – Dr Rolf-Dieter Kluge, *Zu einigen neueren Arbeiten uber die serbische Literatur des 18. Jahrhunderts, Die Welt der Slaven,* Wiesbaden, 1969, p. 386. – П. Михаиловић, *Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања, Зборник Светозара Радојчића,* Београд 1969. Милорад Павић, *Забавник Вука Караџића,* Београд 1969, стр. 554, напомене бр. 39, III (Посебни отисак из *Сабраних дела Вука Караџића,* књига осма) – Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век),* Београд, 1970. – Р. Михаиловић, *Симболичне представе банатских иконостаса XVIII века, Зборник Филозофског факултета,* Београд, 1970, XI/1. – П. Ивић, *Српски народ и његов језик,* Београд, 1971,160 -163. – Б. Вукадиновић, *Интерпретације,* Београд 1971. – О Венцловићу и Верешу: Angyal Endre, A keletkozepeuropai manierizmus problemai, Kulonlenyomat a Helikon, 1971,3-4, pp. 437-446, особито стр. 437-438. – Р. Михаиловић, *О кончетистичким основама слике природе у српској уметности XVIII века, Зборник за ликовне уметности,* Нови Сад, б.г. бр. 4. – П. Д. Кијук, *Два песника изван себе, Идеје,* Београд 1971, бр. 2. – Д. Медаковић, *Путеви српског барока,* Београд 1971, стр. 196-199 и passim. – М Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић,* Београд 1972. – Д. Медаковић, *Одјек у сликарству једне проповеди Г. С. Венцловића, Прилози за књижевност,* 1976, XLII, 1-4, стр. 167-169. – Rolf-Dieter Kluge, *Zu Gavril Stefanovic Venclovic Predigtdichtung, Slavische Studien zum VIII internationalen Slavistenkongres in Zagreb 1978,* Koln-Wien 1978. – Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку,* Београд 1980, стр. 193-197. – Д. Медаковић, Д. Давидов, Сентандреја, Београд 1982, passim. – М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић као историчар,* Balcanica" Београд 1982/83, XIII – XIV, стр. 117 – 136. – М. Павић, *Рађање нове српске књижевности,* Београд 1983, стр. 213-236. – М. Павић, *Венцловић о иконокластичким борбама у Византији, Историја, сталеж и стил,* Нови Сад 1985, стр. 5-21 (упор. и стр. 22 – 48).

Захарија Стефановић Орфелин

"Пореклом из Петроварадина" како бележи један акт, Орфелин је рођен 1726. године у Вуковару. Има више нагађања о значењу његовог презимена (да је састављено од два грчка имена, да је настало од француске речи која означава сироче, да је преузето од француског медаљера истог имена, или да је изведено од израза који у драгуљарству означава најважнији камен у круни, што уосталом, као да указује и на алхемичарско порекло оваквог назива). За разлику од свог вршњака Јована Рајића, који је био ученик руских учитеља у Карловцима, Орфелин је "аутодидакт", како за њега бележи Хорањи, што је, уосталом, истицао и сам песник: "...читање књига било ми је једина академија и највећа наука". Па ипак, већ 1749. године Орфелин је добио службу наставника. Између 1749. и 1757. он је био "Славенскија школи магистар" у Новом Саду. Године 1751. почео је стварати своју књижницу која је касније постала једна од најчувенијих и најзначајнијих у XVIII веку код Срба. Рано испољена песничка вештина Орфелинова, и то одмах у почетку у новом рокајном стилу, доводи се у везу са зрачењем новосадске латинско-славенске школе Дионисија Новаковића, а његова исто тако рано засведочена граверска умешност у везу с Орфелиновим боравцима средином века у Будиму, Бечу и Аугсбургу. У Бечу је Орфелин био поново и 1755. године, а идуће 1756. у Новом Саду он је почео да се бави секретарским пословима. Ту је 6. јула 1757. завршио рукописно уникатно издање изванредно ликовно опремљене песме посвећене бачком епископу Мојсеју Путнику поводом његовог устоличења. Песма је у српској књижевности означила прекретницу од барока ка рококоу, од силабичког песништва ка акценатско-силабичкој версификацији. Успех илустрованог поздрава Мојсеју Путнику који је обухватио песнички, ликовни, сценски и музички израз, допринео је да Орфелин 1757. године напусти посао у новосадској школи и пређе у Карловце у службу митрополита Павла Ненадовића као канцелиста. Али, Орфелин се ту није бавио само административним секретарским пословима; он је одмах у почетку почео израђивати раскошно опремљене грамате и синђелије. Дошавши за канцелисту митрополитског двора, он се у Карловцима нашао на месту које је пре њега годинама држао један други песник српски, Павао Ненадовић млађи, синовац митрополитов и писац стихова за Жефаровићева богато опремљена бакрорезна издања. Као по некој традицији, или боље речено, настављајући службу претходника, и нови се канцелист одмах упустио у сличне послове, показујући и развијајући с временом необичну обдареност и свестраност. У јесен 1757. пратећи митрополита, Орфелин је преко Хопова и Даља опет отишао у Беч. Ту је остао неколико месеци и вратио се преко Темишвара у Карловце јануара 1758. носећи вероватно бакрорезачки прибор, јер убрзо почиње издавати бројне књиге у бакрорезној техници, што значи да је тада већ морао поседовати бакрорезну штампарију, ако је није набавио још раније, приликом неког од првих боравака у Бечу, јер још 1757. Орфелин је у бакру изрезао једну митрополитску окружницу и издао је у облику књиге украшене митрополитским грбом са анђелима. Тако је почео његов рад на бакрорезном публиковању књига, што је замењивало штампарију, коју митрополија није смела држати без дозволе аустријских власти. У Карловцима 1758. Орфелин је дао бакрорезно издање *Ортодоксос омологије* Петра Могиле придодавши на крају

нешто својих стихова посвећених митрополиту. У исто време Орфелин почиње да даје бакрорезна издања икона и гравире српских манастира. На једној синђелији из 1759. он је забележио да ју је резао у Сремским Карловцима "в типографији својеј бакарнеј". У марту 1759. године Орфелина је задесила несрећа; убрзо по рођењу Орфелиновог сина Петра, умрла му је жена Ана (прва тог имена), али је он ипак крајем маја успео да изда нову бакрорезну књигу славено-сербску калиграфију, у којој је било и стихова грађених по угледу на руског барокног песника Симеона Полоцког. Те године ишао је Орфелин са митрополитом у визитацију сремске епархије, боравио разним пословима у Крушедолу, Гргетегу и Сремској Каменици. Године 1760. Орфелин је пустио у свет бакрорезно издање *Оде на воспоминаније втораго Христоеа пришествија*, а јула 1761. израдио је нацрт за мали и велики торањ саборне цркве у Карловцима. Тада се одлучио на један корак који ће променити даљи ток његовог живота. У хартијама имао је нових песама и то таквих да их није смео потписати. Послао их је у Венецију, ћирилској штампарији Грка Димитрија Теодосија и оне су почеле излазити од 1761. свака у засебној књижици малог формата. Најпре је изашао поменуте 1761. године *Горестни илач славнија ипогда Сербији*, ламент Србије поробљене и напуштене од свих, писан у рокајној версификацији, на руско-словенском и без потписа аутора. Потом се 1762. код истог издавача појавила Тренодија са именом Орфелин у акростиху, што је вероватно одало ауторство осталих песама, и најзад *Плач Сербији* (1762), варијанта *Горестног плача* на народном језику и у силабичкој версификацији, такође без потписа аутора Упркос анонимности ових издања, за Орфелиново ауторство се сазнало. Алузије у песмама на црквене великодостојнике, неповољан суд о аустријској империји колико и о отоманском царству, донели су Орфелину премештај из митрополитског двора. *Плач Сербији* је био песма "скроз на скроз актуелна, политичка, 'пасквилантска' и памфлетска, доста вешто срочена и када са испретураним идејама (јер је сва задихана), безобзирно немилосрдна, безмало против свих и свакога ко је икада одлучивао или руководио судбином Срба" (М. Лесковац). Чим се ауторство оваквих стихова разјаснило, почео је да се ствара јаз између Орфелина с једне и аустријских власти и српске црквене хијерархије са друге стране, што ће се завршити много година касније Орфелиновом *Представком Марији Терезији*.

Тако је Орфелин 1762. морао напустити Карловце, ондашњи духовни и политички центар српског народа у Аустрији, у њима своју штампарију и малога сина на рукама дадиље и отићи за "казначеја" (благајника) у Темишвар тамошњем владици Викентију Јовановићу Видаку, код кога ће касније ступити у службу и Доситеј Обрадовић. У рукопису је остао Орфелинов спис састављен у Темишвару за сина 1763. године под насловом *Апостолское млеко*. Исте године, међутим, у Венецији је Димитрије Теодосије тражио од млетачких власти одобрење да штампа нова издања неких Орфелинових бакрорезних књига. Орфелин је и сам дао нека нова бакрорезна издања, купио је у Новом Саду кућу, сместио у њој сина и своју штампарију и маја месеца 1764. године био је већ у Венецији, како је записано на једној књизи. Тако почиње његов вишегодишњи венецијански период испрекидан боравцима у Бечу и завичају, али необично плодан и пун нових утисака и резултата. Дуги боравак у Венецији биће за њега откривање једне нове Европе.

Град у коме је тада "достојанствено умирало велико млетачко сликарство", како каже један модерни историчар уметности, био је сан свих српских писаца онога доба због своје ћирилске штампарије. Ту се, међутим, Орфелин и уметнички усавршио и развио свој укус под утицајем Тијепола, највећег у оно време живог венецијанског барокног мајстора. Ту је Орфелин посећивао библиотеке и нема сумње галерије, куповао својој другој жени, Ани Орфелини, музичке књиге маестра Ђованија Паулучија, ту у Венецији изишао је низ његових најзначајнијих дела, али ће и касније, када се буде вратио у завичај, Орфелин остати под утиском својих венецијанских ликовних искустава и литература бележи, на пример, да је његова икона кнеза Лазара резана 1773. године према Жефаровићевом предлошку "изведена, сасвим сигурно, у духу касног млетачког парадног портрета XVIII века".

Теодосије је, међутим, и даље издавао Орфелинову поезију. Године 1764. добио је одобрење за штампање Орфелиновог "Букварa малог" и за две књиге песама под насловима: *Сетованије* и *Мелодија к пролећу*.

Код Теодосија у Венецији изашла је 1765. још једна књига стихова Захарије Орфелина – *Песн историческаја*, а исте и наредне године Орфелин се јавио и као суиздавач Димитрија Теодосија и старао се о растурању венецијанских књига у Новом Саду, где он и Теодосије имају своје"дућане". Те 1765. године Орфелин је издао у Венецији код Теодосија Јулинчеву историју Срба *(Краткое введеније...)* у две варијанте, од којих једна носи његове уметке, и додао Јулинчевом тексту привилегије Срба у Аустрији, а такође је резао и фронтиспис за венецијанско издање *Србљака*. То показује буђење Орфелиновог интересовања за теме из историје, јер све три поменуте књиге (*Песн историческаја*, Јулинчева историја и *Србљак)* везане су за српску прошлост.

Око једне од тих књига исплела се и једна необична и до данас неразјашњена ствар. Реч је о Јулинчевој књизи Краткое *введеније в историју происхожденија славеносербскаго народа*. Цензорска интервенција у ткиво овог дела (са једним измењеним табаком) приписује се понекад у литератури Орфелину, иако је у том накнадно додатом табаку нападнут и сам Орфелин због својих стихова о несрећи Србије. Ако је то доиста био он, Орфелин је имао бар два разлога да интервенише на овако необичан начин, нападајући самога себе. Таквом интервенцијом он је отклонио сумњу јавности, па можда и самог Јулинца, у себе као онога ко цензурисани текст ставља у књигу, и друго, он ни том приликом није пропустио да подвуче како међу Србима има писаца (које цензор, додуше, неповољно оцењује), али чије мњење је јасно, јер говоре "будто би Срби в Венгрији обитајуштије не имјели никакој вољности" (да Срби који живе у Угарској немају никакву слободу). Другим речима, Орфелин је поновио у цензорском уметку оно исто што су казивали и његови стихови осуђени у тој истој цензорској интервенцији.

Године 1766. Орфелин је у Венецији штампао свој први календар-алманах, који је данас познат само по каснијем Вуковом опису и напомени даје, поред приказа књига, садржао и народне и друге приповетке на веома лепом језику. Исте, 1766. године у Венецији је изишао и Орфелинов латински буквар, али аутор се тада

вероватно већ налазио у Бечу, где уписује свог синовца Јакова Орфелина на студије у бечкој бакрорезачкој академији Јакоба Шмуцера. Вероватно истом приликом Орфелин је постао члан тек основане Шмуцерове академије "резнога художества", што му утире пут ка потоњој бечкој Академији ликовних уметности. Јер, у Бечу је "познати гравер Јакоб Шмуцер (Schmutzer) имао своју приватну графичку школу, која је 1766. подигнута на степен бакрорезачке академије, а 1771. спојена са сликарском академијом под општим именом Уметничке академије. Као члан Шмуцерове академије, Орфелин је доцније, као и остали чланови, аутоматски примљен у новоосновану Уметничку академију" (Д. Медаковић). Веза са Шмуцером, најистакнутијим бакроресцем царства, директором академије, која је тако успостављена, продужиће се до краја Орфелиновог живота.

Орфелинова делатност у Венецији, међутим, није јењавала Он је 1767. издао код Теодосија латинску граматику (*Первије начатки латинскаго јазика)*, још један календар и српски буквар. Године 1768. Теодосије је тражио од млетачких власти одобрење да Орфелина постави за ревизора у својој штампарији, при чему је писца и његову жену Ану назвао венецијанским житељима. Од 12. марта те године овај захтев је одобрен и Орфелин је ступио на нову дужност. Тада је издао неке од својих најзначајнијих књига Јошу календару за 1766. најавио је био Орфелин да ће издавати и часопис под насловом *Српска пчела*, али уместо тога појавио се у Венецији 1768. Орфелинов *Славенско-сербски магазин*, први часопис у српској књижевности. Ова невелика књига отварала је вишеструке нове видике српској култури. Већ њен предговор заснива нови жанр, врсту есеја или огледа, а садржај првог и на жалост јединог броја Орфелиновог *Магазина* захвата у многе области, од проблема језика књижевног дела до географије, антропологије, педагогије, историје, права и "известија о учених делах", што је обухватало и преглед новоизишлих књига. Орфелин је најављивао и написе из области домоводства, трговине, занатства, архитектуре, музике и ликовних уметности (живописно и резно художество). предромантичка књижевност већ је антиципирана у Орфелиновом часопису сонетом у одбрану жена и источњачком повешћу, која после Орфелина улази у Доситејеве књиге и постаје мода и у српској књижевности. Идејно, Орфелинов часопис је потпуно у водама нове, просветитељске епохе и с разлогом је назван манифестом просветитељства у српској књижевности. Позив читаоцима да описују своје снове и шаљу их уредништву часописа које ће их радо објавити, представљао је веома занимљив и необично модеран предлог. На жалост, слаб одзив омео је Орфелина да настави са издавањем Магазина. Године 1769. он је отишао из Венеције и у Новом Саду и Темишвару радио на својим другим пословима. Наставио је са бакрорезним издањима икона и у истој техници израдио је портрет митрополита Павла Ненадовића. У рукопису му је остао обиман полемички спис писан после 1770. године "у заштиту грчке вере" – *Књига прошив папства римскаго*, у којем се осећају идеје волтеријанства и просветитељски дух.

Разрешен дужности ревизора у венецијанској штампарији Теодосија, Орфелин је покушао да пређе у Беч за коректора ћирилске штампарије Јосифа Курцбека, која је управо отворена са монополским повластицама за штампање српске књиге, али се тај план није остварио и Орфелин се 1770. године опет нашао тамо одакле је кренуо

у Венецију – у Темишвару, у служби владике Видака, где је остао до средине 1772. године. Митрополит Јован Георгијевић предложио је 1772. Орфелина као кандидата за место директора банатских школа, алије овај одбио ту понуду постављајући превисоке новчане захтеве, који нису могли бити испуњени.

У то време, одмах после 1771. Орфелин је био изабран за члана Уметничке академије у Бечу (Akademie der bildenrn Kunste, како ју је називао Јакоб Шмуцер), која само што је била основана. У међувремену, Орфелин није прекидао везу са венецијанском штампаријом ћирилских књига. Тамо је 27. септембра 1770. дата дозвола за штампање најважнијег Орфелиновог дела, обимне монографије о руском цару Петру Великом. Године 1772. монографија је изишла из штампе у две књиге под насловом *Историја о житији и славних делах великаго государја и императора Петра Перваго*. Житије се појавило у више потписаних и непотписаних варијанти са предговорима аутора и издавача Теодосија, чији је текст вероватно такође саставио Орфелин. Отиснуте табаке једног дела тиража Орфелин је допуњавао ликовним прилозима и раскошним посветним страницама који су засебно гравирани и накнадно увезивани са штампаним текстом све до 1779. године. Ни тада још тај посао није био завршен у потпуности, иако је обухватио 65. бакрорезних илустрација, мапа, медаља, портрета, планова битака и утврђења или призора кажњавања побуњеника. Дело је било посвећено руској царици Катарини Великој, носило је видне трагове "барокног славизма" и са тих позиција Орфелин је у њему ушао у полемике са тада још живим Волтером. Представљало је својеврсну историју Русије са обимном документацијом и списком извора и литературе.

Била је то и остала најраскошнија српска књига XVIII века. У осамнаест поглавља, на преко 800 страна великог формата обухватала је географски и политички опис Русије, стару руску историју, владу М. Ф. Романова и Алексеја Михаиловића, побуну Стењке Разина, ратове са Швеђанима и Пољацима, долазак на престо Фјодора Алексејевића и ратове с Турском. Потом је приказана историја Петра Првог: описује се његов долазак на престо, мир с Кином, рат на Азову, изградња велике флоте, тајно путовање царево у Немачку, Холандију и Енглеску, почетак реформе у Русији, рат са Швеђанима, позивање странаца у Русију, поход на Архангелск и конфедерација у Пољској. Даље се описује оснивање Петрограда (Санктпетербурга), битка са Швеђанима у Курландији, побуна донских Козака, брак Петра Великог са царицом Катарином, припреме Карла XII за поход у Украјину, издајство хетмана Ивана Мазепе, битка код Полтаве и пораз Швеђана. Следи рат с Турском, преношење сената из Москве у Петербург, доношење закона о подели имања, реч царева о љубави к науци, нови ратови на мору, трговинске везе са Персијом и Индијом, везе са Црном Гором, израда географске карте Русије и оснивање поморске академије. Долази најезда Татара, царево путовање у Немачку, почетак раздора између северних сила и Петра Великог, путовање у Холандију и Француску, пројект богослова са Сорбоне о сједињењу цркава и закључци руских епископа. У међувремену избија побуна, следи осуда царевића Алексеја Петровића, сина царевог. Цар доноси наредбу о исповедању, наредбу о монструмима, оснива азиле за сиротињу и почиње преговоре о миру са Шведском. Следи опис изградње ладошког канала, слање посланика у Кину, попис

становништва, изгнање језуита из Русије, оснивање поштанског саобраћаја, напад руске флоте на штокхолмске обале и закључење мира са Шведском. Цар предузима обезбеђење персијских граница, поход против Персије и заузима Дербент. Јавља се глад у Русији, следи закључење савезничког уговора с персијским послаником, заузеће града Баку, насељавање Украјине Србима, оснивање мануфактурколегије, забрана присилних бракова, оснивање Академије наука и доношење царинских тарифа. Најзад, ту је приложено писмо српског митрополита Мојсеја Петровића Петру Великом, наредба о првој камчатској експедицији и описана болест и смрт цара и царевне Наталије Петровне и заједничка сахрана оца и кћери.

Такву књигу Орфелин је потписао као члан "царско-краљевске бечке академије уметности", али у њој модерни читалац може да нађе и нешто што би се данас назвало историјским романом. Орфелинова књига није дочаравала књижевним и ликовним средствима само једну карактеристичну епоху руских великих искушења и победа на граници XVII и XVIII века, него и једну епоху карактеристичну и самосвојну у много чему другом. То је свод сурових битака и страшних егзекуција и химна новој политици Русије, узбудљива визија једног посебног света опседнутог контрастима између ужасних ратних разарања на копну и мору и величанствених тријумфалних прослава Петрових победа, које су својим ватрометима, славолуцима и победничким поворкама потресале царство с краја на крај дајући повода градитељским подвизима у којима су преко ноћи ницала читава ремек-дела архитектуре у напору да се прославе судбоносне победе, или да се у другим приликама одрже церемоније крунисања или сахрана Те тужне и веселе свечаности у Орфелиновом делу описане су са изузетном подробношћу, са смислом за помпу, с маштом човека једне епохе која је суштину свог бића покушала да изрази декором и суштини ствари наметнула игру привида и блеска. Похвала брзини, немиру и промени коју је Орфелин изабрао као финале свог дела и као врхунску похвалу своме јунаку, управо су оне особине које су Петра Великог и српског писца монографије о њему зближиле у једној стилски јединственој епоси. Није чудно што је такво дело убрзо доживело и руско издање. У редакцији М. М. Шчербатова и В. А. Тројепољског, појавила се Орфелинова монографија о Петру Великом 1774. у Петрограду "при императорској академији наука". Предговор руског издавача Орфелинове монографије о Петру Великом упозорава да је језик морао бити мењан, јер је књига Орфелинова објављена "искључиво за употребу словеносрпског народа" па језик "није својствен руском", те они Руси који "не знају словенски, само са великим напором могу да разумеју књигу". Увезено је у Русију мало књига венецијанског издања и оне се ни за какве новце не могу набавити, па је то разлог више што се дело прештампава. Венецијанску непотписану верзију дела имао је касније Пушкин у библиотеци и њоме се служио приликом израде свог дела о Петру I, а 1970. године појавила се савремена језичка верзија Орфелиновог дела о Петру Великом у преводу др Димитрија Богдановића и Зорана Божовића.

Пушкин је такође у првој књизи Орфелиновог дела о Петру Великом могао прочитати одељак о Борису Годунову и лажном Димитрију у којем се у више наврата сугерише да су историјска збивања око Бориса Годунова достојна трагедије. Ту је Орфелин записао да су Борис Годунов и Самозвани Димитрије од

Русије начинили позориште у које је "дошла цела Европа", "позориште у којем се одигравала необична, чак ужасна комедија, или боље рећи трагедија".

Орфелиново дело о Петру Великом, није међутим, имало прођу у својој средини и свом времену, аутор се око његовог штампања задужио код Теодосија, а аустријске власти забраниле су га априла 1775. због "неумереног величања руског двора". У исто време Орфелин је имао и породичних неприлика. Године 1773. одрекао се сина, продао кућу у Новом Саду и на дуже време прешао у Сремске Карловце, куда је преселио и своју типографију. Године 1774. резао је *Генералну карту сверуске империје* у тренутку када је у Петрограду изишла на руском језику његова монографија о Петру Великом. Исте године издао је гравиру манастира Крушедола коју је резао у Карловцима, али је послао у Беч да се отисне, па се из тога може извући закључак да су и друге Орфелинове гравире већег формата отискиване у Бечу. Напоредо Орфелин је отискивао и илустрације малог формата за руком писане црквене књиге, које су продаване по вашарима Године 1776. Орфелин је у Карловцима резао у бакру и издао књигу *Новејшија славенскија прописи...* и саставио *Трактат о јединству цркве*. У вези са терезијанском просветном реформом, која је у складу са Фелбигеровим педагошким концепцијама захтевала јединствене уџбенике свих школа у монархији, из Беча је затражено од митрополитског двора да наручи од Орфелина израду једне калиграфије. Карловачки двор је ангажовао Орфелина, препоруку је подржао и Јакоб Шмуцер из Беча и Орфелин је начинио узорак калиграфије за српске и румунске школе. Јула 1777. Марији Терезији послати су Орфелинови цртани предлошци калиграфије, царица је наградила уметника са 100 дуката и наредила штампање издања на српском, влашком и немачком језику, али смањеног обима, тако да је Орфелин био принуђен да остави у рукопису најлепше странице. Године 1777. Орфелин је начинио два превода, али су оба остала у рукопису. То су *Слово о мире с Росијеју* и *Правоверије свјатија греческија церкве* од Данила Пурголда. У Грацу исте године купио је *Историју цркве* Клаудија Флери. Идуће 1778. године привео је крају бакрорезно издање калиграфије, иако се жалио да му тај посао отежава грудобоља. Ускоро се одлучио на један нови корак, који ће бацити сенку на остатак његовог живота.

Године 1777. и 1778. међу Србима у Аустрији избиле су буне због нових мера власти и примене *Регуламента* којим је бечки двор тежио да реформише црквени и просветни живот Срба у монархији. У вези с тим бунама и у вези са предложеним реформама, Орфелин је упутио царици Марији Терезији једну представку. Та представка га приказује као веома слободоумног и просвећеног писца и није неочекивано што је бечки двор дао негативно мишљење о даљим реформама које је Орфелин у свом тексту предлагао. Уз *Магазин,* Орфелинова *Представка Марији Терезији* доноси прве знаке просветитељства у српско друштво и у том погледу карактеристична је њена "протестантска" инспирација. Тезе које је Орфелин изнео у том спису антиципирају потоње Доситејеве просветитељске ставове. Орфелин је ту писао поред осталог: "...градимо звонаре високо до облака и у њих стављамо звона различитих величина... али не постоји никаква брига за подизање и издржавање школа и учитеља". Критика монаштва и виших свештеничких кругова

српске цркве, подршка просветним реформама бечког двора, али и захтеви које овај двор није могао прихватити и није прихватио, били су извор трајних непријатности по аутора. После негативног става Беча, Орфелин је био препуштен својој беди. То је раздобље када се он почиње селити од манастира до манастира молећи за уточиште. У периоду пред 1780. годином Орфелин је, међутим, и даље радио на својим списатељским пословима, од којих су у то време још два остала у рукопису. То су *Славенски словар* од близу 4500 речи и *Велики српски травник*. Резао је поново и бакрописе (Свети Сава и Стефан Немања). После смрти митрополита Видака покренуо је парницу за наплату дугова из митрополитове оставштине. Живео је по манастирима, у Беочину, Гргетегу и Пакрацу, а у пролеће 1782. морао је принудно напустити Гргетег и прећи у Карловце синовцу Јакову Орфелину, који је већ чувени академски сликар. Игуман манастира Ремете Данило Марковић на захтев Орфелинов примио је у свој манастир старог и болесног писца, али већ 1783. митрополит Мојсије Путник послао је Орфелина у Беч за цензора српских књига Курцбекове штампарије и ту Орфелин остаје око годину дана, али већ увелико побољева и Курцбек се у једном писму митрополиту жали што му Орфелин, чијим је радом веома задовољан, није раније послат. Орфелинова болест на плућима у Бечу се погоршала, па ипак, он је правио планове за нове књиге. То су немачки и латински речник, па се Курцбекова идеја да изда немачко-српски и српско-немачки речник (остварена 1790. и 1791) доводи у везу са овим Орфелиновим плановима. Ту у Бечу Орфелин је издао 1783. две раније припремљене књиге, *Вечити календар* и домоводствени приручник *Искусни подрумар*. *Вечити календар* Орфелинов с правом је назван својеврсном енциклопедијом и обухватао је материјал из различитих области (географија, астрономија, метеорологија, физика, историја цркве и из Јулинца преузет одељак о српским владарима). И ту се, нарочито у физици, испољила Орфелинова просветитељска оријентација, па ће Доситејеви следбеници и "јозефинисти" преузети нека од Орфелинових усмерења у *Вечитом календару* и састављати, као Емануило Јанковић или Атанасије Стојковић, просветитељски интониране приручнике физике. У *Вечитом календару* Орфелин је дао и свој последњи бакрорез – "Стварање света". У то време, он је код Курцбека приредио и штампао још једну књигу – Левшинов руски катихизис. Али, здравље га више није служило. Исте године он се из Беча вратио у Нови Сад и епископ Јосиф Јовановић Шакабента дао му је смештај у једној салашкој згради владичиног мајура Сајлова. Тешко болесни песник узалуд је преклињао у писмима братију манастира Ремете да му пошаљу тамо међу његовим стварима заосталу тацну за писаћи прибор и стоно звонце, како би могао дозвати неког од суседа кад му се јави крволиптање. Последње писмо Захарија Орфелин писао је у Беч бакрописцу Јакобу Шмуцеру. Умро је 19. јануара 1885. године на владичанском мајуру, а сахрањен је на Јовановском гробљу у Новом Саду. Орфелинов вршњак, песник и историчар Јован Рајић забележио је том приликом у манастиру Ковиљу следеће потресне речи: "умре љубезни брат мој Захарија Орфелин в Новом Саде, в епископском мајуре пребједно", а Доситеј Обрадовић је закључио: "Захарија Орфелина име неће међу родом нашим заборавити се". Лукијан Мушицки касније је написао поводом смрти Орфелина и Соларића да им "бијаху при смрти другови плачни: беда, туга и глад".

За Орфелином је остало изузетно, обимно дело које још није у целости штампано. Био је песник, историчар, природњак, писац економских, лингвистичких и теолошких дела, задужио је српску културу као просветитељ, полемичар, као музичар, преводилац, штампар и коректор српских штампарија, оне у Венецији и оне у Бечу. Издавач, педагог, уредник првог српског часописа, архитект, лексикограф, уметник цртач и гравер, члан Бечке академије уметности, Орфелин је једна од најпотпуније и најсвестраније остварених личности српске културе уопште. Његова најважнија књига, уједно и најлепша српска књига његовог столећа, монографија о Петру Великом, дуго је остала анонимна за највећи број њених читалаца и тек је Д. Руварац у *Јавору* 1887. године коначно указао на Орфелиново ауторство. Орфелин још нема сабрана дела, а споменик тешко да ће икада добити јер он, који је целог живота сликао портрете других и моћнијих, није израдио сопствени и његов лик није сачуван за потомство.

Важнија литература:

Д. Руварац, *Захарија Орфелин,* животописно-књижевна црта, *Споменик СКА*, Београд 1891, X. – Д. Руварац, Које писац књиге "*Житије и славнија дјела государја императора Петра Великаго*.... ?" Гласник СУД, Београд 1891, књ. 72. – П. Поповић, *О изворима "Славено-сербског Магазина"*, Просветни Гласник, 1912, бр. 3. – М. Костић, *Непозната дела Захарија Орфелина, Прилози за књижевност,* Београд 1921,1. – Ј. Скерлић, *Захарија Орфелин (Српска књижевност у XVIII веку,* Београд 1923). – Т. Остојић, *Захарија Орфелин,* Београд 1923. К. Георгијевић, *Два непозната списа Захарија Орфелина, Историски гласник*, Београд 1950, 1-2. – К. Георгијевић, *Књижевне студије и огледи*, Нови Сад 1952. – Д. Медаковић, *Илустровано издање Орфелинове историје Петра Великог, Историски часопис САНУ,* Београд 1954, IV. – Ст. Јосифовић, *Орфелиново житије Петра Великог, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1954, II. – А. Ивић, *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима*, Београд 1956 (*Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ,* књ. XV). – Смиља Мишић, *Орфелинов поздрав Мојсеју* Путнику, Нови Сад 1959. – М. Пантић, *Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије*, *Прилози за књижевност*, Београд 1960, књ. 26, св. 3-4. – Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века,* Београд 1964. – М. Павић, *Од барока* до *класицизма,* Београд 1966. и 1973; у истом делу: Б. Џонсон, *Неки видови песништва Захарије Орфелина.* – Д. Медаковић, *Захарија Орфелин* (у књизи *Српски сликари,* Нови Сад 1968). – Ј. Деретић, *Славено-сербски магазин* у књизи *Доситеј и његово доба*, Београд 1969. – М. Павић, *Орфелин и Пушкин,* Зборник за *славистику МС,* Нови Сад 1970, I. – Захарија Орфелин, *Петар Велики,* Београд 1970, I-II, са поговорима Р. Михаиловић и М. Павића. – М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970. – Захарија Орфелин, *Представка Марији Терезији,* Нови Сад 1972, у редакцији С. Костића – С. Паланчанин, Л. Чурчић, И. Веселинов, *Орфелиново Житије Петра Великог* 1772-1972 (са хронологијом живота и рада Орфелиновог од С. Паланчанина), Нови Сад 1972. – С. Костић, *Орфелин и терезијанске реформе, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад 1973, XXI/2. – М. Бошков, *Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства*, *Зборник за*

славистику Матице српске, Нови Сад 1974, стр. 9-79. – Л. Чурчић, *Прва варијанта Орфелиновог Вечитог календара*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1974, XXII/2. – М. Бошков, *Из плана за другу свеску Орфелиног Магазина*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 1975, XVIII/1. – Л. Чурчић, *Закарија Орфелин и српска књига*, Библиотекар, 1976, бр. 3-4, стр. 393-428. – Д. Давидов, *Животни пут Захарије Орфелина*, у књизи Српска *графика XVIII* века, Нови Сад 1978. – М Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979. Р. Михаиловић, *Орфелинов поздрав Мојсеју Путник*у (цртеж Бачке епархије), *Зборник Музеја примењених уметности*, Београд 1977-1979, св. 21-22. – Р. Михаиловић, *Захарија Орфелин*, *Поздрав Мојсеју Путнику* (тематика лавиринта I), *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1979,15. – Р. Михаиловић, *Захарија Орфелин*, *Поздрав Мојсеју Путнику* (тематика лавиринта 11), *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1980, 16. – Дејан Медаковић, *Српска уметност* у *XVIII веку*, Београд 1980. – Р. Михаиловић, *Захарија Орфелин*, *Поздрав Мојсеју Путнику* – Портрет Мојсеја Путника, бачког епископа, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1982, бр. 18, стр. 71-101. – М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 237-253. – Захарија Орфелин, *Песме*, Нови Сад 1983 (приредио Л. Чурчић).

КРАЈ

Историја српске књижевности

Милорад Павић

Класицизам

Белешка о овом издању

За основу овог издања узет је текст из дела: Милорад Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, одељак посвећен класицизму у српској књижевности, стр. 255–408. Из књиге: Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, писац је преузео одељак о просветитељству (стр. 74–119), одељак посвећен рецепцији европских књижевности у српском друштву овог раздобља (стр. 61–73) као и поглавље *Антички узори* (стр. 43–52). Тако се у овом издању добија целовитија слика о

европском контексту српске књижевности класицизма, као и о идејним струјањима у време просветитељства. Текст је допуњаван.

М. П.

Садржај

Књижевне прилике у време просветитељства

Успон српског грађанства

"Камен је још 1769. године бачен у море!" Тим, помало необичним речима означавано је седамдесетих година XVIII века међу Србима под Аустријом једно неодређено, али све присутније осећање да је поменуте године почела нова етапа у историји српског народа. Година 1769. била је година једног бурног сабора на којем је српски грађански сталеж тражио своја права од црквених власти и уједно година почетака далекосежних друштвених реформи у аустријској монархији. То ново раздобље српске историје отварало је, у ствари, и једну нову страницу у историји српске књижевности.

Током једног немирног столећа (од средине XVIII до средине XIX века), колико углавном обухватају књижевна збивања која ће овде бити предмет пажње, српски народ је живео раздељен границама између моћних и међу собом непријатељски постављених сила; између аустријске и турске империје, а потом је у два крвава устанка (1804–1813. и 1815) обновио део своје некадашње државе. Тако су средишта његовог културног, просветног и књижевног живота била у том раздобљу (као и у претходној, барокној епоси) расута наједном простору неколико пута већем од територије на којој су Срби тада живели. Тај простор је на северу допирао до Саксоније и Лајпцига, где Доситеј Обрадовић довршава и штампа своје књиге, на западу до Венеције са ћирилском штампаријом Димитрија Теодосија и Трста, где се на граници два века формира јако књижевно средиште под меценатством српских трговаца који се у Трсту настањују из пословних разлога, оснивајући тамо трговачку колонију и српску црквену општину. По мишљењу савременика, најудаљенија тачка на западу је Падова, где су се 1803. године, уочи избијања српске револуције, састали на "тајној вечери" Доситеј и Атанасије Стојковић, "на крајњем иза свију жилишта славенских Западу" – како је забележио песник Павле Соларић, код кога је овај састанак био одржан. На истоку, такве граничне тачке су Москва, Петроград и Украјина, где настају мемоари Симеона Пишчевића, Шклов, где борави Доситеј, или Харков, где службују Атанасије Стојковић и Глигорије Трлајић, док је на југозападу овај простор омеђен књижевним стварањем у Далмацији, где по православним манастирима настају књижевна дела, као што су Доситејеви првенци или мемоари Герасима Зелића. Сремски Карловци, Нови Сад, Рума, Вршац, Сомбор и Београд (после ослобођења 1806), затим Будим, Пешта и Беч чине језгро овог широког круга. Готово би се могло рећи да карта путовања једног од највећих духова епохе, Доситеја Обрадовића, обухвата тај простор на симболичан начин.

Та расутост има, у ствари, своје реалне узроке. Спадајући великим делом под власт бечког двора, српско грађанство, захваћено солидарношћу трећег сталежа који је пред француску револуцију повезао Европу, лако се кретало широм царства без потребе за посебним путним исправама. Штампарије ћирилских књига, које су у то време ницале свуда по Европи, привлачиле су српске писце, и они су се, делећи често судбину мецена трговаца и њихове деце – својих питомаца, за њима селили од Пожуна до Трста и од Темишвара до Лајпцига. Слично је било и на територији

под турском управом, на којој се могло са једном истом путном исправом кренути од Београда, па стићи на Атос, Крф, у Малу Азију или у Палестину.

Тако је печат овом раздобљу српске културне и књижевне историје дао нагли успон српског грађанског сталежа, који се лако интегрише у средњу класу широм Европе током друге половине XVIII века. Даље догађаје обележиће почетак терезијанско-јозефинских реформи, везан за период сувладарства Марије Терезије и Јосифа II почев од 1770. године и потом револуције на граници два века.

За разлику од барокног доба, које је протекло у знаку неоспорне превласти српског свештенства и малобројне племићке класе, књижевност просвећености и у српској средини развијала се у знаку успона грађанског сталежа, који се после сеоба (1690, 1737, 1752) на подручју Подунавља брзо и лако сналазио. "Тај елеменат – писао је Скерлић о сеоби из 1690 – спојив се са раније насељеним Србима, који су увелико и одавна били ушли у занате и у трговине, асимилујући једноверне Грке и Цинцаре, створио је ону солидну грађанску класу српску која је за неких сто и педесет година предњачила целој нацији. Ти српски трговци и занатлије убрзо су показали способност за културну и техничку утакмицу са другим народима". Доиста, после 1769. године нарочито, српско грађанство је у незадрживом успону. Доста Срба у то време стиче крупне капитале и купује пусте у јужној Угарској и племићке титуле у Бечу, као Стратимировићи, Текелије, Заке, Јагодићи, Риђички, Наке, Сервицки и други.

Два важна подстицаја довела су до оваквог успона српског средњег сталежа у Аустрији током друге половине XVIII века. Први је специфичан, везан за посебне судбине на једном терену подељеном границама између ислама и хришћанства, а други је интернационалне природе.

Трговина између Истока и Запада, између Турске и Аустрије, била је добрим делом у том раздобљу у рукама српских, цинцарских, румунских и грчких трговаца, који су држали везу међу собом с обе стране аустро-турске границе на огромном подручју између јадранске обале и Бесарабије, повезани често и масонским ложама. Према XIII члану Пожаревачког уговора о миру између Аустрије и Турске (1718) трговцима је гарантовано да ће "моћи несметано трговати у обе царевине". С друге стране, општи успон трећег сталежа који је 1789. довео до француске револуције и конституисања новог типа грађанске државе с "друштвеним уговором" и са новим идејама о равноправности и толеранцији, захватио је и српско друштво, које је већ током друге половине века било прожето модерним, рационалистичким идејама просветитељства. Тако је успон српског грађанства део општег успона трећег сталежа у Европи крајем XVIII века. Овакав нагли успон трговине и грађанске класе одразио се и у књижевности и није случајно што се 1816. код Срба осећа потреба и за освртом на историјат и економски аспект трговачких кретања у то време и раније, па Димитрије Исајловић издаје *Историју трговине* (Будим 1816).

Успон грађанства и размах просветитељских идеја код Срба био је подржан и оснажен у почетку и реформама у аустријској монархији, које су цркву одвојиле од државе, а школство и законодавство од цркве, тако даје мешање клера у живот српског грађанства било сведено на много мању меру него раније. Грађанство је ту прилику искористило у првом реду економски, али је убрзо дошло до диференцирања интереса између аустријске државе и њених српских поданика.

Реформе јавног, просветног, црквеног и политичког живота у аустријској монархији после 1770. имале су циљ да учврсте централну власт бечког двора и да путем просвећеног апсолутизма наметну свим поданицима империје, без обзира на веру и народност, исте школске, црквене и грађанске обавезе, што се у пракси сасвим неједнако одразило на поданике различитих подручја, различитих народности и вероисповести. Терезијанско-јозефинским реформама међу Србима захваћени су били црквени живот, којем су наметнути нови календар, укидање неких манастира и реформа монашких правила; затим школство, које је из руку православне цркве и руских учитеља преузела једна католичка држава намећући немачку културну оријентацију и, најзад, штампарство, које је из иностранства, где су (углавном у Русији) дотле штампане ћирилске књиге за потребе српских школа и читалаца, пренето у Беч са монополисаним повластицама, што је била не само политичка него и економска мера. У суштини, крајем XVIII века одигравао се на Балкану један сложен процес у којем се руско царство борило за право протектората над балканским православљем, а с друге стране, Аустрија је то исто тражила за балканске католике, тежећи да православни живаљ поунијати и однароди. Тако су Терезијанско-јозефинске реформе често схватане (а делом су тако и биле планиране) као насртај на права српског народа у монархији. Све то није прошло без отпора код српског живља у Аустрији, што показују и народне буне које су избиле 1778. године у Новом Саду и Вршцу против бечких реформи. Спровођење неких од реформи морало је бити одложено или прекинуто због рата против Турске 1787, а затим су крајем века наступили бурни догађаји замрачујући мирни период реформи, који је остао у сећању народа па и српских писаца везан за владавину Јосифа II (1780–1790).

Године 1787. народ у Србији под турском влашћу силно се бунио. Године 1788. Турци су сасекли 65 најугледнијих Срба, и српски се народ укључио на страни Аустрије у аустро-турски рат формирајући на граници између две империје (која је ишла од Далмације до Хотина) добровољачке одреде ("Freicorps") под командом Михаљевића на Дрини и Коче Анђелковића у источној Србији. Године 1788. педесет хиљада људи пребегло је из Србије са турске на аустријску територију прегазивши Саву и Дунав. Када је 1789. године у Француској пала Бастиља, а аустријске трупе потпомогнуте српским устаницима преузеле од Турака Београд, српски живаљ у монархији се понадао даје то онај прави тренутак слободе који је толико очекиван. У таквом часу је Јован Рајић прослављао Јосифа II, а Доситеј певао у години избијања француске револуције и ослобођења своје отаџбине:

О век златни! О мила времена,
О весеља и слатке радости!

Сербија је наша избављена,
Блага жеља од наше младости!

Убрзо се, међутим, ово одушевљење показало неоснованим. Године 1791, после смрти просвећеног владара Јосифа II, склопљен је мир у Свиштову између Турске и Аустрије без промене граница, при чему се није водило рачуна о интересима Срба који су били препуштени турској одмазди, а Београд је враћен Порти. То је психолошки припремило српске масе да се окрену себи и сопственим снагама и српска револуција почела је да се рађа без ослонца на стране силе у време када су Европу захватали наполеоновски ратови.

* * *

Хиљаде српских пребеглица у Аустрију сада су се враћале натраг у Турску, огорчене на непријатељски пријем у једној хришћанској царевини, а Срби који су у монархији остали тражили су на Темишварском сабору 1790. године да могу сами учествовати у доношењу одлука аустријских власти које задиру у њихове животне интересе. Године 1797. у Београду је погубљен Рига од Фере (Константин Ригас Велестинлис), грчки револуционар којег су као проповедника идеја француске револуције аустријске власти изручиле Турцима, знајући да ће његова судбина тиме бити окончана. У то време неке од најистакнутијих личности српских у делу Србије под турском управом, као Илија Бирчанин и кнез Алекса Ненадовић (који је и сам узео учешћа у несрећном аустро-турском рату), покушавају да успоставе везу са Грчком и "Хетеријом" организацијом за свегрчко ослобођење. Пред избијање српског устанка 1804. Бирчанин и Ненадовић планирају посету Атосу и Серафим Хиландарац пише из ваљевске нахије својој хиландарској братији писмо у вези с тиме, тражећи да хитно пошаљу позив овој двојици потребан да би се могао посетити српски манастир Хиландар на грчкој Светој гори који је, опет, како се касније испоставило, био у вези са грчким устаницима. До тог путовања није дошло, јер је новом турском одмаздом, сечом српских кнезова 1804. године (међу њима су погубљени и Бирчанин и Ненадовић), убрзан устанак под Карађорђем Петровићем који је 1806. довео до ослобођења Београда и дела Србије на територији ондашњег турског пашалука. Учесници у српској револуцији од 1804. били су непрекидно у ратовима с Турцима још од избијања аустријско-турског рата 1788–1791. и ту су се обучили ратној вештини. Између 1788. и 1815, за нешто више од четврт века Београд је преживљавао рат за ратом, најпре спољни са Аустријом, онда унутарње обрачуне међу самим Турцима, па српску револуцију 1804–1815. За то време био је неколико година под опсадом, његова варош, што у спољним што у унутрашњим ратовима, освајана је десетак пута, а много више пута бомбардована Његово становништво расељавањем и поновним насељавањем мењало се потпуно или већим делом четири до пет пута. Харање куге деведесетих година XVIII века поморило је у њему више народа но што су ратови уништили. Па ипак ту је током устаничких дана 1808. отворена Велика школа, зачетак универзитетске наставе у Србији и у њој су се већ на том почетку нашле две средишне личности бивше и будуће српске књижевности – Доситеј за катедром и млади Вук Караџић међу ученицима. Међутим, када је 1813. Наполеон разбијен у битки народа код Лајпцига

и први српски устанак угушен, српска револуција није била завршена. Напротив. После неуспеха устанка Карађорђе и остали устанички вођи су се склонили у Бесарабију, где њихова веза с Хетеријом и даље траје. У Србији у време одржавања Бечког конгреса (1814–1815) избија Хаџи-Продачова буна, а у време повратка Наполеоновог од сто дана (1815) под Милошем Обреновићем наставља се револуција, овога пута успешније. За разлику од Карађорђа кнез Милош не жели да се повеже са Хетеријом и избегава интернационализацију српске револуције. То доноси плодове на дипломатском и политичком пољу. Новембра 1815. године турске власти препустиле су Милошу Обреновићу уређење аутономне српске власти у Србији, онакве каква је била изграђена у нахијама, кнежинама и селима у време између 1791–1801. Он постепено, најпре војним па дипломатским средствима, нарочито после Наполеоновог пада и у време устанка у Грчкој 1821–1826, врши притисак на турске власти и изнуђује уступке. Ослобађа земљу најпре од турске војске, затим добија све већа и већа унутрашња права за Србију, да потом (до 1838) изгради аутономну српску државу под суверенитетом турског султана. Хатишерифом од 1830. Србија је стекла пуну унутрашњу самоуправу, хатишерифом од 1833. били су дефинитивно регулисани политички и економски односи између Срба и Турака, а у Београду сва управа прешла у руке српских власти. Међутим, сукоби између династије и ширих слојева народа, посебно грађанске класе, постајали су суштина односа у новој држави. Кроз њих се ишло ка изградњи темеља српске буржоаске државности, а консолидација сеоске трговачке буржоазије и њено прерастање у владајућу класу представљали су главни садржај ових кретања. Предаја земље сељацима чинила је суштину аграрне револуције у Србији тридесетих година века, али су правна несигурност личности и имања и трговина у рукама кнеза ометале ове процесе и уклањање Милоша Обреновића било је неминовно. Новим Уставом од 1838. власт је подељена између Совјета и кнеза, и Милош је напустио земљу преневши власт на сина Милана Обреновића. После смрти овога, дошао је Михаило Обреновић, који је и сам морао 1841. да емигрира.

Такви су били друштвени оквири српске књижевности у време када је захвата класицистички и предромантички стил.

Просветитељство

1. Извори просветитељства у српском друштву

Негде у другој половини XVIII века и у српском друштву као и у суседним срединама јавили су се први јасни знаци да је идеологија просветитељства почела да пушта корен. Српска књижевност прикључивала се тим процесом једној веома дубоко заснованој идеолошкој акцији која се ширила тадашњом Европом. Збир интелектуалних, рационалистичких покрета, који су се у Европи јавили у другој половини XVIII века, добио је у различитим срединама различите називе.

У Француској то је "Siucle de Lumiures" (век просвећености) што, као и у Немачкој (Aufklarung), означава "искорењивање свега тамног из људског живота"; у српској

литературι то је век "*здравого разума*" (*Доситеј*) или "*учени век*" (*Рајић*). Основне претпоставке Просветитељства засноване су на поверењу у здрави разум. Реформација, Хјум и Лок, дају покрету добро дефинисану философску основицу, а Енглез Адисон омогућава целом покрету популаризацију и ширење кроз свој часопис *Spectator*. У француској идеје прихватају Волтер и "Енциклопедисти" и просветитељство употпуњено њиховим доприносом у целини даје знатне резултате у неколико области. У домену политике оно превазилази апсолутизам, језуите у области религије, меркантилизам у домену економике и схоластику у домену школства и образовања.

У свом спису *Шта је просветитељство?* (*Was ist Aufklarung?*) Имануел Кант даје у то време овакав одговор: "Просветитељство је излазак човека из његове самоокривљујуће непунолетности. Непунолетност је немоћ да се служимо својим властитим разумом без вођства неког другог. Ово непунолетство је самоокривљено уколико је његов узрок у недостатку одлучности и одважности да се служимо својим разумом без вођства неког другог. Дакле, гесло Просветитељства је:Sapere aude! Имај одважности да се служиш својим властитим разумом..."

Другим речима, "непросвећен човек остаје непунолетан човек и, као такав, зависан, подложан туђем вођству, под туђим старатељством, неслободан. Узрок његовог непунолетства, зависности и неслободе не потиче из недостатка разума, већ из неодлучности и неодважности да се њим служи. Разум (или ум) су, штавише, неопходни предуслов за пунолетство и слободу човека. Ум мора бити наш вођ и највиши судија у свакој ствари. Да би то био, наша глава мора... бити очишћена од предрасуда а посебно од: praejudicium auctoritatis (предрасуде према ауторитету) и praejudicium praecipitantiae(предрасуде услед непромишљености). Начело просветитељства, према томе, почива у самосталности (аутономији) човека, у зрелости његовог разума и снази његових одлука (на основу разума)..." Борба против предрасуда, заблуда, незнања и неписмености, критички принцип, то су садржаји и методи просветитељске делатности; логичко мишљење у просветитељском смислу је систематско мишљење, а број постаје канон просветитељства. Оно прихвата становиште да се сваки ауторитет мора умно оправдати, оно ослобађа велику хуману енергију указивањем на бесконачну могућност усавршавања и напретка људског рода, јер је свакој јединци дат разум као заједничко (генеричко) својство. Деизам, рационално поимање религије и божанства, с једне, и атеистичка схватања, с друге стране, то је репертоар просветитељства на плану реформе религије која, постајући универзална, сведена на монистичку слику света, постаје толерантнија. У том смислу је карактеристично да и модерни истраживачи појма просветитељства не виде верске корене века просвећености само у једној цркви или у некој засебној секти, него "исто толико у католичкој и протестантској цркви, колико и у бројним сектама. Личности које шире те идеје су све у извесном смислу речи јеретици, било да припадају групама које се отцепљују од сопствене цркве, било да њих саме црква третира као неправоверне..." (Х. Р. Тревор-Ропер).

Овај програм просветитељства, овакви његови методи и циљеви, нису свуда у Европи подједнако остваривани, као што нису свуда наилазили на подједнако тле. Једно посебно место у историји просветитељства у ширем значењу речи имала је Швајцарска од тренутка Гибоновог насељавања у Лозани до појаве Жан-Жака Русоа, што захвата једно столеће.

Примљен из Француске, Aufklarung у Немачкој има носиоце у Лајбницу, Лесингу и другима, али губи своју атеистичку ноту коју су му дали Холбах и Ламетри, као и материјалистички и скептички дух волтеријанства и идеја енциклопедиста, па се претвара (нарочито у Аустрији под Јосифом II) у умерено деистички реформни покрет, са примесама идеја верске сношљивости и амбицијом да се оствари једно измирење човека с Богом путем разума.

У тој својој нешто ублаженој верзији просветитељство допире и до српских писаца, до Орфелина и Рајића у позној, последњој фази њиховог живота и рада, и они под тим утицајима дају просветитељски ретуш неким својим делима, а такође и до типичних представника века разума у српској литератури, као што су Пишчевић или Доситеј. Читав њихов просветитељски програм условљен је тако у суштини природом Терезијанско-јозефинских реформи јавног живота Срба у Аустрији после 1770. и испољавао се уједном сложеном процесу опредељивања за или против идеја диктираних са врха у једној вишенационалној империји која је путем просвећеног апсолутизма учвршћивала и централизовала своју власт.

Просвећени апсолутизам у аустријској монархији обично се дели на три фазе. Прва, терезијанска (1740–1780) у време сувладарства Марије Терезије и Јосифа II обележена је реформама цркве и школства; друга, јозефинска (1780–1790) представља спољашњи врхунац читавог просвећеног апсолутизма у Аустрији и по њој овај покрет носи име јозефинизам, док је трећа фаза (да позно просветитељство не узимамо у обзир) везана за реформе под Францом II (после 1792). Као што је познато, за онај део српског народа који се налазио на територији аустријске империје најважније су биле Терезијанско-јозефинске реформе из прве фазе, нарочито оне које су везане за деценију између 1769–1779, када је Илирска дворска депутација у Бечу уз мање или више принудно учешће сабора и синода Српске православне цркве (а она је представљала српски народ пред монархијом), бројним реформама формулисаним и спроведеним кроз два регуламента из 1770. и 1777. "створила сталан систем за управљање народно-црквеним животом Срба, који је у Деклараторији 1779. модификован и конзисторијалним системом од 1782. допуњен, задржао пуну важност – без икаквих промена за Јосифа II – све до Краљевског рескрипта 1868. године". Те реформе, које су улазиле у општи период терезијанских реформи целокупног државног живота у Аустрији (1770–1780) биле су и међу Србима извођене притиском одозго, државном иницијативом и егзекутивом, против воље народа и клера, преко за то опуномоћеног председника Илирске дворске депутације у Бечу, грофа Колера. Оне су обухватиле смањење броја српских манастира у монархији и, у ствари, целокупна реформа монашког живота у Аустрији почела је под Маријом Терезијом укидањем 11 мањих и 3 већа српска манастира, да се тек под Јосифом II прошири на укидање 738 католичких

самостана. Слично је и са уклањањем великог броја празника из српског календара. Укинуто је 56 празника од којих 28 руских и већи број српских, тако да је од српских светитеља остао у календару само св. Сава. У оквиру Фелбигерове реформе основних школа у монархији 1774. и српске основне школе биле су изузете из руку цркве. Марија Терезија је овом реформом спровела свестрану државну реорганизацију српских основних школа и српске штампе, основавши у Бечу 1770. српску штампарију с монополском повластицом на 20 година, завела обавезно похађање школе за женску децу, образовала помоћу државних стипендија школске надзорнике, а ови учитељски кадар, обезбедила штампање школских приручника за све српске школе, учитеље и ученике, регулисала издржавање школа и подизање српске гимназије и богословије у Новом Саду. Аустријским школским законом од 1774 (прерађеним 1776. у школски устав за Србе, а 1777. у Ratio educationis за Хрвате и Мађаре) све школе су у Аустрији постале подржављене установе". То је све имало последица и по увоз књиге из Русије, и по наставу у српским школама. "По § 13 школског устава за Србе – пише један познавалац ових прилика – странци нису могли бити учитељи, а по § 32 могли су се употребљавати само од државних власти прописани и од цензуре одобрени уџбеници. Тиме су Руси учитељи и руске школске књиге из српских школа искључени и српске школе дерусификоване" (М. Костић). Аустријске власти нису пропустиле да ове опсежне реформе пропагирају код Срба. У српској средини деловала је једна обилата јозефинистичка преводна књижевност, која је имала циљ да популарише идеје просвећеног апсолутизма. У Бечу 1773. излази књига преведена с немачког *Јосиф втори, император римски*, која популарише личност аустријског владара, 1788. преводи се и објављује у Бечу државни *Општи закон на преступљенија и наказанија* који треба да пропагира хуманост и напредност царског правосуђа, 1794. преводи се апокрифна *Кесара Јосифа молитвена књига* (друго издање у Будиму 1799), у којој се образлаже царева црквена политика и патент о верској сношљивости, а у једној од "најзначајнијих књига јозефинистичке литературе"*Was ist der Papst*? (*Шта је Папа?*) од Ј. В. Ајбла, коју је 1784. превео српски сатиричар Михаило Максимовић, води се јасна и отворена борба против примата католичке цркве.

Све ове реформе у српском друштву су углавном везиване за личност и име Јосифа II због тога што су се у време његове самосталне владавине (1780–1790) показали њихови резултати, што је патент о верској толеранцији за који су Срби били посебно заинтересовани издат под његовом владом (1781), што је у то време укинут језуитски ред и у Аустрији и што је бечки двор учинио велике напоре да реформе популаризује преко личности Јосифа II ослободиоца Београда (1789). "Као и у целој Аустрији – писао је Скерлић – тако се и српско друштво поделило на два дела: на једне, који су одобравали његове рационалистичке идеје и антиклерикалне реформе, и на друге који су били против њих. Српска јерархија, ма колико да је могла бити задовољна антикатоличком политиком царевом и проглашавањем верске равноправности у монархији, ипак је са зебњом гледала на реформе које је цар покушавао да доследно изведе и у православној цркви... Сва та црквена политика и ти покушаји реформе у православној цркви, против којихјејерархијаустајала,налазилисупристалицакодграђанства које је скоро сто

година водило борбу против теократских склоности и самовоље свештенства, и код образованих и школованих људи, који су већ били ушли у идеје века..."

Групи"јозефиниста", "националиста" (термин је увео Орфелин), "фрајмаора" и како се све нису називали слободоумни духови у српском друштву оног времена, припадали су и писци.

У овом раздобљу многи српски писци припадају организацијама слободних зидара (Стратимировић), а о питању је ли Доситеј био масон постоји читава мала стручна литература која се налази стално у неприлици, јер на Доситејевим књигама стоје амблеми слободних зидара, док он сам у тим истим књигама масонерију излаже критици.

Декларативно су се за Терезијанско-јозефинске реформе опредељивали, помињући и хвалећи у својим стиховима или другим списима Јосифа II, многи српски аутори осамдесетих година XVIII века. Доситеј је поздрављао доба просвећеног владара Јосифа II као златни век у којем влада Минерва, хвалећи егзалтирано у стиховима његово време "златно и весело", време "евангелске свободе", и толеранције. Та похвала била је штампана у почетку Доситејевог писма Харалампију (1783), које је посебно отиснуто и било ширено као летак и програм његовог просветитељског рада. Везилић је за Доситејем у својој књизи *Краткое сочињеније о приватних и публичних делах* (Беч 1785, 1792) дао хвалећи праведну владу Јосифа II *Оду о шчастији нињешњаго века* (*Оду срећи садашњег столећа*). У њој песник пева како на престолу види богињу правде Темиду:

Шчастљив век начал! шчастљива времена!
Паче чајанија многим сут дивна!
Ибо Темис сама на земљу приде,
На престол седе...

За овим стиховима следили су и други знаци оданости просвећеном владару. Године 1787. Емануило Јанковић посвећује свој превод Голдонијевих *Терговаца* Јосифу II, а помињу га или прослављају његову владу стари Јован Рајић у спеву *Бој змаја са орлови* (Беч 1789) и Атанасије Стојковић који у *Оди о будуштем заведенији наук философических в Карловце Сремстем...* (Будим 1800) прослављa"тајанствени ход нове Државе" алудирајући на наслеђене јозефинистичке идеје просвећеног апсолутизма.

Ако се, међутим, боље загледа под ове спољне знаке декларативног опредељивања за Јосифа II, а они су служили као заштитни знак за једну групу истомишљеника у српском друштву, видеће се да су корени просветитељства код Срба дубљи, да вуку порекло бар из два различита извора и да се њихови први јасни знаци морају везати за време владавине Марије Терезије, а не за име Јосифа II. Могло би се рећи да су идеје века разума у српску средину продирале на два начина, а историјски у два различита тренутка. Оне су долазиле са Запада и са Истока, а утицаји су се делили на оне новијег датума, док су други били наслеђени из претходне, барокне епохе.

Важан извор идеја просветитељства и за Србе било је оновремено протестантско више школство у Немачкој и средњој Европи. Како је недавно утврђено, број ученика из Србије који су током XVIII и XIX века похађали протестантску вишу наставу у Словачкој прелазио је 2000 полазника и они су у братиславској академији, гимназији и лицеју, у Модранском полулицеју, Трнавској гимназији, Кежмарском лицеју, Прешовском лицеју-академији, Левочком лицеју и Кошичкој академији, били укључивани непосредно у оновремене токове битне за идејна кретања у Европи; најпре у просветитељство, а потом у XIX веку у покрет словенске узајамности Јана Колара и Људевита Штура.

Међу ученицима протестантских виших школа у Словачкој наћи ће се личности које ће касније највише задужити српско просветитељство, као Доситеј Обрадовић, Секереш, Миријевски, Мушкатировић, Стојковић и други. На свим тим лицејима у XVIII веку долазио је до израза борбени дух протестантизма против католичког апсолутизма, са позивом на *народну увереност* насупрот чистој апсолутистичкој суверености. Чак су и непријатељи просвећености истицали даје "протестантизам уместо божанског ауторитета поставио приватни суд појединца и потврдио "суверенитет индивидуалног разума" или "слободу савести"... Јер и Реформација је хтела да сваки појединачни хришћанин суди о питањима вере, као што је Револуција упутила сваког појединца да расуђује о политичким питањима..." Ако се уз то има у виду често подвлачена поставка да је веза између Реформације и Просвећености манифестована у чињеници да је просветитељство "ћерка Реформације", даје просветитељство духовни претеча револуције, и даје Реформација религиозни, а револуција политички атеизам, – онда је јасно да су српски питомци протестантских училишта широм Европе улазили преко њих право у срж нове, просветитељске идеологије.

Тако су евангелички лицеји у средњој Европи и српско просветитељство повезани и узајамно условљени на оној истој линији коју модерни историчари културе истичу када је реч о другим срединама и литературама XVIII века; без протестантске реформе не би било ни индустријске и интелектуалне револуције у Европи, па ни просветитељства. Уосталом, и у самој аустријској монархији просветитељске акције апсолутистичког режима Јосифа II водили су такозвани "реформни католици", склони верској сношљивости и решени да интересе државе не потчине интернационали католицизма.

Таквом протестантском утицају (наслеђеном, уосталом, још из барокних времена) нису измакли ни српски писци просветитељи, правници, философи, природњаци, педагози, српска интелигенција оног времена уопште. "Не треба заборавити – писао је Скерлић – да је Доситеј Обрадовић формирао свој дух у протестантској Саксонској; да је, као и протестантски писци, величао "чисту евангелску и апостолску истину", да се од својих противника морао да брани због "лутерства" и да је једно од првих његових дела *Слово поучително господина Георгија Јоакима Цоликофера при Реформатов обитеству немецкога предикатора, с немецког језика преведено* (Лајпциг 1784). Целикофера (1730–1788) он је не само преводио но је тај протестантски писац знатно утицао и на развој његових педагошких идеја.

Михаило Максимовић у свом *Малом буквару за велику децу* (Беч, 1792), код речи *Лутер* вели: "Кажу да је од Лутерове реформе много зло произишло. Ја то не верујем, ибо от људи његовог чина ништа друго кромје само добро произити може". Кад је 1794. Стефан Новаковић у "Славеносербскија ведомости" објављивао да ће издати *Свето писмо* на народном језику, позивао се на сличне протестантске покушаје у XVI веку. Известан протестантски дух или, боље речи, протестантска инспирација и аргументација, очевидни су у оба дела Јована Мушкатировића, као што су несумњиви трагови протестантизма код извесних наших писаца XVIII века..."

Када је реч о утицајима са Запада, не треба, с друге стране, заборавити да је и суседна и исто језичка хрватска књижевност била подложна зрачењима просветитељске идеологије и да су утицаји те врсте могли допирати и допирали су у српску књижевност и с те стране.

Матија Антун Релковић (1732–1798), представник просветитељске и напредне утопијске мисли Европе XVIII века, који се у Немачкој упознао са списима за оно време модерних француских мислилаца и поред осталих дела издао најпре у Дрездену 1762, па потом у проширеном облику у Осијеку 1779. своје најважније дело *Сатир илити дивји човик*, имао је успеха и код српских читалаца. Језик Сатира, "дивјег човека" (који је недавно у литератури упоређен са Русоовим "природним човеком") утицао је на Доситеја да почне писати на народном језику, а сама књига утицала је и на српског песника с краја XVIII века, Стевана Зурковића. Један православни учитељ из Осијека, где је друго издање *Сатира* угледало свет, Стефан Рајић, прештампао је црквеном ћирилицом Релковићев спев и објавио га у Бечу 1793. године. Књига је имала добру прођу и ново издање ћирилицом јавило се 1807. године у Будиму.

У књизи је од посебног интереса стихована критика назадних и примитивних обичаја у Славонији и шире. Та оријентација, добро позната и српској пред-просвећености (Венцловић), код Релковића се приписује утицају просветитељске "Критике многих преживелих народних обичаја, предрасуда и сујеверја, која је са Жан Жак Русоом и Морелијем долазила чак и до закључака Да је савршенство и слобода човекова друштва остала за леђима човечанства у првобитној заједници и природном стању човековом које није знало за приватну својину..." Просветитељи XVIII века критикујући и описујући застареле народне обичаје имали су и своје погледе на то какве обичаје би требало народима дати, и тако је настао низ дела критичке етнологије и низ утопија које сугеришу другу страну исте медаље, реформисано, просвећено друштво. Стотине утопијских путописа, расправа, романа, приповедака и драма из пера Волтера, Русоа, Маривоа, Монтескијеа, Превоа, Мармонтела, Лесажа, Перниja и других чине оквире у које се може сместити и критика народних обичаја код Релковића. Управо овоме таласу уједно просветитељске етнолошке критике и реформистичке утопије припада и дело *Сатир илити дивји човик*. Релковићево повезивање неких народних обичаја са паганским и са обичајима древних примитивних племена (Моабита) показује, на пример, "пут историјске и упоредне етнологије, тражећи да историјски и критички

разазна с једне стране, етногенезу и даље преношење једног народног обичаја, и, с друге стране, је ли који обичај стварно самоникао и својствен једној етничкој групи, мешавини или целини..." (Душан Недељковић). У овим идејама Релковићевим унетим у друго издање *Сатира* није тешко препознати оне исте идеје које су независно од њега као Орфелин (1778) или, по свој прилици, знајући за његову књигу као Везилић и Мушкатировић, ширили и српски писци-просветитељи. С друге стране, – пише Д. Недељковић – Релковић показује блискост Доситејевим ставовима. Нарочито у случају Релковићевог указивања на "комун" као "крајњу мету остварења људскога друштва, живота и среће, а према представама свога времена и места у патријархалном и просвећено-апсолутистичком облику задружности и задруге, у којем као домаћин у породичној задрузи тако и краљ, Марија Терезија или Јосиф II у државној, треба да обезбеди једнакост, благостање, слободу и срећу за све и сваког..."

Поред овог "прозападног" утицаја протестантизма и утицаја из хрватске књижевности, долазио је један подстицај српском просветитељству који је био везан са Русијом.

Мада је читав програм Терезијанско-јозефинских реформи (1769–1778) са израженим германизаторским амбицијама имао циљ да српску духовно-просветну оријентацију одврати од руског утицаја, видног до тада у српском школству, књижарству и литератури, руски утицај није изостао ни у овој фази очигледног и јасно одозго усмераваног окретања српског друштва Западу. Једноставно, у основама српске просвећености нису лежале само идеје века разума примљене са Запада, него и наслеђене рационалистичке оријентације српске барокне предпросвећености с почетка XVIII века, која је била у тесној вези са руском просвећеношћу епохе Петра Великог. Без те рационалистичке компоненте, наслеђене из барокних времена, просветитељство српских писаца тешко је схватити и тачно дефинисати.

Јер у првој половини века у српској књижевности већ су биле формулисане и у делима истакнутих писаца брањене и пропагиране идеје једног програма који би се могао назвати предпросветитељским. Писци као Венцловић, Дионисије Новаковић и други, конциповали су и у пракси спроводили низ реформи књижевног и културног живота уопште. Потреба просвећивања најширих слојева за њих је био императив времена и у служби те идеје они су захтевали реформу азбуке, књижевног језика, подвргавали критици ружне и нездраве обичаје као што су просјачење, нерад, деформисани погребни обичаји, прекомерни постови и непотребна кињења тела, спровели једну критику празноверица, али и монаштва, незнања и назадњаштва у српском друштву па и цркви. Само образован и школован члан тог друштва у стању је да се равноправно понесе са противницима у једној туђој и иноверној држави – сматрају просвећени духови ове епохе. Најзад, борба за већу улогу и права жене у породици и српском друштву, која ће дати печат следећој епоси, већ у овим предпросветитељским временима добиће своје прве заговорнике у списима Венцловића и Данила Петровића Његоша.

Српски писци већ у овој пред-просветитељској фази долазе у додир с "лутеранством" и потпадају под протестантске утицаје посредством руско-украјинских теолога петровске епохе. "Уопште, тај протестантски утицај приметан је код православних, и руских и српских писаца XVIII века. Теофан Прокопович чувени руски црквени писац и говорник на крају XVII и на почетку XVIII века, архиепископ новгородски и ректор Духовне академије у Кијеву, реорганизатор руске цркве у време Петра Великог, у своја дела уносио је известан протестантски елеменат, и његов противник, ортодоксни богослов Стеван Јаворски јавно га је оптуживао као лутерана. Тај исти Теофан Прокопович јако је утицао на наше писце XVIII века..." (Ј. Скерлић).

Треба подсетити на чињеницу да је руска и српска просвећеност и пред-просвећеност или (како се у руској савременој терминологији такође срета) рана просвећеност, била у реципрочној вези. Утицај који је почетком XVIII века извршио Теофан Прокопович на српску културу и рађање просветитељских идеја барокног рационализма, вратио је у другој половини XVIII века српски писац и просветитељ Теодор Јанковић Миријевски реформисањем руског школства на просветитељским основама. Под утицајем Прокоповича, дакле, нашли су се још у првој половини XVIII века главни представници барокног рационализма Гаврил Стефановић Венцловић, Захарија Орфелин (обојица су га преводили) и Јован Рајић, који је из Русије донео дела Прокоповича у препису. Тако ће, носећи идеје српске и руске предпросвећености које су се додирнуле већ у време Петра Великог са протестантизмом, неки од ових српских барокних писаца, они који то буду доживели, као Орфелин и Рајић, са новом снагом и старим уверењем упловити у другој половини века у воде европског просветитељства, као претходница осталим просветитељима у српској књижевности.

У њиховој свести мешало се сећање на *Духовни регуламент* из времена Петра Великог, као акт његових дубоких и далекосежних друштвених реформи, који је одјекивао и код Срба, са *Деклараторијама* Марије Терезије и *Толеранц-патентом* Јосифа II, протестантизам калвинистичког школства Европе са протестантизмом реформатора ране руске просвећености с почетка века. Тако су српски писци под двоструким импулсом: под утицајем идеја западноевропског просветитељства и наслеђујући један у српској књижевности већ у првој половини XVIII века присутан пред-просветитељски покрет, негде седамдесетих година XVIII столећа формулисали и сопствене рационалистичко-просветитељске ставове.

2. Просветитељске идеје српских писаца пре Доситеја

Један нов ред ствари овладао је и српским друштвом друге половине XVIII века. Очи ума (термин је Доситејев) сагледају свет око себе у једној новој перспективи и српски писци узимају активно учешће у том преображају и препороду. Нови однос према религији, критика монаштва (укидање манастира и измена монашких правила), критика црквеног календара (укидање великог броја празника и постова), критика назадњачких и примитивних обичаја (нпр. погребних), "критички принцип", довођење "здравог разума" у положај да буде судија и проценитељ

људских поступака и ауторитета, борба за увођење језика маса у књижевност и одвајање грађанске ћирилице од црквене, борба за верску сношљивост, за права и образовање жене у српском друштву и, најзад, један нови, секуларизовани морал, изведен из крила цркве, – то су неки од основних праваца у којима просвећеност делује у српској књижевности и друштву друге половине XVIII века.

Занимљиво је и важно да су просветитељске идеје у српској књижевности никле најпре код каснобарокних писаца, као што су били Орфелин или Јован Рајић. Они су под старост у време терезијанско-јозефинског просвећеног апсолутизма доживели ренесансу оних идеја пред-просветитељства раног XVIII века, које су поцрпли у младости читајући Теофана Прокоповича и друге представнике руске ране просвећености из времена Петра Великог. Они не само да чине прелаз између српског барокног рационализма и пред-просветитељства према аустријском Aufklarung-у у српској средини, него су и добро припремљени да прихвате у потпуности нове идеје века разума. Стари Рајић, који је пред смрт дао један просветитељски ретуш својој историји, пренео је и неке од суштинских идеја француске револуције и предромантичке књижевности. Он прихвата под утицајем Лока и Русоа "уговорну теорију" и пише да су разни облици државних уређења (монархија, република, и др.) проистекли "из волнаго и самовластнаго по природному праву происходјаштаго состојанија људеј". Орфелинова *Књига против папства*, његова позна дела, као *Магазин* (1768) или недавно откривена Представка Марији Терезији (око 1778) представљају прве сигурне знаке да је просветитељство присутно и у српској књижевности.

Још је први часопис код јужних Словена, *Славено-сербски магазин* (1768) испољио најраније знаке овакве оријентације. Пишући предговор једином броју свог часописа по угледу на једну руску публикацију те врсте, Орфелин је почео свој подухват похвалом веку разума – XVIII столећу. "Овај век, толико је мудрих мужева у Европи дао – пише ту Орфелин – да до њега сви остали једва да су толиким бројем били обдарени. Благо садашњем људском роду!" Тим речима као да је објављен век разума и у српској књижевности. Већ ту, у предговору *Магазина* Орфелин је истакао две ствари које касније неће бити заборављене у идеологији српског просветитељства. Прво, он је по угледу на друге народе, Немце, Французе, Холанђане, Италијане, Шпанце и Русе, препоручивао да се убудуће на *"собственом језику"*, (то јест оном, којим се говори) *пишу и штампају књиге*, уместо на латинском, како је у ученој Европи било дуго уобичајено. Друго, Орфелин је препоручивао ради "ползе ближњаго", ради "обште ползе" и општег просвећивања *популаризацију науке*. Он је тражио да се поред обимних и тешких књига пише што више "кратких колико (је) возможно и простих сочињенијах, что би свакому охотнику (љубитељу) књиге њихове имати и читајући не трудно разумевати возможно било..." У тим ставовима који теже ширењу и популарисању науке ван уског круга просвећених већ се може назрети онај Орфелин који ће као "педесттрогодишњи старац", како је сам писао 1778. године, поднети Марији Терезији своју *Представку*. Та *Представка* писана је на немачком језику одмах после буна које су уследиле у српском народу под аустријском влашћу због *Регуламента* којим је реформисан српски духовни и просветни живот у монархији.

У том обимном спису Орфелин је уза све одсуство дипломатског такта које је уочено и у пропратној примедби Угарске дворске канцеларије уз *Представку*, дао један идејни документ нове врсте, готово манифест просветитељства у српском друштву.

Орфелин се у својој представци већ у уводу сасвим јасно определио као "доброхотни и добронамерни националиста" (Nationalist), што је имало сасвим одређено значење у ондашњем српском друштву и стављало га на страну противника "сујевераца", на страну Терезијанско-јозефинских реформи и на страну оних који су тако иступали на сабору 1769. године.

Већ на првим страницама овог списа Орфелин показује свој "деизам" и свој "лутерански" став, своју амбицију да се у хришћанству схвате и одвоје од доцнијих наноса његово јеванђеоско језгро, првобитни и недирнути злоупотребама свештенства позив. "*Еванђелско сиромаштво*", "епископи првих векова хришћанства", сви ти позиви на првобитно непатворено стање цркве Христове, на "јеванђеоску скрушеност" и "битну јеванђеоску веру", одједном као да дају у својој једноставности противтежу "барокној" раскоши свештеничког живота. Као да се Орфелин ту окретао не само против сила којим је служио читавог свог песничког и списатељског живота, него и против једног "галантног" начина живота, за који је назирао да му се ближи крај:

Погледајте само – писао је Орфелин о вишем свештенству око 1778 – *како су накићени, погледајте како су разнолико накићене њихове слуге, како су накићени и скупоцени коњи и кола, њихове богате гозбе и сл. За све то су потребне силне паре и велики трошак, а ипак им првосвештеник Исус Христос ништа слично није дозволио ни обећао, нити код епископа првих векова хришћанства налазе пример за тако раскошан живот.*

И заиста, свети апостоли и њихови наследници током. многих векова нису се возили на тако дивним и позлаћеним кочијама у које је упрегнуто шест скупоцених и богато украшених коња. Они нису носили одела црвене боје која пристоје световњацима; они на богослужењима нису носили царске круне и сакосе, који су у давна времена били одећа правоверних царева; они нису шишали косу, браду и бркове, нити су употребљавали пудер за косу; они нису имали тако велике и сјајне палате... Они нису држали лакеје у разноликим ливрејама; они сами нису употребљавали нити су од других тражили да их ословљавају високим титулама или превасходством, пошто је сваки свештеник, према светом Амброзију, на овом свету већ но свом свештеничком достојанству најодличнији или најпревасходнији. Они нису ишли да гледају јавне представе или комедије и у друга весела друштва световних људи, нити су се у својим домовима забављали уз музиканте, игру, курвањске песме или песме певачица, још мање су трали карте или шах. Они нису узимали разноврсна фина јела и пића, нису имали тако богато стоно посуђе, нити су икада приређивали тако сјајне, готово кнежевске гозбе као што то готово све чине садашњи епископи, него су у еванђелском сиромаштву и скрушености били задовољни простим, једноставним јелима и простим, једноставним оделом.

Критика српског свештенства у Аустрији захвата већи део Орфелиновог текста. Пошто је на описани начин критиковао раскошан живот епископа, о паросима (§ III) он је напоменуо да онај који им даје земљу (то јест световни господар, а не црква) има право и да им одређује број. Ранији "већи број парохијских свештеника – према Орфелиновом мишљењу – заиста није био нужан због цркве, него због већих прихода епископа, и баш због тих безбожних прихода и ненаситости у новцу, они уопште нису гледали да ли је неко достојан таквог високог звања и да ли је подобан да поучава народ који треба да му буде поверен..." Када на места претпостављених долазе такви, онда није чудо што долази и до "куповања и продавања свештеничког звања". Орфелин оптужује епископе да продају, а неподобне да купују онај чин "који је у стварној власти не епископа него св. Духа, па се због тога не даје за новац, него бадава и то достојним" (§ V, *О симонији*). "Када су претпостављени тако неуки, како онда подручни могу постати бољи?" – узвикује Орфелин. Он оптужује српско свештенство да је од мењања епархија (које је такође било под ударом "Регуламента" Марије Терезије) начинило уносан посао.

Слично је Орфелин нападао друге облике експлоатације пастве које је свештенство развило у српској средини под влашћу Аустрије. Епископске визитације (обиласци) епархија били су по Орфелиновом мишљењу (а и према мишљењима изнетим на сабору 1769) предузимани веома често с циљем да се епископи обогате. "... они, наиме, – пише Орфелин – када им је потребан новац, или сами под изговором канонске визитације обилазе епархију, или шаљу егзархе... И како увек путују са великом пратњом, мноштво духовних и световних пратилаца пада на неко село као скакавци који све обрсте..." (§ XIV). Орфелин сматра даље, да је добро што је држава регулисала право наслеђивања свештеника и "што је намењена на корист целога народа оставина архиепископа и епископа, којом су се раније користили сами архиепископи". Овај проблем очигледно је био у вези и са дуговима представника српског клера, који су после смрти свештеника који их је начинио падали на терет читаве заједнице уз велике камате (§ XIV). Орфелин је, најзад, критиковао и поседе цркве. Док су свештеници средства за издржавање примали од цркве и од ње зависили, боље су јој служили, него откада им припадају световне привилегије и имања која добијају од државе. Зато је добро што је *Регуламентом* и ово ширење поседа ограничено (§ XV). Укратко – закључио је Орфелин – "епископи имају од привилегија далеко већу корист, а од *Регуламента* ограничење те користи", док народ који је, у ствари, сносио трошкове и жртве ратова и издејствовао привилегије, није био корисник тих привилегија до *Регуламента*. Свој напад на свештенство Орфелин је завршио страховитим поређењем у којем представнике српског клера у Аустрији назива готово волтеријанским речима "убицама тела и душе" (§ XVI, *Главни узрок негодовања*). Тај писац који је имао у библиотеци дела француских слободних мислилаца свога времена, који је познавао Волтерове списе и који је с Волтером ступао у полемику још за живота француског философа, поредио је онај део српског свештенства у другој половини XVIII века који се у Аустрији одродио са безбожницима ("натуралисти"): "Плодови њиховог рада то најбоље показују; они се не боје ни владара зато што се надају да ће се у случају невоље својим дукатима помоћи код највиших дворских, судских и земаљских власти. Још много мање се они стиде пред народом, јер њихови их

дукати уверавају да им нико у овом народу ништа не може као што је показао пример из 1769. и 1770. године".

Са својих деистичких позиција и са критике цркве, Орфелин је прешао на друге теме, као што је стављање конзисторијалног судства под надзор световних власти, реформа монашког живота, календара, критика нездравих сватовских и погребних обичаја, итд. У вези с оптужбама против *Регуламента* да је српско свештенство изузео испод јурисдикције епископа и да је потпало под световну судску власт, Орфелин је истицао да се сада не суди више према нахођењу једног епископа, него "по судским правилима" и у конзисторији састављеној од световних и духовних лица, док се у тежим преступима, природно, кривац морао изручивати световном суду, јер, "црква не може никога осудити на смрт..." (§ XII). Орфелин је сматрао да је добро што је држава узела део контроле над црквеним судством међу Србима, јер је њему као и његовим савременицима морала стално одјекивати у ушима претња којом је архиепископ бранио своја права и своје честе самовоље у српској средини; говорећи да ће "онај ко се усуди да учини нешто против њега, бити најнесрећнији човек на свету и да ће се у овој краљевини за таквога наћи "зимовник". Заиста, застрашујуће и више него деспотске речи, не једног пастира него тиранина..." – закључује Орфелин. О конзисторијалном судству које је потпадало у српској средини у Аустрији до 1777. искључиво под управу црквених власти, Орфелин је писао: "О ранијим епископским конзисторијама није потребно много говорити, јер је свима познато да је епископ у својој конзисторији која се састојала из његових штићеника и намештеника скоро увек био судија и тужилац, због чега се лако сазнаје да су ту многи невини окривљени, а криви оправдани; јер према томе какав је поклон у новцу неко пружио епископу, тако је добијао и правду..." (§ II). Зато против *Регуламента*, којим је Марија Теразија преузела надзор над свим судовима у својој империји па и конзисторијима српског свештенства, не протестује нико од нижег клера и народа, него само више свештенство, оно чији су економски интереси угрожени оваквом контролом световних власти. "... Тако не могу да искључе световне помоћнике – писао је ту Орфелин – а никако им не треба дозволити да их искључе, јер се духовни помоћници увек морају, хтели или не хтели, понашати као њихови потчињени, по њиховој самовољи..." (§ II). Тако једна неумитна економска логика, логика материјалних интереса различитих класа која се јавила у српском друштву одјекује и на овим бритким страницама Орфелинове Представке. "Гунђање које допире из брда и шума због монашких правила исто је тако будаласто" – примећује Орфелин додирујући једну од најважнијих тема Терезијанско-јозефинских реформи. Реч је била о регулисању броја манастира и правила монашког живота:

Ако се калуђерима забрањује да из манастира лутају, онда то забрањују и свети оци – каже даље Орфелин. И тако је самовољан и неуредан живот наших калуђера више послужио лошем него моралном примеру хришћанског поступања; према томе, поставити границе таквим неделима и распуштеностима, а њих упозорити на праве монашке дужности и све ово потврдити најузвишенијим царско-краљевским ауторитетом било је врло нужно, да се они постепено оставе непокорности и незнања свога звања, и да се науче својим правим дужностима, па

да с временом могу постати добар пример врлина и часности, као и да се – што треба пожелети – и њихови епископи не устручавају да им предњаче добрим примером у правом монашком животу на који су се такође обавезали; иначе, "ко без сведока путује, тај не живи исправно".

Параграфи X и XI Орфелинове *Представке* се односе на обичаје празновања и сахрањивања који су *Регуламентом* дошли такође под удар реформи и били узроци буне. Орфелин каже да је погрешан закључак да по веру могу произићи лоше последице због тога што Србима држава забрањује законом да мртваце носе у цркву и да их сахрањују по црквеним портама. "Ова забрана је учињена ради очувања људског здравља од заразних болести и не односи се само на наш народ – каже Орфелин – него и на саме римокатолике, и на све поданике у целој држави, као што је и у Шпанији, где су само римокатолици, пре три године обнародована таква заповест". Што се пак празника тиче, Орфелин је истицао даље, да ни смањење броја празника у српском календару (дотле је празновано 170 дана у години са недељама) не значи угрожавање верских и националних интереса. Он је посебно указивао на непотребне празнике, "који нам нису предани од васељенске цркве, него су просто пренесени из обичаја овог или оног неуког народа, а најчешће из једног у други крај..." Речит је пример његове праве просветитељске аргументације која оперише с анегдотом и хумором да би убедила, оно место о празновању "часних верига" (једног од избачених празника):

...иначе о свим осталим наводним празницима треба судити на исти начин, не друкчије о часним веригама апостола Петра, које падају 16. јануара и не зна се ко их је уврстио у регистар светитеља, јер то постаје више смешан него прави празник. Ако православна црква у старом веку, чега имамо да се придржавамо (Јерем 6. 16), није примила ни наредила да славимо инструменте и ексере којима су Јевреји мучили Спаситеља, зашто да се светкују вериге његово; ученика које чак и не постоје под овим сунцем, сем ако су подметнуте, као што је било уобичајено код неких монашких редова да просте ствари прогласе светим, да би тиме једноставне душе варали и наводили да дају милостињу. Па све кад би вериге стварно и постојале, шта се то ипак тиче хришћана? Наше је спасење извршено страдањем и смрћу Христовом, а не страдањем и веригама Петровим. Имамо довољно празника, дабогда!

На овоме месту као да већ проговара Доситеј са својом слаткоречивом али неодољивом аргументацијом, тако ефикасном, блиском и просвећеном и непросвећеном слоју читалаца. На оваквим местима јасно се види да Орфелин свесно или не престаје да се обраћа моћној аустријској императорки, јер то је недопустив тон у таквом саобраћању, што је аутор, мајстор галантног опхођења с дворовима, морао одлично знати. Он се неосетно окреће једном другом аудиторијуму, он се обраћа свом народу или, тачније, он се обраћа будућности тог народа. Да су се тако обратили својој пастви и српски свештеници у монархији, сматра Орфелин, до буне не би ни дошло. Овако, "из незнања и несмотрености или чак из притворне побожности епископа, увукли су се тако многи и готово небројени обичаји у цркву које потом прост народ држи и брани их као верске догме" (§ XI). Ту је Орфелин још једном на линији јеванђеоског хришћанства, на

деистичким позицијама које пледирају за одбацивање свих штетних наслага таложених током векова у виду обичаја и церемонијала преко истинских норми изворног хришћанства. Са таквих позиција умереног деизма Орфелин је подсећао Марију Терезију и на потребу верске сношљивости, што је имало посебан значај из уста представника једне посебне етничке заједнице која у Аустрији није била истоверна с владајућим круговима: "... јер сваки господар – писао је Орфелин Марији Терезији – а посебно духовни, обавезан је према Божијој заповеди да се брине за добробит својих верних поданика, не правећи разлику према народности и вери..." (§ XV).

Најзад, Орфелин се у својој *Представци* Марији Терезији посебно задржао на питању *школа и просвећивању* српског народа. Он је поздравио одвајање школе од цркве и изрекао суд који ће готово од речи до речи поновити Доситеј само коју годину касније, суд који је постао један од поклича српске просвећености:

Ми украшавамо зидове храмова и олтара, градимо звонаре високо до облака и у њих стављамо звона разних величина, која ипак ничему другом не служе, сем да се њима народу навешћује време молитви, за шта би и једно велико звоно било довољно; али не постоји никаква брига за подизање и издржавање школа и учитеља, да се наша деца од младости поучавају хришћанској вери и дужностима, и на тај начин смо хришћани само по спољашњости, али у суштини никако; а има их тек врло мало који о суштини нешто могу знати...

У овим речима Орфелиновим већ одзвањају борбене Доситејеве речи написане 1784. у *Совјетима здравого разума*: "Књиге, браћо моја, књиге, а не звона и прапорце!" На нападе оних који су тврдили да ће изузимање основних школа из руку цркве одродити децу, Орфелин узвраћа са неумољивом логиком: "Какве смо школе имали онда, када је њихово уређење и издржавање зависило искључиво од епископа и њихових егзарха? Заиста, не само малобројне, него и врло лоше..." Предлажући оснивање духовних школа (од шест разреда) "при архиепископији" у Карловцима и при епископијама у Темишвару и Вршцу, које би образовале будуће кандидате за свештенички сталеж, за конзисторије и за школске директоре и учитеље, – Орфелин је завршавао своју *Представку* Марији Терезији једном опоменом која се више није односила само на српску средину и прилике у њој, него је упозоравала на тежак и неравноправан положај учених људи из крила српског народа у империји чијој се владарки писац обраћао:

До сада нисмо никако могли имати најузвишенију царско-краљевску милост да добијемо приступу државне службе, мада живимо у потпуној верности према овој држави; па ако школовани ни код епископа не могу имати хлеба, зашто онда неко да иде на студије и да тиме узалуд губи време својих младих година?

У овим редовима Орфелин је понављао јадиковку своје младалачке песме *Тренодија*, али је уједно погађао у суштину проблема око Терезијанско-јозефинских реформи, које нису желеле да се српска средина у Аустрији уздигне изнад нивоа елементарне писмености, сем уз цену да се понемчи и одроди. Није

случајно Угарска дворска канцеларија, одбацујући Орфелинову *Представку Марији Терезији*, заузела становиште да он у жељи за реформисањем црквеног, школског и јавног живота Срба у Аустрији, "превазилази границе праведног и прикладног" и захтева радикалније захвате од оних које је аустријски двор имао намеру и интерес да спроведе.

С друге стране, Орфелин је занет својим просветитељским идејама заборављао да српско свештенство има обавезе да одржи свој ниво и да економски опстане у једној иноверној и према њему и српској пастви његовој непријатељски настројеној држави.

* * *

Просветитељство је, очигледно, у српској средини у другој половини XVIII века почело представљати један чинилац који је постајао заједнички именитељ различитих стилова присутних на књижевној позорници у то време, од којих су се једни гасили, као барок у својој рокајној фази измешан са класицизмом, или су, као класицизам и предромантизам бивали у успону. Природно је, међутим, да су већу тежину и значај имале просветитељске идеје писаца који су припадали стиловима будућности (класицизму и предромантизму). Први и најстарији међу њима, Симеон Пишчевић (1731–1797), водио је између 1744. и 1784. дневник на својим ратним походима као официр Марије Терезије и генерал Катарине II и у њему као и у својој историји Срба (прва верзија 1775–1785, завршни облик око 1795) дао доказа о својој идејној усмерености и привржености идејама просветитељства и философији века разума.

Као Орфелин и Пишчевић је свој нови идејни став најпре и највидније изразио класно се одређујући према клеру и племству. Пошто је живео у сталним лутањима и ван своје отаџбине, као најамни официр две туђе царевине, Пишчевић је тај свој однос испољио према све три цркве с којима је долазио у додир, и поштедео је – а то је карактеристично – само протестантску. Он има много критичких речи како за православну тако и за католичку и унијатску цркву. То није неочекивано. Интереси српског грађанства и клера у другој половини века нису били више тако јединствени као раније, и борба између клера и грађанства о превласт узима све више маха. Ти односи јасно су одређени у Пишчевићевом књижевном делу. Његова историја, у време када је писана, морала је изгледати потпуно генетички. Пишчевић је и иначе у споменутој борби на страни грађанског сталежа. Он је директно умешан у сукоб између покрета Срба официра и других за исељавање у Русију и званичног става српске цркве, која ту сеобу покушава да спречи; његови бечки сусрети с митрополијским секретаром Павлом Ненадовићем излазе на то; он никако не трпи калуђере, он напада црногорске монахе који скупљају по Русији милостињу за своје манастире; он не штеди прекоре ни њиховом владици Василију. "Калуђери отуда долазе већ неколико година ради милостиње, као што обично раде ти бестидници", јада се Пишчевић на своје земљаке, "свуда се скитају и траже начина да се обогате." Исто је тако карактеристичан Пишчевићев сусрет с економом Печерског манастира у Русији; он ту не бира речи за калуђере:

"Мени је трава била потребна за болесне коње и зато сам се усудио да ту свету траву покосим", каже Пишчевић на том месту у пронији, сећајући се како је наредио да се покоси манастирска трава за исцрпљене коње његове јединице, "мислио сам да неће бити велика штета ако краве не даду за неколико дана млека и масла тим ухрањеним јунцима, који се само излежавају". Економу, који је насрнуо на њега с батином, Пишчевић је с пуно смисла за хумор одржао предавање из хришћанског морала ту на лицу места, у манастирској ливади кијевско-печерске лавре. Одељак је завршио наводећи немачку пословицу о католичким свештеницима, коју је применио на православне: "Ако немаш другог посла, почни само нешто с поповима, па ћеш имати посла и сувише." На сличан начин као о митрополитском секретару Ненадовићу говорио је Пишчевић и о проти Булићу из пратње генерала Хорвата, као о лицемеру који је "остао кривац" пред Пишчевићем не упозоривши га на опасност која му је претила од Хорвата, или о придворном фрањевцу с имања грофа Микоша у Трансилванији. Кад је на растанку с грофом богато обдарио слуге и надзорника ергеле, "ту се нашао – пише он, – и онај капелан фрањевац, па ће тек онако како то већ они умеју на господским дворовима: да шалом наводе на своју воденицу. "Ех", рече, "да сам то знао, ја бих се данас примио да будем грофов надзорник коња." Кад сам га чуо, ја му одговорим: "Ако, ако, будите ви само добар пастир", па поклоним и њему пет дуката." Фрањевац је одмах после тога пред Пишчевићем, у поверљивом разговору, оцрнио свог домаћина и дом у којем живи. "Како лепо умеју пет дуката да причају!" – узвикује том приликом писац.

С друге стране, Пишчевић је као просвећен и образован човек са великом нетрпељивошћу говорио о верској затуцаности и католика и православаца. На једном месту он изричито каже: "Хришћанство је, мислио сам, свуда исто. Између унијатске и источне цркве разлике скоро и нема..." он је с огорчењем писао о забранама нејedноверних бракова, којима су се католички свештеници служили да би продубили јаз нетрпељивости између католика и православаца, и о другим мерама које је предузимала католичка црква у Аустрији не би ли називом, писмом, чак кварењем језика, одвојила католички део од православног дела српског народа и створила уверење да не припадају истој народној целини.

Пре Доситеја, Мушкатировића и Везилића, Пишчевић је у својим мемоарима устао и против рђавих верских обичаја српског православног живља. Он даје занимљиво објашњење због чега је свет у Срему оног времена избегавао да децу шаље на науке. "Неразумно су избегавали просвету", пише он, "и то највише из страха да се не занемаре постови, уображавајући да би им синови, кад се одвоје од кућа, јели сваки дан меса и да би тако живећи заборавили и веру и закон, претопили се у Немце..."

У оквиру оваквих основних ставова могућно је и мало шире реконструисати Пишчевићев поглед на свет. Он је рационалист по убеђењу, али дидактичарских амбиција нема; за њега су идеје просвећености нешто несумњиво и очигледно, што се не доказује и што нема намеру никоме да сугерира. Просвета је у савременом му свету императив тренутка и он с тих позиција захтева већу бригу око образовања,

жели у својим књигама да буде од користи свом народу, често говори о успесима у животу које образовање доноси, напада употребу латинског језика у цркви и аустријској и мађарској администрацији, сматрајући да је све то потребно учинити приступачним широким круговима непосвећених, који говоре само немачки или словенски. Поданик земаља у којима су Петар Велики и Марија Терезија радили на укидању калуђерства, Пишчевић је огорчен противник манастира, калуђера, њихових плаћених молитви, просјачења, противник неразумних и прекомерних постова, верске затуцаности, а за верску толеранцију, за равноправност вероисповести. Он, међутим, није атеист, он је присталица религиозног схватања карактеристичног за време и средину у којима је живео – волтеријанског учења – деизма, али не радикалног деизма. он је на позицијама умерених, и најраспрострањенијег типичног грађанског учења, које се задовољавало да разуму "осигура права путем измирења с вером". Он још није схватио максиму противника деизма да "сваки деизам води атеизму". Он познаје *Свето писмо*, и у необичном разговору с економом кијевско-печарске лавре на манастирској ливади супротставили разумно првобитно јеванђеоско учење исквареном црквеном хришћанству калуђерских ситних интереса и злоупотреба религије. Он, дакле, одваја (примајући очигледно и извесне утицаје протестантизма) јеванђеоско хришћанство у првобитном облику од обреда, церемонијала, од црквеног хришћанства са свим његовим израслинама. Али, занимљиво је да оваква своја схватања он успева да измири са једним специфичним моралом и чак са неким примесама материјалистичке идеологије.

Пишчевићу су несумњиво били познати детерминизам и неке од основних норми етике просвећености. Највећу несрећу коју је у животу имао, смрт жене и детета у таласима разбеснеле водене стихије у Карпатима, он је пропратио речима "Бог ни у највећој невољи не напушта човека", али је у исто време загледао у Вулфијусову физику, нашао параграф у којем је описана природна појава која је проузроковала његову несрећу и тако објаснио, читаоцима смрт своје жене и детета.

Пишчевићев морал је типични морал човека XVIII века. За њега би се могло рећи оно што је духовито речено за једну Ричардсонову јунакињу: "Памела... би се чак могла назвати неморалном у том смислу што она одређује цену својој врлини..." Пишчевић чини тачно то исто. То је на моменте веома непријатно данашњем читаоцу, и једина места када тај поносити и питоми човек, главни јунак *Извештаја о доживљајима Симеона Степанова Пишчевића,* не осваја наше симпатије јесу баш она, где се Пишчевић на руском двору, изложен понижењима у борби за опстанак у служби, упушта у резоновања о моралу. Међутим, иза тих невештих формулација назире се једно одређено схватање морала, одвојено од хришћанског морала, једно схватање које покушава да морал секуларизује, изведе из природе и потреба човека и друштва. По том схватању, које једним делом припада енглеским философима моралистима XVII века, али је и у Немачкој имало популаризатора, "самољубље је схваћено као извор моралности свих људских дела" (Еберхард). Мотив моралног деловања ту је карактерисан као "добро схваћена своја корист која обухвата и добро других, или опште добро". Пишчевић показује да му је нешто од оваквих схватања морала било познато када наједном месту резонује:

Истина је да је права и највећа дужност сваког поштеног човека да буде веран владаоцу и исправан у својој служби, али исто тако не ваља остати ни непотребно скроман; треба верно служити, али од те службе треба имати и неке користи... Држава и владалац не траже да човек који својски ради не буде за то награђен, него напротив и држава и владалац законским средствима дозвољавају да се свако може користити владаочевом милошћу, која се излива на све поданике. Усрдност не губи ништа од своје вредности ако добар поданик тражи од владаоца своје право. Јер човек који се залаже, а не уме за свој рад да извојује ни признање ни користи личи на мртвог...

Пишчевић који је живео у земљама две просвећене владарке, Марије Терезије и Катарине II, сматрао је, као и Доситеј после њега, монархију као једини природни друштвени поредак, и службу монарху, али и држави, друштву, највишим моралним захтевом, само под условом да та општа корист обухвати и личну корист појединца. Усрдност у служби која не доноси срећу појединцу нема вредности: "Ако неко по несрећи има незнатну службу или пропусти своју срећу, па макар све то било и са највећом чашћу, та част остаје у беди. Усрдност у том случају остаје без вредности. Ко није збринут пропада, остаје сиромах, осуђен да буде просјак и умире од глади, а тиме не користи ни држави ни владаоцу." Исте године када су за јавност припремљени ови Пишчевићеви редови један, десетак година млађи човек, који је тек ступио у књижевност у овом тренутку када се Пишчевићев књижевни пут ближио крају – Доситеј Обрадовић, износио је у првој глави својих *Совјета здравога разума* оваква иста схватања о моралу као о изразу "природне к себи љубови":

Љубећи разумно себе, (човек) чрез све време живота свога тежи и настоји како ће славно и поштено име заслужити, а одавде се јавља љубов к отечеству, верност к цару и старијим својим, прилежно и неутрудно исполненије сваке своје дужности и принадлежности... Једним словом, из разумне и просвештене љубови к себи, рађа се и постоје општа, к целом човеческом роду љубов.

Просветитељски ставови, деизам, секуларизовани морал Симеона Пишчевића већ су га приказали као човека века просвећености, будног и заинтересованог за збивање свог времена; можда чак као личност која би у руском друштву оног времена могла бити названа "волтеријанцем", у немачком "неологом" или "популарним филозофом", у српском "националистом" или "фрајмаором". Он је познавао и материјалистично учење свога времена, тачније, био је упознат с Дидроовим детерминистичким схватањима можда у вези са Дидроовом посетом Петрограду 1773/4. године. Међутим, трагови детерминистичких гледања нису до Пишчевића дошли у првобитном свом облику, него су у руској или можда пољској средини били "преломљени" и измешани са некаквом фаталистичком терминологијом. Та терминологија је задржана и код Пишчевића и отежава прецизније сагледање његових детерминистичких ставова. Пишчевић, наиме, веома често у другом и трећем делу мемоара прави мале екскурсе у којима, бацајући поглед на свој протекли живот, говори о својој судбини, о срећи и несрећи које се

боре о њега и чија је он играчка. Наједном месту Пишчевић је тачно одредио шта подразумева под овако стилизованим текстовима:

... што је човеку суђено не може никако избећи. Што се мора збити, мора се збити и човек има само да се покори... Не говорим о ретким људима којима иде све глатко, који из свега извлаче корист а сметњи готово никад немају. Мора се додуше рећи да међу таквим има и људи ваљаних и од вредности, али има и рођених срећних, који су иначе и без памети и без икаквих врлина, онаквих за које се обично каже да их Бог није ни за шта створио, а ипак их њихова слепа судбина води сигурно стазом среће и то без икаквих препрека, награђује их стоструко и даје им толико, да већ ни сами не знају шта ће с толиким благом. О таквима нема шта ни да се говори. Рођени су бод срећном звездом, судбина их води путем среће и они постижу и оно о чему ни сами нису сањали.

Али има и таквих којима судбина није наклоњена (тих је највише) а њихова срећа, слаба и немоћна, није им кадра помоћи. И поред тога што су њихове намере на сигурном темељу засноване, љубав према отаџбини доказана, служба верна и несебична и ревност велика, њима ипак иде све наопако, увек се нађе понека сметња која им не даје да дођу до било какво" добра. Понекад, истина, човек сам себи уништи срећу, али ја сматрам да му и у Том случају негова зла судбина помрачи прво ум... и усади му мисли које га просто вуку у пропаст; а ако ш ни тиме не може да савлада (а она је увек таква, увек нагиње више злу него добру) наћи ће савезнике са стране, који ће њене намере допунити лукавим и штетним саветима и тако ће ипак изложити човека свакој невољи, а неки пут Га одвући и у потпуну пропаст.

Оваква схватања несумњиво показују трагове познавања Дидроовог детерминизма:

Човек сам по себи представља само оно што од њега ствара општи поредак ствари, васпитање и мењање чињеница; свака човечја радња је акт неминован у низу аката, и сваки је од ових аката такође неизбежан, као рађање сунца. Ништа случајно, што би зависило од случајног покрета човечје воље не постоји на свету... Сви човечји поступци су неминовне карике у општем ланцу неизбежних аката. Рђаве и добре особине човека не зависе од њега самог. Сваки се рађа са добрим или рђавим зачецима, сваки се неуздржљиво подаје општем току, који једне носи ка слави, друге ка срамоти. Самопоштовање, стид, грижа савести, све је то ништавност, која се заснива на глупости и славољубивости бића које приписује себи у заслугу или кривицу оно што је последица неминовности.

Из оваквих основних схватања Пишчевић је, опет по Дидроу, извео и неке своје етичке ставове. Он познаје Дидроово учење о етици заснованој на "друштвеној срећи" или, тачније, на "личној срећи као последици друштвене среће", и чак покушава да пренесе Дидроове термине bienfaisance и malfaisance у самом почетку другог дела мемоара:

Варљиви живот овога свега нагони човека да кроз муке, напоре и страхоте, чак ако ће изгубити и здравље, иде напред само да дође до циља, који му се чини врхунац среће. Али, То је обмана, а срећан је, може се рећи, само онај који све што чини, чини с добром намером, држи се реда, користи домовини и владаоцу; и за собом оставља само добра дела. А супротно томе, каква је несрећа кад људи некад из навике, некад због ниског рода или погрешног васпитања постају рђави, грабљиви, охоли, частољубиви и мрзећи.

Пишчевић, дакле, личну срећу или несрећу условљава на овом месту општом друштвеном коришћу, то јест акцијом појединца која је усмерена према добродетељи, користи друштву, која укључује и личну срећу вршиоца, или према рђавом делу, штетном по друштво, које укључује несрећу вршиоца. Мисао коју овде покушава да изрази Пишчевић код Дидроа је садржана у идеји да "наместо речи морално и неморално треба да истакнемо појмове онога што одговара природи и онога што њој не одговара. Људи не могу да живе без узајамног помагања; отуда ће сваки поступак с обзиром на то: да ли људе приближава њиховом правом задатку (тј. узајамном помагању) или их од тога удаљава – бити савршен или несавршен, праведан, моралан или неправедан, неморалан. Врлина је bienfaisance, вршење доброг, корисног, појам противан врлини то је malfaisance, вршење рђавог, штетног".

Еклектик (што је карактеристично за време којем је припадао), умерени деист, присталица детерминистичких схватања с јаким примесама фаталистичких гледања, рационалист, али не и моралист, Симеон Пишчевић није никада био поборник својих идеја. Ни у историји ни у мемоарима Пишчевић нема просветитељско-дидактичке претензије; он једва понегде морализше и нема циљ да читаоцу стави пред очи развијени рационалистички програм као Доситеј. Пишчевићеве заслуге нису у тој области; његови мемоари и његова историја једноставно одражавају односе средине у којој су настали и сталешку свест свога писца. Просветитељске идеје које се јављају у делу Симеона Пишчевића од изванредног су значаја као појава мада, нису вршиле онај утицај у српској књижевности који су могле вршити и који би свакако извршиле да су Пишчевићеви мемоари, па и историја, дошли до публике којој су били намењени.

* * *

Као спона између раних просветитеља (Орфелин) и Доситеја јавио се један круг Доситејевих вршњака и пријатеља. То су били педагози, надзорници српских школа у Аустрији, личности у звањима која су уведена да помогну реформу школства у монархији. У тренутку када у Немачкој и Аустрији Aufklarung и педагогија постају нераздвојни, надзорници српских реформисаних школа и писци уџбеника за те школе као Орфелин, Секереш, Миријевски, Вујановски, Мразовић или Григорије Обрадовић – синовац Доситејев, постају у српском друштву важан чинилац, јер преносе идеје аустријског просветитељства. Сви они припадају бечкој педагошкој школи и проповедају њен сагански просветни програм. Стефан Вујановски (сса 1737–1829) Теодор Јанковић Миријевски (1741–1814) и Аврам

Мразовић (1756–1829) у Бечу су 1776/7. завршили курс код реформатора аустријског школства Ј. И. Фелбигера, а потом су сва тројица већ 1777. године постављени за прве надзорнике српских реформисаних школа у аустријској царевини. Вујановски је постављен за надзорника српских школа на подручју Војне границе (Хрватска, Срем, Славонија, како је стајало у декрету), са седиштем у Осијеку, Миријевски за надзорника српских и румунских школа (које тада још користе ћирилицу) у Банату, са седиштем у Темишвару, а Мразовић за надзорника српских школа у Бачкој и Барањи, са седиштем у Сомбору. Извештаје су подносили вишим школским властима у Загребу, Темишвару и Печују. У Банату је после одласка Миријевског у Русију остао као надзорник Мразовић, а на школству у Банату радио је као надзорник српских и румунских школа и Григорије Обрадовић... Сви они, укључујући Орфелина и Секереша, преводили су Фелбигерове уџбенике за српске реформисане школе (методика, аритметика, читанка, калиграфија) или, пак, друге приручнике, као што је Вујановски превео Готшедову немачку граматику придодавши јој немачко-српски речник.

Међу тим личностима, веома рано просветитељски усмереним, треба поменути најпре оне који су, као Атанасије Деметровић Секереш (1738–1794), могле имати утицаја и на самог Доситеја. Аустријски државни цензор за књиге, капелан српске цркве у Бечу, касније покатоличен, Секереш је остао у добрим односима с Доситејем упркос свим менама кроз које је пролазио, и њихова веза готово да антиципира везу Копитар – Вук која ће се остварити на истој релацији између аустријске дворске цензуре и српске књижевности неку деценију касније. Један од најобразованијих Срба свог времена, писац рукописног речника српског језика (*Thesaurus lingue slavonicae in quarto*), дневника који је остао у рукопису пун сећања на сусрете с Доситејем, Мушкатировићем и другим (данас у Ватикану), Секереш је знао мађарски, грчки, латински, немачки, руски, француски и италијански језик, студирао на протестантском лицеју у Пожуну, био ученик бечког професора Ригера и као високи државни чиновник учествовао лично у доношењу Терезијанско-јозефинских реформи. У својству цензора за немачке романе Секереш је 1786. укинуо забрану растурања оригинала Гетеовог *Вертера* у аустријској монархији, а учествовао је непосредно у превођењу уџбеника за српске реформисане школе у Аустрији, радио на реформи српског календара, укидању празника, Рајићев катихизис за школе преводио на немачки и сарађивао при изради нових монашких правила у српској цркви, што је било у вези са укидањем извесног броја српских манастира у монархији. Том својом делатношћу Секереш се сврстава у ред српских писаца-рационалиста и његов неиспитани утицај на Доситеја, Мушкатировића и друге дуго је бивао потцењиван.

Теодор Јанковић Миријевски, из села Миријева крај Београда, израстао је у једну од најистакнутијих личности просветитељства и најновији радови га осветљавају као изразитог реформатора српског и нарочито руског школства, које је Миријевски реорганизовао доносећи из Аустрије и са студија у Бечу идеје Фелбгеровог саганског педагошког метода. Миријевски је у српској средини познат по представкама, у ствари разрађеним информацијама из области педагогије, које су при аустријском двору имале утицаја на развијање школства код Срба и Румуна,

као и по уџбеницима (Буквар са ћ и ђ, 1782) и као преводилац Фелбгеровог средишњег педагошког дела *Методике* (Беч 1776). Његова борба за очување ћирилице код Срба у оквиру аустријске школске реформе била је пресудна (*Меморандум* из 1781), а план Миријевског о унапређењу школа у Тамишком округу (1781) разрађује однос свештенства и школства са становишта интереса српске школе, при чему је захтевано школовање свештеничког кадра, како би се отклониле сметње које школству чини необразовани клер.

Писац "словенске" граматике (1794) и правописа (1797), песник, А. Мразовић попуњава празнину која је настала пошто је словенска граматика Вујановског остала у рукопису. Поред рада на течају за образовање учитеља (од 1778) у Сомбору, он преводи један *Поучителни магазни за децу* (1787), а по правилима античког школског система припремао је педагошки тривијум: уз граматику касније је објавио реторику, док му је логика остала нештампана.

Темишварскоме кругу припада образовани и слободоумни епископ Петар Петровић (?–1800) чија је библиотека, највећа после Орфелинове, обухватала најистакнутије мислиоце европског просветитељства. Под утицајем Пјера Бела, Петровић је постао атеиста и у преписци неувијено изјављивао да је верске истине из катихизиса удаљио од себе као предрасуде и да жели да умре као слободан дух. Масон и философ-скептик, Петровић је 1794. дао дозволу да се може објавити дело Самјуела Клајна *Разсужденија о постов православнија церкви* – једна од књига које су задирале у интересе српске цркве у Аустрији на линији одбране широких друштвено-школских реформи бечког двора. Дела француских, енглеских, немачких и античких писаца у библиотеци Петра Петровића говоре о оној ширини, коју просветитељство доноси међу народе на Балкану, и о утицају француске просветитељске мисли која је спојила просветитељске напоре Срба, Румуна и Грка, како је недавно уочио Р. Самарџић, стављајући век просвећености и српски преображај у шири контекст балканских студија. Петар Петровић био је један од првих просветитеља у Србији који се интересовао за словеначку књижевност и историју. У библиотеци је имао познату Линхартову Историју Крањске и то, како изгледа, оба њена дела, са чудном назнаком пописивача да је публикована у Љубљани 1770. године.

3. Просветитељске идеје Доситеја Обрадовића и "јозефинизам" његових истомишљеника и следбеника

Одмах после 1780. године и доласка на аустријски престо Јосифа II у српској се књижевности јавио готово једновремено низ писаца чија је идеологија већ била изграђена. После Доситеја Обрадовића (око 1740–1811) и најчешће под његовим утицајем, или и напоредо с њиме, излазе пред српску читалачку публику писци и јавни радници-просветитељи као што су Везилић, Мушкатировић, Емануило Јанковић, Атанасије Стојковић, Стефан Новаковић, и други, припадници различитих генерација и стилова, али окупљени истим просветитељским програмом.

Обележје читавој овој плејади "јозефиниста" дао је, међутим, Доситеј Обрадовић својим делом и чином, својим "критичким принципом". Доситеј је у правом смислу речи припадао веку просвећености и рационализма, XVIII столећу које је култ разума, култ образовања и просвећивања довело у средиште свог погледа на свет. Термин "здрави разум", који се код њега јавља већ на почетку јавне књижевне делатности у *Писму Хараалампију* (1783), у првом делу *Живота и прикљученија* (1783) и у наслову *Совјета здраваго разума* (1784), веома је распрострањен у његовом времену и философији широм Европе: наћи ће се код Волтера, у насловима неких немачких часописа (*Нови удели за задовољење разума*...) и уџбеника, као на пример у наслову једног приручника од Еберхарда, Доситејевог професора из Халеа. Јављање тог термина код Доситеја непосредно се везује за израз "gesunder Menschenver stand", примењен у немачкој верзији философије "здравог разума" (die gesunde Vernunst) енглеског философа Томаса Рида (Thomas Reid, 1710–1796), који 1763. објављује *Истраживање о људском духу на основу здравог разума*.

Карактеристично је у том погледу да немачко-српски речник објављен код Курцбека (Беч 1790,1791) даје низ одредница које, у ствари, тумаче и уносе у српско друштво терминологију аустријског Aufklarung-a. Ту се, поред осталог, сретају термини као: зрели разум (ein reiser Verstand); разумом својим ползовати се (seine Vernunst gebrauchen); всјаки здраваго разума человек (ein jeder vernunstiger Mensch); здрави разум (die gesunde Vernunst), просвештати, јесатественое право (das naturliche Recht), итд. Тако се термин употребљен код Доситеја овде показује у свом обиљу варијанти.

Доситејев "поучни роман" (*Живот и прикљученија*) у ствари је добрим делом само оквир у коме се износе идеје његовог морално-философског рационалистичко-просветитељског програма. Основни задатак тог дела јесте да пружи читаоцу сасвим одређену "ползу", тј. корист: "Моја ће књига бити за свакога који разумева наш језик и ко с чистим и правим срцем жели ум свој просветити и нараве побољшати", пише Доситеј у *Писму Хараалампију*, а у предговору *Живота* спомиње: "Рад бих штогод после мене оставити с чим ће се когод од мога рода ползовати. Рад бих са свим срцем науку и просвештеније разума, које сам од младости моје желио и тражио, српској јуности препоручити..." Он, дакле, своје дело посвећује омладини у жељи да помогне њено васпитање. У веку када се сви народи "силе свој дијалекат у совршенство довести" и он сматра да треба писати на народном језику: "кад учени људи мисли своје на општему целога народа језику пишу, онда просвештеније разума и свет ученија не остаје само при онима који разумевају стари књижевни језик, но простире се и достиже и до сељана, преподавајући се најпростијем народу и чобаном само ако знаду читати". Тако и Доситејева реформа књижевног језика, јер он као један од својих књижевних циљева поставља задатак да истакне пример како треба писати на народном језику, само представља део његове просветне реформе: "Мени је довољно утјешенија дајући приклад ученим мојега народа да српски почињу на штампу што добро издавати. Штета да толики многочислени народ остаје без књига на свом језику у време у које наука близу нас сија као небесно сунце." Он науку и просвету сматра

врховном благодаћу и средством које може човека учинити срећним, наука је ту изнад вредности искуства и живљења:

А сврх свега, света наука, божији дар, небесни свет, наука и књиге, премудрих и просвештених људи, учених људи, истини благодјетеља человеческога рода, дале су ми способ проћи и достигнути до најпотајенијих заплетака срца мојега: просветиле су ме и дале су ми више познанства него што бих могао придобити искуством хиљадугодишњега живљења на земљи.

Идеје које Доситеј проповеда припадају, међутим, једном сасвим одређеном кругу философских схватања његовог времена. У првом делу *Живота*, на једном месту у предговору, пишући о васпитању младости као о ствари најполезнијој и најпотребнијој човечијем роду, он сам спомиње своје узоре те врсте: "С различни народи живећи видио сам како своју децу васпитавају, и какова следовања различна воспитанија имаду; при том и књиге учених људи, који су о овој материји писали, читао сам". Данас се сматра да је Доситеј, пишући први део свог поучног списа, имао при руци дело о васпитању енглеског философа моралисте Џона Лока (John Locke, 1632–1704) Some Thoughts concerning Education из 1693. године у немачком преводу. Проблемима васпитања Доситеј посвећује теоријска разматрања на два места у својој аутобиографији. Најпре у *Предисловију*, а затим у самом почетку прве главе. Он ту заузима два основна става који спадају у теорију спознаје. Идеје сматра Доситеј – нису урођене: њих човек стиче искуством, и његов је ум у почетку потпуно празан, без икаквих садржаја:

Што дете чује, то учи и прима, како год и својих родитеља језик; што види да се пред њим сваки дан чини, томе мора навикнути; тако присвојева обичаје, тако нараве, тако све мисли и мудрованија оних, с којима расти. С чим се нови суд најпре напуни, тим се и напоји; од свију с којима се опходи, младост прима, ма навластито од родитеља које пре него Бога познаје.

Ове Доситејеве идеје потпуно одговарају основном учењу о васпитању и, шире, сензуалистичкој теорији спознаје Џона Лока. Основна заслуга Локова у области философије и јесте управо у заснивању ове теорије. Његова схватања била су усмерена ка побијању Декартове теорије урођених идеја и Лајбницовог учења о урођеним принципима. Локова сензуалистичка етика такође се темељи на порицању урођених моралних идеја. У свом огледу *Неке мисли о васпитању* Лок је искуство прогласио за једини извор сазнања, и људску душу упоредио са листом чисте хартије на којем искуство пише своја писмена. У том ставу Локовом није тешко препознати Доситејев пример с новим некоришћеним судом који се напаја оним чиме се први пут напуни. Обојица су, уосталом, парафразирали Хорација, од којег је европско просветитељство узело и своје гесло – sapare aude!

Доситеј сматра да од васпитања зависи срећа и несрећа човека: "васпитаније младости – ствар је најважнија и најполезнија човеку на свету, будући да од ње зависи сва срећа, илити несрећа, колико телесна толико и душевна..." Доситеј се даље пита: "Откуд дакле несрећа?Ваљда је са стране чловекове. А чловек, бива ли

својевољно и добровољно несрећан? Никако! Јасно је, дакле, да из незнанства и неразумија происходи по вишој части наше злополучије". Ова идеја везује се за Локове идеје из поменутог огледа, где се тврди да "први узрок за човечју срећу или несрећу потиче од самог човека" и где се према томе, питању васпитања даје огромна улога. На истом месту, Доситеј као да је додирнуо и једну од основних теза Локове сензуалистичке етике, која се темељи на порицању урођених моралних идеја; о томе као да би говорило повезивање појма добра са појмом личне среће, и обратно.

Поред локовске сензуалистичке теорије спознаје, Доситеј је још на неколико планова показао да му је европска философија његовог времена била добро позната. Треба поменути, на пример, питање Доситејевог детерминизма. На неколико места у *Животу* он показује да су му познате идеје према којима би читав људски живот био строго условљен већ унапред фиксираним системом деловања узрока и последица. Реч је о проблему слободе људске воље. Под утицајем Лока и Њутна и Волтер се од индетерминизма определио за детерминистичка схватања; нешто другачије прихватили су их и француски материјалисти. Доситеј је та схватања прихватио у верзији ближој волтеровској готово фаталистичкој варијанти. Његове се идеје те врсте понекад јављају прерушене у идеју о небеској промисли. Други пут то је већ, уместо божје промисли, "моја звезда, која је другојаче са мном наумила била", или судбина која се умешала у Доситејев живот кад је тетак Никола Парчанин био наумио да Доситеја пошаље у Темишвар не би ли га одвратио од жеље за странствовањем и бежањем у манастир:

Ствар је била заиста разумно измишљена. Но као да је нада мном некакава судбина била која је свим његовим измишљенијам сметала, а мени у овом свем што накањујем помагала. Тако оно исто с чим је он био наумио да ме од мога пута одврати, мене је на исти пут метнуло и упутило.

Доситеј овде већ сасвим јасно говори о томе да слобода људске воље не постоји; то су детерминистичка механицистичка схватања према којима непрекидан сталан и нераскидив ланац узрока и последица потчињава свеопштој нужности све што се дешава у природи. Холбах, на пример, истиче ову идеју у једној фигури веома сличној неким поређењима из Доситејевог дела: "Нужност која управља кретањима физичког света – пише Холбах – управља и кретањима духовног света, у коме је, према томе, све потчињено фаталности". "Наш је живот – каже он на другом месту – линија коју ми, по заповести природе, морамо описати на површини земљине кугле, немајући могућности ни за тренутак да се удаљимо од ње." Можда је та Холбахова линија нужности човечије судбине идентична са оном линијом лепоте коју је Доситеј применио на ток сопственог живота управо у овом раздобљу у писму Јосифу Шакабенти, писаном почетком јула 1784. У тој предодређеној линији човечијег живота Доситеј није, као његов савременик Пишчевић, такође оријентисан на детерминистичка схватања епохе, видео само фаталност. Он је умео да ту унапред одређену линију судбине, како је сматрао понављајући ставове бројних мислилаца свога времена, схвати и као линију која човека води кроз дивне пределе света и духа заобилазним и непредвидљивим путевима, отварајући му баш

на тај начин неслућене видике и могућности. У том правцу он ће управо у *Животу* ублажити онај исувише фаталистички призвук детерминизма који искључује сваку случајност и све механицистички подводи под законе условљености и нужности. У малом разговору с Турчином, који подсећа на облик Волтерова дијалога *Брамин и језут о нужности и повезаности ствари*, Доситеј као да полемише с француским рационалистом, истичући управо оно чега код Волтера није било – важност случаја.

И Доситејева схватања о религији везана су за философске ставове неких мислилаца његова времена. Говорећи о религији, он истиче три важна момента: толеранцију према свим вероисповестима ("Нећу нимало гледати ко је кога закона и вере, нити се то гледа у данашњем веку просвештеном"); одвајање првобитног, јеванђеоског хришћанства од каснијих наноса догме, калуђерских злоупотреба и девијација цркве; и прихватање постојања јединственог праапринципа – божанства, чији доказ налази у самом постојању васељене, природе, људи и животиња. Ти принципи сврставају Доситеја међу деисте, философе који су као Лок или Волтер прихватали постојање божанства као творца природе, али који су се оштро борили за верску толеранцију, против нетрпељивости цркве, са које су желели да свуку све накнадне наносе празноверја и ружних обичаја. Доситеј, дакле, није био атеист, иако се сматра да је деизам у ствари био први корак ка атеизму. Он је у Животу проповедао деизам, истичући природу као живу књигу која је доказ постојања Бога:

Жива и дјејствитељна књига, из које у свако доба сваки час и свако трenуће ока к очима, к ушима, к свим чувствима, а навластито к срцу нашем Бог Говори: небо с Сунцем, Месецом и звездама; Земља са свим шта се на њој види; воздух, облаци, ветрови, молније и грмљавина; вода и све што се у њој движе; пролеће, лето, јесен и зима; свако духаније и свако створење до најмањег мравка и мушице. Из све ове књиге Бог Говори к свим људима: "Познај, чловече, творца твога, творца вечнога и јединога, праведнога и милостивога".

Доситеј, дакле, сматра да је потребно да се човек загледа у књигу природе да би открио Бога. Такво образложење, и уопште потреба доказивања постојања божанства, произилази из Доситејевог схватања да урођене идеје, дакле ни идеја о постојању Бога, не постоје. Човек се рађа без урођене идеје о Богу сматра Доситеј: "...младост прима... навластито од родитеља, које пре него Бога познаје". Тек када се загледа у природу он у њој налази доказе о узроцима који су створили свет што нас окружује. У томе није тешко видети Локове назоре који, полазећи од претпоставки о непостојању урођених идеја, уче да човек ако жели да спозна уређење природе, мора доћи до идеје о божјем стварању света. "У свим делима стварања света – пише Лок – тако су јасно видљиви знаци изванредне мудрости и снаге, да ниједно разумно биће које хоће да озбиљно поразмисли о њима не може мимоићи откриће божанства". Читава Доситејева верска реформа, напади на манастире, на злоупотребе и прошњу калуђера, на постове, нездраве обредне обичаје (сахрањивање око цркава), на претерано честа празновања, на све оно што је у цркви установљено накнадно и измишљено "на шест седам стотина година

после спаситеља Христа и апостола" полази од оваквих деистичких претпоставки. У том смислу, тражећи да свештеници народу отворе "очи ума", он узвикује: "Докле ће се којекакви пустињака и монаха закони за цркву држати?" Или: "О, црковни претстатељи, немојте сакривати евангелску истину!" Или: "Људи смо словесни, умом и разумом од Бога одарени, а при том имамо у руку еванђелије Христово и апостолске науке: што је, дакле, потреба да нас други за нос вуку?" Оваква гесла била су у складу са оним покушајима широм Европе XVIII века које је дефинисао Волтер у тежњи да разруше "стару, пре седамнаест векова основану зграду обмана". Доситеј, који је био умеренији деист од Волтера и који је деизам примио у сведеној немачкој варијанти, ишао је на то да религији обезбеди опстанак путем измирења с разумом.

Најзад, питање етике и морала такође су покретана у Доситејевом делу и имала су важну везу с неким схватањима философије просвећености. Он је у *Совјетима здраваго разума* (1784) формулисао неке етичке норме које показују утицај енглеских философа моралиста XVII и XVIII века, Лока, Такера и Шефтсберија, чију теорију о подсмеху као методу борбе против празноверја и ружних обредних обичаја усваја и формулише у *Животу*. Из свих тих текстова Доситејевих произлази један општи напор да се морал секуларизује, да се изведе из окриља цркве и процени и одреди не као нешто урођено и унапред дато, него у повезаности с човековим интимним интересима. Ту је "самољубље" схваћено као узрок свих намера и делања, а према томе и узрок врлине или зла: "... из разумне и просвештене љубави к себи, рађа се и постаје општа, к целом человеческом роду љубав". Такве идеје наћи ће се и код Доситејевог омиљеног професора Еберхарда који пише: "самољубље је схваћено као извор моралности свих људских дела".

Слободно мишљење и његов метод спадају у средишне претпоставке Доситејеве просветитељске мисије."Слободно мислити и сврх сваке вешти расуждавати и говорити", како је препоручивао Доситеј, сматра се централним принципом Доситејеве философије. У основи овог принципа стоје две претпоставке: словесност, генеричка, урођена обдареност сваког човека разумом; и друго, наука која му помаже у развијању те обдарености. Разум мора тако, по Доситеју, бити не само здрав него и "просвештен". Да би се развило и усавршило слободно мишљење, потребно је савладати две етапе: етапу рашчишћавања и рушења заблуда и предрасуда, и потом изградити човека или друштво према принципима слободног расуђивања, науке и разума, при чему је прва етапа рушења тежа. Препреке које Доситеј види на том путу су следеће: страх који произлази од претњи (неслободно расуђивање под притиском, присилом споља) или од унутрашњих сметњи (лењост, немарљивост, несигурност, незаинтересованост за истину, предрасуде). Сумња је један од важних прилаза истини: "Одмећимо од себе крива знања, почињимо сумњати – пише Доситеј – ово доводи к истраживању, а истраживање к познавању и к истини". Хармонична веза теорије и праксе такође је важан беочуг у овом следу, као што је антидогматски став Доситејев друга страна већ поменутог опредељења за мишљење ослобођено од спољашње туђе присиле: (*догматическо установљеније*), па критика догматизма, као што је у литератури већ запажено, допуњава Доситејеву критику ауторитета. У том смислу је Доситеј

захтевао да слободно мишљење буде, у ствари научно мишљење засновано на утврђивању узрочно последичних односа међу појавама (ко хоће да схвати свет око себе и природу мора пажљиво да прати "што и како и зашто она твори"). Критички принцип Доситеја Обрадовића и метод његовог слободног мишљења, како је недавно утврђено, дугују настанак пре свега Декартовом утицају (*Расправа о методи*), потом Лајбницу, Спинози и Локу. За његове просветитељске ставове има још једно питање које је од интереса: то је Доситејев однос према материјализму. Однос између идеалистичких и механицистичких материјалистичких схватања својег времена Доситеј је поставио као проблем у два маха и решавао га у вези са Ламетријевим механицистичким прилазима проблему да ли се свет ствара из себе или га је створио Бог, при чему је Доситеј (остајући на телеолошким, деистичким позицијама) дао у суштини тачну критику Ламетријевог "човека-машине" и механицистичке теорије, која је из тога проистекла, као што је нашао слабу тачку на којој се испољава метафизичка ограниченост и недијалектичност механицистичког материјализма оног времена.

Најзад, треба поменути Доситејев рад на делу *Етика* (1803). После Макарија Петровића (1734–1765) који се из Темишвара отискује у Русију и тамо као професор Московске академије даје етику у склопу свог *Руководства к философији* (1763), после изгубљеног списа Емануила Јанковића *Морална философија*, Доситеј по систему италијанског просветитеља Франческа Соаве (1743–1806) саставља етику која је, према истраживањима Јована Савковића, више од половине оригинално Доситејево дело. Снабдевена изворним примерима, аргументацијом, уводним и закључним одељцима већине поглавља, прилагођена потребама српских читалаца и Доситејевом просветитељском концепту, етика Доситеја Обрадовића додирује се једним делом са његовим есејима, и с њима улази у склоп његовог просветитељског програма.

* * *

Уз Доситеја, чији је идејни утицај на српске писце његова времена био пресудан, и Пишчевића, чије неиздато дело није могло имати утицаја, јавио се у српској средини у Аустрији и јужној Угарској низ других писаца просветитеља.

Јован Мушкатировић (око 1743–1809), пријатељ Доситејев и Секерешев, прикључује се овој двојици својим погледом на свет и проблеме свог времена и друштва. "Ови учени и за своје усердњејше отечеству и свој нацији доброжеланије достохвални муж" – како гаје називао Доситеј, – био је разноврстан књижевни радник. "Многими вјетри погнан" – како је за Мушкатировића писао 1788. Везилић у својем делу *Краткое написаније о спокојној жизни*, овај писац се огледао као главни скупљач српских народних умотворина између Венцловића и Вука, као историчар и привредни писац, као јавни радник, сенатор пештански и правник, и заслужио је назив "будитеља грађанске свести код Срба у XVIII столећу". Његов рационалистички приступ Терезијанско-јозефинским реформама, посебно истакнут у књизи *Краткое размишљеније о праздници* (Беч 1786), штампаној на народном језику и грађанском ћирилицом, показује даје Мушкатировић реаговао програмски

управо на онај део тих реформи који је изазвао буне и нереде у српском друштву, посебно у Вршцу 1777. године. Полазећи од једног става у Доситејевом *Животу,* где је постављено питање зашто се обичном народу не објасни да "у светковању толиких светаца ниједна длака православија не стоји?" Мушкатировић је систематски, као Орфелин пре њега, изнео аргументе за укидање пречестог празновања код Срба. Нападајући нерад, "невежество и сујеверије" писац полази од деистичних начела, од јеванђеоског хришћанства, не кријући да у основи његове аргументације леже "лутерански" узори и истичући да су на избацивању прекобројних празника најпре радили"протестантов предводитељи", затим Петар Велики у Русији, католичка црква, па и српски синод надлежан за српски и румунски народ у Аустрији 1774. године. Мушкатировић је нарочито инсистирао на избацивању оних празника, којима је порекло налазио у паганским римским и грчким обичајима и у турским празницима као што је празновање петка, прерушеног у хришћанско рухо. Одвајање верског осећања од националног и одвајање интереса цркве од интереса српског народа у Аустрији, то су идеје које су присутне не само у овом него и у другим Мушкатировићевим делима. "Он својим животом и књижевним радом – писао је Скерлић за Мушкатировића – врло добро и врло потпуно представља српског интелектуалца и просвећеног световњака на крају XVIII века. Он оличава цео један низ просвећених и школованих Срба који су прекинули са идејама и веровањима прошлости, прилагодили се времену и средини у којој су живели и, ослободивши свој дух, међу Србима радили на ширењу оних истих ослободитељских идеја здравога разума и критичке философије, које су обнављале духовни живот старе Европе..."

Таквих људи у српској књижевности било је још. Бечки штампар Стефан Новаковић, преводећи и издајући дело једног унијатског писца, Самуела Клајна *Разсужденије о постах восточнија церкви* (Беч 1794) на језику блиском народном, нападао је претеране постове, понављајући" оно што су пре њега говорили на ту тему Венцловић, Орфелин, Пишчевић и Доситеј, залажући се са једном очевидном протестантским инспирацијом да се српска црква престане држати "коре, а не језгра закона и вере", нападајући "стару простоту" и "неразумије" нашег света, држећи се, уосталом, доста верно изворника.

Међу представнике "просветитељске етнолошке критике и реформистичке утопије" иде Алексије Везилић (1753–1792), један од оснивача српског класицистичког песништва. Везилић је (попут Релковића) у свом делу *Краткое написаније о спокојној жизни* (Беч 1788, Будим 1814) дао у једанаестом одељку мали стиховани трактат *О чародјејстве,* ударајући на распрострањене народне празноверице, чарања, бајања и врачања. Ти стихови пуни су веома живописног фолклорног материјала који заслужује пажњу етнолога и, као педесетак година раније у Венцеловићевим беседама, сада у Везилићевом делу искрсава слика српског народа на граници две империје оронулог у незнање, празноверја и примитивизам. А сам песник на све то одговара просветитељским ставом да се "страха боје тамо, где се страх ни видети не може":

Ти вештицу и вилу, вукодлака и халу
Нигде срести могоша, ни известно видиша.
Токмо слабо расудни, сујеверни људије
То иногда имејут лестно привиденије.
Како пророк глагољет, – без причини стрвшут се,

Где нест страха видети, тамо страха бојет се.
Призри на нас, Господи, с небеснија висоти!
Стадо простодушное, народ сербски просвети,
Училишта воздвигни долго желајемаја,
Науками одожди на всја места сербскаја,
Да потекут потоци, жаждушти напијут се,
Код народа славнаго да наука славит се!
Тогда сујеверије пред тобоју мерзостно
Из стада избранаго истребит се конечно.

Једну засебну групу међу српским "националистима", "јозефинистима" и будитељима "просвештенија" имали су писци опредељени за *природне науке*. У њиховим делима, посвећеним популаризацији *физике* и "*јестествословија*", могу се наћи трагови деистичких схватања, и картезијанства. Својом физиком (*О созданију мира*) објављеном у *Вечитом календару* (1783), коју је израдио и прилагодио потребама српске публике према приручнику A. D. Richter-а директора Цитавске гимназије, штампаном у Фулди 1776, *Орфелин* је отворио једно занимљиво поглавље српске просветитељске литературе. После њега са истим жељама да се научни аргументи супротставе сујеверју и примитивним обичајима у простом народу, посвећивали су се студијама из физике и природних наука и издавали дела из те области *Е. Јанковић*, *А. Стојковић*, *Павле Кенгелац* и други. Лако је уочити исте акценте Орфелинове физике и Стојковићевог списа: ту су борба против сујеверица, тежња да се разумним објашњењем различитих природних појава одстрани страх пред њима, а такође су карактеристични у том погледу одељци о светлости и бојама.

Емануил Јанковић (око 1758–1791) "једна од највећих фигура просветитељског доба", писац, издавач, преводилац и књижар, деловао је у неколико праваца. "Он се међу првима – пише његов биограф Б. Маринковић – или чак и први међу савременицима интересовао за медицину, физику, философију, логику, историју, књижевност, новинарство, књижарство, издавачку делатност, позоришну уметност и уметност уопште, за сликарство и музику, на пример, тако да га већ и сама ова разноврстност... издваја из плејаде наших заслужних људи..." Већ ове енциклопедијске склоности, ово широко интересовање комбиновано са жељом да се делује на народном језику и објављује реформисаном грађанском ћирилицом, показују просветитељске интенције Јанковићеве. Кратки одломак из његове *Опште популарне физике* који је објављен као *Физическое сочињеније* (Лајпциг 1787, или 1788) показује уз полемику коју писац ту води са Бифоном и уз позивање на Декарта, јасне трагове деистичког учења и пантеизма. Довољно је навести само неколико места из ове књиге па се сетити оних аргумената Доситејевих који је и

сам у књизи природе видео прст њеног спаситеља и творца. "Тко на променост небесних и земних тела и њихову уредбу измеђ себе, позорствовати може, – пише Е. Јанковић – без у исто време не уверити се, да све ове ствари свога создатеља, т. ј. Бога за воздвизатеља имаду... Тко се сме дрзнути и помислити, да је све ово, само од себе произишло? Тко је други у состојанију, него свемогући Бог овако големи, премудро и премудром уредбом основани свет создати? Позорствованија на различна промењенија у свету, показују нам всевисочајшу мудрост творца нашего... Тко је други био кадар ово овако установити т. ј. да наша Земља сама од себе своје питање или храну прима, него Всевисочајши?"

Сасвим сличан случај био је са једним од најбољих песника српског класицизма, Атанасијем Стојковићем (1773–1832). Плодан и разноврстан дух, песник, романсијер, научник, природњак, преводилац *Новог завета*, Атанасије Стојковић је сматран уз Доситеја и Соларића једним од "свете тројице" српске књижевности на граници два века. Студент у Пожуну и на чувеном Гетингеншком универзитету, где је добио докторат философије, члан Јенског природњачког друштва и Чешког ученог друштва, оснивач кабинета за физику на Харковском универзитету у Русији, професор и ректор тамошњег универзитета, оснивач харковског Ученог друштва, А. Стојковић је био у вези са Добровским, Гатерером, Хејном, Осолињским, Александром Пушкином, а у исто време са Матијом Ненадовићем и преко њега с Карађорђем, Трлајићем, Доситејем, Соларићем и другим истакнутим личностима, научницима и писцима свог времена. Године 1798. чувени гетингеншки професор Шлецер писао му је упућујући га на просветитељски рад у отаџбини: "Ihr Vaterland braucht Aufklarung!" ("И вашој отаџбини је потребна просвећеност!"). Сасвим у духу Доситејевих идеја, на чију иницијативу је написао своју *Физику* и " на својему језику за род издао" "простим језиком славеносербским" (Будим I-III, 1801–1802, 1803) Стојковић је већ у том делу испољио своју просветитељску идеологију. Он сам каже у предговору да му је циљ био двојак: "1. У јестеству (Природи) силу, премудрост и величество Творца показати и читатеље моје к љубави и почитанију височајшаго оваго суштества водити. 2. На сујеверија, која су много тисјашт људи нешчастними створила, с јестественом науком ополчити се, и колико нужно буде, она искоренити и разрушити". Оба ова задатка била су потпуно просветитељска и њих се Стојковић није држао само формално. У свом предговору Стојковић истиче потребу науке и просвећивања као један од важних, можда најважнији чинилац општег напретка и добробити сваког народа. Полазећи од бритко сроченог питања: "Зашто нису други народи историју своју из наших књига писали, него ми из њихових?" – Стојковић развија мисао да трговина и нарочито земљорадња обогаћује народе, војна сила их штити, а "науке обаче просвештавају". Све троје је важно за "благополучије" једног народа, али не подједнако. Прва два чиниоца условљавају *спољашњу* (материјалну) срећу, а последњи, – наука, устројава *унутрашњу* добробит човека. На тај начин науке су повезане са свим делатностима људи, и толико имају утицаја на све што човек предузима, "да они народи који су до вјаштшаго степене просвештенија дошли, вјаштшу силу и крепост имају, да код њих бољше цвета и земљоделије, а и трговина у состојанију бољшему находи се..." Укратко, Стојковић је закључио своју малу похвалу наукама и просвети овим речима: "Когда су у Риму процветале науке, процветао је Рим. Паде науке, пао

Рим". Стојковић даље сматра да посебну пажњу модерног човека његова доба заслужују природне науке. Он се радује што је одзив на његову *Физику* био већи но што се могао надати и подвлачи своје убеђење да не постоји "ни једин разумни человек на овому свету, којему не би јестествена наука (природне науке) мила била, и који не би радо от оних књиг совјете искао и с њими се увесељавао, које о јестеству дејствују..." Свако уосталом, – сматра Стојковић – иако није сам научник, може "којим буд начином наукам помагати и тако благополучије рода својего умножавати". Корист од природних наука која се истиче у параграфу 4. несумњиво је по Стојковићевом мишљењу у томе што нас познавање природних појава "от непотребна страха освобождава, и узле глупаго сујеверија разрешава и од ужасних јего следствиј сохрањава". Чим човек појми да се необичне појаве око њега догађају "јестествено" ("натурално"), тј. од природе а не уплитањем натприродних сила, он одмах схвата да нема места страху. И писац ту као Венцловић, Релковић или Везилић, набраја сујеверице и назадњачке бесмислене обичаје и веровања; да репата звезда која претрчи небо доноси несрећу, да црвени зреник значи рат, да је узалуд око болесног детета пљувати на четири стране пре но што заспи, гасити угљевље или извечери не дати на зајам сирћета из куће. "Но кто би имао толико времена, толико хладне крви и папира, за избројити свја она сујеверја, која се между нами находе и која ничто друго нису, но живи и вечни знак на каквом ниском степену просвештенија ми стојимо..." Тако се Стојковић доиста и у тексту свог дела одуживао оним циљевима на које се читаоцу обавезао још у предговору. Његов однос према религији и Богу био је, такође, веома модеран за његово време и показао да Стојковић као Доситеј, Пишчевић и други пре њега, исповеда деистичка уверења. Поимање божанства рационалним путем, идући од последица ка праузроку, ка Творцу, деистички приступ природи може се у Стојковићевој Физици открити на први поглед.

Рецепција европских књижевности у српском друштву за време просветитељства

1. Додири с руском књижевношћу

Руске књижевне утицаје српски класицизам и предромантизам наследио је из претходне, барокне епохе; српска претпросвећеност дугује своје изворе раној просвећености Петра Великог, а барокизацију једним делом украјинској књижевности XVII и XVIII века.

У новим временима, у другој половини XVIII века, немачки утицај јача захваљујући Терезијанско-јозефинским реформама у области школства, и преношењу штампарства за Србе у аустријска средишта; то ипак не зауставља руске књижевне утицаје. У то време многи српски писци бораве у Русији па тамо пишу и своја дела (Пишчевић, Доситеј, Миријевски, Трлајић, Стојковић, Јулинац, Текелија, Зелић и други). За српско просветитељство веома су важни утицаји руског просветитељства на српског барокног писца Захарију Орфелина, који у завршној фази свог деловања (после 1768) показује и сам знаке просветитељске усмерености. М. Бошков, која је поново претресла читаво питање Орфелинових

руских извора, указује на песме класицисте А. П. Сумарокова (1717–1777) које Орфелин преноси не само у свој *Магазин* (1768) него и у *Историју Петра Великог* (завршена 1770), на дуговања Ф. Милеру чији предговор гласилу руске Академије наука *Эжемесечния сочинения* Орфелин користи у свом предговору, али исто тако преноси Милерову биографију Т. Прокоповича, а у својој монографији о Петру Великом црпе Милерова историјска дела. На концепцији Орфелиновог *Магазин* а оставили су траг И. Г. Рејхељ (1727–1778), Н. Н. Поповски (око 1730–1760), а из руских извора пренет је и низ анонимних текстова. Посебно је од значаја да је Орфелин користио руске часописе доба просветитељства: поред академијског гласила *Эжемесечния сочинения* (1755–1764), то су: *Праздное время в пользу употрбленное* (1759 – 1760), *Невинное упражнение* (1763) и *Свободные часи* (1763). Судећи по сведочанствима у *Мемоарима*, Симеон Пишчевић интензивно почиње да чита руске писце шездесетих година XVIII века у Петрограду, па свакако да тада упознаје бар дела Сумарокова, с чијом породицом је у додиру, и Ломоносова који тада бива публикован. Руска књижевност му помаже да се упозна и са идејама француских енциклопедиста и просветитеља који су у време Катарине II читани и цењени на руском двору. У историји Пишчевић користи Н. И. Новикова, а сам оставља значајна сведочанства о сеоби Срба у Русију средином XVIII столећа, па су његови мемоари тамо и објављени постхумно и на русизираном језику. Доситеј Обрадовић такође има значајних веза са руском барокном књижевношћу, у првом реду оном из времена Петра Великог, па раној руској просвећености (Копински, Прокопович) дугује своје просветитељске ставове. Поред тога, он покушава да у Русији оснује штампарију за Србе и у вези с тим путује генералу Зорићу у Шклов. Доситејеви једномишљеници такође су везани за руску књижевност. Мушкатировић међу својим пословицама има и руских. Глигорије Трлајић преводи 1795. *Нуму*, роман М. М. Хераскова, и друга дела с руског, Трлајићево песништво носи видне знаке руског утицаја у версификацији и тематици, поезија А. Стојковића подсећа на руске класицисте с границе два века, версификација српских класициста у целини доводи се често у везу са руским (и немачким) узорима, а по рукописним зборницима поезије са границе два столећа, бележе се поред српских и руске песме у оригиналу. Изворни утицај руске књиге на српску књижевност XVIII века веома је интензиван и тек недавно истражен. Јављање античких форми у српској књижевности (сафијска строфа 1734), латинске реторике и поетике из раног XVIII века имају узоре у руским обрасцима, које доносе руски педагози. Мушицки, једна од средишних личности српског класицизма, дугује много руској версификацији, посебно у песмама писаним на "славјанском". Он чита Ломоносова и одушевљава се Державином, па то долази до изражаја и у оди *Сочињенија Державина у Шишатовцу*:

Державин, спутник верни Хорацијев
И стрелотечна Пиндара, душе мој,
По среди нас у Шишатовцу!

Бриге некњижне одвргни црне,
Које нам власе рано посребрише
И лака крила свезаше мислима...

Језик српских класициста носи трагове руске доломоносовске теорије о три стила и два језика, па се диглосија прихвата и у српској класицистичкој књижевности, где се дела високог стила пишу на славјанском (црквенословенски са руским утицајем) и на народном српском језику на којем се стварају све до 1808. и 1809. дела нискога стила.

Српски предромантизам напушта полиглосију класициста и опредељује се за мешани славјаносербски језик. Како је "славјанска" компонента тог језика долазила из рускословенског наслеђа барокне епохе, односно из црквенословенског језика с јаким руским примесама, предромантичари су продужили утицај руског језика у српској књижевности још за пола века и дуже, мада у једној верзији блажој од оне из прве половине XVIII столећа или оне друге, коју негују класицисти у својим делима високог стила. Тај утицај преживео је све до половине XIX века и Вук је са језичком концепцијом предромантичара имао да издржи неке од својих најжешћих битки, водећи напоредо и борбу за чистоту српског народног језика против диглосије класициста. У XIX веку по часописима и даље се прештампавају песме руских песника (Пушкина и других) у оригиналу, а *Летопис* прати руску књижевност и даје преглед класичних студија и превода античких писаца у Русији као руководство српским преводиоцима. Служећи се Гречом и Шафариком Магарашевић даје у *Летопису* 1825 (1–2) преглед новије руске књижевности ("Знатнији списатељи руски" и "Руски списатељи") и тим прегледом су обухваћени: Сумароков, Карамзин, Дмитријев, Муравјов, Озеров, Шишков, Подобједов, Десницки, Дроздов, Протасов, Крилов, Жуковски, Баћушков, Вјаземски, Шаховски, Гњедич, Мерзљаков, Измаилов, Војејков, Пушкин и други. Утицај Карамзина на Магарашевића запажен је у литератури, а Стерија се позива на Смотрицког и Ломоносова, и у његовој *Реторици* (1844) има руских термина. Најзад, 1840. један класициста, Милош Светић (Јован Хаџић), преводи *Слово о полку Игореву* на српски. Пада у очи да знатнији утицај руског сентиментализма долази тек у другој фази српског предромантизма, у XIX веку, када се уочава утицај Карамзина. Опис Русије XVIII и с почетка XIX века наћи ће се у мемоарским списима српских аутора као што су Симеон Пишчевић, Сава Текелија или Герасим Зелић. Везе које ће успоставити убрзо руски и српски романтичари, посебно оне око Вука и његових народних песама, одвешће српско-руске књижевне односе ка интензивнијим додирима, али то излази из оквира историје српске књижевности класицизма и предромантизма.

* * *

Напоредо са овим многобројним подстицајима и додирима, који су ишли из руске књижевности ка српској, одвијао се један природан реципрочан процес, утицај српске књижевности на руску и украјинску у XVIII и почетком XIX века.

Симеон Пишчевић (1731–1797) је своје списе писане у Русији (историја Срба и мемоари) посветио српским читаоцима, али су његова дела најпре штампана у Русији (тек у XIX веку), а коришћена су и у руској науци, па је Нил Попов, који је познавао и публиковао Пишчевићеву заоставштину, употребио његове списе као

извор за проучавање српског насељавања у Украјини средином XVIII века. Један од истакнутијих представника српског просветитељства, Теодор Јанковић Миријевски (1740–1814), који је образован у Бечу на Фелбгеровом саганском методу и преносио идеје аустријског просвећеног апсолутизма у српску средину напоредо са Доситејем, Секерешом и другим представницима српског просветитељства, задужио је и руску културу. После успешне делатности на реформисању српских школа, Миријевски ј е на позив царског двора отишао у Русију и тамо радио на реформи руског школства уносећи идеје просветитељства у нови систем руске наставе. Када је 1803 основан Харковски универзитет, у Русију су позвани и српски стручњаци за професоре природних и егзактних наука. Тако су се тамо стекли из српске средине списатељи и професори Атанасије Стојковић (који се лично знао са А. С. Пушкином), Глигорије Трлајић, Т. Филиповић и, касније, Сава Петровић, Ђорђе Коритари и А. Дубравић. Делујући у руској средини, они су сви враћали онај дуг којим је рана руска просвећеност из времена Петра Великог задужила српско претпросветитељство почетком XVIII века.

2. Везе с немачком књижевношћу

Немачки књижевни утицај, познат већ писцима српског барока, посебно версификацијски занимљив, постепено јача у другој половини XVIII века Већ српско-латинске школе имају и наставу немачког језика. Од 1770. године, када се у склопу просветних реформи у Аустрији интензивира настава немачког, то је посебно изражено. Један од представника српског Просветитељства, Стефан Вујановски, прерађује 1770. године за потребе српских школа граматику Јохана Кристофа Готшеда. Миријевски преводи у то време Фелбигерову *Методику* (1776), пише буквар српско-румунско-немачки, а Секереш преводи Фелбигерову *Читанку* (1777). Настава у Карловачкој гимназији 1792. обухвата наставу немачког језика у припремном као и у свих шест разреда, при чему се чита Кампеово дело *Откриће Америке*. Језици наставе су латински и немачки, а касније у XIX веку, употребљава се Аделунгова граматика немачког језика. Српски питомци слушају наставу током XVIII века и у Халеу, Лајпцигу и Гетингену или по протестантским училиштима Словачке, где су програми под утицајем немачког просветитељства, па је Доситеј и у Модри приватне часове узимао на немачком. Срби су се у аустријској монархији, под којом су се налазили током XVIII века великим делом своје територије и етнички, кретали на немачком говорном подручју. Код њих је учење немачког језика ишло брже него код Мађара, мада су били обухваћени истим школским системом. Курцбеков бечки речник из 1790. у ствари је немачко-српски и српско-немачки речник, тачније немачки речник за Србе и преко њега у српско друштво продире терминологија немачког Aufklarung-а, немачка правна и трговачка терминологија. А то је најважнији речник код Срба пре Вуковог. Преко немачких уџбеника и наставе на немачким и словачким универзитетима српски писци као Доситеј, на пример, долазе у везу са европским идејама просветитељства у немачкој верзији. Са философијом Кристијана Волфа у чијој основи лежи Лајбницов философски поглед на свет Доситеј се упознаје посредством Баумајстерових уџбеника или преко предавања халског професора И. А. Еберхарда. Баумајстерову *Метафизику* преводи у Земуну на новогрчки Димитрије Дарвар

1777, Баумајстерову *Метафизику* и *Логику* са додацима из Волфа Аврам Мразовић, а сомборски песник Николај Шимић руским посредством прерађује 1808. Баумајстерову *Логику*. Доситеј преводи с немачког "немецкога предикатора" протестанта и просветитеља Георгија Јоакима Цоликофера (1730–1788), једног од најистакнутијих проповедника у Немачкој XVIII века (Лајпциг 1784). Године 1788. Доситеј преводи низ Лесингових басана, а 1793. у *Собранију* преводи Лесингову комедију *Дамон*. Он хвали Лесингова *Натана мудрог*, препоручује за издавање Виландова дела, позива се на Гелертове басне и на романе Албрехта фон Халера (1708–1777), саветује да се преводи немачки естетичар и историчар уметности, савременик Винкелманов, Ј. Г. Сулцер (1720–1779). Доситеј препоручује Коцебуове комедије у *Мезимцу* и зна за радове швајцарског физиогномисте Лафатера (1741–1801), а помиње и његове претходнике у овој области. За Шрекову (Schrцckh T. M.) свеопшту историју за децу каже даје "предивна" и да би њен превод био "нацији нашој многоцени дар", такође препоручује малу физику Г. Х. Рафа, а помиње и немачког популарног философа Апта, док је на једном Доситејевом портрету приказано између неколико књига и једно дело популарног философа немачког просветитељства Исака Изелина (1728–1782). *У Животу и прикљученијима* (1783) Доситеј показује да је читао Гетеова *Вертера*, са којег је Доситејев пријатељ Секереш скинуо цензорску забрану у Аустрији, као што је први управо Доситеј преводио из познате Либескиндове збирке *Палмово лишће*. "Критички принцип" Доситејев – његов метод слободног мишљења дугује према новијим истраживањима свој настанак поред Декарта, Спинозе и Лока, – Лајбницу. Доситејев секуларизовани морал дугује много енглеским философима али и Еберхардовом посредништву, а своје интерпретационе амбиције Волфовом херменеутичком учењу. Оно допире до њега већ у Модри 1777, где Доситеј слуша предавања према програму који је недавно публикован па се може видети да је обухватио и *artis hermeneuticae regulas*. И Доситејеви назори о језику имали су потпору поред осталог у немачким узорима (Фридрих II), а немачки извори понекад су му служили и као посредници према другим књижевностима (енглеској и француској, на пример у Мезимцу). У светлости тих чињеница Доситејев однос према немачким изворима добија тежину, па коректуру захтевају досадашњи уздржани судови о његовом односу према немачкој философији и књижевности.

Доситејев пример послужио је као подстицај многима да иду његовим трагом и у превођењу немачке књижевности. Тако је Шрекову историју превео с немачког Јован Берић (Будим 1820), а Коцебуа су почели преводити све чешће што се укус за позоришну веселу игру развијао у српској публици. Слично је било са Виландом и Гелертом.

Интересовање за немачку књижевност, историографију и философију показивали су и други Доситејеви савременици. Пишчевић се, на пример, у Русији у прво време споразумевао на немачком, на немачком он чита једну од популарних робинзонијада онога времена, а у својим делима користио је низ немачких извора, који су често заједнички и њему и Орфелину (Есик, Хибнер, Бишинг, Таубе). Орфелин своју представку Марији Терезији пише на немачком, Атанасије Стојковић песник и физичар студирао је у Немачкој у Гетингену заједно са

чувеним физичарем Гаусом, а слушао је и класичне језике код Готлоба Хајна и историју код Шлецера. У Гетингену је и докторирао, а постао је члан Јенског природњачког друштва. Глигорије Трлајић преводи с немачког и у својим се списима позива на Канта и Фихтеа. М. Максимовић је у *Малом буквару за велику децу* (1792) следио неки немачки узор, користећи у исто време Гелерта, а с немачког је преводио Ј. В. Ајбла.

Идеје немачких рационалиста преносе Доситејеви следбеници П. Соларић и Ј. Стејић, П. Атанацковић преводи с немачког предромантичку прозу, а 1798. Е. Јанковић преводи с немачког и посрбљује једну веселу позоришну игру Ј. Ј. Енгела Потом посрбе немачких комада улазе у моду: Вујић Коцебуову *Крешталицу* преноси у Трст, М. Витковић исто чини са једним комадом Ј. Ф. Јингера, итд. Енгела преводе Давидовић и Видаковић, а Коцебу постаје један од најпревођенијих позоришних писаца у то време. Од Аврама Мразовића (1808) њега преводе К. Поповић Камераш, Ј. Стејић, М. Витковић, Димитрије Исаиловић, А. Белан, Ђ. Малетић, Лазо Зубан, Стерија, Н. Ђурковић и нарочито Јоаким Вујић, који га преводи, прерађује и игра неуморно: *Крешталица, Набрежное право, Жертва смерти, Шпањоли у Перувији, Ла Пејруз*. Уз њега преводе се и други, мање познати немачки писци веселих игара и лакрдија (К. Екартсхаузен, Кронер, Ј. М. Бабо, Ф. Кратер), писци басана (Блумауер и М. Г. Лихтвер) и романа (К. Г. Крамер и, нарочито, Х. Чоке –Zschokke). У првој половини века преводе се још Клајст и Гелерт, а посебну пажњу српске публике привлаче Геснер својим идилама и Виланд својим романима.

Пастирска игра немачке књижевности улази јако у моду на граници XVIII и XIX века. Гелерт се после препорука Доситеја и Максимовића објављује у низу превода по часописима или засебно. Једна Гелертова пастирска игра излази у Будиму 1803. у преводу А. Мразовића, а преводе га у *Летопису, Српском народном листу,* Арнотовој *Српској новини, београдским Србским новинама*, док 1847. као последњи одјек ове популарности долази превод комедије *Богомољка*. Швајцарац Саломон Геснер (1730–1787) уживао је изузетан углед међу српским класицистима и писцима предромантичке епохе. Трлајић прерађује у стиховима једну његову идилу још 1793. Следе преводи у Давидовићевом *Забавнику* (1816) и у бечким *Новинама србским*, а у њиховим додацима између 1818. и 1820. стално излазе преводи Геснера. Један Магарашевићев превод Геснера остаје у рукопису; *Летопис* га преводи од првих бројева (1825), Вук му даје места у *Даници* за 1827. годину, заједан превод из 1817. мислило се даје Вуков, а посебне збирке Геснерових идила објављују Петар Матић (1826. и 1827) и Јован Хаџић, који у својим делима (1858) међу осталим преводима даје и збирку од 12 превода из Геснера. Геснер се преводи и у *Банатском алманаху* (1827) и *Подунавци* (1845), итд.

Од шест писаца немачке класике до српских читалаца најпре доспевају Лесинг, Виланд, Хердер и Клопшток, а потом Шилер и Гете, бар што се превођења тиче. Међутим, када је о њима реч, треба имати на уму да су они током XVIII века у српској средини били читани, као што се, на пример, из Доситејева дела види, у оригиналу, па отуда релативно касно јављање превода њихових дела. Немачке

писце је, уосталом, читао у оригиналу и Стерија на крају, као Доситеј на почетку ове епохе. У Вршцу су немачке позоришне представе даване још између 1770. и 1780. године, у Темишвару раније (1753,1761), а у Земуну 1777. Темишварски епископ Петар Петровић имао је (судећи према попису који је објавио Мита Костић) још у XVIII веку дела Виланда, Клопштока, Цоликофера (оног проповедника из Лајпцига којег је преводио и знао Доситеј), Блумауерову травестију *Енеиде* (1785), *Критику чистог ума* Имануила Канта, Шилеровог *Дон Карлоса*, и др. Класици се и преводе. Лесинг у Доситејевом преводу прештампава се све до краја XIX века, Лесинга преводе Васа Живковић (*Емилија Галоши*, превод остао у рукопису) и Јован Хаџић (*Натан мудри*).

Почев од 1774. Виланд се чита и може наћи по српским библиотекама у оригиналу у Темишвару, Сомбору, Карловцима, где га има Стратимировићева библиотека и у руским преводима. *Абдерићани* су преведени 1800, али се превод појавио тек 1803. Следе преводи *Агатона* (1820), и *Симпатија*, из којих Магарашевић 1819. у *Србским новинама* преводи одломке, а Теодор Павловић дело издаје 1829. у засебној књизи. По наводима се види да су Виланда читали Стефан Живковић, Дошеновић, Мушицки, Малетић, а Теодор Павловић уз свој превод доноси и значајан предговор, са позивањем на Шилера и са освртом на проблем писања за широке народне слојеве, које треба подићи на ниво класике, не спуштајући се на ниво необразованих.

Клопшток је заједно са Фосом и Рамлером утицао на српске класицисте. Има га у библиотеци, чита га и пева о њему у својим одама Мушицки. Ђак познатог класичног филолога Шедијуса, Мушицки ће и преводити Клопштока, а версификација Клопштока и немачких класициста утиче на версификацију Мушицкога, као што му неки тематски оквири долазе од Фоса (исповедно песништво). Клопштока и Фоса читају и преводе и остали класицисти (Малетић, Хаџић, Чикош, Василије Суботић). Хердерово дело имало је утицаја већ самим тим што се и оно само забавило српским народним песмама (1778). Хердер почетком века утиче на Стратимировића, Видаковића и Мушицкога, који отада почиње да се интересује за скупљање народне поезије, па то сугерира и Вуку. Давидовићев *Забавник* преводи Хердера 1816, *Летопис* и *Србски народни лист* у више наврата, потом *Бечка вила*, Арнотова *Србска новина*, *Скоротеч*а, београдске *Србске новине*, итд. Преводе га Василије Суботић и Стерија а Хердерове идеје у српску средину допирале су и преко Копитара, Шафарика и Јана Колара. *Српски народни лист* 1839. преводи басне Хердера и Блумауера.

Гетеа су преводили класицисти (Хаџић, Василије Суботић, Малетић) и предромантичари (Пачић, почев од 1827); о Гетеовом интересовању за српску народну поезију пишу *Летопис* (од 1825. надаље) и *Магазин за художество, књижество и моду* (1838), а преводе песама доносе Уранија, Магазин, Голубица и други. Године 1844. новосадски адвокат Ј. Рајић преводи *Вертера* и четрдесетих година преводи Гетеа постају бројни и пробранији. Под насловом *Изводна правила о позоришту у Просветним новинама* 1848. превођена је Гетеова теорија о глуми. Први фрагменат из *Фауста* преведен је 1837. у београдској *Уранији*, а Гетеов

утицај је ишао и преко мађарске књижевности и Витковићевих посрба, а осетан је и код песника Ј. Суботића, В. Суботића и К. Пејичића.

У међувремену расте популарност и Шилеру, достижући врхунац четрдесетих година XIX века. Преводиоци Шилера у *Летопису*, *у Магазину за художество, књижество и моду*, *у Србском народном листу* и другде су класицисти, а теорија књижевности и српска књижевна критика, према истраживањима Д. Живковића, у првој половини XIX века пролази кроз фазе "рационалистичко-кантовске естетике" (1817–1840) и "кантовско-шилеровске естетике" (1840–1850). Шилера читају у оригиналу и у своја дела уносе епиграфе из њега Мушицки, Стефан Живковић, Сима Милутиновић и други. Афоризми Шилерови се преводе у *Новинама србским* 1818. и 1820, *Летопис* 1825. преноси преводе Шилерових загонетки, баладу *Јемство*. Следе: *Речи вере*, *Јуноша на потоку*, *Поликратов прстен*, *Вредност жена*, *Деоба земље*, *Хекторов опроштај*, а 1839. године број преведених Шилерових дела досеже врхунац. Преводе га Чикош, Хаџић, Малетић, Василије Суботић, овај потоњи највише. Он преводи велику мисаону песму *Богови Грчке*, у којој је добила поетски израз чежња за античким светом, песму *Идеали*, потом *Силу песме*, *Девицу од Орлеана*, *Опроштај с читатељем* и чувену химну *Радости*. Васа Живковић преводи песму Амалије из *Разбојника* и *Чедоубитељку*, Шилерове приповетке преводи Д. Давидовић у *Забавнику* 1835 (*Једно великодушно дело*), а драмска дела Ј. Пантелић (*Семела*, 1839. у *Летопису*) и Теодор Радичевић, отац песника Бранка Радичевића. Т. Радичевић је превео између 1843. и 1847. Шилерове драме *Вилхелм Тел* и *Дон Карлос*.

Везе са немачком културом и књижевношћу у овом раздобљу нису се, међутим, исцрпљивале превођењем. Немачки писци читани су у оригиналима и даље, немачки језик служио је често као посредник између српских читалаца и других књижевности и, најзад, версификација немачких песника играла је у изворном облику важну улогу и у овом, као и у претходном, барокном добу српске књижевности. Аркадије Белан, сегедински сенатор, написао је на немачком трагедију *Несрећно племе*, а Антоније Арновљев превео ју је на српски; "Мразовићева *Словенска граматика* по својој концепцији није била без елемената Готшедове школе" (С. Костић); на немачком и српском је писао и издавао један часопис Спиридон Јовић, преводилац немачких списатеља и хроничар Војне границе. Мушицки је у библиотеци имао на немачком Хердера, Хегела, Рамлера, Менделсона, Клопштока, Гетеа, Виланда, Шилера и Биргера; Павле Берић се служио Аделунгом, српски читаоци били су принуђени да прву модерну историју српске књижевности, ону Шафарикову, читају на немачком, а Стерија је у својим делима показао да одлично познаје Виланда, Шлегела (*Предавања о драмској уметности*), Шилера, Коцебуа, Клаурена, Гетеа, Мајдингера, Рабенера, Чокеа и Блумауера, чије је травестирање античких дела било популарно у српској књижевности оног времена. Стерија је очигледно читао у оригиналу и друге немачке писце као што су: Ифланд, Лихтенберг, Готшед, Кант, Грим, Аделунг, Берне, Шредер, Лафатер, Менцл, Лесинг, Жан Паул и други. Као педагог Стерија ће дати једну немачку граматику (1844), а у програме српских средњих школа унеће Гелерта, Коцебуа, Рабенера, Хердера, Виланда, Енгла, Гетеа, Лесинга,

Клајста, Фоса, Шилера и Клопштока. Посебну улогу одиграли су немачки узори у Стеријином сатиричном опусу (Рабенер, Виланд) *у Роману без романа, у Календару Винка Лозића* који у поднаслову има немачки назив и где су референце на Гелерта, али и у комедијама, од којих *Зла жена* има прототип у немачкој верзији једног енглеског комада.

С немачког и на немачки много преводи у стиху од предромантичара Јован Пачић, а *Слогомерје* Луке Милованова (1810, објављено 1833), има примере из Гелерта, Клајста (у преводу А. Стојковића), Биргера, Пфефела, а терминологија је, поред латинске, немачка. На крају су песме преведене с немачког из немачких календара, од Шрајбера, Биргера, Вајса, Виншера и других. Ј. Стејић користи дела Мајснера, Хандела, Струвеа и Круга.

Немачко посредовање између српске и других књижевности огледа се на примеру немачких уџбеника француског језика који у XVIII веку служе за потребе српских читалаца, о чему говори, поред осталог, и каталог Јанковићеве књижаре у Новом Саду. Мразовић преводи с немачког *Поучителни магазин за децу* (1787), дело француске списатељице Ане Марије Ле Пренс де Бомон, а посредништвом немачког језика први пут се појављује код Срба и Дефоов Р*обинсон Крусе* (1799). Мразовићева класицистичка реторика очигледно је такође рађена према немачким узорима. Песме на немачком језику уношене су често крајем XVIII и почетком XIX века у рукописне зборнике певане поезије, који су ширени и преписивани у српским грађанским круговима, служећи често као версификацијски модел за исту мелодију на коју су певани и српски стихови. Вршачки песник Ј. Хедл пише на немачком, а потом и Г. Хранислав, служећи се немачком рококо-версификацијом. Вук и Видаковић воде полемику о изразу "романтически", користећи немачку терминологију.

Неки од кључних термина епохе, као "здрави разум", "дух народа", "романтички укус", неке идеје везане за језичка питања, као "пиши као што говориш" долазе у српску књижевност XVIII и раног XIX века из Немачке, или њеним посредовањем. "Теорија уметности" Благоја Нешића из двадесетих година XIX века ослања се на Шлегела.

Од 1814. године, напоредо са овим продором немачке књижевности у српску преводну литературу, јавља се и једна нова, много јача веза, веза између српских и немачких романтичара, између Гетеа и Грима са Вуком и Сарајлијом, али она не спада у историју српске књижевности класицизма и предромантизма о којој је овде реч.

3. Занимање за енглеске писце

Немачки и француски утицаји претходили су у српској књижевности енглеским и били донекле посредници између две литературе. Соларић, на пример, лорда Честерфилда није преводио с оригинала, а Доситеј је и сам у прво време енглеске писце читао у француским преводима, да касније, када буде овладао и енглеским

језиком, у његово дело продру, а посредством њега и у српску књижевност, идеје енглеских моралиста XVII века и утицаји енглеске предромантичке књижевности и периодике XVIII столећа.

Први српски предромантичар, Симеон Пишчевић, читао је у немачкој преради Дефоовог *Робинсона*, а Доситеј је препоручио његовог писца, па је Дефоово дело касније имало велик успех код српских читалаца у преводима с немачког и у немачким прерадама (1799,1807. два издања, 1810,1845).

Доситеј је први међу писцима ове епохе посебну пажњу обратио на енглеску књижевност. У својим делима он је помињао или наводио Бекона, Попа, Свифта, Честерфилда, Дефоа и Ричардсона, читао је енглеске часописе *The Spectator, The Tatler, The Guardion, The Rambler, The Adventurer* а Вера Јаварек је показала колико Доситеј дугује енглеским моралистима XVII и XVIII века, Џону Локу, лорду Шефтсберију и Томасу Риду.

Овај веома рани додир који се испољио још у *Совјетима* (1784) остварен је посредовањем уџбеника Доситејевог халског професора Еберхарда, где се користи и наводи већи број енглеских моралиста У својим списима, баснама (1788), посебно у зборницима есеја (*Собраније*, 1793, *Мезимац*, – писан пре 1811, објављен 1818) Доситеј је користио енглеске изворе који су утврђени у првом реду настојањима Павла Поповића и Вере Јаварек. Поред Џозефа Адисона (1672–1719) којег је Доситеј веома ценио и називао га"енглеским Сократом", он је преносио у своја дела, преводио или прерађивао списе Самјуела Џонсона, Ричарда Стила, Оливера Голдсмита, лорда Честерфилда, В. Нокса, и других. Укратко, за Доситеја се могу поновити Скерлићеве речи: "Као и сви просвећени људи из XVIII века он је англоман, и у Енглеској види класичну земљу духовне слободе и модерне цивилизације. Енглези су за њега "најпросвештенији у Европи народ"; они "од свију народа европејских најслободније мисле, но на велику славу и дику и благополучије человјеческаго рода, и најразумније..."

Такав Доситејев однос према енглеској култури послужио је као узор. Доситејев ученик Павле Соларић преводи 1809. *Мудрољубца индијског* лорда Честерфилда, у ствари избор из чувених *Писама сину*, које је читао и преводио и Доситеј. Честерфилда поново преводи С. Алексијевић 1830. године, а једног енглеског песника XVII века, Натана Лија (Lee, 1657–1693), чита и наводи у оригиналу Стратимировић у свом рукописном дневнику. Писци енглеског предромантизма улазе у српску књижевност почетком XIX века. "Почев од Доситеја, који је препоручивао да се преведе *Памела* и код којег постоје два превода из дела Оливера Голдсмита, и Вука Караџића који је истицао *Кларису Харлоу, Векфилдског свештеника и Тристрама Шендија*, наилазимо на Јанга 1819, 1839. и 1841, на Самјуела Ричардсона 1834. и 1841, на Оливера Голдсмита 1841. и 1846. и на Шериданову плачљиву драму *Пизаро*, рађену по драми Августа Коцебуа, у српском преводу 1837. године". Едвард Јанг (1683–1765) имао је знатан утицај на српску књижевност класицизма и предромантизма Један превод из његовог прозног стваралаштва дао је Магарашевић у Давидовићевим *Новинама* (1819), укључујући

се тако у полемику између Видаковића и Вука Караџића око *Љубомира у Јелисијуму*. Магарашевићеви преводи из "Виланда и Јунга" изазвали су даљу полемику у коју се поред Вука и Магарашевића укључио и С. Живковић. Шабачки прота Јован Павловић објавио је у *Голубици* 1839. прву песму познате Јангове поеме *Noћне мисли.* Даљи преводи из Јанга следе 1841. (Ј. Павловић) и поново један превод из *Ноћних мисли* од песника Светозара Вујића, који је остао у рукопису. Значајнији од ових превода су одјеци *Ноћних мисли* који су констатовани код Стерије и у српској поезији прве половине XIX века. Д. Живковић је указао на везе између Стеријине меланхоличне и песимистичке поезије у *Даворју* и *Ноћних мисли* Едварда Јанга, и исто тако на један фрагменат исте поеме, који је могао послужити Јовану Суботићу као полазна тачка за тему у сада већ познатој песми *Ембриону*.

За Доситејем су следили преводи Оливера Голдсмита: тршћански учитељ А. Димитријевић превео је са италијанског и у Новом Саду 1841. објавио дело *Историја римска од оснивања Рима до пропасти Римске Империје на западу*, а Т. Петрановић је у *Љубитељу просвештенија* 1846. превео одломак из *Векфилдског свештеника*. Петрановић је преводио и Адисона (*Зла што од сатире произлазе*, 1849). У *Голубици* 1840. и 1841. појавио се превод *Изгубљеног раја* Џона Милтона, а преводилац је опет био Ј. Павловић.

Енглеске песнике после Доситеја читали су у оригиналу или немачким преводима и други српски писци. Од енглеских књига у оригиналу или у немачким и француским преводима већи број имао је крајем XVIII века темишварски епископ П. Петровић, међу осталим ту су били заступљени: Бекон, Шекспир са позоришним делима, Александар Поп, Ричардсон са романом *Грандисон*, једна историја енглеске философије (1774), Томсон, Лок, Милтон, часопис *The Tatler*, итд. Мушицки је у библиотеци имао у оригиналу дела Шекспира, Голдсмита и Попа, а Стерија је читао Стерновог *Тристрама Шендија* и Батлеров познати спев *Хјудибрас*, па новија литература (М. Флашар) говори о "шендизму" *у Роману без романа*. Код Стерије наћи ће се, даље, трагови читања Бајрона, Бекона, Овена, Милтона и Шекспира који није био без утицаја на драмско стварање Стеријино, као што је, уосталом, посредно али осетно, преко немачких извора, утицао и на остале српске драматичаре прве половине XIX века. У *Српској зори* С. Јовића 1836. године излази превод с немачког *Ромео и Јулија* рађен према чувеном зборнику Чарлза Лемба *Tales from Shakespeare* (1807).Најзад, треба рећи да Сава Мркаљ у својој расправи *Азбукопротрес* (1810) улази у круг идеја које су постављене захваљујући Локовој теорији о знацима, а она има следбенике у Кондијаку код Француза и у Аделунгу код Немаца, па се може рачунати са немачким посредовањем.

Валтер Скот постаје познат у српској књижевности двадесетих година XIX века; Доситејев следбеник Ј. Стејић пише о њему 1828, Вук га препоручује 1829. године, а Видаковића називају "српским Валтером Скотом". Енглески романсијер, међутим, привлачи преводиоце пре свега својом монографијом о Наполеону Бонапарти из које су преузети неки делови у *Српској новини* 1838. године. Бајроново песништво се од 1831. године почиње преводити у српској периодици,

1837. у *Србском народном листу* представљено је и спевом *Мазепа*, који је у прози и не наводећи име аутора објавио Аркадије Белан.

Књижевни правци просветитељства (класицизам и предромантизам)

Српска књижевност у доба просветитељства знатно се разликује од епохе која јој је претходила – од епохе барока. Разлика не лежи само у томе што су два барокна столећа за српску књижевност значила одвајање од сфере византијске цивилизације и укључивање у књижевни свет Запада, па тај процес који је у добу просветитељства већ свршена ствар, није ударио печат тој, као претходној епоси. Основна разлика лежи на другој страни, у посебном механизму који је покретао ово раздобље српске књижевности, у својеврсном *историзму* и *енциклопедизму* који су довели до тога да у српској књижевности овог доба напоредо живе и напоредо се развијају два паралелна и скоро равноправна књижевна стила са различитим стратегијама: (*нео*)*класицизам* и *предромантизам*. Право стање у српској књижевности овог раздобља се може сагледати само уз поштовање чињенице да се ова два стила развијају упоредо уз узајамне утицаје који су их мењали, снажили или слабили. Уз поштовање чињенице да се овде суочавамо са једном појавом претходној књижевној епоси несвојственом. При томе, наравно, није реч о истодобном трајању стилова на заласку и стилова у рађању, о поклапању једног "пролећа" и једне "јесени". Овде се не говори о истовремености која би се могла илустровати напоредношћу последњих одјека старе српске књижевности с настајањем новог барокног стила у XVII веку или о истовремености рокајних и класицистичких дела, од којих се прва гасе, а друга дефинишу крајем XVIII века, него о равноправном животу у српској књижевности два напоредо трајућа и уз неке заједничке претпоставке заснована стила. Могло би се чак рећи, попут Хаузера, да је и овде култ антике као и истовремено одушевљење за средњи век, у суштини романтичарски покрет, с напоменом да су, уосталом, Винкелман и Русо били савременици.

Ту треба, даље, имати на уму и чињеницу да су ти стилови имали своју иманентну логику која се није сасвим подударила са идеологијом просветитељства. Историчар српске књижевности који се одлучи да прати више стилска но идејна и друштвена кретања ове епохе, мораће заћи у XIX век, па тако напустити терен просветитељства Ту се јавља феномен који су философи већ запазили: као што је појам рационализма шири од појма просветитељства (Aufklarung) тако и књижевни стилови овог доба у српској књижевности – класицизам и предромантизам – надживљују просветитељство залазећи у XIX столеће. Ти стилови захватају у српској књижевности један период који траје највидније изражен од средине XVIII века па до после 1830. године отприлике, као што, слично, према речима једног модерног теоретичара књижевности "постоји неко основно јединство у свој немачкој књижевности од, грубо узев, половине осамнаестог века до Гетеове смрти".

Таква периодизација српске књижевности овог раздобља веома се добро уклапа и у представе које су о својој епоси имали савременици класицистичког и предромантичког стила. Двадесетих година XIX века један студент права и касније "аудитор у Варадину", Благоје Г. Нешић, саставио је "за руководство своме неком ученику" спис под насловом *Естетика*, који је остао у рукопису све до 1834, када су фрагменти објављени у *Летопису*. У одељку штампаном под насловом "Теорија лепих художестава" Нешић је, служећи се немачким естетичарима (Шлегелом), бацио поглед на управо протеклу фазу српске књижевности и дао стилску "дијагнозу" епохе у којој се српска књижевност налазила у том тренутку. "У новија времена – запазио је он – стил двогубо раздељен бива у *стари или гречески* (Antiken oder griechisvhen) и *садашњи или романтички* (Modernen oder romantischen Styl). У садашња времена сваки просвећени народ има свој особити сопствени стил". Тако је још у крилу саме епохе, о којој је овде реч, извршена подела на два напоредо трајућа стила, класицистички и романтички који је, опет, у српској књижевности подељен српском револуцијом и Вуковом борбом на *две етапе*, па и *струје*: предромантичку и романтичку (устаничку) књижевност, у којој је доиста дошао до изражаја особити књижевни стил везан за одлике српског народног језика Та и таква подела веома добро одговара стварном стању и прихватљива је и данас.

Јер, ако се одлучимо за један пут који тежи да "одсече књижевност од појединца" и да прати факте "колективног менталитета" (Р. Барт), опазићемо да су се књижевни стилови ове епохе одвојили од просветитељства и наставили свој дужи век, али да су у исто време у неким суштинским стварима понели печат епохе која је омогућила њихов истодобан живот и у којој предромантички и класицистички кредо иду напоредо надахнути истим, буржоаским погледом на свет. Митрополит Стратимировић је, на пример, био класицистички образован и неговао је класицистичко песништво на свом двору и свакако је највећи број ода српског класицизма био њему посвећен, али је сам писао у предромантичком тону и версификацији блиској народној песми.

Исте особине показује и најрепрезентативнији писац читаве епохе – Доситеј Обрадовић. Његово дело прожето је духом антике, али је у исто време његова версификација изразито и декларативно антикласицистичка, његово схватање књижевног језика исто тако, а сензибилитет га сврстава међу предромантичаре. С друге стране, личности које су несумњиво задужиле српски класицизам, као Лукијан Мушицки, поседују очигледне романтичке наклоности, па се Мушицки са својим интересовањем за народну поезију јавља као Вуков претходник и инспиратор у том правцу. Атанасије Стојковић, који је у својим хексаметрима, писаним поводом смрти Рајића (1801), досегао један од врхунских тренутака српског класицистичког песништва и остварио једну од најбољих мисаоних песама читавог столећа, у једном другом делу, *Стихи каковим образом љубов у браку сохранити можно* (Будим 1800), испеваном у римованим десетерцима, толико је изишао ван оквира поезије да то можда показује како вредновање стилски разнородних остварења истог писца може да буде пут ка утврђивању његове праве стилске вокације. Најзад, Јован Стерија Поповић, највећи песник српског класицизма, уз античке класике читао је и преводио Хердера и Русоа.

Укратко, суштина једног новог механизма конституисаног негде половином XVIII века у збиру интелектуалних покрета познатих под називом Aufklarung-а лежи у енциклопедијским наклоностима читаве епохе.

Уз то, то је епоха "историзма" и у уметности. И у сликарству и у књижевности погледи се окрећу с једне стране на средњи век и готику, а с друге, привикавају се још једном на дугу перспективу која се завршава у Антици, при чему важну улогу инспиратора играју нека открића у области археологије.

* * *

Није лако проценити када је и како закључена судбина класицизма и предромантизма у српској књижевности. Та два стила дуго су живела напоредо, али се нису развијала и мењала истим ритмом и следила су идеологију свога времена са различитим закашњењима и с различитим успехом, па нису ни нестала у исто време и на исти начин. Обично се као година победе романтизма узима 1847. са стиховима Бранка Радичевића, са Вуковим *Новим завјетом*, са Његошевим *Горским вијенцем*, са Даничићевим *Ратом за српски језик и правопис*, са првом свеском *Гласника Друштва српске словесности* (који ће касније прерасти у Српску академију наука). Она једновремено обележава и гашење последњих одјека класицистичких и предромантичких стилских покрета. Почетак романтизма, међутим, пада много раније (од 1814. већ) и"његов напоредни раст за време агоније класицизма и предромантизма удара печат тридесетим и четрдесетим годинама века Чини се да се зато граница мора померити ка почетку века у корист романтизма. Током српске и грчке револуције (1804–1826), које су психолошки и организационо повезане често као антиподи интереса два народа, класицизам је развијен у репрезентативни стил револуционарне буржоазије. Родољубиво песништво Доситеја и Мушицког већ прославља револуцију, а од 1809. Мушицки уводи народни језик у римски размер својих класицистичких ода. Дакле, класицизам и предромантизам су стилови који владају српском књижевношћу за време српске револуције 1804–1815. Али, као и другде, и у српској књижевности "право стилистичко стваралаштво револуције није овај класицизам, него романтизам, то јест, не уметност која се стварно практиковала, него уметност којој се (револуцијом) утирао пут. Сама револуција није могла остварити нов стил зато што је имала нове политичке циљеве, нове друштвене установе, нова правна мерила, али не и ново друштво, које говори сопственим језиком. У то време постојала је само гола претпоставка за појаву таквог друштва."Уметност је заостајала за политичким догађајима и још се делимично кретала, у наслеђеним и застарелим облицима. С друге стране, издвајање класицизма од романтизма не долази одмах после револуције – треба се сетити ране везе Вука с Мушицким. Тек касније, у раздобљу између 1830. и 1840, за романтизам је јасно да постаје стил новог доба, док класицизам постаје стил оних елемената који се и даље заклањају апсолутним ауторитетом Мушицког.

Тако се напоредни живот класицизма и предромантизма у српској књижевности завршио прилагођавањем класициста романтичарима после смрти Мушицког

(1837) и уливањем језика предромантичара у језик романтичара, при чему је њихов сентименталистички сензибилитет остао напуштен с оне стране поменуте границе, негде у незнаном тренутку када су психолошке силе и логика ствари у ослобођеној Србији између 1830. и 1840. у почетку сасвим неприметно превагнуле на страну устаничке књижевности и Вуковог покрета. На страну романтизма.

Не би, међутим, требало после свега исувише изједначити судбину класициста и предромантичара у српској књижевности. Могло би се рећи да је предромантизам у првим Вуковим полемикама са Видаковићем и с првим успесима револуције још двадесетих година добио снажан ударац и да се, негде тридесетих година, утопио у романтизму. Онај, пак, сентиментални ток грађанске чувствителности, који романтизам није прихватио од предромантизма, живео је и даље претапајући се полако у бидермајерски стил.

Са класицизмом није било тако. Он је за једну генерацију надживео предромантизам и управо та, трећа генерација класициста, или Стеријин круг, живела је у суседству романтичара, а не предромантичара. Зато се може пратити како, после класицистичког покрића које прибављају предромантичари, класицисти треће генерације траже романтичко покриће за своју делатност.

Моћни механизам романтичке осећајности, који у суштини неће бити напуштен у српској, као уосталом ни у другим европским књижевностима током читавог XIX века, био је већ самом чињеницом да се окретао сопственој прошлости негаторски оријентисан према интернационали "неокласициста". Она није имала шанси у тренутку када се у Европи почело угађати "таштини национализма деветнаестог века, који се упустио у проналажење генеалогија за нације по застарелом обичају краљевских породица и племенитих кућа" – како је стање романтичких духова карактерисао један велики модерни историчар. Али је зато класицизам имао свој позни накнадни успех. Чињеница да се класицизам у српској књижевности могао јавити после прве генерације (Доситеј, Везилић, Стојковић) и у другој генерацији која се окупила у песничкој школи Мушицког и трајала све до Стерије и трећег таласа класициста, па тако надживела предромантизам, означава вероватно немоћ предромантичара Они нису довољно добро и ефикасно обавили свој посао разрачунавања са класицистима, па су то морали изнова да учине романтичари много радикалније, што је (као и цео Вуков покрет, уосталом) веома скупо стало српску књижевност. С друге стране, то означава и вирулентност српског класицизма, који преко Доситеја није без непосредних додира са изворном грчком антиком и који, опет, није престао да доживљава даље ренесансе и метаморфозе у српском песништву преко Лазе Костића и Војислава Илића. У читавој српској хиљадугодишњој књижевној историји не постоји, у ствари, ниједан песнички стил који је у тој мери био предмет огорчених напада и који је за сваки свој корак морао да тражи покриће у области која му је туђа, као што је то случај са класицизмом све до данас. Чињеница да класицизам никада није изгубио ту битку говори да српска књижевност није чинила осврте у Антику без разлога.

Тако су класицизам и предромантизам у српској књижевности, као уосталом и другде у Европи, почели као књижевни правци просвећености, а завршили као књижевности револуције, као репрезентативни стилови револуционарне буржоазије. Отуда и њихово "закашњење" у односу на те стилове у неким другим земљама има сасвим одређено значење. Српски класицизам и предромантизам каснили су за сличним стилским опредељењима, на пример у Француској, тачно онолико колико је српска револуција из 1804. каснила за француском револуцијом из 1789. године, дакле за петнаестак и можда нешто више година. Тако и њихово повлачење пред романтизмом, који се не може сматрати сапутником него књижевним резултатом револуције, није пало у раздобље између 1820. и 1830. (када је, према устаљеном мишљењу, превагнуо романтизам у Француској), него у деценију између 1830. и 1840. године.

Чувене полемике између Јована Хаџића и Вука, два најопречнија представника класицистичких и романтичарских схватања у српској књижевности, биле су, у ствари, вођене post festum, између 1839. и 1847, тј. после смрти Мушицкога, када ни сам Хаџић више није певао у "римском размеру" својих младалачких класичних узора.

Што нас класицизам и предромантизам и данас интересују, разлози су следећи. Романтизам, који је трајао готово до краја XIX века, не би се могао схватити без увида у предромантичка збивања у српској књижевности, па је у том смислу предромантизам надживео у романтизму своје формално гашење и остао од трајнијег интереса. Класицизам је својим сталним обнављањем остао релевантна књижевна појава у српској књижевности током XIX и XX века, па се тако без ових стилских опредељења не могу схватити ни протумачити збивања и настанак нове српске књижевности као целине. Од посебног је интереса питање репрезентативних књижевних личности, које су удариле печат почетку ове књижевне епохе као Доситеј, или позним успесима њеним као Јован Стерија Поповић. Епоха која почиње Доситејем, а завршава се Стеријом, заслужује више но да буде сврстана у прелазно доба (како је то српска књижевна историографија чинила), али не зато што бисмо ми тако више волели, него зато што нас књижевноисторијске чињенице упућују у том правцу.

Издавачка делатност и обнова српског штампарства

Целу барокну епоху српска књижевност је прошла без сталних штампарија Писарска и преписивачка делатност, на које је била упућена током XVIII века (као и раније) обнавља се и на међи два столећа у првом реду у облику такозваних зборника грађанске лирике – рукописних избора песништва, који су обухватали стилски разнолику материју од класицистичког или народног песништва и барокног силабичког стиха до рокајних и предромантичких песничких покушаја. Почетком XIX века ови зборници почињу се штампати (збирке Атанасија Николића – *Сербскиј славуј*, и сл). У међувремену између 1754. и 1831. српска књига добија више штампарија него раније током читавих столећа. Ова обнова српског штампарства условљена је и обезбеђена кроз борбу за увођење новог писма

српске књижевности – *грађанске ћирилице* (1779–1785), што је омогућило употребу руских штампарских калупа. Тим писмом штампане су неке Орфелинове књиге (*Буквар*, 1767, *Магазин* 1768), тим писмом штампа своје књиге Доситеј, на његовом усавршавању раде Миријевски, Е. Јанковић, Мушицки, Сава Мркаљ и други. Године 1802. митрополит Стратимировић је писао да је српска калиграфија двогуба; "гражданскими словами и церковними печатана".

Грк из Јањине Димитрије Теодосије, ученик венецијанског штампара грчких књига Николе Гликија, почео је 1761 (када је набавио слова) да штампа у Венецији и српске књиге, објавивши до 1776 (докле се његов потпис налази у импресуму) око педесет издања, међу којима и први српски часопис, Орфелинов *Магазин*. Посао је наставио Пана Теодосије (до 1790. потписиван на издањима). Пред смрт (1772) Димитрије Теодосије путовао је у Беч, вероватно у вези с конкуренцијом која је тамо искрсла. Наиме, до 1770. књиге за Србе биле су штампане ван Аустрије – у Италији или у Кијеву и Москви. У таквој ситуацији увоз књига из иностранства за потребе Срба (и Румуна) условио је знатан одлив средстава из Аустрије, паје то уз разлоге везане за реформу школства поспешило отварање српске штампарије у Бечу (1770), што је имало и политичке циљеве (одвајање Срба од руског утицаја). Штампарија је (после покушаја у Мункачу, Темишвару и другде) најзад поверена са повластицом на двадесет година универзитетском штампару у Бечу Јосифу Курцбеку за штампање српских, румунских, грчких и јерменских књига, и он је између 1771. и 1792. штампао за Србе преко 150 књига, дела Орфелина, Рајића, Везилића, Мушкатировића, Доситеја, велики српско-немачки речник, преводе јозефинистичке литературе, уџбенике, преводе француских писаца, и *Србскија новини* М. Пуље. После Курцбека штампарију је (1792–1796) преузео Стефан Новаковић, бивши секретар митрополије у Карловцима, и Доситеј је поздравио овај прелазак српске штампарије из руку једног странца у руке српског штампара, који је између осталог издао Рајићеву *Историју Срба*. Мада је од године 1783. Доситеј у Лајпцигу код Брајткопфа почео штампати своје књиге, 1793. он је код Новаковића у Бечу објавио *Собраније*. Доживевши убрзо финансијски крах, Новаковићева штампарија је препродавана док се није нашла у поседу будимпештанског универзитета, и после 1795, ту су штампане српске књиге, што је схваћено као да је над аустријским утицајем на српску књигу превагнуо мађарски. Било је неостварених жеља да се српске штампарије оснују у Русији, у Шклову, у Трсту, у Новом Саду (где је Е. Јанковић 1790. публиковао каталог књига своје књижаре), у Београду (где је Доситеј желео отворити о свом трошку типографију) и Црној Гори, а Лукијан Мушицки коментарисао је неуспеле покушаје Е. Јанковића у Новом Саду, једном одом штампарству. У Котору један венецијански штампар (Фран Андреола) отворио је штампарију 1798, која је била кратког века.

Почетком XIX века опет се у Бечу јавља српска штампарија Јохана Шнирера (од 1813), Давидовићева штампарија (отворена 1819) и јерменског манастира мехитариста (од 1822). До 1831. Пешта и Беч су се тако отимали о превласт над српским штампарством. Те 1831. године отворена је Државна штампарија у ослобођеној Србији, у Крагујевцу и Београду, која је између 1833. и 1844. објављивала сваке године поред осталог и по један књижевни алманах {*Забавник*,

Уранија, *Голубица*). Српске књиге сада се штампају и другде (Лајпциг, Петроград, Темишвар, Карловац, Нови Сад, Цетиње).

Замах српског штампарства на граници два века део је општег успона српског грађанства у време револуција и одраз успона и демократизације књижевности, која намеће своје захтеве тржишту, школским властима у Аустрији и ослобођеној Србији. Доситеј Обрадовић није без разлога писао о "сврабежи књигоиздавања" тако карактеристичној за просветитеље, и није узалуд тврдио да би, "за издати моћи" своје књиге, "знао у Камчатку поћи".

У раздобљу између 1766. и 1850. јављају се и први систематски напори на изради библиографија српске књиге. У њима су видног учешћа узели у првом реду писци и издавачи, као З. Орфелин, браћа Пуљо, С. Новаковић, П. Соларић, Лазар Бојић, Ј. Чапловић, Л. Мушицки, Г. Магарашевић, П. Берић, П. Ј. Шафарик, Ј. Вујић, М. Видаковић, А. А. Арнот, Д. Тирол, М. Поповић, Ј. Суботић и А. Андрић.

Књижевни часописи и годишњаци

У веку процвата периодике српска књижевност добија своја прва повремена гласила, а преноси и текстове из стране периодике (Rambler Самјуела Џонсона, из којег је преводио Доситеј и *Эжемесячния сочинения* која су послужила Орфелину као узор). Најпре се (од 1766) јављају књижевни годишњаци, потом (од 1768) прави књижевни часописи, и најзад и књижевни додаци новинама. Први књижевни годишњак-календар је Орфелинов "Забавник" из 1766, који доноси приповетке (од њих је неке Вук касније сматрао "правим народним приповијеткама"), приказе књига, огласе "љубитељима стихотворства" и оглас на први часопис, који је требало под насловом *Сербскаја пчела* да изађе 1767, али је уместо ње изишао у Венецији Орфелинов *Славено-сербскиј Магазин* (1768), са просветитељски интонираним предговором, и амбициозним програмом (географија, педагогија, историја, право, прикази и извештаји о научним достигнућима и новоизишлим књигама, домостроитељство, трговина, занатство, архитектура, музика и ликовне уметности). *Магазин* се угасио после првога броја, али је остварио улогу окупљања на просветитељској основи у неколико рубрика. Међу њима су биле и оне које заступају поетске и прозне прилоге, поред осталог и један сонет, први у новијој српској књижевности. Од прозе било је "источњачких повести", тако карактеристичних за нову предромантичку епоху, па Орфелин започиње низ оријенталних прича у српској књижевности, које ће обрађивати Доситеј, Давидовић и други.

Књижевни годишњаци-календари били су на граници XVIII и XIX века чешћи од правих часописа. Орфелинов *Вечити календар* (у три издања после 1783), права "енциклопедија знања", донео је поред обимне *Физике*, низ прилога из области школства (попис универзитета у Европи), савете из популарне медицине, и што је најважније, дописе о историји светској и српској. *Славеносербски месецослов* (Беч 1792), Новаковићеви *Месецослови* (1794-5), Давидовићев *Забавник* (Беч, 1815-6,1819-21. итд) и Вукова Даница (1826-29, 1834), доносили су такође прилоге из

српске историје, предромантичке прилоге са источњачком тематиком, класицистичко песништво и друго, при чему се овај низ календара-алманаха претопио са појавом Вукове *Данице* у часописе.

Године 1794. Стефан Новаковић је планирао уз свој лист *Славено-сербскија вједомости* књижевни додатак, али је то остварио тек Давидовић уз своје *Новине сербске* (после 1813. издаване у Бечу) објавивши поред осталог велики број класицистичких ода, збирке сонета, целу једну збирку епиграма Лукијана Мушицког и прву књигу народних приповедака Вука Караџића.

Идеја о покретању једне повремене публикације у српској јавности двадесетих година је веома жива и заокупља Мушицког у Шишатовцу (он планира издавање "Књижевног вестника", "Сербског вестника" и оснивање "Сербског језикоиспитатељног содружества"); Копитар и Вук планирају у Бечу покретање *Данице*, а Магарашевић и Шафарик у Новом Саду покретање *Летописа*. Го-дине 1824. покренут је *Српски летопис* у Пешти, који излази до данас као вршњак париским гласилима Mercure de France и Le Globe, *с* којим се у првим годинама излажења може поредити у много чему сем у домену позоришне критике, која је у француским гласилима знатно живља. Око *Летописа* окупља се у Пешти група грађана и списатеља и оснива друштво за помагање књижевности *Матицу српску* (1826).

Летопис и Даница ("брат и сестра" како их је називао Магарашевић) имали су заједничких црта захваљујући истој клими која је владала у српској књижевности и везама два уредника. Српска историја, путописна проза и географско-статистички описи Србије, описи манастира са њиховим инвентарима, публиковање текстова старе српске књижевности, вести из домена германо-славике, народне песме, и сл. - све је то било део програма и у Магарашевићевом и у Вуковом гласилу. Класицистички оријентисан нешто више но *Даница, Летопис* је у првој фази свог излажења (до смрти Магарашевића 1830. године) носио печат класицистичког часописа преузимајући улогу Давидовићевих додатака уз *Новине србске,* али је касније изгубио ову оријентацију. После краћег прекида у излажењу *Летописа* српски писци у Пешти су у 1835. години остали без гласила. То је изазвало реакцију која је довела до покретања нових или обнављања старих пештанских књижевних гласила. То су били: *Летопис, Српски народни лист* Теодора Павловића, *Пештанско-будимски скоротеча* Димитрија Јовановића, *Магазин за художество, књижество и моду* Антонија Арнота и *Србска пчела* Павла Стаматовића.

Књижевна гласила добијају тада и друга средишта, као Темишвар *(Банатски алманах),* Карлштат *(Српско-далматински алманах),* Нови сад *(Бачка Вила),* Цетиње *(Грлица)* и Београд *(Уранија, Голубица, Српски улак. Подунавка).* Пред револуцију од 1848, између 1843. и 1847. не покреће се више ниједан лист или часопис у српској средини, а многи се у том глухом добу пред буру гасе.

У свим овим гласилима до 1848. мешају се три стилске оријентације: класицизам, који нагло ишчезава око 1845. са страница српске периодике, потом предромантизам и напоредо са њим романтизам и Вуков покрет, који иде ка врхунцу у 1847. години.

Позоришни живот 1778–1848.

Просветитељско позориште, схваћено као школа, захвата и позоришни живот код Срба. То је време кад Доситеј у комедији тражи "у игри и шали прекрасне и превисоке науке", Јоаким Вујић у позоришту види "једну нуждну школу" у којој се може више "чути и научити нежели на макар какви други мести", док је за Стерију "театр школа где се други уче". Из барокних времена наслеђени позоришни облици, као придворни театар (са вертепом) и школска драма, крајем XVIII и почетком XIX века добијају нове садржаје у ђачким представама у Темишвару, Вршцу, Пешти, Сегедину, Великом Бечкереку, Новом Саду, Сент-Андреји, Накучанима и другде, играју се комади новог предромантичког стила, сентименталне и поучне сценске игре, а уз вертеп у придворни театар везан за митрополијски двор, епископска седишта и куће угледнијих грађана, продире класицистичка еклога.

На лицеју у Братислави, где постоји у XVIII веку богат позоришни живот (играју се Шекспир, Молијер, Волтер, Бомарше, Клопшток, Лесинг, Шилер и Гете, али и Коцебу или Инфланд) школују се многи српски питомци Из њихових редова излази Јоаким Вујић (1772–1847), који ће отворити нову страницу у историји српског позоришта. Упознат са средњоевропским позоришним репертоаром још у Братислави, он се у Трсту, Риму и Фиренци првих година XIX века упознаје и са италијанском опером и почиње преводити позоришна дела. У Пешти 1812. године он организује једну аматерску глумачку трупу и даје у мађарском народном позоришту свој превод Коцебуове *Крешталице*. Представу су приказале *Новине сербске из царствујушчега града Вијене* и тај приказ се сматра "првом позоришном рецензијом на српском језику". Са овом и другим аматерским "содружествима" Вујић почиње своје турнеје по Баји, Сегедину, Новом Саду, Земуну, Темишвару, Панчеву, Араду, а 1834. прелази у Крагујевац и ту у тадашњој престоници Србије, са потпором кнеза Милоша Обреновића, оснива "Књажеско-сербски театар", прво стално српско позориште, с редитељем, драматургом и глумцем у личности управитеља, али плаћено из државне касе. Кулисе и завесу радио је Јован Исаиловић (1803–1885), сликар који оставља и портрет Јоакима Вујића. Када је 1836 године Д Давидовић, "надзиратељ" театра, био оптужен да преноси идеје француске револуције, позориште је убрзо прекинуло рад, а Вујић је напустио Србију и повукао се у пензију, но није заборавио театар. Давао је представе са новом трупом у Новом Саду и Панчеву, где се на симболичан начин завршава његова позоришна каријера.

Нова етапа у историји српског позоришта везана је управо за Панчево, где 1844. оснива позоришну трупу Никола С. Ђурковић, композитор и диригент Позориште ради у великом хотелу званом *Трубач*, који и данас стоји. У исто време у Новом

Саду и другде делују аматерске дружине М. Брежовског, Ђ. Дуза, Н. Атанацковића, А Николића, М Игњатовића, К. П. Комораша и других. Николић од 1840. даје представе у Крагујевцу, а са Стеријиним доласком у Србију почиње обнова позоришног живота и у Београду У преправљеној царинарници на Сави почиње 1841. рад "Театар на Ђумруку", који има стално особље, штампа плакате, наплаћује улазнице и расписује конкурсе за глумце и позоришне комаде, са жељом да се оснује *стална трупа*. "Сербско дилетантско содружество", које је играло у Новом Саду, Земуну и Панчеву, 1840. позива "Илирска читаоница" из Загреба на гостовање у Хрватску. Новосадско "летеће позориште" с комадима Сакцинског, Стерије и Вујића, обилази Загреб, Карловац и Сисак, а 1842. та трупа умножена новим глумцима и глумицама из Загреба дошла је у Београд и прикључила се ансамблу театра на Ђумруку, где је дала до лета 1842. око 40 представа. У том тренутку избила је "уставобранитељска буна", Обреновићи су морали напустити Србију, а прво београдско позориште се угасило.

Нови Сад, Кикинда, Панчево, Темишвар, Шабац, Нови Бечеј, Вршац, Рума, Велики Бечкерек, Сомбор – све су то четрдесетих година средишта позоришног живота и деловања аматерских дружина. У Београду под Карађорђевићима Матија Бан 1845. покушава да обнови позориште, али уместо тога долази 1847–1848. до гостовања панчевачке трупе Н. Ђурковића, која скоро годину дана даје представе "Код јелена" праћене обилатим рецензијама београдске штампе. После избијања буне 1848. позоришни живот у Београду и у Новом Саду (где замире већ после 1844) доживљава једну деценију стагнације, а потом се обнавља у једној стилски другачијој фази српске књижевности.

У овом раздобљу се напуштају облици преузети од барокног театра (придворно позориште и ђачке представе), а преузимају се нови видови позоришног живота, аматерске дружине и стална позоришта. Пет великих рампи овог раздобља (новосадска, панчевачка и крагујевачка сцена, театри "На Ђумруку" и "Код јелена" у Београду) давале су подстицај писцима и за њих је написан највећи број позоришних дела читаве епохе. Та продукција обухватала је историјску драму (у ствари мелодраму) сједне и комедију с друге стране, чешће представљену у популарном облику бидермајерских веселих игара Коцебуа, и других. Стилски најшаренији одсек у историји српског позоришта заступљен је класицистичким и псеудокласицистичким комадима (комедија, историјска драма с темом из класичне старине, еклога) и предромантичким и романтичким театром, представљеним у низу историјских драма и трагедија, које своје теме узимају из српског средњег века, а свој склоп дугују класицистичкој поетици.

Грађанска породица као купац и наручилац књиге

Српску читалачку публику просветитељске епохе чине два основна слоја свештенство, које је било један од основних консумената и у барокним временима, и грађанство, које постаје нов чинилац у судбини српске књиге Међутим, црни клер – монаштво – који је на удару терезијанско-јозефинских реформи и идеја српских просветитеља, после 1769. све мање се занима за дела нове књижевности,

док се плави клер, парохијско свештенство, везује за грађанску класу и за њену литературу. Најважнији читалац постаје, међутим, грађанска породица. То се може видети и по томе што се одједном јавља читава једна нова преводна и изворна литература намењена баш потребама и проблемима породице, брака и васпитања деце Стратимировић, Стојковић и други писали су око 1800 књижице као *Стихи каковим образом љубов у браку сохранити можно*, превођена су дела као *Добри супружества совјетник,* а речници као Курцбеков из 1790 доносили су терминологију везану за брачно право Пажњи читалаца наметала се слика "добро уједињене породице" (Стојковић), писцима се саветовало да стварају "за матере своје и сестре, за супруге и кћери" (Доситеј), за сопствену породицу (Пишчевић), и однос између писца и читаоца дошао је први пут у историји српске књиге на равноправну основу. Уместо додира свемоћног и повлашћеног барокног мецене и понизног и захвалног аутора, у делима Доситеја и Пишчевића списатељ са својим читаоцем општи као са чланом своје породице. Е. Јанковић је писао 1787 да своје књиге издаје за потребе занатлијских и трговачких момака, а Јоаким Вујић је у својој аутобиографији истицао да читалац ту неће наћи "преславна и презнаменита проическа дела" царева, владара, фелдмаршала, генерала и других славних личности, него живот "једнога понајвише, приватнога учитеља и једнога малога у роду србскоме списатеља" Нови, колективни читалац у виду српске грађанске породице укључио је и женску публику међу консументе књижевног дела. На српске књиге овог раздобља претплаћују се читаве породице, понекад једна породица на више примерака исте књиге, а број засебно претплаћених "читатељки" и "љубитељица науке и просвештенија", није мали. Наравно да и књижевна дела прате овакву промену код читалаца и читатељки. У Бечу 1793. излази *Чистое огледалце, которое Мајкам, Ћеркам, Стринам, Тетам, Кумам, Пријатељицам, Снашам, Сестрам, Нећакињам и Милостницам, да би једна на другу не гледале, посвјаштено.*

Колективно меценатство, које је сменило индивидуално меценатство барокног доба, везало је српске писце за куће својих мецена, српских трговаца и занатлија. Трст, на пример, са јаком српском трговачком оптшином у близини венецијанске штампарије Теодосија, окупља на међи два века више писаца (Доситеј, Соларић, Вујић, Вићентије Ракић, Љуштина, Дошеновић и др). Ту, око домова имућних грађанских породица Маленица, Ризнића, Накиних, Вуковића, Рацковића и других увек има места за домаће учитеље и наставнике страних језика. Мецене и пријатељи Доситеја, Стојковића, Соларића, па и страних писаца, Пушкина или Мицкјевича, су трговци као Теодоровићи у Трсту, Ризнићи (који су из Трста прешли у Одесу). Куртовићи у Бечу и Ракосављевићи у Пешти су мецене Пишчевића, а Давид Рацковић је мецена и пријатељ Рајића, Мразовића, Мушкатировића, Е. Јанковића и Везилића, који је и умро у Рацковићевом дому. Меценатство српске грађанске класе проширило се и на позориште. Јоаким Вујић је своју улогу оснивача српског путујућег театра углавном одиграо уз помоћ грађана-мецена, Квекића и Саве Поповића у Трсту, Луке Солара у Земуну, Рајића, Влаховића и Барића у Панчеву и других. Панчевачки грађани и трговци др Д. Радуловић, Тамбуровић, Драгићевић, Варсан, Костић помогли су оснивање позоришног друштва у овом месту а "Летеће дилетантско позориште" из Новога

Сада гостовало је у Земуну о трошку "младога Опујића из Трста". Такво позориште, природно, задовољава интересе управо тог слоја који га помаже и финансира. На српским позорницама пада у очи поред драме с темама из историје српског народа велик број лаких комада који обрађују живот грађанске породице и њене проблеме, као: *Комедија о нежном воспитанију детеј*, *Зао отац и неваљао син*, *Две кћери на удају* или *Чизмар са својим калфама и породицом*.

Све ове промене условиле су и измену механизма општења писца са публиком. Уместо да књига буде штампана о трошку самога писца или чешће меценатством, при чему је име "повлашћеног читаоца" и наручиоца у раскошним барокним издањима стајало на челу дела истакнуто видније од имена самог аутора, сада се књига почиње издавати путем прикупљања претплате. По листовима с краја XVIII века и у засебно штампаним огласима позивани су читаоци да прилозима унапред омогуће објављивање најављене књиге, која се у позивима на претплату свесрдно препоручује. Потом су већ штампаним издањима у почетку или на крају књиге била објављивана имена тих "пренумераната" са њиховим звањима Чувено Доситејево *Писмо љубезном Харалампију* (1783), један од програма српског просветитељства, отиснуто је у ствари као нека врста "објављенија" на Доситејеву аутобиографију. Следи низ позива за претплату на српске књиге, "објављенија" на календаре и новине и нарочито разграната акција Стефана Новаковића у листу *Славеносербскија вједомости* (1793–1794) око претплаћивања на *Историју Срба* Јована Рајића, која је окупила скоро 500 претплатника. Та нова читалачка публика из средњег слоја брзо се намеће. Међу пренумерантима на Стојковићеву *Фисику* (1801) у првом тому на 12 страна претплатника из свештеничког сталежа већ долази 18 страна претплатника "гражданских лица".

Ово отварање средњег сталежа према књизи условило је и нов начин промета књиге. Уместо као раније по вашарима, сада је књига продавана преко књижара. Својом књижаром у Новом Саду 1790. Е. Јанковић чини један важан корак. Универзитетска штампарија у Будиму издала је 1798. каталог из којег се види да је њена књижарска мрежа српске књиге обухватала градове између Карловца и Ђура, Лавова и Новог Сада. Књижари су често и издавачи, као Миловук у Пешти, Каулици у Новом Саду, Ковачевић у Земуну и Возаровић у Београду. Тако се уз помоћ књижара стварају и приватне библиотеке по српским грађанским кућама. Поред библиотека писаца (Рајића, Орфелина, Текелије, Доситеја, Мушкатировића, Мушицког), уз библиотеке високих црквених личности (Стратимировић, Петар Петровић, Вићентије Јовановић Видак, Јосиф Путник, Кирил Живковић) поред генерала (Пишчевић, Зорић) и представници грађанског сталежа стицали су велике библиотеке. Шафарик је забележио да су првих деценија XIX века многи Срби грађани имали по један примерак од сваке српске штампане књиге. У Новом Саду велику библиотеку имао је сенатор Сава Вукадиновић, у Белој Цркви Михаило Недељковић, а будимски "присједатељ" Петар Аси Марковић из својег великог фонда књига поклонио је већи број примерака Стерији, док је у Србију кнезу Милошу слао књиге сандуцима. Марковић је покушавао да у Пешти отвори српску књижару да би осујетио монопол универзитетске штампарије из Будима, оне која је растурала и српску књигу. Стратимировић је митрополијску књижницу у

Карловцима отворио за јавност, а Мушицки ју је 1796. назвао "Народном библиотеком". Кнез Милош Обреновић је одредио 1832. да се тек основаној Народној библиотеци у Београду морају слати обавезни примерци и тако се круг читалаца путем претплате врло брзо раширио у српском друштву и према речима Стојана Новаковића, "постао главни начин који је подигао нову српску књижевност".

Класицизам

Гео-поетичка слика

Открића Херкуланума (1737) и Помпеје (1748) пробудила су у европској јавности средином XVIII века веома жив интерес за античке споменике и Антику уопште. Шкотланђанин Роберт Адам 1764 објављује резултате истраживања Диоклецијанове палате у Сплиту, а за њим следе и други. Можда су најлепша илустрација тог новог стања духова, те археолошке грознице, тог новог "ходочашћа на Југ" којим је и Гете заражен на свом "италијанском путовању", писма једног дубровачког свештеника, филозофа, физичара, математичара и писца, Руђера Бошковића (1711–1787), који је од својих археолошких интересовања створио одскочну даску своје светске научничке каријере. Овакве археолошке наклоности епохе подстакле су интересовање за грчку и римску класику, које је испунило другу половину европског XVIII века у низу области – од сликарства до књижевности. Део тог покрета представља и класицизам у српском сликарству и српској књижевности.

То враћање Антици половином XVIII века, *неокласицизам*, како су га називали они стручњаци који су појам *класицизма* резервисали за француски XVII и енглески рани XVIII век, или једноставно *класицизам*, термин који је, чини се, преовладао шездесетих година XX века, у ликовним уметностима има сасвим одређено место. Што се књижевности тиче, Рене Велек је, пишући 1965. о класицизму у Француској, Енглеској и Немачкој, закључио "да се у трима размотреним земљама ,класицизам' односио на три оделита књижевна тела. – на француску књижевност седамнаестог века, на енглеску књижевност позног седамнаестог и раног осамнаестог века, и на немачку књижевност веома позног осамнаестог века – који се јако разликују по суштини и форми, полагању права на ауторитет и величину, па чак и по својој вези са Антиком. Описати ове разлике значило би писати књижевну историју трију земаља током двају векова" У сваком случају, увођење барока као стилске формације која у европској уметности и књижевности испуњава време између ренесансе и класицизма, потиснуло је класицизам ближе ка XVIII веку.

Што се српске књижевности тиче, постоје сасвим ваљани разлози да се ту под појмом класицизма прихвати покрет напоредан ономе у руској и немачкој књижевности друге половине осамнаестог века. У најновијим истраживањима совјетских историчара руске књижевности та) покрет се смешта у другу половину XVIII века, па се и ту средина XVIII века сматра временом кад преовлађује стил руског класицизма, или се чак ова граница помера на шездесете године Исто важи и за модерне историчаре словеначке књижевности, који у својој области виде у ово исто време једну епоху с два напоредо трајућа стила, а то су класицизам и предромантизам.

Разлози за подобну периодизацију и у српској књижевности веома су једноставни, алтернатива не постоји. Делећи утицаје немачког и руског класицизма, као и заједничке школске класицистичке узоре, српска књижевност имала је и сопствене разлоге да се веже за ова) "неокласицистички" покрет Европе.

Тек пошто нас је барок довољно одвојио од наших византијских осећања сродности са старом српском књижевношћу и преко ње са грчком Антиком, у једном новом стилу насталом после барока имало је смисла и ефекта поново се укључивати у оне европске оријентације које су звале натраг ка античким изворима, и то римским.

Јер, ранији бројни повраци у свет Антике у склопу сличних хуманистичких обнова византијске цивилизације нису у крилу српске књижевности могли добити боју западноевропског класицизма, него су носили и даље печат византијских грчких препорода и нису могли послужити српским класицистима као одговарајућа паралела у прошлости за њихове идеале Ти повраци грчким узорима доживљавани су, напротив, у српској књижевности као враћање домаћем средњем веку, а не као интернационална категорија и водили су пре у предромантичке воде него ка класицизму Зато се и у српској књижевности само покрет везан за *латинску Антику* и њене књижевне ауторитете може назвати класицизмом То, наравно, не значи да су се српски писци у другој половини XVIII века, када се под утицајем западноевропског класицизма окрећу класицистичким обрасцима, искључили сасвим из византијског посредништва. Доситејево дело, на пример, непосредно се преко грчких класичних оригинала везује за Антику, али то ипак иде кроз несумњиву верзираност истог писца у области византијске литературе и теологије и чини га пре предромантичарем него класицистом. Постоје, дакле, и хронолошки разлози што се у српској књижевности о класицизму може говорити тек у другој половини XVIII века, а не раније.

Српски класицизам се, с друге стране, и версификаторски може сасвим добро упоредити са руским и немачким силабичко-акценатским класицистичким системом који представља, у ствари, доста добро транспоновану античку (латинску) метрику у модерне језике, за шта немамо паралелу на пример у француском класицизму, који остаје на силабизму. С друге стране, и српски класицизам се највећим делом прикључује оним европским књижевностима чији класицизам "није римовао", везујући се тако за изворнији облик.

* * *

У средњем Подунављу, на линији између Карловаца, Новог Сада, Пеште и Беча, где је у XVIII веку био смештен највећи број српско-латинских школа или пак, класичних високих училишта које су похађали и Срби, налазе се и средишта српске класицистичке књижевности, под изразитим утицајем античких, у првом реду римских класика Најдаља тачка је *Беч*, где у XVIII столећу делују класицисти прве генерације, Алексије Везилић и Трлајић, а најранији класицистички центар су *Карловци*, са јаким школским класичним средиштем још из прве половине XVIII века. Ту се настава изводи уз помоћ бројних уџбеника класичне поетике и реторике и ту делују и касније класицисти као Мушицки, Магарашевић, Никанор Грујић и други *Вршац* са латинистом Хедлом, Стеријом, Малетићем, Арновљевићем и Нешићем чини јако класицистичко средиште, а уз *Вршац* јавља се и *Рума* са својом класичном полугимназијом још у XVIII веку, "срећна у синовима", како гласи један стих о њој из тог времена Ту, у Руми, учили су или деловали Атанасије Стојковић, Георгије Хранислав, Василије Суботић и Константин Богдановић *Нови Сад* и *Пешта* спадају међу водећа средишта класицизма и ту се, у Будиму, штампа велики број класицистичких дела српске књижевности, ту су школовани српски класицисти и ту они и делују, као Сава Текелија, Јован Хаџић, Јован Суботић (који је везан и за Беч), Стефан Стефановић и други Најзад, ту је и *Сомбор* са учитељском школом од 1778 и приватном класичном школом Василија Ковачића(1798 1805) и са писцима као што су Јован Берић, Платон Атанацковић, Аврам Мразовић, Исидор Николић, Димитрије Налбановић, Николај Шимић и др.

Сви су ти центри и писци узели учешће у стварању српске класицистичке књижевности, уносећи у световно и црквено беседништво умеће и структуру античке реторике, у прозу античку стилистику, а у поезију, где су били најплоднији, класични размер и строфику – *античке песничке форме* (еолску лирику – алкејску и сафијску строфу, хексаметар, елегијски дистих), покушавајући на махове да српски стих подвргну строгој дисциплини древне квантитативне версификације.

Класицизам српско-латинских школа

Класицизам је у српској књижевности институционализован кроз српско-латинске школе, које се јављају у српској средини на територији аустријске империје (смењујући понекад грчке школе и грчки утицај) од тридесетих година XVIII века. Латинизам тих школа условљен је на два начина и долази са Запада, од аустријске и касније мађарске администрације, која се једно време води на латинском, и са Истока, из Кијева са тамошње духовне академије на коју одлазе често и српски студенти и на којој се настава изводи на латинском. Тако се већ у окриљу барокне књижевности почиње јављати један класицистички слој чији су извори такође двојаки и везују се за одјеке византијске хуманистичке традиције у српској књижевности барока, јер интерес за антику српска књижевност XVII и XVIII века наследила је једним делом из старе српске књижевности, док се с друге стране овај

класицистички слој јавља у српској књижевности захваљујући барокном хуманизму западне провенијенције и латинизму школе.

Са оснивањем српско-латинских школа у XVIII веку у Београду, Карловцима, Новом Саду, Руми, Сомбору и другде, јавља се и низ приручника за ове школе, од којих је део руског порекла и ширен је у преписима, али се јављају и штампани приручници за учење латинског језика – буквар (1766), граматика (1767) – а највећи део потреба подмирује се страним штампаним приручницима ове врсте за латински (Ренијус, Целаријус) и грчки језик. У склопу оваквог образовног програма српско-латинске школе обухватају и целогодишњу наставу из поетике и реторике и тиме се удара основ новој класицистичкој песничкој пракси и класицистичком беседништву.

Рукописни уџбеници поетике и реторике, писани на латинском и прилагођавани потребама српских школа, или састављани за њихове потребе, а касније на граници XVIII и XIX века писани на српском и штампани, систематски обрађују античке књижевне предлошке. Примери су узимани и настава је извођена у српско-латинским школама у XVIII веку с позивањем на ауторитете античких књижевности (Хомер, Цицерон, Салустије, Цезар, Тит Ливије, Корнелије Непот, Тацит, Курције Руф, Вергилије, Овидије, Хорације, Езоп, Федар, Теренције, Плаут, Катул, оба Плинија, Помпоније, Валерије Максим, Аурелије, Светоније, Марцијал, Сенека, итд). Посебна пажња посвећивана је у класи поета версификацији (подуке о стопној организацији стиха, о слоговима, о квантитету, итд), а у класи ретора стилистици (јер је реторика схватана веома широко). Поред античких песника, који овако кроз латинизам школе и кроз њен систем утичу на развој српске књижевности, долази и до секундарног утицаја других класицистичких књижевности Европе, тако да се уз немачки утицај (Фос, Клопшток, итд) јављају и преплићу са српским класицизмом рефлекси из мађарског и нарочито руског класицизма. Тај школски класицистички слој у српској књижевности најпре оставља видније трагове на рокајним песницима друге половине XVIII века, који нарочито од 1780. године преузимају каталог античких божанстава, митолошки декор и реквизит. То све код ових, често анонимних песника (чија су дела сачувана у зборницима такозване грађанске поезије), остаје на површини и још не представља прави класицизам, мада се чак и каталог рима проширује захваљујући митолошкој лексици коришћеној у то време не само у српској, него и у немачкој и мађарској средини на територији ондашње Аустријске монархије.

Антички узори

Класицизам и предромантизам први пут у историји српске књиге доносе уз наслеђене из барокног доба руске и немачке утицаје, нове, дотле српској књизи непознате узоре. Први пут у историји српске књижевности у XVIII веку јавља се један јак и јасно тражен романски утицај најпре класичан, а потом и модеран. Реч је о утицајима римске класичне и француске књижевности.

Као што је већ истакнуто, српско-латинске школе, које су преовладале средином XVIII века међу Србима под Аустријом, унеле су типично класицистичко образовање у онај слој српског друштва на тадашњој угарској територији, који је у том тренутку имао највећи број питомаца у тим школама. То је био грађански сталеж. Том сталежу је латинско школство одговарало и зато што је латински био у то време званични језик угарске администрације и права Тако је она генерација која је из крила српског грађанског друштва ступила на сцену током друге половине XVIII века, носила већ једну класичну културу, везану више за латинске него за грчко-византијске узоре претходних генерација.

Та и таква публика са карловачких, пештанских, румских, петроварадинских, новосадских и других класичних училишта, од књижевности је природно почела очекивати дела која одговарају тако формираном новом укусу. На тај начин је утицај класика, и то римских, први пут у српској књижевности дошао до видног изражаја. Писци који су раније били однеговани на узорима руским и немачким, на версификацији барока и рококоа у Украјини и Аустрији, сада су одједном морали да се вежу за нове каноне укуса и песничке праксе, условљене класицистичким образовањем читаоца књижевног дела као и "римским" узорима његовог ствараоца.

Када су на Темишварском сабору 1790. године представници српског народа у аустријској империји упутили адресу императору Јосифу II, они су овог просвећеног владара назвали "Марком Аврелијем србским". Ова алузија на римског цезара и писца, заштитника философије и мецену школства из II века н. ере, морала је имати једно популарно значење у оном времену, приступачно слојевима које је сабор представљао, грађанству. Очигледно, у адреси није била реч само о конвенцији која ће на највишем месту бити примљена с разумевањем, него и о заједничком језику, о међународној шифри споразумевања добро уведеној и познатој и онима који је шаљу. Може се поуздано рећи да је у српском друштву на међи XVIII и XIX века постојала једна знатна класична култура веома раширена и прихваћена и у средњем сталежу.

Средином XVIII века по рукописним зборницима српских манастира преводиће се Езопове басне и преносити Езопова биографија, као што је случај са зборником хоповачког јеромонаха Спиридона Јоановича. Тада и касније у Венецији код Теодосија, у Бечу код Курцбека и другде, штампају се и књиге за потребе Срба на грчком, или се преводе с овог језика.

Орфелинов часопис *Славено-сербскиј Магазин* (Венеција 1768), показујући јасне концепте просветитељске идеологије, ипак плаћа дуг и класицистичком укусу, који овде наступа заједно са просветитељством. Он има муке да усагласи захтев за напуштање латинског језика у корист народног, за шта се залаже на почетку часописа, с прилозима који дају класицистичку боју бројним страницама његовог *Магазина*. Орфелин ту наводи латинске "пословице" ("unus nullus"), преводи с латинског *Писмо кесара Диоклецијана к далматијском народу* које је датирано "од сазданија Рима 1050. године, поспешенијем великих Богов наших, Дија, Ираклија,

Јовиша и великија богињи Артемиди", приказује три уџбеника латинског језика (Донатов, Целаријев и свој) и хвали латинску поезију Теофана Прокоповича.

Међу најважније тренутке овог интересовања за Антику у XVIII веку спада појава Доситејевих *Басана* (Лајпциг 1788), где се налази сакупљен велики број превода и прерада грчких и римских баснописаца Појачани интерес за класику у српској средини крајем века инспирисан је и другим Доситејевим делима у којима се, нарочито у *Собранију* (Беч 1793), јавља низ одјека античке парадигматске мисли и анегдотски материјал преузет из дела Плутарха, Диогена Лаертија, Елијана, Полијена, Зосима, Херодота, Аристотела, Цицерона, Светонија, Валерија Максима и других, све пропраћено књижевним портретима античких личности које Доситеј даје у свом делу. Колико је последњих деценија XVIII века интересовање за класичне писце порасло у српској средини, може се пратити к по разним записима потоњег митрополита и песника Стефана Стратимировића (1757–1836). У једној обимној рукописној свесци из младих дана Стратимировићевих остало је доста трагова његовог интересовања за античке теме и његових исписа из лектире античких писаца. Фриволни рококо елементи француских галантних песника с краја века мешају се ту са сентенцијама на латинском и наводима или преписима оригинала Енеиде, Метаморфоза, Катона, Цезара, Сенеке, Хесиода, Аусонија, Јувенала, Лукреција, Тацита, и других. Из Хорацијеве *Ars poetica* има у три маха извода, а Есхилов *Агамемнон* цитиран је у француском преводу.

У којој мери је школски класицизам постао важан елеменат у јавном саобраћају Срба у Аустрији види се и из српског речника објављеног код Курцбека (Беч 1790, 1791), у који су биле унете одреднице из класичне митологије и објашњени многи елементи античког живота (Троја, Катон, Еол, Александар Македонски, древни Римљани, Вулкан, Цицерон, амфитеатар); дата су и објашњења о античким обичајима као што је онај да се прориче по лету и крику птица, итд.

Античка философија добија у то време (Будим 1799) прве модерне преводе у српској књижевности. С посветом српској омладини, Димитрије Николајевић Дарвар дао је преводе из дела Кевита (Кебета) Тивејског и из Епиктетове стоичке философије. Прво је апокрифно дело *Cebetis tabula* приписано грчком философу из 400. године пре н. е. Кебету Тебанском, који је (према Платонову казивању у *Федону*) био пријатељ Сократов, а друго је *Мануале*, Епиктетов познати *Приручник* (код Дарвара *Ручница*) који се обично издаје заједно са псеудокебетовом *Табулом*.

Почетком XIX века, када су српске публикације бројније и могућности објављивања веће, овај интерес за Антику још се јасније испољава.

У првих десетак година излажења *Летопис Матице српске* (1825–1835), нарочито у време док га уређује Магарашевић (до 1829, дакле), може се сматрати класицистички обојеним часописом, правим и најзначајнијим гласилом српског класицизма, мада ни друге периодичне и њему сличне публикације не заостају много у таквој оријентацији. То важи чак и за Вуков "забавник" *Даницу*, која има и сама класицистичких "прилога". У четвртој свесци *Летописа* (1826) у рубрици

"Преводитељи класически списатеља", набројано је преко 70 књига античких аутора који су преведени у Русији, што је истакнуто као пример. Илустрација и графичка опрема *Летописа* у то време стилски прати овакву оријентацију. Од посебног је интереса у том смислу да класицистичка обојеност *Летописа* престаје после Магарашевића или, тачније, после прекида у излажењу часописа у 1835. и 1836. години, што је у литератури већ запажено.

Античка грчка књижевност има видно место у српској штампи и периодици првих деценија века. Хомер је, на пример, превођен у више наврата. Године 1832. издао је Петар Демелић у Будиму у засебној књизи свој превод трију првих певања *Илијаде*, у хексаметрима "али без цезуре и шпондеја, које ми немамо", а 1833. у *Летопису* и одломак из четвртог певања, уз који је уредништво донело и одговарајући фрагмент у руском Гнедичевом препеву. Јован Хаџић преводио је *Илијаду* у асиметричним десетерцима народне поезије, али је његов превод I и XIII певања објављен тек 1858. у II књизи *Дјела Јована Хаџића*. Јосиф Горјановић преводи *Бој жаба с мишеви* (*Летопис*, 1841,1). *Anacreontea* су превођена у више махова у *Летопису*: Лукијан Мушицки дао је преводе 1825, Јефтимије Јовановић 1828, Јаков Живановић 1830; следе преводи у *Голубици* (1839,1842,1843,1844). Сапфину поезију преводили су у *Летопису* Петар Демелић од Пањове и Јован Пачић. Јован Миоковић је 1814. године у Будиму издао *Житије Езопово* "с придодатком неколиких баснеј", и с Езоповом сликом, преведено с руског. Занимљив је превод Јевтимија Аврамовића из Ксенофонта, *Икономија* (*Трговачке новине*, Београд 1826).

Посебан утицај извршила су почетком XIX века у српској књижевности Плутархова дела. Још Доситеј Обрадовић инспирисао се Плутархом у својим списима, а Вук Караџић, Ђорђе Магарашевић и Јевтимије Ивановић, припремајући животописе славних људи свог и других народа, имали су пред очима Плутархове *Упоредне животописе*. Јевтимије Ивановић, парох карловачки (који је носио и надимак "Плутарх") објавио је, угледајући се на Плутарха, а по Бланшару и Шилеру, четири књиге животописа знаменитих људи (11809, II 1834, III и IV 1840. и 1841) под насловом Нови Плутарх, приопштивши уз њих и Плутархов животопис. Слично је учинио и Вук када је свом зборнику животописа српских устаника дао назив *Српски Плутарх или житија знатни Србаља у Србији нашег времена*. Од превода из Плутарха на српски изишла су три веома рано, сва три из *Етичког зборника*. Писац уџбеника грчког језика Георгије Захаријевић преводио га је у два маха. Најпре је у Будиму 1807. с грчког превео и објавио *Слово Плутарха Херонеја о воспитанији детеј*, а затим је 1808, опет у Будиму, дао превод дела *Зерцало супружества* ("Плутарха Херонеја слово о должности супружества... с јелинскаго на прости гречески дијалект пренешено; на славено-сербски же преведено"). *Плутара Херонејскаго делце о воспитанији детеј* у исто време (Будим 1808) преводио је и Јован Рукослав. У Будиму 1807. уз свој први превод из Плутарха Захаријевић је превео и "слово Исократа ретора о благонравији јуности".

Латински писци заузели су више места у оквиру класицистичких интересовања српске јавности почетком XIX века. Интересовање за Цицерона наставља се и у

првим деценијама XIX века. Године 1800. један писац из сомборског класицистичког круга, Николај Шимић, завршио је свој превод Цицероновог списа о пријатељству (*Laelius de amicitia*), који је под насловом "Лелиј либо разговор о дружестве" припремио за штампу у Будиму. Како је Цицерон изгледао у Шимићевом преводу може се видети из његовог рукописа који је сачуван:

Сцевола

Мој љубезни Фани, ти би јоште прилежнејше о сем настојал, јест ли би ти недавно бил в вртоградах Сципионових, где су разсуждали о Республке. Каквом он тогда себе показал справедљивости заштитником, против оштроумних Филонових речи!

Фани

Сије вајстину било справедљивејшему мужу лако заштитити справедљивости!...

Исти преводилац, Николај Шимић, превео је и у засебној књизи објавио у Будиму 1811. *Сципиона сон (Somnium Scipionis)*, у ствари саставни део шесте књиге Цицероновe Републике (*De republica libri sex*). Стеван Лазић дао је превод Цицерона *О пријатељству у Новинама србским* 1821, бр. 27 и 28; а у *Летопису* (1827, част 1) одломак под насловом *Из Кикерона (О неправди и дужности*); Ђорђе Магарашевић објавио је превод под насловом *Дужности у Летопису* (1826, част 6 и 1827, част 8); Павле Стаматовић поново је превео *Сан Сципионов* (*Сербска пчела* 1830, бр. 1). Јаков Живановић из Цицеронових *Тускуланских испитанија* објавио је најпре одломак у *Летопису* (1830, бр. 23), а затим и засебну књигу у Бечу 1842. под истим насловом. Јован Хаџић преводио је Цицерона у *Летопису* (1830), а у *Голубици* 1839. и 1842. и у *Огледалу србском* 1864. Петар Демелић, преводилац Сапфе, преводио је и Цицеронова писма у *Летопису* 1832 (част 3); преводили су га и А. Арновљев и Стефан Недељковић у *Летопису* 1834. Григорије Лазић издао је засебно *Дијалог Цицеронов о пријатељству* (Београд 1836), *Марка Тулија Цицерона књигу о дужностима* у Београду 1854, итд.

Корнелија Непота, који је послужио Вуку Караџићу као један од образаца за рад на његовом *Српском Плутарху* (1822–1829) преводио је Милош Светић (Јован Хаџић) у *Летопису* 1827. у два маха, у *Летопису* за следећу 1828. опет у два маха, а затим у истом часопису 1829. и 1830; Матеј Костић превео га је и издао у засебној књизи 1845. у Новом Саду.

Лукијан Мушицки преводио је Катонове сентенције 1815. године и оне су објављене у трећој књизи његових *Стихотворенија* (Нови Сад 1844, стр. 165–192). Салустија је преводио Петар Теодосијевић, *Увод и предложеније повести о созаклетију Катилине*, ЛМС, 7, 1831, 26 и 27; 8, 1832, 30; 1833, 34. Вергилијеву *Енеиду* преводио је Јован Хаџић (у *Летопису* 1825 I књигу, у *Летопису* за 1826. годину другу; у Голубици 1842, почетак). Одломак из IX књиге превео је Ђ. Шупица опет у *Летопису* за 1826 и 1831; Г. Д. је превео одломак из I књиге *Енеиде*

у Летопису 1831, а Вук Маринковић је у истом часопису 1826. и 1827. и 1827. дао превод II књиге. Ти преводи су само у два случаја у хексаметру (Хаџић и анонимни преводилац у *Летопису* 1826) а у осталим случајевима у асиметричном епском десетерцу.

Хорације је највише превођени и највише цењени песник српског класицизма. Мушицки и Павле Берић преводе га исте 1817. године; Берић у *Новинама србским* (1817. св. 12) а Мушицки "са безбројним парафразама и имитацијама" али и са преводима (као Epist.1,8 1817), у својим *Стихотворенијима* (1,3) али и у *Летопису* (1825, 1 и 1827, 11). У *Новинама србским* после Берића преводе га Аноним: VII оду из IV књиге (1821, 52) и Аврам Мразовић (1821, 15). Атанасије Теодоровић (Божидар Божидаревић – Б. Б) и Јефтимије Јовановић преводе га у *Летопису* 1825. и 1826. Највише превода из Хорација даје Јован Хаџић и они су сакупљени у другом тому његових *Дјела*, али су испевани и објављивани раније, у *Летопису* највише. Ту је само у 1826. години Хаџић десетак пута објављивао преводе из Хорација Његових превода има и пре и после тога у истом часопису; 1825; 1827. у два маха; 1828, 1830. Засебно Хаџић је издао *Писмо Писонима (К. Орација Флака о Стихотворству књига*, Беч 1827), а с превођењем овог писца наставио је и у часописима *Уранија* (1838) и *Голубица* (1839,1840,1842 у три маха). Преводе из Хорација давали су у ово време још и Сава Мркаљ (објављено у *Голубици* за 1839. годину), Исидор Стојановић у *Летопису* (1833) и многи други касније током XIX века. Било је и подражавања Хорацијеве поезије (*Летопис* 1831). Хорација 1821 прештампавају у српској књижевној периодици у оригиналу, књижевни додаци *Новина србских* стално доносе преводе из овог песника, преводи се и "размером народни наши песама", а касније средином века сјајне преводе Хорација даје Јован Стерија Поповић. У прози Атанасија Стојковића, у роману *Аристид и Наталија* (Будим 1801) запажени су бројни ставови и парафразе из Хорација.

Омиљеног песника српско-латинских школа, Овидија, преводили су А. Мразовић: П. *Овидија Насона Печалних књиги V* (Будим 1818) – и П. *Овидија Насона Од Понта књиги IV* (Будим 1818), као и Василије Суботић у *Летопису* 1831 (Her. 14). Суботић је на истом месту и исте године преводио и Тибула (*Albius Tibullus*). Матеј Костић је преводио и Ливија у *Српском народном листу* 1842. године. Басне су после Доситеја преводили с латинског Филип Пејић у *Летопису* за 1826. Езопове, а у *Летопису* за 1830. Федрове. Сенекина дела преводио је Георгије Георгијевић у *Летопису*: 1825. "Писмо о пријатељству"; 1825–1826. избор изрека, а 1826. два писма Сенекина. Још два Сенекина писма превео је у *Летопису* за 1832. и 1833. годину Антоније Арновљев. Епиграме Марцијалове преводи у ово време Јован Хаџић у *Летопису* 1830 (1. *Авиту*, 2. *Тишу*, 3. *Елиц*; 4. *Фидентину*, 5. *Сабидију*, 6. *Фидентину*, 7. *Лелију*). Најзад, једно писмо Плинија Млађег превео је у *Летопису* 1834. Матеј Костић.

* * *

Поред превода из античких књижевности класична култура допирала је до српског читаоца почетком XIX века и на друге начине. Има много текстова античких

аутора или информација о њима, њиховим делима, њиховој поетици и језику и у књигама друге врсте. У *Моралној философији* коју је издао у Будиму 1807. Јефрем Лазаревић, налазили су се на латинском и у преводу "различних древних философ разговори", а у другом делу истог аутора, у *Собранију моралних вештеј* (Будим 1809) били су "древних философ и славних мужеј... разговори". Уз књигу *Содружество древних богов* (Венеција 1810) Јефрем Лазаревић дао је кратку "историју о разоренију Троје" и једну похвалу Сократу. У Видаковићевој књизи *Љубов к младој муси сербској* (Пешта 1812) била су штампана упоредо писма на латинском и на српском језику, Димитрије Дарвар објавио је у Бечу 1820. једно слово на грчком, а дело Георгија Поповића *Пут у рај* (Будим 1815) било је "собрано из наставлењија... древни философа" и других аутора. У књижевним додацима Давидовићевих новина излазили су 1821. преводи с грчког, а у огласу за роман *Телемак* од Фенелона најављује се у додатку митолошки речник, из којег ће читаоци познати "имена богова, богиња, царева, хероја, градова и река", једном речи "древност и древних Грека баснословије – митологију". Мразовићево *Руководство к славенскому красноречију* (Будим 1821) уџбеник је реторике урађен према Цицерону и Квинтилијану, и пун је примера готово искључиво из дела античких писаца Из Цицерона су као из основног школског штива навођене читаве странице стилских обрта, а Хорације са својом *Ars poetica* ("О художестве пиитском") наводи се сваки час. Затим, ту су преводи фрагмената и стихова из Овидија, Аристотела, Вергилија, Сенеке, а у стиху су преведене басне из Хорације и Федра. На крају дела, у "прибављенију", Мразовић је дао примере. *Слово Александра Великог против Скита, Слово скитског посланика пред Александром Великим, Слово Александра Великог својој војсци уперено против Филота, Слово Филотово као одговор на напад Александров, Слово Сервија против синова Луција Јунија Брута, Слово Тула у заштиту Брутових синова, Слово Луција Јунија Брута против својих синова*, а додат је препев једне Овидијеве посланице у стиховима ("Котију, царју тракијскому покровитељства у њего просјашта"). У Летопису Георгије Георгијевић, преводилац Сенеке, даје низ моралних прича: Сократова смрт, о Александру Великом и Дарију, о Помпеју, Децију, о Аристотелу, Платону, Антистену, један од наслова тих повести гласи: *У Лацедемону се старости највеће почитаније давало*.

Лукијан Самосаћанин имао је очигледно много читалаца и у српској средини овог времена. Дело приписивано Јоакиму Вујићу *Суваров и Кутусов у царству мертвих, Разговор у сенном царству"* (Пешта 1814) очигледно представља актуализовану парафразу познатих Лукијанових Разговора мртваца, а у Будиму 1834, излази једна мистификација приписана славном Самосаћанину То је, како се сматра, полемичко-памфлетски спис Ђорђа Захаријадеса под насловом: Филосерб Критон, *Суд самогласни или забавно дело Лукијана Самосатеа "*преведено с јелинскога на славеносрбски језик". Најплоднији је утицај Лукијана на Стерију.

Најзад, треба подсетити да сви преводи из класичних књижевности на српски, који су настали у ово време нису угледали света као, на пример, Трлајићев превод једне похвале Марка Аурелија.

Не треба, међутим, закључити да се класична култура српског друштва крајем XVIII и почетком XIX века кретала, када је реч о познавању античких књижевности, само у овде оцртаним оквирима преводне литературе. Класични писци читани су и куповани и у оригиналу или, пак, у немачким или другим преводима. Класична литература и на тај начин је постајала својина образованог грађанског друштва. Подбележник Максим Атанацковић, на пример, имао је у својој библиотеци у Новом Саду Цицеронов спис *О дужности* и Езопове басне у оригиналу; трговац Андреја Хаџи-Вулко дела Овидија и Корнелија Непота на латинском; Јован Поповић Пеци *Fabulae Aesopi*; капетан Јоаким Панић *Römische Alterthumer*; адвокат Петар Бугарски *Fabulae Aesopi* и *Titi Livii opus;* сенатор Григорије Савић *Historia Graeca* у два тома и Цицеронова писма на немачком. Темишварски епископ П. Петровић имао је у XVIII веку *Епистоле* Салустија, Плаутове комедије, Хорација у руском преводу из 1744, Демостенове беседе, Курцијусову биографију Александра Великог, "библиотеку грчких филозофа", Сапфу, Лукреција, Сенеку и анакреонтски зборник. Вук Караџић је имао у библиотеци оригинал познатог Непотовог дела *De viris illustribus* с упоредним руским и немачким преводом, а Вуков пријатељ Адам Драгосављевић из Шиклуша поредио је Вуков портрет Хајдук-Вељка (из *Данице* за 1826. годину) са Ливијевим портретом Муција Сцеволе, служећи се Ливијевим оригиналом.

Очигледно, један велики део интересовања српске читалачке публике, културне јавности и штампане речи последњих деценија XVIII и првих деценија XIX века био је посвећен напорима да се упозна и приближи савремености антички свет, свет древних република и грађанских идеала Атине и Рима, који су у добу европских револуција поново добијали значај.

Став класициста према књижевном језику

Однос класициста према језику књижевног дела условљен је класицистичком поетиком. Теорија о три стила, за коју се залажу и српски класицисти, претпоставља одговарајући језички израз на сваком од стилских нивоа – високом, средњем и ниском, па се та трихотомија одражава и у званичним актима као што је меморандум Миријевског бечком двору о српском језику и писму из 1781. Миријевски у том акту даје слику српског језика подељеног на словенски, словено-српски и српски, што одговара, у ствари, ломоносовској теорији о три стила и језика (словенски, рускословенски и руски). Класицисти српске књижевности, међутим, у својој пракси од познобарокних и рокајних песника (упознатих са класицистичком теоријом о три стила, као Рајић и Орфелин) и касније класицисти прве (Стојковић) и друге генерације (Мушицки) остају на доломоносовској теорији о три стила и два језика – на славјанском и народном, српском језику. Диглосија српских класициста има низ узрока:

1. утицај Квинтилијана, код кога ће се наћи супротстављање језика престонице језику пука;

2. уплив руских теоретичара пре Ломоносова (Прокопович, Тредјаковски);

3. различити положај српског језика у односу на руски, јер је у XVIII веку стари српски језик, језик средњовековне књижевности, потиснут и замењен русизираним језиком (рускословенски). "Посредствени стил" Ломоносова у руској књижевности могао се неговати у истој језичкој материји, док је код Срба мешање високе изражајне варијанте и ниске изражајне варијанте значило мешање различитих језика (црквенословенског са јаким руским примесама и српског);

4. мешањем славјанског и српског умањивала би се улога славјанског језика српских класициста као интернационалног језика словенског класицизма, који је требало да буде пандан интернационалности латинског језика;

5. мешање изражајне варијанте високог са изражајном варијантом ниског стила водило је понекад (према осећању класициста) натраг ка барокном стилу;

6. најзад, ту је страх од "хаоса" ако се помеша изражајна варијанта високог стила са изражајном варијантом ниског стила – ствар на коју су упозоравали и ауторитети из других средина (Кораис, Копитар).

Диглосија српских класициста у пракси је била негована по правилима античке поетике. Дела ниског стила (писма, епиграми, комедије итд) писани су на релативно чистом народном језику (Трлајић, Стојковић, Мушицки, Стерија), а дела високога стила (ода) на славјанском језику. Ту поделу следило је понекад и писмо. Оде и друге песме високога стила Лукијана Мушицког испеване су на славјанском језику и штампане у две књиге црквеном ћирилицом (која се ту очигледно јавља као писмо изражајне варијанте високога стила), а његови епиграми и друге песме писане ниским стилом испевани су на народном језику и штампани у засебне две књиге грађанском ћирилицом. У оваквим назорима треба тражити узроке што је и Стерија своје *Даворје* (1854) објавио црквеним писмом.

У време када је Вук Караџић 1808. године учио школу у Београду класицисти српске књижевности начинили су један одсудан заокрет баш на плану језика. Те године Мушицки је испевао прву песму високим стилом, али на српском језику, а не на славјанском. Тако су класицисти отада (пошто је пример Мушицког слеђен и прихваћен) и српски народни језик сматрали изражајном варијантом високог стила. Вук је од њих могао преузети принцип да се славјански и народни језик не смеју мешати, али није прихватио њихово двојезичје. Остаје, међутим, чињеница да је пут којим су класицисти дошли до употребе народног језика у књижевности подигавши га на ниво средства достојног високог стила (sublimis) био другачији од Вуковог и преваљен пре Вука.

Песништво српског класицизма

Песништво српског класицизма обележено је у првом реду употребом античких песничких форми, дотада непознатих српској књижевности. Ти антички песнички облици (стопна организација стиха, интересовање за квантитативну версификацију, напуштање риме, античка строфика) у српску књижевност дошли су непосредно из

античких (у првом реду латинских) извора. Па ипак, мора се напоменути да је ово порекло комбиновано понекад са варијантама античких форми негованих у српском и руском бароку. Такав је случај већ са првим уџбеником који долази из Русије, одомаћује се по српско-латинским школама и бива прештампаван за потребе српске младежи у Аустрији, са *Граматиком* Мелетија Смотрицког (1619,1721,1755). У верзији која је у употреби током XVIII века она има систематски обрађен одељак *О просодији стихотворној*. Подуке из овог уџбеника су потпуно класицистички усмерене; говоре о стопама (кратке, дуге, двојевремене), о квантитету слога, а потом се разматрају "стихотворенија мери", дводелни ритмови (спондеј, пирихиј, трохеј, јамб) и троделни (дактил, анапест, амфибрах, амфимакр, вакх, трибрах, тримакр итд). Даље се говори о хексаметру и пентаметру, о елегијском дистиху, о Сапфиној строфи, "фалејском" стиху, асклепијадском (хоријамбском) стиху, итд. Слично је са другим уџбеницима с почетка XVIII века, па кроз њих у српску књижевност допиру и први огледи античке версификације, јер се уз правила наводе и примери.

Тако је сафијска строфа у украјинској римованој варијанти (аабб) дошла и у српско песништво веома рано, потпомогнута свакако и популарним мелодијама на које су певане Хорацијеве оде у сафијским строфама широм Европе по латинским школама. Најранији огледи класицистичке версификације, колико данас знамо, сретају се у рукописним уџбеницима преписиваним или писаним за потребе српско-латинских школа у време доласка руских учитеља у Подунавље тридесетих година XVIII века. Једна ода Дунаву у римованој сафијској строфи и још неколико ђачких песама у истом облику сретају се у рукописном зборнику непознатог карловачког магистра из 1734. године (данас у Бечу), а низ песама у сафијским строфама садржи и рукописна поетика из 1729. руског порекла преписивана за потребе карловачких српско-латинских школа (варијанте данас у Нотингему и Новом Саду). Ову традицију школског неговања сафијске строфе, и то оне с римом и певане, преузима српски класицизам од барока и управо сафијску строфу осамдесетих година XVIII века уводи као основни облик свог песништва Алексије Везилић.

1. Прва генерација класициста

Рани класицизам са траговима рокајне моде у српској књижевности обухвата генерацију песника која се исказала током три деценије између 1780. и 1810. године отприлике. То је уједно и време делатности Доситеја Обрадовића, који својом културом, својим класичним образовањем, својим огромним ауторитетом веома много значи и за класицисте српске књижевности, мада не пристаје уз њихов покрет, издвајајући се у првом реду својом версификацијом (силабизам) и својим односом према три стила и два језика класициста, које не узима као мерила своје књижевне делатности, него се оријентише на модернији став, против диглосије, а за употребу једног језика у књижевности: Па ипак, Доситеј класицистима говори њиховим језиком, његово дело је пуно реминисценција и позивања на Антику; године 1789, у тренутку када избија француска револуција и Београд бива

ослобођен од Турака, Доситеј пева о "златном веку" и "милим временима" једним речником који је разумљивији био класицистима него што је нама данас:

Житељнице премудре Парнаса,
Пијерије, Пинд и Хеликона,
Вашега је то достојно гласа,
Код Дунава што бива и Дона...

С обзиром на овакву оријентацију Доситејеву, која је (сем у баснама) углавном нагињала предромантичарским схватањима, један други песник онога времена сматран је у српској књижевности утемељитељем класицизма. То је био Алексије Везилић (1753–1792) полазник латинских школа у Пешти и универзитета у Бечу, први песник новије српске књижевности који је штампао збирку песама. Његове књиге (1785. и 1788) обухватиле су поред песама у псеудохексаметру (-U-U-UU/-U-U-UU)и низ ода у сафијским строфама са римом (аабб), за које је сам напомињао да се могу певати према мелодији Хорацијеве чувене оде *Integer vitae...* Те кратке оде, од по једне до две сафијске строфе, посвећене су најчешће српским и хрватским официрима из пограничних јединица према Турској, или пак српским писцима од Симеона Пишчевића надаље. Хорацијев утицај овде је видан не само у версификацији, него и тематски, па Везилићева збирка песама *Краткое написаније о спокојној жизни* (1788) већ од наслова парафразира Хорација. Остали песници овога круга, као Глигорије Трлајић (1766–1811), Гаврил (Георгије) Хранислав (око 1770–1843), Атанасије Стојковић (1773–1832), негују римовани псеудохексаметар, или прави хексаметар, диглосију (која се нарочито испољава у разлици између језика њихових писама и њихових свечаних ода или песама поводом смрти појединих угледних личности). Хранислав уводи у српску књижевност римовани елегијски дистих (који као да антиципира праксу Војислава Илића), пише оде на латинском у Сапфином размеру и у асклепијадским строфама, а и рокајну немачку лирику; латиниста је и вршачки песник Joachim Hцdl (рођ. 1725). Његов латински опус обухвата низ спевова у хексаметрима и елегијским дистисима, пригодно песништво и пасторалну поезију. Тематски везан за Вршац и Београд, Хедл је дао стихове чија је елеганција и течност запажена и поређена са Овидијевим (Хорањи).

Најистакнутији песник овог круга свакако је Атанасије Стојковић, један од најбољих песника српског класицизма уопште. Његова песма *На смерт бесмертнаго Јоана Рајича* (Будим 1802) испевана у два плача представља један од најозбиљнијих напора српског мисаоног песништва. Писана у хексаметрима, она и на формалном плану доноси новине у српску књижевност. У литератури је запажена савршена организација стиха код Стојковића и управо његови неримовани хексаметри приближавају се античком обрасцу са успехом. Са тим хексаметрима у српском песништву долази до једне важне промене: до напуштања изосилабизма. Песник "обе вечности" (прошле и будуће), елегичар застао над гробом Рајића по којем "дивље ноћи страшно корачају", Атанасије Стојковић унео је у српску књижевност један акценат на граници класицистичког и предромантичарског сензибилитета, али и једну нову песничку форму. Држећи се античког правила да се хексаметар гради од смењивања троделних и дводелних

стопа, Стојковић је саздао свој стих тако да он, остајући правилни хексаметар, осваја несвакидашњу разноврсност одмора и броја слогова. Од одмора хомерског стиха Стојковић чува две цезуре, а од дијереса буколску; стих му се креће у распону између 13 и 17 слогова и тако се дактил и трохеј у српском песништву први пут почињу смењивати наједан начин који остварује изворно звучање хексаметра, док изосилабизам напушта. Пошто је песма поводом смрти једног песника према класицистичкој поетици припадала узвишеноме стилу, Стојковић је своје хексаметре посвећене Рајићу састављао на славјанском. Дубока мисаоност ове поезије лакше се може пратити ако се текст пренесе на савремени језик, као што је овде учињено:

Плачи, о Ти, како да Те назовем,
род или племе или отаџбино? Плачи, смирења му
видећу вели венац и благости. Рајић је тужним
Србима свештено одсад и свето име на веки.
По бесконачном прошлих он векова стазама руком
Очинском вођаше нас. Он времена нам предака бурна,
страшних часова и зла, и родољубља правог
и величине наше – авај у вечност прешле
описа бојама живим, хероја храбрих и верних
и врлих световладатеља чудна прегнућа.
Сви они, срушене сада Србије, беху сви чеда.
Тако огромна смрти коса Империје сече
и једним чупа силним из корена махом.
О неусрећиви спомен! Чему та велика верност?
У срцу мојем дечачком лежаше сумње огањ;
Чисти душе, распалио си га Ти! Како чувства
срце ми проницаху! Како ускипе крв ми сва!
Како се румењаху и горијаху образи моји
нежно, док ми, као отац, ме грлећи дуго,
к Музама германским пут благосиљаше ти.
Око моје кроз спокојну радости сузу гледаше
предивна дела твоја и високи им врх достизаше
једва: облаком. врх покривен што грози и небу.
О што не даде Парка ужасна, златним српом.
вечно пупећи венац усекав, младо да чело
Ти украсиш моје? Но, сени пресвета, на зло
мој устремљујући огањ и ову жеђ не прими.
Частољубље је обала највидовитијих душа;
без њега пак дивна смртних дела би била
у најдубљем сну. Није ли и твој дух истински велик
кротко летео на крилима частољубља тајног
к циљу великом стремећ? Од обећања, ко Те,
ко Те, о кажи, одврати? Али што призивам
дане ишчезле и већ находеће се у броју безмерном

година пре потопа што беху? Нека. Прими и зато
оно што моу иш даши; једноставну песму и чисту сузу...

Стојковићев формални експеримент стојао је доста усамљен. Остали песници српске књижевности његова времена, нису класицизму прилазили увек као версификацијском подухвату. Они су, у склопу једног веома слободно замишљеног класицистичког програма, сматрали да је довољно ако се ослоне на акценатско-силабички стих и населе песме митолошким и историјским реквизитима Антике. Та рокајна фаза српског класицизма и даље је римовала, па читав класицизам XVIII века носи тај печат риме, све до појаве Лукијана Мушицког (ако се изузму напори Стојковића). Песници као Везилић, Михаило Владисављевић, Трлајић, Хранислав, сомборски песнички круг (Јован Берић, Аврам Мразовић, Налбановић и други), па и сам Стојковић понегде, као, уосталом, и млади Мушицки пре 1808. године, плаћају дуг овој рокајној традицији, римују своје песме и оде и прикључују се класицизму у оквиру једног минималног програма. Па ипак, напори прве генерације класициста српске књижевности били су дочекани са разумевањем и симпатијама Не само да су их прихватили као велико освежење и поздравили као оснивачe нове песничке школе рокајни песници рукописних зборника с краја XVIII века (Авакумовић), а касније Мушицки, Стерија и остали класицисти у XIX веку, него су их почели подражавати и предромантичари као Милован Видаковић, Михаило Витковић, Дошеновић или Јован Пачић, који су (сви класично образовани) платили свој дуг угледу класицизма понеком песничком формом (сафијска строфа код Видаковића и Витковића) и чешће митолошком тематиком (Пачић, Дошеновић, Соларић и др.).

2. Школа Лукијана Мушицког

Други талас класицистичког песништва српске књижевности везан је задело и углед Лукијана Мушицког (1777–1837). Готово као да се Мушицки нашао на челу српске књижевности, бар њеног класицистички усмереног крила, у часу када је место дотадашњег врховног књижевног ауторитета Доситеја Обрадовића 1811. остало празно. Једна од првих ода које је Лукијан Мушицки испевао у новом облику (Алкејев метар) и са употребом народног језика као изражајне варијанте класицистичког високог стила, настала је баш поводом Доситејеве смрти. Студирајући на пештанском универзитету философију и права, Мушицки је био у прилици да се бави естетиком и поезијом и да прати предавања код угледних професора (Шедијус, Х. Г. Хајне, Дисен). Дела немачке књижевности од Канта и Хегела до Гетеа и Хердера, француске културе, енглеских, италијанских и руских писаца, представљају само део лектире Мушицкога и Скерлић гаје с правом сматрао "најобразованијим српским писцем свога времена". античке књижевности биле су у првом плану интересовања Мушицкога и он их је читао у грчком и латинском изворнику. Век је провео као монах, у сталним сукобима са митрополитом Стратимировићем, такође песником, преводећи писце Антике (Хорације, Катул, Анакреонт, Вергилије) и певајући песме по узору на њих. Формално, његова версификација и строфика спадају међу најразноврсније у српском класицизму и десетак античких песничких форми Мушицки је пренео у

своје дело и учинио својином српске књижевности. Искључио је из својих песама риму после 1808. године и унео римски размер у њих (алкејска строфа, хексаметар, елегијски дистих, фалекијски стих, алкмански метрум, прва и друга архилохијска строфа, први питијамбски систем и трећа асклепијадска строфа). Оде, песничке посланице, елегије, епиграми и пасторална поезија Лукијана Мушицког издати су постхумно у четири књиге *Стихотворенија* (Будим 1838. и 1840. и Нови Сад 1844. и 1847). Песништво Лукијана Мушицког имало је три знатне врлине: представљало је у свом времену веома утицајан и подстицајан књижевни опус, створило школу и зрачило веома широко у простору и времену. Поред своје версификацијске разноврсности, оно је значило читав један национални програм и оде Мушицког, као *Глас народољупца* или *Глас арфе шишатовачке*, учене су напамет. Циклус ода Мушицког "к себи самоме" представља веома успелу збирку исповедног песништва:

Друже! ја сам ти већ на среди сиња
Мора. Бурја ми чун колеба страшно.
Ја т ' не остављам весла;

Отгони таласе дух.

Морскиј различан Гад све покрај мене
Плива; уздиже врат; чељуст отвара;

Грозно скрежеће зуби!

Ал ' ме прогутат не сме.

Зар му не да Нептун; да ил му с ' чини
Даје дух мој сам бог.
И слаба мишица Људска јача у беди:

Сече и препоне дух.

Томе служи сав свет, – добија, губи;

Свему причина он. Где јачиј живот,
Тамо победа спеши.
Дрема у миру и лав.

Његова амбиција да буде пригодан, да буде у служби дневних потреба свога народа, данас не изгледа као некада недостатком, него пре врлином. Коришћење релативно чистог народног језика у одама, увођење низа нових песничких врста, чине Мушицког најинвентивнијим песником српског класицизма и његове родоначелничке одлике су несумњиве. Поред ових врлина, Мушицки је имао и један посебан дар – дар да однегује млађе песнике, да се бави као ретко ко у српској књижевности пре и после њега књижевним подмлатком.

За Мушицким и вођени његовим ауторитетом у књижевност су ступили сви важнији песници српског класицизма XIX века. Поред Стерије, другој генерацији српских класициста или школи Лукијана Мушицког припадају: Павле Берић (1798–1842), Јован Хаџић (1799–1869), Владислав Стојадиновић Чикош (1805–1844), Василије Суботић (1807–1869) и Стефан Стефановић (1807–1828).

3. Стеријин песнички круг

Трећи талас класицистичког песништва у српској књижевности окупља се око Стерије и јавља се у тренутку када класицизам доживљава кризу. Узроци кризе видни су још око 1830, када се осећа одсуство Мушицког (који је тада у Хрватској на новој дијецези), а посебно после његове смрти (1837). Разлози кризе су поред овог губитка, који је ожалио и сам Његош, у ствари много дубљи. Романтизам са Вуковим покретом добија силно на снази у то време и класицисти сада почињу да прибављају романтичарско покриће, као што су некада предромантичари прибављали класицистичко покриће за свој рад. То се све осећа и у песништву класициста. *Летопис* у то време губи класицистичку боју, Хаџић поставља питање: народна песма или класицизам – Хомер или Вишњић? Стерија пише похвалу рими, која у трећој генерацији класициста поново улази у песништво обнављајући култ класициста XVIII века (Везилића посебно), строфика се не држи стриктно античких песничких форми, и оне у часописима после 1845. године више не преовлађују као дотад. У оквиру те кризе необично делује позни успех треће генерације класициста, који обнављају са новим замахом своју делатност око средине века. То су: Јован Стерија Поповић (1806–1856), Никанор Грујић (1810–1887), Ђорђе Малетић (1816–1888), Јован Суботић (1817–1886), Димитрије П. Нешић (1817–1867) и Светозар Вујић (1819–1883). Значајно је да ова генерација класициста критички преиспитује версификацију Мушицког и његове школе и опредељује се за теоријско разматрање проблема стиха и поезије уопште (Стерија, Малетић, Суботић).

Тон читавој групи даје Стерија, једна од најкрупнијих личности српске књижевности уопште. Његово класично образовање стечено је у Вршцу, Темишвару и Пешти (1824/26), а потом је студирао права у Кежмарку, да убрзо постане професор латинског и писац уџбеника за овај језик (латински буквар, латинска граматика и у исто време – 1844 – реторика). Његове ране оде на српском и латинском, преводи са грчког везани за грчку револуцију (1825) показују класицистичку ерудицију. Преводи из Хорација и Овидија, веза његовог комедиографског и сатиричарског опуса са античким узорима, његов увид у друге европске књижевности, посебно немачку, показују да јасно изражена ерудитска нит води од Доситеја преко Мушицког до Стерије. Стеријина класицистичка версификација, за разлику од версификације Мушицког, има и римовани и неримовани репертоар, при чему античке песничке форме само делимично задовољавају Стеријина интересовања. То су: елегијски дистих, алкејска строфа, римована сафијска строфа (што, с обзиром на то да ову строфу није користио Мушицки, представља везу са Везилићем и XVIII веком).

Овако сведеном репертоару античких форми Стерија додаје барокне (пољски тринаестерац) и романтичарске облике силабичког римованог песништва. Његово "еолско метричко рухо" (Сапфин и нарочито Алкејев метар) и посебно његов елегијски дистих добијају другачије звучање после његових теоријских истраживања на плану метрике, дакле после 1854. и појаве *Слогомерја*.

Чудно створење са малом снагом и жељам ' огромним,
С педи живота мером, тежњом од себе већи;

С вољом ка добру, са дели ка злу, несталан и нагао,
Непостојанству одан, с постојанством користи тражећ,
То је човека твор, сам загонетка себи.

Телом од земље создан, по глибу се порока ваља.
Виспреном ума искром пределе тражи неба.

Као што лице земље камените частице носи,
Поред чувства меких тврдо је срце наше.

Као што на лицу земље са ружама расте кукута,
Мењљиве прси наше благост и горкост крију.

Као што лице земље непрестанце окреће се кругом,
Вртлогом страсти човек нема станишта нигде...

Као при олуји мора, где ветрови звижде причу,
Страстима надвикан не чује с ' разума глас.

Тек кад уђути бура, кад војне с ' уталоже шкодне,
И кад следства наших дела искусимо зла:

Трезан се јавља разум са страхом да представи прошлост...

Стеријине комедије везане за узоре античке књижевности (Плаут) или европског класицизма (Стерија Молијера преводи са грчког), његов сатиричарски опус у прози (*Милобруке* и *Календари* Винка Лазића), Стеријин сатирични *Роман без романа* (1838, незавршен), његова *Реторика* (1844) и *Слогомерије* (1854), па чак и његове историјске драме и трагедије (*Наход Симеон*, 1830; *Смрт краља Дечанског*, 1841, итд.) носе јасне трагове класицистичке естетике и печат Аристотелове *Песничке уметности*. Стеријино песништво однеговано је на поезији Овидија и Хорација, његов скептицизам и стоицизам, у новије време доводи се у литератури у везу са каснијим латинским песницима (Лукреције Кар), а његов морал са моралом "римске републиканске аристократије" (Марко Аурелије и приручник Епиктетов код нас преведен 1799). Стеријин класицизам имао је својствен тон и облик, везан за позно доба јављања и за судбину треће генерације класициста; "то је класицизам

без конвенционалне митологије", "бидермајерски неокласицизам" у којем се открива"отпор према романтизму" (М. Павловић).

* * *

Допринос класициста српском песништву могао би се оцртати у неколико важних области:

1) Донели су обнову стиха и строфике, и покушали увођење квантитативне версификације. У овој области класицисти су освојили неколико практичних норми у покушајима да се приближе античкој версификацији: увели су античку строфику у српску књижевност, укинули су риму, напустили силабизам, одмор српског стиха учинили померљивим, покушали да се умерено приближе античкој квантитативној версификацији, где се стопа организује на основи унапред задатог смењивања дугих и кратких слогова (а не наглашених и ненаглашених како је случај у акценатско-силабичкој версификацији). При томе, српски класицисти ослањали су се на акценатски систем српског језика, који поседује дуге и кратке акценте, па су дуге делове стопе покривали у преовлађујућем броју случајева дугим акцентима, а кратке неакцентованом речју или кратким акцентом; чували су позицију (попут античких песника слог пред удвојеним сугласником сматрали су дугим), користили су "двојевремени слог" (syllaba anceps) који може бити и дуг и кратак, и дужине српског језика да би остварили спондејско звучање стопа. Њихов покушај увођења квантитативне версификације изазвао је теоријску полемику у европским славистичким круговима (Копитар, Добровски, Шафарик, Вук, Берић, итд.) као и низ реаговања класициста на ту тему (Стерија, Малетић, Ј. Суботић), а њихова песничка пракса у вези с тиме постигла је једно посебно звучање српскога стиха. Када се дуго читају песме српског класицизма (и кад се заборави на тонску метрику и риму на коју је српски читалац тако навикао) одједном се осети да дуги и кратки акценти српског језика добијају једну нову улогу, коју нису у овом песништву имали никада раније ни касније.

2) Класицисти су остварили нову геометрију песничке реченице српског језика: веома смела опкорачења и инверзије (реч понекад сече граница стопе и стиха) више спајају стихове него што их деле, ударају им печат и чине разазнатљивим поетски напор класициста.

3) Класицисти су извршили жанровску обнову српског песништва уневши у њега оду, натпис, епиграм, епитаф, елегију, посланицу, сатиру и епиталам, при чему је ода српског класицизма (посебно она Мушицког или Стерије) била и остала жива хроника једног периода српске историје, будући да је била везана свакодневним ангажманом за сва важнија збивања и личности свог времена.

4) Класицисти су и тематски обновили српско песништво бар у три области. Једно је специфичан "горки патриотизам" и скептицизам њиховог родољубивог песништва, друго је пејзаж, који они уносе у своје оде и посланице (Мушицки, Хаџић, Стерија, Ј. Суботић и други), а трећа новина је у области мисаоног

песништва, где се посебно негују песме "генезе" и метафизичког чувства (В. Суботић, Н. Грујић, Стерија итд.). Посебно је карактеристичан однос класициста према античком миту који се јавља у њиховој оптици и у хуморном или сатиричном кључу, за шта постоји покриће и у Антици (Лукијан, *Batrahomiomahija* и сл.).

Песнички пејзаж српских класициста нашао се на граници једног новог, предромантичког укуса, а њихово мисаоно песништво, попут онога Василија Суботића, антиципира Његоша. Најзад, треба рећи да славјанске оде Мушицкога, које су данашњем читаоцу остале неприступачне, представљају интелектуалну поезију европских видика и оквира, каква је ретка у српској књижевности пре и после класицизма.

Класицистичко позориште

Српско класицистичко позориште има мању улогу но позориште у другим европским књижевностима класицизма Разлог је у томе што српско класицистичко позориште и драма нису институционализовани, позориште и драма се не негују у српско-латинским школама (за разлику од барокне драме, која има значајну потпору и у српској средини управо у школском позоришту). *Еклога* као облик придворног носећег театра (замењује вертеп барокне придворне драме), *псеудокласицистичка драма и трагедија, дијалог* и нарочито *комедија* представљају српски класицизам на сцени.

Еклога са античким или домаћим именима пригодни је драмски облик који се пише и игра у вези с одређеним поводом (устоличења, празници, смрт знатних личности). Тај алегорични импровизовани театар, писан по узору на Вергилијеве симболичне екологе, под античким именима крије песникове савременике (о чему говоре програми дељени уз представу) и често геснеровски предромантички сензибилитет, а у области форме, рокајни стих са римом (Мушицки, Хедл, Хаџић, Малетић, Нешић и др.).

Псеудокласицистичка драма и трагедија показује слично удвајање осећајности. Везана за некласичне узоре (Шекспир) и за домаћу историју средњега века (Немањићи), историјска драма српске књижевности у ово време показује да је уза све романтичарске наклоности свој склоп дуговала и даље класицистичкој поетици и теоријској мисли Антике и класицизма (Аристотел, Хорације, Боало, Готшед).

Ближе класицистичком театру је стајала комедија. Треба одмах рећи даје њено порекло везано за "придворно позориште" и барокну трагедокомедију. Јер, српска књижевност класицизма је шаљиви театар наследила из барокних времена. Тада се бар у две области јавља заметак потоње комедије. Прво, у *Трагедокомедији* Козачинског и сличним делима, која већ у наслову назначавају спој не толико два позоришна жанра колико спој два стила – спој узвишеног и ниског (неукрашеног), тј. метафизичког и реалистичког театра, јављају се *интерлудије* (међуигре). Оне имају за циљ да забаве и разоноде гледалиште у предаху између чинова трагедије.

Сличну улогу има други, профани део вертепске игре са ликовима из народа и на језику широких слојева. Из та два заметка – интерлудије и другог дела вертепа, – родиће се укус за комични театар у српској позоришној публици, која ће крајем XVIII века прихватити на овим основама најпре преведену, а потом и изворну шаљиву игру и комедију. Важно је напоменути да се почетком XIX века, када веселе игре већ пуне српске позоришне куће, вертеп са својим комичним другим делом још увек "носи" и живи с обе стране Дунава. Тако се напоредо одвија један процес гашења лакрдије XVIII века и јављање комедије XIX столећа.

Преводна књижевност ове врсте од Емануила Јанковића и његових превода Голдонија (1787 и 1789), до Доситејевих времена и његове верзије Лесингове комедије *Дамон* (1793, 1808) увод је у оригинално стварање у области комедије. Доситеј о њој пише:

"Комедија је једна игра која представља нешто увеселително и шаљиво, у коју не улази никакво жестоко и свирепо прикључение и где при концу намјеренија началнога игре лица всегда благопоспјешно излази и благополучно се свршава. При првом погледу дакле, комедија се не чини ништа друго до весело и шаљиво времена пробављеније, но отмени и општеполезни на свету људи знали су се и с овом приликом ползовати, и дали су човеческом роду у игри и шали прекрасне и превисоке науке...

Људе развесељавати, и њима чрез игру и шалу к всевисочајшеј и прекрасњејшеј добродитељи настављеније давати и пут показивати, и таковим средством њиово савршенство и благополучије приузроковати, од овога болше учинит им се не може. "

Овим кратким предговором уз свој превод *Дамона* Доситеј је увео комедију у српску књижевност. Не знамо, на жалост, какве су и које биле оне комедије које помиње Орфелин, не знамо чија је била *Комедија о нежному воспитанију детеј*, играна 1793. у Темишвару. Али, за овим репертоаром следи један новији, који је боље познат. Голдонијева комедија *Терговци* (1787), "наравоучителне комедије" Ф. К. Штарка *Зао отац и неваљао син* (1789) и Ј. Ј. Енгела *Благодарни син* (1793) и с немачког у стиховима преведена комедија *Оскорбљени младожених* (1803), претходе Јоакиму Вујићу, који даје тридесетак превода из европске драмске продукције. Поред других комада, то су и забавни позоришни комади, "веселе игре", "веселе с песмама игре", "волшебне игре", "Lustspiel" и како их све не назива Вујић: *Љубовнаја завист чрез једне ципеле* Јозефа Рихтера, *Слепи миш* и *Шнајдерски калфа* К. Ф. Хенцлера, *Знајеми вампир* непознатог италијанског аутора, од којег је исту веселу игру превео и А. Арнот (1835), *Набрежноје право* и *Девојачки лов* А. Коцебуа, *Обручење* непознатог немачког писца, *Сваке добре вешти јесу три* К. Албрехта, *Звекетуша капа*, превод с мађарског, итд. Михаило Витковић, Лазо Зубан и Марко Карамата следили су Вујића, преводећи често исте комаде које и он, и сви су ти комади играни на позорницама прве половине XIX века. Крајем тридесетих година јавља се један нови писац заинтересован за комедију.

Пре оне, 1830. године, када је Стерија написао познате речи како је, најзад, опредељујући се за комедију на прави пут изашао, појавило се дело Лазара Лазаревића (1805–1846) *Пријатељи* (1829). То је била комедија у једном чину, која је одмах и играна у Загребу и у Београду, у Театру на Ђумруку (1841/2). Потом је ушла и у први домаћи репертоар Српског народног позоришта. Та мала комедија интриге (позната и под именом "Неста блага, неста пријатеља"), поред верних супружника изводи на сцену три чанколиза, који у невољи свог негда расипног, а сада осиромашеног домаћина, виде прилику да се домогну наклоности његове лепе жене. Та три једва назначена лика, који ће на крају неславно завршити осрамоћени врлином верне супруге, најављују Стерију. Нарочито богати и стари Грк Дима који, мада опхрван кашљем и тврдичлуком, облеће око младе жене. "Његова је сва радост и забава новце пребројавати, везане у кесицама у сандуке затворати, па на сандуци спавати...", каже за Диму његов супарник, доктор, који не пропушта прилику да уплете латинске речи свог позива и својих дијагноза у разговор. Најзад, трећи удварач је ишпан, који говори поштапајући се увек истом узречицом и пева песме у којима се могу препознати стихови оновремених поцепница грађанске лирике.

У то време, 1830, јавља се и Стерија са својим комедијама. Као што је познато, између две фазе рада на историјској драми, 1827–1830. и 1841–1848, Стерија се окреће комедиографском послу. То "излажење на правац", како је ту своју оријентацију назвао сам писац у једноме писму Вуку, стилски је слојевито. Поред комедија које очигледно имају узоре у класичној или класицистичкој комедији ту су и бидермајерски комади, који показују да се и овде бидермајер може схватити као "дериват класицизма".

Стерија је сматрао да су "људи од природе више смеју него плачу склоњени", да им се мозак може само уз помоћ смеха "осолити" и да "у шали казана истина више но сува материја дејствује", да се гледалац најлакше "исправленију" наведе "кад се сам својим будалаштинама смејати почне". Почео је писати своје весело позориште имајући на уму "мало, боље рећи никакво число комедија на нашем језику" и трудио се "такво дело написати које би читатеља или гледатеља (јер је време, мислим да се и код нас театри заведу) на зевање не натерало, но паче часове му брига и домашњих незгода пуно разгалило а при том – ако уши слушати има – и науку живљења придодало". Он је желео да се његови комади, као што је Хорације препоручивао, схвате на "*ползу*" али и као *забава* - унтерхалтунг, и он наводи на немачком ову реч да би је узеле на знање ондашње прециозе које се могу видети у његовим комадима и којима се извињава у предговорима својих књига. Писао је он своје комедије као"Епикура ђак", убеђен да је својој публици добро познат, али да је и она њему, иако незнана, "врло добро позната". Он је материјал за своје комедије све до имена и надимака црпео из живота, из новина и ондашњих разговора како сам каже, или са вршачке пијаце, како каже његов биограф. Правдао се што износи мане свог народа на видело смелим речима: "Докле се год будемо само хвалили, слабости и погрешке прикривали, у повесници учили колико је ко од предака наших јуначких глава одрубио, а не и где је с пута сишао, донде ћемо храмати и ни за длаку нећемо бити бољи". Био је уверен да комедија помаже више

но трагедија и зато што у њој нема места моралисању: "Комедија није процес гди судија сентенцију (пресуду) *ex allegatis et probatis* изрећи мора" или: "Зар није доста поученија кад нам се један карактер као подсмејателан излаже?" С таквим мислима Стерија је загазио у њему нову област комедиографске делатности.

У тој области најпре је дао комедије карактера: *Лажа и паралажа* (1830, после 1835. прерађена), *Покондирена тиква* (1830, прерађена 1838), *Тврдица или Кир Јања* (1837), *Зла жена* (1838); нешто касније он прелази на комедију нарави и пише: *Женидбу и удадбу* (1841), *Београд некад и сад* (1853) и "весело позорје" *Родољупце* (после 1848).

Везе ових комедија са античким и другим класицистичким узорима су такве да се морају имати на уму када је реч о стилској формацији којој припадају. Плаутовог *Тврдицу* ("Ћуп" *Aulularia*) већ 1856. године довела је критика у везу са Стеријиним *Тврдицом*, Павле Поповић је, с друге стране, показао какве су биле Стеријине везе са француским класицизмом XVII века, са Молијером, којег је Стерија преводио и с којим су га поредили савременици. *Лажа и паралажа*, према тим истраживањима, додирује се са Смешним прециозама француског комедиографа, тако да се могу назрети и паралелни ликови у обе комедије. Покондирена тиква носи знаке читања Молијерових комедија *Смешне прециозе, Учене жене, Грофица од Ескарбањаса* и, нарочито, *Грађанин племић*, при чему су упоређени карактери Феме и господина Журдена, а расплет у *Покондиреној тикви* са расплетом у *Смешним прециозама*. Даље, упоређен је с разлогом Стеријин тврдица са Арпагоном из истоимене Молијерове комедије. У једном огледу Тодора Манојловића доводе се у везу Стеријини *Родољупци* са Молијеровим *Тартифом*, а комедија *Лажа и паралажа* носи и наслов и тему о надметању лажљиваца једне Плаутове комедине (*Pseudolus*). Најзад, полазећи од "црквенословенског" језика којим се служи Ружичић у *Покондиреној тикви*, М Токин је реконструисао првобитну природу овог лика (каснијом Стеријином прерадом измењену). У њему се доиста може назрети клирик-лицемер везан за вршачку богословију, али и за лик Тартифа из Молијеровог позоришта. "...ми имамо у његовим комедијама – писао је Павле Поповић о Стерији – српског Харпагона, српског г. Журдена, српске прециозе, српске учене жене, све типове из Молијера, који су из наше средине извађени", или – како је рекао сам Стерија: "Ја сам написао *Тврдицу* за Србље како год Молијер за Французе".

Доиста, Стеријина комедија носи видна обележја класицистичког позоришта. Као што је већ напоменуто, комедија у општем склопу Стеријиног драмског стварања има у односу на трагедију оне разлике и као врста се издваја од историјских позорја Стеријиних на ономе плану који је оцртан у Аристотеловој поетици. Стеријина комедија се не служи као трагедија метафоричним, искићеним високим стилом, него свакодневним језиком (у том смислу она је реалистичка, као што је и античка комедија у том смислу реалистичка), језиком којим се служе људи из пука – "гори" од оних какви гледају на позорницу. Имена Стеријиних веселих личности измишљена су (за разлику од имена у трагедији, где су митска или историјска), а измишљени су углавном и догађаји "прича је састављена према вероватности".

Најзад, треба истаћи да су све Стеријине набројане комедије (сем *Родољубаца*) конструисане по свим правилима античке поетике – оне строго чувају *три јединства* препоручена у класицистичким приручницима – јединство *места, времена и радње*. Оне се све одигравају у једној кући и пред њом, или у две суседне куће, оне све трају у непрекинутом току збивања 24 часа или нешто преко тога, како је још Аристотел препоручио ("један обилазак сунца или нешто дуже").

Иако је Стеријина комедија, у целини гледано, везана за једну и временски и просторно сасвим одређену средину – за Вршац тридесетих и четрдесетих година XIX века (и делимично за Београд), ликови те комедије довољно су општи да би се могли примити и ван тога круга, и када се Стерији у његово време пребацивало да се ван Вршца не може схватити, то је због језичке куле вавилонске у којој се крећу његови комични ликови, а не због њихове локалне боје. Напротив, у његовом "веселом позоришту" наћи ће се галерија ликова какви се препоручују у свакој класицистичкој поетици. У Стеријиним комедијама по реду изласка у свет појављују се пред гледаоцима: лажљивац, женик-варалица и расипник, превејани слуга, прециоза, лаковерни отац, преварена девојка, тврдица, слуга глупак, трговац под стечајем, кокетна жена, упорни младожења, припроста удавача, погоспођена простакуша-завидљивица и њена чанколиза, отмени лицемер-занесењак, препредена слушкиња која угађа ћудима господарице, неотесани слуга који се тешко уживљава у "нобл" улогу "лакеја", занатлија који се не да за нос вући, џандрљива и добра жена као двојнице, патријархална старица зачуђена пред новим обичајима, еманципована девојка, настрани млади господичић, каћиперка с говорном маном, лажни родољупци, и једна личност из живота, поштени вршачки грађанин под пуним именом и у сопственој улози из 1848 – Арсеније Гавриловић. Треба загледати у Боалоову *Песничку умешност* па видети да су код Стерије заступљени сви ликови који су тамо набројани. И више од тога.

Поред ширине која захвата у живот и која је обезбедила до данас Стеријиној комедији једно од почасних места на сцени, има једна посебна одлика Стеријиних веселих комада. То је сценска полиглосија – коришћење више различитих језика на позорници, црта некада критикована, данас веома модерна, особина која је некад одбијала, а данас привлачи гледаоце Стеријиним комедијама.

Мешање страних језика са српским текстом Стеријиних комада има, међутим, једну посебну, драматуршки веома засновану улогу. Француски језик у *Лажи и паралажи* и *Покондиреној тикви*, славеносербски у *Лажи и паралажи* и црквенословенски и словачки у *Покондиреној тикви*, грчки у *Тврдици* и мађарски у *Родољупцима*, немачки језик расут на више места, дају једно посебно обележје Стеријином комедиографском поступку. Ти језици нису само средство којим се јасније издвајају поједини ликови, више од тога, они су лозинке распознавања читавог једног слоја или врсте, они су део интриге, злоупотребљавају их, одбацују или навлаче као маске личности из Стеријиних комедија и довољно је као "код" чути како при нападу на мађарске револуционаре из 1848. излети уз пут мађарска узречица ономе који их напада, па да у гледалишту блесне, у својој јасноћи улога лажног родољупца: "Нека и пет цркава сазида, како се зна да је маџарон, *ки*!" (што

значи *напоље*! на мађарском). Ти језици су улазнице у највише друштво, обележје патриотизма или издајства, средства обмане и лажног представљања, знаци престижа и моде, предмет обожавања и изопачавања, извор неспоразума и комике, средство потајних књижевних и верских обрачуна самог Стерије са славеносербским језиком предромантичара (*Лажа и паралажа*) или са црквеним језиком православнога клера (прва верзија *Покондирене тикве*). Они су извор смеха и средство политичке исповести разочараног Стерије, који се враћа "горком патриотизму" класициста. Кроз шаренило тих језика назире се Балкан и његово трусно тло, а из *Родољубаца*, који и стилски и жанровски излазе из области класицистичке комедије и антиципирају идејну драму, види се Ибзен и његово страсно ангажовано позориште.

Осим овог главног класицистичког комедиографског тока Стеријиног стваралаштва, четрдесетих година јавља се као потреба позоришних кућа у којима Стерија сарађује и један низ не увек изворних веселих позорја, кратких комедија и лакрдија, као што су: *Превара за превару* (1842), *Симпатија и антипатија* (1842), *Волшебни магарац* (1842), *Џандрљив муж* (1847, планиран још 1838) и *Судбина једног разума* (после 1847). Објављене постхумно, оне су понекад игране још за Стеријина живота, а њихови извори су тражени у немачкој књижевности. Овај споредни део Стеријиног комедиографског опуса важан је, међутим, из више разлога.

Стерија, који раније није показивао нарочиту пажњу за конструисање интриге него је, како је још П. Поповић запазио, био вештији у сликању карактера и у комедији нарави, у овом споредном правцу своје делатности одједном је испољио неке нове особине. Указујући на везе Стерије са Коцебуом Д. Живковић је показао даје у такозваном "београдском периоду", почетком четрдесетих година, Стерија почео више пажње обраћати ситуационој комедији. "*Зла жена*, писана још пре београдског периода – каже Живковић – па *Женидба и удадба, Џандрвљив муж, Симпатија и Антипатија, Београд некад и сад*, све су то драмска дела у којима у први план избија интрига, а оцртавање карактера је мање у интенцији пишчевој, те тако сва она већ могу да подсећају на Коцебуа", који је, опет, једном својом сценом из *Хиперборејског магарца* одјекнуо и у Стеријиној комедији *Судбина једног разума*. Тако се у овој области Стерија одједном додирује са једном новом стилском формацијом, тек недавно уоченом у српској књижевности и карактеристичном за средњоевропску литературу XIX века. То је бидермајер, чији је представник у области немачке драмске продукције, Август Коцебу (1761–1819), један од најпревођенијих комедиографа у српској књижевности онога доба. Од Аврама Мразовића у 1808. године Коцебуа преводе неуморно Јоаким Вујић (*Крешталица, Набрежноје право, Жетва смерти, Шпањоли у Перувији, Ла Пејруз*), К. Поповић "Камераш", Михаило Витковић, Димитрије Исаиловић, Аркадије Белан, Ђорђе Малетић, Лазо Зубан, Никола Ђурковић и, најзад, Стерија. Тако се око превода Коцебуа, Ифланда и других писаца немачког бидермајера ствара и у српској књижевности нека врста бидермајерске оријентације, која наставља линију "рококо комедије" и ствара "мост између романтизма и реализма". Та "национална комедија лаког жанра" и тај бидермајерски стил могли су

допринети популарности Стеријиног комедиографског дела и он је, оријентишући се у том правцу после четрдесетих година, свесно плаћао дуг укусу најшире публике.

Стеријине комедије и поред тога нису за живота писца достигле популарност његових историјских комада и њихов прави позоришни успех је постхуман. За Стеријина живота неке нису никако ни извођене. Када је реч о комедијама, прва и последња представа које је Стерија за живота имао биле су: премијера *Тврдице* (почетком септембра 1838. у извођењу новосадског "Летећег дилетантског позоришта") и представа овог истог позорја 1850. у Суботици. У међувремену, за једну деценију (1838–1848) Стеријине комедије игране су у Новом Саду, Загребу, Сомбору, Карловцу, Београду, Смедереву, Новом Бечеју и Кикинди. Реприза *Тврдице* била је у Новом Саду 30. X 1838. (исте године је изашло и друго издање ове Стеријине комедије); премијера *Зле жене* била је у Загребу (15. јула 1840), *Лаже и паралаже* такође у Загребу (19. VII 1840), *Покондирене тикве* у Загребу (22. VIII 1840), док је реприза ове комедије одржана крајем истог месеца. *Волшебни магарац* игран је први пут у Београду у "Театру на Ђумруку" 8. фебруара 1842, а 14. маја исте године у истом позоришту играна је комедија *Симпатија и Антипатија*. Најзад, *Џандрљив муж* изведен је први пут у Београду у "Театру код јелена" 6. новембра 1847. године.

Тако је Стеријин комедиографски опус остао готово неоткривен савременицима и судбина његових комедија остала је потпуно у рукама будућих нараштаја, који су је прихватили заборављајући успех "жалосних позорја" Јована Стерије Поповића.

Можда се тиме може објаснити Стеријин оштар суд о позоришним веселим играма и лакрдијама омиљеним у то време, изнет пред крај живота у једном тексту који је тек недавно у целости објављен. Стерија је према оваквом позоришту и његовој мисији био веома строг. Он је сматрао да "све што нема већу цељ него смеј подизати, треба да се из театра нашег протера", он је оне лакрдије, "шале и веселе игре", које су пуниле српска и немачка позоришта у његово време сматрао "погубним и смртоносним" и тражио је да се над вратима српског театра упише Демостенова изрека: "Нећу да купим оно за што ћу се доцније кајати". Он је, према изјави датој 1852. у чланку *О театру и театралним делима*, сматрао да је позориште "лек за болести моралне, сваки народ има своје сопствене болести и тешко и лекару и болеснику, кад се на ово не пази..." Тако је Стеријина визија позоришта и његове улоге обухватила и теорију смешног, која је ударила основ Стеријиној комедиографији узимајући смех као лек.

* * *

Комедија (ако се изузме весела игра) није нарочито негована у српској књижевности онога времена. На конкурс који је расписао "Театар на Ђумруку" у Београду 1841. године Марко Карамата је послао једну преведену веселу игру и једну комедију, *Дон Педро или два дана из живота једног лакомисленика*, за коју се сматра даје оригинална. "Театар на Ђумруку" играо је иначе од страног репертоара

ове врсте Голдонија и Коцебуа, а у Панчеву је Никола Ђурковић 1844. године играо, а 1845. у Сегедину објавио комедију Пијаница, у ствари посрбљену немачку прераду Шекспирове предигре уз *Укроћену горопад*.

Беседничка вештина класициста

Српско класицистичко беседништво упадљиво одступа од норми које важе за барокну омилитику. Прво, оно је плод школске спреме, реторика се учи у свим српско-латинским школама као посебан предмет и једна читава година посвећује се искључиво њој. Има стандардизоване приручнике и ти приручници се везују за античко беседништво, за Квинтилијанов педагошки концепт и за Цицеронову праксу са разуђеном, вешто нијансираном реченицом (период). Даље, класицистичка реторика има богатију теорију од праксе (у бароку је обратно) и беседничку вештину изводи из цркве у друштво. Њен положај у школском систему обезбеђен је већ поделама на седам слободних вештина, при чему реторика спада у такозвани тривијум усмених, нематематичких дисциплина (са граматиком и логиком). Први приручници класицистичког беседништва сретају се у српској средини од тридесетих година XVIII века и писани су на латинском, а преписивани (најчешће са руских и украјинских предложака) за потребе српско-латинских школа. Тим уџбеницима приопштава се најчешће топика (loci communes), а деле се на пет делова (inventio, dispositio, elocutio, memoria, actio). Подела говора по циљу показује како класицистичко беседништво прелази у подручје профаног. Та подела предвиђа три беседничка рода: 1) *говор на суду*; 2) *саветодавни говор* (са подврстама: политички говор и ђачка вежба политичког говора –suasoria) и 3) *похвални или кићени говор* (са подврстама: надгробни, свадбени, рођендански, утешни и поздравни говор; честитање). Српско класицистичко беседништво са својом разрађеном теоријом и неадекватно раширеном праксом саставило је пуно столеће у српској књижевности.

Сви важнији приручници реторике у српској књижевности: анонимни посвећен митрополиту Вићентију Јовановићу *Praecepta artis oratoriae* из 1736. године, Мразовићева реторика (*Руководство к славенском красноречију*, Будим 1821), која је део тривијума истог аутора и Стеријина *Реторика* (писана 1844, објављена постхумно) имају једну важну заједничку прту, коју деле и остали, мање значајни приручници ове врсте. У свим тим реторикама материја је захватана веома широко, примери су навођени не само из Цицерона и других узора античког беседништва, него и из античке и новије поезије или прозе, тако да је намена ових приручника превазилазила њихов назив. Са обимним одељцима посвећеним топици и књижевним фигурама, са исцрпним подукама о реченици (периоду), класицистичке реторике српске књижевности у ствари представљају праве стилистичке уџбенике и припремају своје читаоце и кориснике не само за беседничке задаће, него много шире, за списатељски позив. Није случајно Стерија истицао да се на реторици изграђује реченица једног писца и напомињао да је најбољу реченицу изграђену на Цицероновом периоду имао у српској књижевности Доситеј. Такав однос српских класициста према реторици нама данас изгледа веома модеран и могућно је њихове напоре пратити у новом кључу сада, када је реторика поново на дневном реду

модерне науке о књижевности и лингвистике (Жан Полан, Ричардс, Барт, Тодоров) и када се истиче њена неопходност, а чињеница да се лингвистика бави речима, а реторика уланчавањем речи, обезбеђује јој посебно место као "књижевној семиотици".

За разлику од овако неговане и развијене теорије беседништва, пракса српских класициста у области беседништва је мање значајна. Црквене беседе (омилије) онога времена претежно остају у рукопису, а саветодавно беседништво добија нешто изразитије место. Најрепрезентативнија врста је политички говор везан за два важна тренутка у историји српског народа Једно је темишварски сабор од 1790, на којем је Сава Текелија(17б1–1842) одржао у својству посланика на латинском свој чувени говор залажући се у једном несвакидашњем реторском полету за инкорпорирање српске нације у аустријски правни систем и поредио ситуацију у Подунављу са ситуацијом у Француској, где је у том тренутку револуција била у јеку. Други датум који је донео једног великог беседника српском класицизму била је мајска скупштина 1848. у Сремским Карловцима, на којој је Никанор Грујић држао своје чувене беседе, да се и касније на Словенском конгресу у Прагу потврди као аутор чије орације "иду у најбоље ствари српског црквеног беседништва" како је истицао Скерлић. Поздравно слово и остали облици пригодног беседништва, посебно школског, неговани су такође, али је надгробна беседа остала друга репрезентативна врста српских класициста, па надгробна слова издавана често у малим књижицама представљају беседништво Платона Атанацковића, Гаврила Хранислава, Никанора Грујића и Јована Суботића, који својим *Словом Јовану Стерији Поповићу о парастосу* (1856) достојно представља српско класицистичко беседништво у антологијама реторских састава.

Прозне врсте (басна, сатира, роман и биографија)

Проза српског класицизма креће се између сатире, биографије и басне, три рода наслеђена из Антике, али негује и неке врсте својствене тек новијој књижевности, као што је есеј, док је српски класицистички роман негован само по изузетку.

Басну је српски класицизам наследио из српске средњовековне књижевности (где се јавља спис о Езоповом животу – *Слово о Јосопу*) и из барока (када езопска и Федрова басна улази и у програме српско-латинских школа), па Венцловић и Доситеј у својој лектири имају басне још у првој половини и средином XVIII века. Писци басана у српској књижевности класицизма стоје под утицајем античке басне, али и новијих немачких аутора (Гелерт, Лесинг, Блумауер, Хердер) и њихова оригиналност је неједнака (М. Максимовић, К. Богдановић, Стерија, И. Стојановић, Ј. Вујић, Ј. Стејић). Најчувенији писац басана у српској књижевности је Доситеј и његова збирка остала је класична у свом роду. Још у Далмацији око 1770. он обилато уноси басну у своје ране списе (*Ижица*, *Венац од алфавита*), а године 1788. издаје у Лајпцигу у истој књизи са другим делом аутобиографије *Езопове и прочих разних баснотворцев сразличитих језика на славено-сербски језик преведене басне*. Изворима Доситејеве збирке посвећена је обима литература. Према најновијим истраживањима (М. В. Стојановић) Доситеј се служио грчким

оригиналима и преводио из дела Езопа, Галена, Афтонија и Игњатија Ђакона, а с латинског је преводио Федра, Федровог *appendix-а*, Авијана, Анонима и друге латинске парафрасте. Поред тога код Доситеја има Лафонтенових, Лесингових и Фенелонових басана. Са својим изворима Доситеј веома слободно поступа и прилагођава басну потребама српске публике. Иако већ у наслову истиче да су басне преведене на славено-српски, Доситеј у тексту није избегао диглосију карактеристичну за класицисте и у баснама је остао најближи класицистичким жанровским и језичким нормама Његово развијено наравоученије (поука) не користи исти језик као сама басна. Језик наравоученија, пун словенизама, склопљен у дуге хармоничне реченице цицероновског типа (период), упадљиво се разликује од језика саме басне, који је готово чист народни и негује сасвим другачију, једноставнију и најчешће сажету реченицу.

* * *

Сатира се у српској књижевности класицизма негује у стиху и прози. Најистакнутији сатиричари у прози су Михаило Максимовић, писац дела *Мали буквар за велику децу* (Беч 1792), Константин Богдановић (1811–1854), аутор низа сатира по часописима, и Стерија са својим збиркама сатира: *Календар Винка Лозића* (1830, 1832. и 1835) и *Милобруке* (настале између 1833. и 1855, неке остале у рукопису). Репертоар класицистичке сатире креће се од просветитељске идеологије код Максимовића (антиклерикални став, критика нездравих обичаја у друштву, сатира на женски пол) до веома широког репертоара код Богдановића и Стерије, где се систематски стављају под лупу сатире читаве области људске делатности (балови, коцка, лекови, алкохолизам, помодарство у различитим областима од лудовања за славјанским језиком до женског кађиперства и неприродних брачних веза). Стеријина сатира има понекад дијалошки облик и везује се и тематски и тоном са његовим комедијама, а циклус текстова који се бави симболима у сатири спада у најзанимљивије покушаје у српској сатири уопште (*Граматика људи*, *Рачуница људи*, *Географическо описаније истиних жеља*).

* * *

Трећи род српске класицистичке прозе наслеђен из Антике је биографија. Она се развија на узорима античких биографија (Плутарх, Корнелије Непот), али се реализује као пантеон славних људи српског народа, па се велики број угледних писаца бави овом врстом (Доситеј, Лазар Бојић, Јевтимије Ивановић, Сава Текелија, Георгије Магарашевић, Михаило Витковић, Мушицки, Константин Богдановић, Платон Атанацковић, Стерија и други). Биографије српског класицизма и њихови узори утичу и на биографску радњу романтичара, Вука у првом реду, који под Плутарховим именом и под утиском читања класицистичке биографије даје портрете вођа српске револуције. Посебну пажњу биографији поклањају српски часописи овог времена и један низ класицистичких биографија настао је по наруџбини или за потребе српске периодике.

* * *

Српски класицизам интересовање за роман испољава највише кроз превођење предромантичких и псеудокласицистичких дела европских књижевности са темама из Антике (Мармонтел, Л. Х. Николај, М. М Херасков, Виланд, Фенелон и др.). Сви ти романсијери и њихова дела преведена између 1776. и 1820. показују исто интересовање преводиоца и читаоца за античку књижевност, историју и митологију, па чак и законодавство, и редовно су снабдевени додатним објашњењима или митолошким речницима преводиоца, који треба да упуте читаоца у античко мишљење, право, историјске прилике древног Рима или да му објасне поједине славне личности Антике.

Једини оригинални роман српског класицизма је Стеријин *Роман без романа* (1838, други део постхумно). Ово изузетно дело српске књижевности XIX века и једно од најбољих дела српске новелистике уопште, надовезује се на Стеријин сатирични опус, његова жаока је упућена против плачљивог сентименталистичког романа попут Видаковићевих дела и представља успео спој спонтаног, сатиричног текста и алегорије иза које стоји несвакидашња ерудиција. Везан за просветитељску сатиру и античку дијатрибу, *Роман без романа* носи трагове читања Лукијана са Самосате, Хорација, Вергилија, Хомера, Сенеке, Овидијевих хероида итд. С друге стране у њега су уграђена искуства новије књижевности сатиричне и просветитељске (Блумауер, Батлер, Виланд, Стерн, Рабенер, Лесаж и нарочито Сервантес). Теорија смешног испољена код Стерије у роману и другде ослања се на ставове Жана Паула, Филдинга и Стерна, али и на знатно старији слој везан за Хорација и Аристотела "Постојао је вишеслојни класични елеменат у књижевној грађи *Романа без романа* који је Стерија постепено усвајао и критички развијао" (М. Флашар). Та вишеслојност, међутим, није угрозила читљивост овога дела и оно представља управо том својом врлином српски класицизам на најбољи начин.

Почеци српске есејистике

Када је реч о Доситејевој чувеној збирци басана (1788) имамо стално две могућности – да басну и наравоученије посматрамо као херменеутички напор, као нераздвојну целину текста и његовог читања, и другу – да наравоученије уз басну схватимо као целину која може да се посматра и независно од басне. У овом другом случају Доситејева збирка басана отвара једну нову страницу у историји српске књижевности, развија есејистику.

Већ у Венцловићевим текстовима из прве половине XVIII века има таквих који се баве књижевним делом, његовим настанком и структуром, па се могу схватити и као нека врста огледа. Прави есеј, међутим, може се наћи у српској књижевности тек касније, у доба просвећености, у другој половини XVIII века. Орфелинов часопис *Магазин* (1768) има већ збирку текстова о различитим предметима и неки од њих су писани сасвим по угледу на есеје које негују у то време руски и енглески часописи. По угледу на текстове из руских *Эжемесячния сочинения* Орфелин саставља уводни текст свог магазина, који би се могао схватити као представник ове врсте. Ту је размотрен проблем књижевног језика, ширења књиге, избор подесних публикација и жанрова који ће популарисати науку, па се у ствари овај

први есеј у српској књижевности може схватити као есеј о есеју. Орфелин ту препоручује зборнике који би краћим текстовима обухватали различите теме, како би сваки читалац нашао оно што му одговара, али и сви читаоци заједно у једној књизи ону разноликост коју иначе омогућују само скупе и велике библиотеке. Полазећи од те идеје Орфелин у заглавље свог часописа ставља назнаку *Собраније разних сочињениј и преводов*, што инспирише Доситеја да изда сопствено *Собраније разних нравоучителних вештеј* (Беч 1793, Будим 1807), збирку различитих текстова чији други део излази постхумно као *Мезимац* (Будим 1818). Треба, међутим, имати у виду и све оно што је у претходном одељку речено за Доситејеве поуке уз басне из 1788, за његово наравоученије, које се може схватити као есеј. Као есејистичка материја може се такође схватити и понешто од текстова објављених у почетку Доситејевог књижевног рада, у његовим *Совјетима здраваго разума* (Лајпциг 1784), а Доситеј први у српској књижевности употребљава и назив за есеј – "опит" позивајући се на Монтењове огледе. Тако се Доситејев есејистички опус прилично шири и обухвата већи део његових најважнијих књига, али се, наравно, у оквиру тих књига никако не може све сврстати у есејистику. Ако се пође од уверљиве индикације да се низ наравоученија у *Баснама* може схватити као успела есејистика, онда то важи и за друге Доситејеве текстове исте врсте а поготово за оне засебне, стваране с намером да посвете пажњу једној материји у есејистичком облику и смислу. "Заслужан као стилиста, приповедач и хумориста, Доситеј је, најзад, задужио нашу књижевност и као писац *есеја*, који је код нас он први почео да негује. На његове есеје, који чине најоригиналнији и најбољи део садржаја његовог *Собранија*, није била обраћана велика пажња..." – записано је недавно.

Још у *Совјетима* наћи ће се три огледа: *О љубави* (по чему је љубав најблагороднија страст и што ваља мислити о њој), *О злоби* и *О добродјетељи* (Добродјетељ је избирати најбоље). У *Баснама* има више наравоученија која би се могла схватити као огледи; поред оног који је у литератури већ истакнут и назван *Есеј о "старима и новима*" (уз басну бр. 142), таквих проширених и самосталних огледа има близу четрдесет. Тематика ових огледа веома је разноврсна и показује да се дужа наравоученија доиста одвајају од басне и иду за својом сопственом логиком и циљем. Ту су огледи: о бради и вери, тј. о спољашњим и унутрашњим обележјима (уз басну о лисици без репа која је искала да се и друге лисице лише репа); о самообмани и ласкању; о лицемерју; о верској трпељивости; о греху као незнању и злоби која смета човеку да сазна истину; о радости и тузи и вештини у злу се не понизити и у добру се не узнети; о лажи и учтивости и о томе зашто људима истина није мила; о самољубљу и самохвалисању; о еколошком проблему и нужности да човек дарове природе "на опште добро" и животиња и растиња употребљава; о максими *познај себе самога* и о потреби да не иштемо што није за нас, као и о одговорности оних који узимају и дају (владара); о срећи и несрећи и о нетачном схватању детерминизма; о добром беседнику и брбљивцу, о вештини говорења и слушања, односно о речитом без учености и ученом без беседничке вештине, о теми: нико није пророк у своме селу и о прогањању највреднијих људи у примитивним срединама; о детињству народа и држању старих и увођењу нових обичаја, о смрти, крвној освети и потцењивању сопственог и туђег живота; како се

ваља пред лукавим владати, с нападима на језуите и на тајна друштва "илумината" (масона), о најкориснијем начину читања, при чему не ваља ни претерати, али ни дан не оставити без прочитанога ретка; о лажи из незнања и лажи из лукавства; о разумном и неразумном "својељубију" и о владару који је често "најпревиренији човек под небом"; о нехуманости целибата; о исхрани тела и исхрани ума и о страху од смрти; о сујети и лажном представљању и лажном суђењу; о користи од туђе зависти и о разлици између зависти и такмичарског духа; о користи од сумње и о погрешци да се истина брани лажју; о томе да нико није без мана и о отпору читалаца према новим списатељима, о високоме звању које не може донети више памети и врлине; о деизму; о жени и о човеку и о доброти срца без разума; о ограничености човечијег видика и о онима који су заточени у страсти и лакомство као Одисејев Грил у прасеће обличје; о опасности од неучених лекара и учитеља (свештеника), против сукоба између хришћанских цркава; о релативној дуговечности човека и животиње с указивањем на кратке, али испуњене и дуге неиспуњене животе; о релативности сиромаштва и о томе да је сва земља рај и да се може схватити да и Тамиш из раја извире. Најзад у последњем, најдужем огледу, Доситеј говори о неправедном гоњењу праведних и начинима да се то избегне, са низом примера (Авељ, Јосиф, Сократ, Христос, Кристијан Волф, Лесинг).

У *Собранију* Доситеј се више но у огледима из *Басана* приближава књижевним питањима. Већ први је везан за питање укуса читалачке публике и упућује на разлику између списатеља и његовог дела: *Чему се има надати за живота онај који што пише и на штампу издаје*. Остали огледи из првог дела *Собранија* обухватају следеће теме: *О несогласију наши желанија*, *О важности и благопотребности доброга имена*, *О услажденију размишљенија*, *О пријатељем и пријатељству*, *О љубави ко отечеству*, *О љубави к наукама*, *О славним женами*, *О начину с великом ползом читати* и *Кратко слово на похвалу добродјетељи*. Два огледа у Собранију, међутим, обухватају више тема одједном и у поднасловима оне су назначене. То су: *О неколико различитим вештма* (Чему ваља млад човек да се учи, О пристојном употребљенију науке, О добром и злом употребљенију времена, О употребљенију благошчастија и злошчастија) и чувени оглед Доситејев о укусу: *О неким различним вештма и прво о вкусу*, који има и додатак *О целости и беспритворности карактера и о притворству*.

Драгољуб Павловић, који је први, ослањајући се на истраживања Павла Поповића, разматрао Доситејеве текстове у *Собранију* као есеје, подвлачи да су они изворнији у другом делу *Собранија*, дакле у *Мезимцу*, који је издат после смрти писца Ту су огледи: *Јест ли полезно у простом дијалекту на штампу што издавати*, *Како ваља благоустројити и приготовити разум и срце једнога детета...*, *О дужном почитанију к наукам*, *Је ли човек макина или није* – оглед који је посебно привлачио пажњу истраживача, *О лажи и о лажљивцу*, *О љубави живота*, *О подозренију и зазорству*, *Шта ваља старији младим да казују*, *О учењу историје*, *О задовољству*, *О искуству у содружествам себе благопријатним. показивати*, *Назначенија како ваља мислити о истинољубљу*, *О мужеству над барјаком истине и чести*, *Како нека противоречија могу у исто време истини сагласна бити*.

У вези са овом плодном есејистичком делатношћу треба поставити питање у којој мери је оправдано овакву делатност Доситејеву сврстати у класицистичку књижевност. Ваља одмах рећи да у Доситејевим зборницима, као и у *Баснама* (укључујући и наравоученија уз басне), има много предромантичког материјала и укуса. Ту су источњачке повести и анегдоте, ту има (баш у *Баснама*) одељака који су права русоистичка похвала природи (на пример, у поруци уз басну *Феникс и Голубови*), има, даље, позивања на безброј писаца који не спадају у класицистичку књижевност или међу њене узоре, од Петрарке наовамо, или, пак, на византијске изворе и средњовековну историју. Најзад, језик Доситејевих *Собранија* (као и језик наравоученија без басни) спада у словено-српски, како га сам писац назива, и показује отпор према диглосији класициста, јер допушта мешање славјанизама и народног говора. Па ипак, два су основна разлога што се есејистика Доситејева може претежно сврстати (са поменутим оградама) у класицизам. Већ је запажено у литератури о Доситеју да есеј касније, у романтизму "као књишки род губи претходни значај и облик" (Ј. Деретић), то јест да се после Доситејевог времена мења. У сваком случају губи ерудитски концепт доситејевског есеја. Друго, у Доситејевој есејистици преовлађују над свим другим антички извори и узори. Питању Доситејевих узора и извора у *Собранију* посвећена је посебна пажња у науци о књижевности, нарочито после појаве студије Павла Поповића на ову тему. Већ тада се могло утврдити да Доситејеви есеји дугују неким од најистакнутијих узора енглеске есејистике (Адисон) и да као књижевна врста Доситејев есеј дугује облику својих енглеских и других претходника. Ипак, он је доведен у везу и са Плутарховим *Моралним списима* и Плинијевим *Писмима* (П. Поповић), а М. В. Стојановић је показао, бавећи се античком парадигматском мисли у Доситејевим делима, како је широко у Собранију Доситеј захватао у античке изворе. Он се ту ослања на историјско-биографска и морално-философска дела хеленских писаца римског периода (Плутарх, Диоген Лаертије, Елијан, Полијен, Зосим) и на писце класичног периода хеленске и римске књижевности (Херодот, Аристотел, Цицерон, Светоније, Валерије Максим). Треба узети у обзир и митолошке елементе које Доситеј користи у својој есејистици, а потом и античку провербијалну мисао. Новија литература истиче да "античка анегдота као и други наводи долази у Доситеја готово увек парадигматски, тј. као етичко-илустративни елеменат, који је најчешће, посебно у анегдотским поглављима *Собранија*, обрађен систематски и са одређеним етичким смислом. У другим делима – *Животу, Наравоученијима, Мезимцу* – парадигматски елементи долазе спорадично да у згодној прилици илуструју Доситејево морализање..."

Ако се Доситејева есејистичка делатност погледа у целини, видеће се да она обележава стални успон, који ће Доситеја довести до врхунца у последњем делу. "Доситеј је у *Мезимцу* коначно овладао формом есеја и створио свој оригинални есеј." С друге стране, Доситеј развија своју есејистику и у другим правцима. Писмо-есеј у његовом делу понекад се може по вредности изравнати са његовим најбољим огледима као, на пример, писмо Хараллампију, или писмо Шакабенти, које је писано исте године кад су изишли *Совјети здраваго разума* и припада врсти тамо негованој. Треба, најзад, рећи да има мишљења према којима је Доситеј најоригиналнији управо у области есејистике.

* * *

Од Доситејевог есеја о укусу полази једна линија која превазилази оквире и важност есејистике и у српској књижевности изграђује однос према уметничком делу. Естетички ставови Доситејеви већ су грађени на претпоставкама класицистичке естетике, а у основи његовог огледа о укусу стоји "Расправа о читању класика и изграђивању доброг стила" енглеског писца XVIII века – Фелтона. Настављачи Доситејеви у овом правцу, као Јован Хаџић, Стејић, или Василије Суботић, даће прилоге класицистичкој естетици почетком XIX века, Хаџић је уз свој превод Хорацијеве *Ars poetica*1827. дао дужи поговор у којем је изнео ставове "рационалистичко-кантовске естетике", полазећи од претпоставке да укус "у средини између ума и чувства стоји". По Хаџићу, разум ограничава машту да не би у "царство блуђења зашла" и повлачи границу између ученог (класицистичког) и народног песништва. Посебну улогу играла је естетика Кантовог следбеника В. Т. Круга (1770–1824), који је међу српским писцима био превођен и цењен као естетичар тридесетих година века. После Благоја Г. Нешића који је у *Летопису* 1834. године објавио чланак *Теорија лепи художества* прожет класицистичком естетиком, Јован Стејић је поменуо Круга, тврдећи да је у својим огледима *Забаве за разум и срце* популарисао Кругову философију. "Он истиче и важност формалног обликовања дела. А његово схватање стила и основних стилских вредности изразито је класично" (Д. Јеремић). Василије Суботић, класицистички песник, дао је у *Летопису* 1838/39. један шири извод из Кругове естетике (*Наука о леном, Наука о узвишеном, Наука о естетичком сродству, Укус или естетичког суђења сила*). Тако су читаоци *Летописа* "Суботићевим преводом из Круга добили у целини изложен естетички систем Кантове философије" (Д. Живковић). Од четрдесетих година јавља се један нови узор и са Ђорђем Малетићем, који у *Голубици* 1840. преводи један Шилеров естетички чланак, настаје фаза "кантовско-шилеровске естетике" у српској књижевности. Напоредо с њом од 1840. јављају се покушаји формулисања нове, романтичарске књижевне теорије, мада и раније, већ у огласу за збирку песама Јована Пачића 1826, Шафарик говори о песништву на један нов начин, који уводи романтичарска схватања у српску књижевност.

Према истраживањима Д. Јеремића и Константин Богдановић, сатиричар и баснописац, заузима једно од важних места у српској критици овог времена: "Богдановић у ствари, представља једног од највиђенијих представника естетичко-критичке мисли у прелазном периоду од класицизма ка романтизму".

* * *

Доситејевим стопама ишао је негујући есејистику и његов пријатељ песник Павле Соларић. На жалост, његови опити нису се сачували. Остао нам је само њихов садржај и имајући га у виду треба двоструко жалити за овим губитком. Наслов једног обимног Соларићевог рукописа, од којег је само последњи део имао преко десет табака, гласи: *Опит о човеку*. Тај оглед Соларићев претресао је следеће

теме: предрасуде, срећа, вера у бога духовност, бесмртност душе, виша зла бића, наука о ђаволу, пад Адама.

У области есејистике Доситеј Обрадовић је имао још једног верног следбеника. Како је то већ Скерлић запазио, био је то Јован Стејић (1804–1853), политичар и лекар књажеске породице Милоша Обреновића. Преводилац с немачког, писац једне антропологије, Стејић је оставио за собом највише зборника, од којих неки и у наслову носе назив *огледа: Забаве за разум и срце у две свеске* (у Бечу 1828. и у Будиму 1831), *Сабор истине и науке* (Београд 1832), *Огледи умне науке* (Будим 1836) и *Нови прилог за душевну забаву* (Нови Сад 1839). Један од најумнијих критичара Вукових реформи, Стејић је осамдесетих година XIX века још увек имао читаоце и поштоваоце, а његови скупљени списи изишли су у Панчеву у Народној библиотеци браће Јовановића 1885/1887. године. Уз њега, јавили су се и други, мање значајни списатељи, настављачи Доситејевог есејистичког рада, који су се кретали у кругу његових идеја и концепата, као Јеврем Лазаревић, који је 1809. дао Собраније моралних вештеј, Димитрије Тирол, који у својој немачкој граматици (Будим 1830) даје и огледе као: *О чесности, О ласкању, Како се ваља у срећи и несрећи владати,* и многи Други, често анонимни, који својом есејистичком делатношћу пуне ондашњу периодику.

Тако би се у закључку могло рећи да је српска рана есејистика, она Доситејева у првом реду, подељена стилски на две тежње: класицистичку и предромантичку. Где год преовлада ерудитски концепт те есејистике, везаност за античке узоре или за басну, где год се језик примера удаљава од језика поуке чинећи диглосију, та есејистика се може сврстати у класицистичку. Тамо где преовлађују оријенталне слике, анегдоте и примери, где се из енглеских извора јавља сентименталистички елеменат и преовлађује концепт мешаног језика, есеји ће се приближавати предромантизму.

Напомене и основна литература

Класицизам у српској књижевности је проучаван најпре на версификацијској основи и прилази из овог угла су претходили другим и бројем преовлађују над оним ређим текстовима, који су се бавили покретом класициста у целини. Тако су овом питању стиха српских класициста дали прилоге В. Ћоровић (Лукијан Мушицки, *Летопис Матице српске*, 1911, IX), С. Матић (*Принципи уметничке версификације српске, Годишница Николе Чупића*, Београд 1930, књ. XXXIX), А. Петравић (*Класична метрика у хрватској и српској књижевности*, Београд 1939), С. Јосифовић (*Антички узори метрике Мушицкога*, *Зборник Философског факултета* у Новом Саду, 1956,1), С. Петровић (*Стих*; у зборнику *Увод у књижевност*, Загреб 1969), Ж. Ружић (*Српски јамб и народна метрика*, Београд 1975), М. Стојановић (*Еолско метричко рухо Стеријине поезије*, Balcanica V, Београд 1974), Ж. Ружић (*Стеријино "Слогомерје" и његова класична метрика, Зборник историје књижевности САНУ,* 9, Београд 1974). Уз овај низ студија јављали су се ређе обухватнији огледи о класицизму у оквиру ширих тема, као у прилозима Ј. Скерлића (*школа објективне лирике, годишњица Николе Чупића*, 1910,

XXIX), Д. Живковића (одељак у књизи *Почеци српске књижевне критике*, Београд 1957), М. Павића (*Од барока до класицизма* – избор студија, Београд 1966,1973). Посебни истраживачки пројекти били су посвећени и неким другим областима које спадају у овај низ питања око српског класицизма, као монографије М. Кићовића (*Јован Хаџић*, Нови Сад 1930), М. В. Стојановића (*Доситеј и Антика*, Београд 1971) или М. Флашара (*Реторски, пародистички и сатирични елементи у романима Јована Стерије Поповића, Зборник историје књижевности САНУ, 9,* Београд 1974). Засебан одељак о песницима класицистима дао је М. Павловић у предговору својој *Антологији српског песништва*, Београд 1964, стр. 28–38. Упоредном праћењу књижевних и ликовних појава помогао је знатно обиман пројекат Народног музеја у Београду *Класицизам код Срба*, *I-VIII*, Београд 1965–1967, као и синтеза Д. Медаковића, *Српска уметност у XIX веку,* Београд 1981, где је посебно поглавље посвећено класицизму и бидермајеру у српској уметности (стр. 73–114). Како српски класицизам није био обрађен у Скерлићевој *Историји нове српске књижевности*, Београд 1914, ни у његовој монографији *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1909, 1923, резултати свих ових истраживања нису били систематски коришћени у области књижевноисторијске синтезе (упор. М. Павић, *Скерлић и питање стилских формација*, у зборнику *Јован Скерлић у српској књижевности*, Београд 1980). Идући за овде набројаним путоказима и истраживањима својих претходника и својим, писац ових редова дао је синтезу посвећену српској књижевности класицизма (М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма – класицизам*, Београд 1979 и потом: М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 255–408.)

Треба подсетити даје од пејоративног термина ("псеудокласицизам") (који је користио и Скерлић) и од омаловажавајућег третмана стилског опредељења (нео)класициста модерна наука о књижевности одустала (упор. И. З. Серман, *Русский классицизм*, Ленинград 1973, стр. 5–25). Чини се, међутим, даје термин псеудокласицизам подесан да означи она дела која стилски не спадају у књижевност класицизма, али се служе неким спољашњим ознакама класицистичког репертоара (митолошки декор, тематика из историје или књижевности антике, епиграфи из античких писаца и сл), паје у том смислу овде тај термин коришћен и примењиван на романескну преводну књижевност која својом суштином и склопом спада у сентименталистички стилски ток, иако носи неке спољне назнаке додира с класицизмом (М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, стр. 512. и 500).

Остала литература о проблемима овог раздобља и писцима:

С. Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност*, Београд 1869. – Ј. Грчић, *Историја српске књижевности*, Нови Сад 1906. – Ј. Скерлић, *Српска књижевност у xviii веку,* Београд 1909, 1923. П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд 1909. – Ј. Скерлић, *Историјски преглед српске штампе,* Београд 1911. – Ј. Скерлић, *Писци и књиге I* (Београд 1964) – Т. Остојић, *Историја српске књижевности*, Београд 1923. – А. Ивић, *Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима*, Београд-Суботица 1926. и друге књиге исте

серије – М. Костић, *Прве појаве француске културе у српском друштву,* Сремски Карловци 1929. – М. Костић, *Гроф Колер као културно просветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932. – С. Матић, *Принципи уметничке версификације српске, годишњица Николе Чупића*, 1932, XLI, стр. 135 и даље. – А. Шмаус, *Василије Суботић*, *Венац* књ. XVII, св. 8 и 9–10. – В. Стајић, *Новосадске биографије*, *I-V*, Нови Сад 1936–1940. – П. Слијепчевић, *Шилер у Југославији*, Скопље 1937. – П. Поповић, *Расправе и чланци*, Београд 1939. – С. Шумаревић, *Позориште код Срба*, Београд 1939. – В. В. Виноградов, *Очерки по истории руссккого литературного язика XVIII-XIX*, вв. Лейден 1949. – К. Петровић, *Историја Карловачке гимназије*, Нови Сад 1951. – С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952. – М. Томандл, *Српско позориште у Војводини*, Стари Бечеј 1953. – Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини II*, Нови Сад 1959. – М. Лесковац, *Антологија старије српске поезије* (допуњено издање), Нови Сад-Београд 1962. – *Српска штампана књига XVIII века* – каталог уз истоимену изложбу, Београд 1963. – А. Ивић, *Архивска грађа*, Београд 1964 (са *Представком Марији Терезији З. Орфелина*), – Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964. М. Павловић, *Антологија српског песништва*, Београд 1964. – *Театар Јоакима Вујића* (приредио В. Петрић), Београд 1965. – Б. Маринковић, *Српска грађанска поезија*, *I-II*, Београд 1966. – З. Гавриловић *Антологија српског родољубивог песништва* и *Антологија српског љубавног песништва*, Београд 1967. – М. Лесковац, *Из српске књижевности*, *III*, Нови Сад 1968–69. – В. Ђурић, *Говор поезије II*, Београд 1969. – Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, *I-III*, Београд 1970,1977, и 1982. С. К. Пејаковић, *Енглеска књижевност у Србији у XVIII и XIX веку*, Београд 1972. – З. Орфелин, Представка Марији Терезији (приредио и превео С. Костић), Нови Сад 1972. – *Die Aufklarung in Ost-und Sudosteuropa*, Köln-Wienn 1972. – *Лексикон писаца Југославије*, *I*, Нови Сад 1972. – А. Стојковић, *Аристид и Наталија – Фисика* (приредио и коментарисао Ј. Деретић), Београд 1973. – А. Младеновић, *Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII почетком XIX века*, *Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави*, Нови Сад 1973. – Г. Добрашиновић, *Објављеница*, *Зборник историјског музеја Србије*, Београд 1973 (са *Прилогом библиографији засебно издатих огласа*). – Р. Јовановић, *Драма* (*Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 11), Београд 1973. – Р. Ковијанић, *Српски писци у Братислави и Модри XVIII века*, Нови Сад 1973. – Т. Петровић, *Из историје српске књижевности*, Нови Сад 1974. – М. Мојашевић, *Немачко-југословенске културне везе*, Београд 1974. – Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија*, Нови Сад 1974. – В. Ерчић, *Историјска драма у Срба од 1736 до 1860*, Београд 1974. – М. Павловић, *Поезија и култура*, Београд 1974. – *Зборник историје књижевности САНУ, Одељење језика и књижевности*, књ. 9, Београд 1974 (посвећен Стерији). – Д. Јеремић, *Мерила раних мерилаца – естетичка схватања првих српских критичара*, Врњачка Бања 1974. – В. Вулетић, *Сербска Летопис Георгија Магарашевића и типови руских часописа двадесетих година прошлог века*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд 1975. бр. 5, стр. 395–408. – М. Малетин, *Садржај Летописа Матице српске,* Нови Сад 1975. – М. Павић, *Језичко памћење и песнички облик*, Нови Сад 1976. – Ђ. Живановић, *Георгије Магарашевић*, Нови Сад 1976. – С. Леовац, *Портрети српских писаца XIX века*, Београд 1978. Н. И.

Толстой, *Литературный язык у сербов в конце XVIII– начале XIX века, Национальное возрождение и формирание славянских литературных языков*, Москва 1978. – Б. Стојковић, *Историја српског позоришта*, Београд 1979. – В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, стр. 13–87 и passim. – П. Плавшић, *Павле Платон Атанацковић, Домети,* 1981, бр. 27, стр. 117–125. – Л. Чурчић, *античка књижевност код Срба између 1768. и 1850, Рад Матице српске*, Нови Сад 1981, стр. 89–92. – Ђ. С. Костић, *Новине српске за 1817. Годину, Књижевна историја*, 1981, 53, стр. 125–155.

Литература о најистакнутијим писцима српског класицизма, Мушицком и Стерији, дата је уз био-библиографске прилоге о њима у овој књизи. Исцрпнију литературу о класицизму видети уз дело М. Павића, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма – класицизам,* Београд 1979, стр. 511–541.

Био-библиографски прилози о важнијим писцима

Лукијан Мушицки

Породица Емушицки (тако се песник потписивао у преписци са митрополитом Стратимировићем и тако га именују школске сведоџбе) прешла је из ваљевског краја, из села која се зову горњи и доњи Мушић. Породица је носила име Мушићани, које је у пописима становништва измењено у Мушицки. Отац песников учио је богословске школе у Новом Саду 1762/3. и према предању знао Јована Рајића. Лука (у монаштву Лукијан) рођен је у Темерину (Бачка) 1777. Учио је најпре код даскала Павла Младеновића у Темерину, потом у Тителу, где је један његов сродник (Сава Поповић) био учитељ. Похађао је потом у Тителу немачку школу две године и ту је научио немачки. Када му се тетак запопи и пређе у Нови Сад, поведе и Мушицког собом; ту је Мушицки научио латински и завршио 1789/90. и 1790/91. два разреда гимназије. Похађао је, у ствари, школу која је настављала традиције српско-латинске школе владике Висариона Павловића и радила од 1732. године, да јој се крајем века прикључи и новосадска католичка гимназија. Потом оде у Сегедин, где је завршио трећи, четврти и пети разред, и научио мађарски. С јесени 1794. Мушицки је у Пешти на студијама филозофије и права. Издржавао се дајући кондиције. Предавања су држана на немачком и латинском, један од најугледнијих професора био му је Лудвиг Шедијус (1768–1847), образован на гетингеншком универзитету код филолога Х. Г. Хајна и Лудолфа Дисена. Шедијус се у својој естетици позива на дела античких писаца (Хорације, Аристотел, Цицерон, Вергилије, Овидије) и на дела класициста (Гете, Шилер, Боало), али и на Хердера. Тако већ у школи Мушицки добија класицистичко образовање, упознаје се са Винкелмановим ставовима, али стиче и прва обавештења о новим предромантичким назорима. Већ тада на студијама

Мушицки се и сам почиње бавити поезијом. Године 1798. пише оду Стефану Авакумовићу поводом устоличења за епископа, а године 1800. завршава студије и прелази у Карловце. Пише љубавну поезију. У то време он је "префект" двојици младих племића из чувених породица Чрнојевића и Текелија. У Пешти он је студирао заједно са песником Михаилом Витковићем и завршивши студије имао је већ широко образовање, на основу којег ће касније Скерлић закључити да је Мушицки "најобразованији српски писац свога времена". Његово образовање обухватило је поред увида у античке изворе и познавање немачке, руске, мађарске и енглеске књижевности. У Пешти је научио грчки, италијански и француски. Књижница Лукијана Мушицког имала је од Немаца дела Хегела, Клопштока, Канта, Менделсона, Гетеа, Виланда, Шилера, Хердера, Биргера; од француских писаца ту су Босје, Молијер, Боало, Лафонтен, Волтер, Дидро, Кондијак, од Енглеза Шекспир, Голдсмит, Поуп, од Италијана Ариосто, Данте, Тасо, Бокачо, Голдони, а од Руса Ломоносов и Державин, као и древна граматика Смотрицког, један од најисцрпнијих приручника са огледима класицистичке версификације. У средишту пажње Лукијана Мушицког били су антички писци, које песник има у библиотеци и чита у оригиналима: Пиндар, Исократ, Лизије, Калимах, Лукијан Самосаћанин, Лукреције, Вергилије, Цезар, Анакреонт, Хомер, Хорације, Плутарх, док дела Марцијала и Цицерона набавља и у немачким преводима, чита Сенеку и Платона, а Хорацијеву *Ars poetica* учи напамет. Уз све то ишли су и приручници о античкој метрици, као онај Херманов: *De metris Poetarum Graecorum et Romanorum*. Личне и књижевне везе с мађарским писцима класицистима, са Рајнишем, Вирагом, Баротијем и Казинцијем биле су у складу са општом оријентацијом Мушицког.

Још током студија 1797. године концеписта у Пешти Јован Павловић препоручио је Стратимировићу Мушицког за учитељско место на карловачкој гимназији дајући податке о њему и напомињући да је међу најбољима (inter eminentes) и да жели да се замонаши. Митрополит је прихватио предлог, али је захтевао да Мушицки прекине студије и у клиричкој школи у Карловцима слуша словенску граматику и теологију, без чега не може бити свештеник. Мушицки није хтео прекинути студије и тада се први пут његов став разишао са ставом митрополита. То ће имати несагледиве последице. Године 1800. Мушицки је начинио још један корак који ће огорчити Стратимировића: у Будиму је приредио и штампао избор из Доситејевих басана. Маја 1807. Мушицки се и лично састао са Доситејем, мада има вести да се још 1806. у Смедереву с њиме видео први пут, а 1811. испевао му је оду која је разјарила митрополита, јер је сматрао да такви као Доситеј нису подобни да им једно свештено лице, какво је тада био Мушицки, пева оде. После завршених студија Мушицки се носио мишљу да заједно са песником Атанасијем Стојковићем оде у Русију, али га од тог корака одвраћа породица, па чак и Стратимировић. Мушицки је у међувремену написао Стратимировићу у част и у Будиму штампао *Еклогу между пастирми кулпинскими* (1802), која је можда била и играна, попут каснијих еклога посвећених митрополиту Рајачићу и изведених 1845. Мушицки тако одустаје од пута у Русију и буде пострижен у Гргетегу новембра 1802. и узме у монаштву име грчког античког сатиричара Лукијана Самосаћанина, иако је Стратимировић предлагао име Ликоген. У Карловцима 1803. Мушицки је постао

придворни ђакон митрополита. Децембра 1805. постао је архиђакон, а дотле је био и професор на Карловачкој богословији. Предавао је старословенски на латинском и за потребе наставе саставио граматику. Од 1808. предавао је и црквену историју. Како су на богословији учили и ученици других школа, године 1805. код Мушицког је слушао предавања и млади Вук Караџић. Коју годину раније, под утицајем Хердерових идеја, Мушицки се занимао за српско усмено песништво и 1803. писао Исидору Путнику да му забележи шта зна о "простом народа нашег спевању... оно што народ увеселенија свога и разговара (ради) пева и казује". Исти захтев поновио је и пред својим ученицима, међу којима је био и Вук, па то спада у прве подстицаје које је Вук добио у овом правцу још пре додира с Копитаром. Касније, Мушицки је и даље показивао жив интерес за народне песме и усмену књижевност и Теодора Петровић је утврдила да је преко стотину песама које је Вук унео у своје збирке – забележио и Вуку ставио на располагање Лукијан Мушицки. Од митрополита је Мушицки измолио да може у Карловцима предавати и грчку граматику, али до предавања није дошло јер се нису нашли слушаоци спремни да похађају такав курс. Поред тога, вршио је дужности консисторијалног бележника и библиотекара митрополитске књижнице, а присуствовао је и аудијенцијама странаца код митрополита. У Карловцима је учио енглески, јеврејски и касније арапски. Свето писмо је читао у оригиналу. Његова поезија у то време (низ ода и еклога, као и нешто младалачке галантне лирике) још се креће у водама рокајне версификације. У то време Мушицки се упознаје с Копитаром, и овај 1809. пише о Мушицкоме Добровском, помињући његов спис *Serbia docta*, за који помишља да би се могао у Пешти штампати.

Године 1811. Копитар тражи једног извештавача о српским стварима и Стратимировић му препоручује Мушицког. Копитар га одређује за главног сарадника за српске ствари у *Бечким књижевним новинама* (*Wiener Literaturzeitung*), где је Копитар постао уредник словенског дела листа. Године 1807. Мушицки је произведен за синђела, 1809. за протосинђела, а 1812. нуде му место катихете тек основане српске препарандије у Сент Андреји, али он то одбија. У то време већ се његове песме преводе на немачки, а 1808. године дошло је до заокрета у његовом песничком усмерењу. Од те године надаље он напушта риму, уводи искључиво античке размере у своју поезију и почиње певати поред славјанског и на релативно чистом народном језику, јер је сматрао, сходно класицистичкој поетици доломоносовске школе, да се изражајна варијанта високога стила (славјански, тј. црквени) и нискога стила (народни језик) не смеју мешати. За своје прве оде испеване на народном језику 1808. (*Малом кругу пријатеља*) и 1809. (*Генералу Дуки*) у алкејским строфама Мушицки је сматрао да су "одећом Српкиње, а ходом Римљанке". Коришћење српског народног језика у делима високога стила значило је да Мушицки узима да је тај језик равноправан у књижевности славјанском, дакле црквеном језику. Године 1808. поводом додељивања неког високог одличја Стратимировићу, Мушицки је и њему посветио једну оду на народном језику. Митрополит је добро схватио да то значи изједначавање пучког језика са црквеним и оду је бацио с негодовањем. Тај корак, усвајање народног језика за језик високог стила класицистичке поетике, био је одсудан не само у поетици Мушицког, него и у оптици српских класициста

уопште, пошто ће они за њиме полако почети да напуштају славјански, мада Мушицки није био свестан да тим поступком даје смртни ударац диглосији, за коју се залагао читавог живота. Трећа генерација класициста већ ће на славјанском певати само изузетно, а славјанске оде Мушицког Хаџић ће преводити на народни језик. После 1808. године Мушицки је унео у свој песнички опус низ античких метара (десетак на броју), међу којима су најважније место имали алкејска строфа и елегијски дистих, а потом асклепијадска строфа, хексаметар, фалекијски стих, алкмански метар, прва и друга архилохијска строфа и први питијамбски систем.

Полазећи од нове поетике и песничке праксе Лукијана Мушицког, Копитар је 1813. године у бечком *Allgemeine Literatur-Zeitung-u* приказао његов версификасијски подухват веома ласкаво: "Док савршена француска литература према најновијим новинским извештајима расписује награду од 1000 франака за истраживање да ли је она способна за старогрчке метре, дотле наш Србин Мушицки... пружа у једној литератури која је тек у свом почетку, две оде, испеване не само у духу старих, већ и на не малу славу српског језика у старом алкејском размеру, у ком је Хорације испевао тридесет седам својих најдивнијих ода..." Мађарски песник Фрања Казинци је 1812. писао Мушицкоме називајући га "архипоетом" српске поезије: "Познајем неколико проба од ваших песама, оне су све слатке, све од Муза вам у прса уливене, права сте чеда оног народа, који је Омира, Пиндара и Анакреонта и Сафу родио, и да бог да, да види из крила свог нове Омире и Пиндаре, Анакреонте и Сафе устати..." Одјеци поезије Мушицког у европској периодици оног времена нису истражени; зна се да је и *Archiv fur Geographie, Staats- und Kriegskunst* за 1817. годину истицао да су Лукијанове песме испеване "у квантитативном метру старих Римљана", па је углед Мушицког преко ових првих одзива одјекнуо и у делима Шафарика и Добровског, где је опширно дискутована природа његовог стиха и изношена опречна мишљења у полемици о могућностима словенских језика да остваре квантитативну версификацију. Као већ угледног песника, Стратимировић је Мушицког 1. јула 1812. у манастиру Раковцу произвео за архимандрита и дао му на управу манастир Шишатовац. То архијерејство је уследило са приличним закашњењем и јавност је очекивала (како сведочи песник Глигорије Трлајић) да ће Мушицки бити произведен у овај чин још 1808. године. Мушицки се сместио у Шишатовцу новембра 1812. године, почео чешће певати, више читати и водити сталну преписку, поред осталих, са Вуком и Копитаром.

Мушицки тада шаље Вуку и Копитару у Беч на преглед и штампање своје оде, износи своје назоре о граматици. У додиру је и с другим списатељима, са Михаилом Витковићем, који је на мађарском објавио биографију Мушицког, и са Григоријем Гершићем, који је преводио Мушицкога на немачки. Са Вуком, коме је посветио четири оде, Мушицки је друговао и примао га у Шишатовцу 1815. и 1816, иако је Стратимировић писао архимандриту да Вука из манастира удаљи, јер ако то не учини, он ће и Вука и њега "из манастира кренути". Мушицки је у својим одама, писмима и епиграмима често дискутовао питања везана за Вуков рад, дао му је нацрте за писмена ћ и ђ и Вук их је усвојио, усвајајући на тај начин она иста писмена за ове гласове која су и пре Мушицког била у оптицају у српској монашкој средини, на пример код Венцловића. Мушицки је своју класицистичку поетику

везивао за теорију о три стила и два језика, познату и руској доломоносовској књижевности, и језичку дихотомију (диглосију) је образлагао не само предлажући напоредни превод *Светог писма* на славјански и народни језик (1816) и касније у *Новинама србским* (1819) прилажући табеле, него и у пракси и у писмима Вуку и Копитару. У одговору на Копитарево писмо од 24. априла 1821. године Мушицки образлаже свој став према језику бранећи се од оптужби да "служи два господара", тј. да користи диглосију – славјански и народни језик у књижевном раду. "Кажете... 'нико не може служити два господара!' Србин служи да би дошао до хлеба више њих, и то страних, немачког, мађарског, латинског (на студијама ради ухљебија) па зашто не би служио у интересу свог сопственог опстанка, два господара, и то браћу, која се пријатељски слажу? Боље је имати два савезника него једног, нарочито у овим ратним временима..." Што се правописа тиче, Мушицки је у једном епиграму упозоравао Вука да замена јата нагони оне који овај глас различито читају (је, ије, е, и) да га различито и пишу, што ће изазвати многе несугласице. Ова примедба је од значаја и са чисто језичког становишта, јер јат означава дифтонг, који је у Вуковој правописној реформи приказан као да понекад има двосложну вредност. Најзад, став Мушицког према азбуци је усклађен са теоријом српских класициста о три стила и два језика. Дела високог стила Лукијана Мушицког (оде и др.) писане су на славјанском језику и штампане црквеном ћирилицом, а дела нискога стила (епиграми и сл.) писана су на народном језику и штампана грађанском ћирилицом. Вук је уважавао ставове Мушицког и када их није прихватио, прећутно се слагао са ставом класициста и Мушицког да се славјански и народни језик не смеју мешати, па је после Мушицког, али из других побуда, прихватио писање на народном језику. Када је уз песму Лукијана Мушицког *Глас народољупца* из 1819. године написао опширан критички приказ, Вук га је писао критикујући Мушицког са позиција класицистичке, а не своје, романтичарске поетике, па ипак није критику објавио, него ју је послао у писму Мушицкоме. Мушицки је у то време био у веома тешком положају. Његови односи са Стратимировићем били су од почетка рђави и митрополит је најзад нашао начина да то и јавно покаже. Иако му је Мушицки попут осталих песника оног времена, као Гаврил Хранислав и друге поете из Стратимировићевог круга, посветио десетак ода између 1802. и 1833, Стратимировић није примао те знаке пажње са благонаклоношћу. Још децембра 1805. забранио му је да састаља стихове и да их чита јавно, под претњом да ће га удаљити из митрополитског двора.

Митрополит је Мушицком забранио преписку с Копитаром и страховито му замерао толерантан став према Вуку. Што је најтеже било, митрополит није дозвољавао Мушицком да објављује своју поезију. Мушицки је у вези с тиме забележио: "Моје су оде на то осуђене да се само или после моје или после његове смрти печатају". То се и обистинило: објављене су тек после смрти обојице. Стратимировић је имао два јака разлога да се опире Мушицком. Прво, он му је замерао да у одама испеваним у метру незнабошца Хорација или чак у псалмима препеваним у античком ритму по манастиру профанише веру. Друго, углед Мушицког био је веома велики, али није извирао из црквених кругова, него из књижевног покрета којем је био на челу. Није узалуд Мушицки писао Вуку 1821.

године: "Младеж је српска моја дијацеза. Ову ми не оте ни С(теван) С(тратимировић) никаква сила кромје смрти! – Још више, та је дијацеза, највећа, најславнија, састављена из свију других дијецеза. У тој дијецези не завидим ни митрополитској митри..." У таквој атмосфери протицало је време Мушицког у Шишатовцу. А он је тамо био затекао запуштен и опао манастир. Прегнуо је на посао не штедећи ни своје ни манастирско, обновио ћелије и покрио их, северну страну оградио зидом, виноград "Капетановац" и шљивике подмладио, воденице оправио и исплатио, подигао штале, рајинице, качаре, шупе и амбаре. У то време, 1816. године, Мушицког је као архимандрита шишатовачког портретисао Павел Ђурковић поред књига Пиндара, Хорација, Ремлера и Державина са крстом који му виси о врату и који ће касније вратити митрополиту Стратимировићу у знак протеста. Када су дугови Шишатовца нарасли на суму која је била већа од дугова других манастира, митрополит је 1816. затражио да Мушицки положи рачуне. И тада се испоставило да он није за све издатке могао да испостави рачуне какви су се у митрополитском двору тражили. Када је због тога 1820. године био удаљен са места настојника манастира, дуг је износио 18.000 форинти шајна, али је оно што је било обновљено толико и вредело. Од тога 10.000 форинти Мушицком се тражило да измири из свог џепа.

Међутим, током следећих седам гладних година колико је био под надзором митрополије због дугова, Мушицки је начинио безброј планова, предузимао низ послова на књижевном пољу, писао поезију и стално покушавао да на тај начин изађе из претешког положаја када није знао како ће "шах своје судбе изиграти". Планирао је покретање једног листа, најпре *Шишатовачког весника*, који би објављивао прозу, стихове, критику, упоредни поглед на словенске и немачку књижевност. Године 1816. покушавао је да за енглеско библијско друштво преведе *Свето писмо*, а имао је тада готов материјал и за библијски речник. Подухвата се 1817. да преведе на српски све Хорацијеве епистоле, помишља док га "носе таласи очајанија" да своја дела штампа, што му је Вук препоручивао још 1817, и тако дође до средстава да врати дугове. Према том плану сабрани стихови Мушицког обухватили би: оде у две књиге, елегије, еклоге, епиграме, наравоучитељне стихове, писма, преводе ода Мушицког на немачки, напомене уз песме, хронолошки ред свих песама 1801–1820. и преглед версификацијских образаца ("образи стопосложениј"). Књига би била посвећена Новосађанима. Како се ни та идеја није могла остварити, Мушицки се подухвата да оснује "Сербское језикоиспитатељное содружество" или "Учено содружество" које би издавало "Сербски вестник".

У плановима радова ових друштава (касније он једно друштво види и под називом "Содружество за потпомагање књижествене дејатељности") он антиципира "Матицу српску" и *Летопис*, а планира и издавање српске библиографије под насловом *Библиографија србска, или собраније и познаније свију србски књига досад издани и по системи књижества расположени*. Драгоцена, јер бележи издања која нам данас нису доступна, библиографија Мушицког иде од 1493. до 1821. године. Мада је коришћена у српској и руској науци, није објављена и чува се у архиву САНУ у Београду. Узалудни покушаји да оде у Беч Вуку и Копитару, који

су тамо хтели помоћи око штампања ода, или у Црну Гору, огорчили су песника и он враћа свом дијецезану архимандритски крст. Шире се гласови да ће Мушицки принудно из Шишатовца бити пребачен у Ковиљ. Мушицки се престаје појављивати међу братијом, обраћа се Милошу Обреновићу молећи да му овај помогне финансијски при издавању ода, што остаје без одзива, као и сличан захтев упућен Петру Текелији преко пакрачког владике Јосифа Путника. Године 1822. Мушицки вели даје на његовом столу нађен сатљик вина са отровом. У писму митрополиту у којем тражи да се његов случај и "грађанска смрт" приведу крају, Мушицки је писао да "једино неприкосновено моје оста оно, што ће и за гробом моје бити". У време највећих невоља и сукоба са митрополитом, између 1816. и 1821, Мушицки даје највише у поезији. Године 1819. он штампа лирско-дидактички спев *Глас народољупца*, који постаје културни програм Срба онога времена, "ризница златних изрека" коју ће Његош знати напамет и која окупља око Мушицког читаву српску јавност у Аустријској империји. Године 1821. дао је лирско-дидактичку песму *Глас арфе шишатовачке*, која је изазвала талас одзива у стиху. "Одзиви арфи шишатовачкој" пунили су странице српских гласила двадесетих година XIX века и створили Мушицкоме углед најистакнутијег српског песника. Он се тако нашао на челу школе српског класицизма, на челу друге генерације српских класициста, и то у часу када је српски класицизам достизао врхунац популарности. Разлози оваквог угледа били су засновани на многим песничким особеностима дела Лукијана Мушицког. Он је био формално најразноврснији песник српског класицизма; жанровски он је такође био један од најсвестранијих и неговао је песничке врсте од оде и елегије до еклоге, епистоле, епиграма, епитафа, епиграфа. Тематски његово песништво представља веома лепо мисаона поезија, која поставља питања настанка света и човека у њему, песнички пејсаж и његови описи природе даће печат класицизму друге генерације, он негује родољубиву лирику веома критички настројену. Она се управо овом скептичном нотом разликује од родољубља романтичара, које често наивније звучи од горког родољуба Лукијана Мушицког или касније Стерије.

Најважнији део књижевне заоставштине Мушицког спада међу оде и епиграме. Његове оде могу се поделити на четири групе: на пригодне (панегирике), родољубиве (протептикон, како их сам песник назива), филозофско-медитативне и оде свакодневице. Међу последње спада и низ ода које песник попут немачких класициста (Фос) упућује самоме себи и тај циклус исповедног песништва представља веома лепо и неочекивано врхунац лирике Мушицког. Оде Мушицког су пратиле најистакнутије личности српске историје од св. Саве и кнеза Лазара до Милоша Обилића и Карађорђа, Везилића, Доситеја, Михаила Витковића, Копитара, Вука, Шафарика, Стратимировића, Његоша, Милоша Обреновића, али су у исто време посвећене и најважнијим збивањима око песника. Оде Мушицког су тако биле замишљене и остварене као пантеон виђених људи српске историје и жива хроника значајних културних и политичких догађаја српског народа. Одама је пропратио подизање Новосадске гимназије, покушај оснивања српске штампарије у Новом Саду, дао је новогодишње здравице (1828. српском народу, 1832. српској омладини), дао песничке коментаре поводом завођења статута цркве у књигу угарских закона, поводом оснивања српске и грчке катедре на Новосадској

гимназији, поводом оснивања тамошње библиотеке, поводом идеје да се створи српски пантеон; оде на Видовдан, на дан св. Саве, поводом српског устанка (Вуку Караџићу) *На мир Европе* (1816), поводом завођења катедре српског језика, оду оснивачима српске и словеначке катедре, на "Дан сунца правде" 1822. Најзад, Мушицки је дао и низ последњих, закључних песничких коментара у одама испеваним поводом смрти, или у знак сећања на давно преминуле саплеменике песникове. То су оде "на смерт": Петра Витковића, Саве Вуковића, Стратимировића, А. Милутиновића, Прокопија Болића, "умерших пријатеља" (Лазаревића, Трлајића, Саве Поповића, Стефановића); оде Везилићу, М. Сервијском, Ани Паликучевни, Василију Петровићу, Мушкатировићу, Теодору Боричу и Миријевском. Епиграматска поезија Мушицког, која је делом била под псеудонимом објављена у књижевним додацима *Новина србских*, обухвата четири књиге. Мушицки је дао 1820. и 1821. године три књиге епиграма (146 укупно), а касније четврту од 35 песама. Највећи део епиграма Мушицког био је, како се види и из наслова њиховог (*Натписи на србско књижество*) посвећен питањима језика, правописа, литературе. Ту су стављени на дневни ред проблеми прозодије, критике, књижевне крађе, меценатства, рђави књижевни обичаји и тешке прилике под којима се ствара. У својим епиграмима Мушицки је дискутовао и низ практичних питања из области књижевности: борба за освојење права српском језику, поглед на народне школе и књижество, преимућство српске азбуке над римском, порекло слова ј и ш, танко и дебело јер, о ћирилском слову х, слова ђ, љ, њ, ј; макаронизми, јат, о генитивном наставку аго; *жребиј* или *жребије*, *вшиј* и *вши*; границе између словенског и српског језика, о примању словенских речи у српски језик, nomen et omen habet,:, итд. Најзад, епиграми Лукијана Мушицког понекад су били посвећени одређеним личностима, на пример Михаилу Витковићу, или у виду епитафа некоме од српских јунака, као што је, на пример, епитаф Милошу Обилићу. Дужи епиграми попут оног *Натписа о људском роду* или оног из 1821. *Књижество србско* ушли су у антологије. Овај замах снажног књижевног стварања нагло је пресахнуо кад је Мушицки био принуђен да напусти завичај. По наредби Стратимировића 1823. године извршена је ревизија читаве истраге над Мушицким, дугови су са њега пренети на манастир и Мушицки је одређен за администратора упражњене горњокарловачке дијецезе у Хрватској и он јануара 1824. одлази у Плашки, у владичанску резиденцију. У часу када је тако уклоњен из Стратимировићеве околине, Шафарик је јављао Палацком: " Мушицки је много писао, али све мишима и мољцима и калуђерима, да спале по његовој смрти."

У Плашком Мушицки је радио као и у Шишатовцу: даје се на подизање запуштеног манастирског имања, оснива српску централну школу, издржава о свом трошку четрдесет ученика, и утемељује двогодишње училиште за свештенике. И опет се понављају већ познате ствари. Године 1826. у Беч иду тужбе против Мушицкога седам безимених фелдвебела и једног потписаног, опет се Мушицки оптужује за дугове, опет се сматра да су и конвикт и школа и клиричка школа приватна ствар Мушицког. "Белу сам мараму на очи метнуо – писао је Мушицки 1828 – да не видим откуд ме стрељају и ко стреља". Спавао је једва три часа дневно. Шафарик је рекао тада за њега да је "умро за књижевност", а Магарашевић је у једном писму Хаџићу жалио што се песник одметнуо од поезије: "Његове се

музе сада по Фрушкој усамљене шетају тужећи где им се љубимац заморио..." Комисија која је основана одлучила је да се именује нови владика како би се пресекле све клевете и смутње. Јуна 1827. Мушицки је именован за горњокарловачког владику, прешао је у Шишатовац, али је ту до априла 1828. чекао да буде завладичен. У том тренутку он је Стратимировићу посветио једну од својих "јерархских" ода, прву у циклусу сличних, која би се могла упоредити са чувеним писмом Вука Караџића Милошу Обреновићу. Она је у песничком облику била један свеобухватан и немилосрдан, али тачан суд над "бродом" српске нације и цркве; као и Вуков текст, жестока критика која је у служби будућности и оставља отворене перспективе. "Јерархским" одама Мушицког Стратимировић је био згрожен и написао му је сасвим неувијено да га изволи "од таковых ума вашего производов поштадити". Као владика горњокарловачки, Мушицки је и даље радио на дизању школа, основних највише, стварао је фондове за издржавање училишта и конвикта, док је у богословији издржавао и ђаке и професоре. Постојали су планови да му за секретара дођу Шафарик, песник Јан Колар, Магарашевић, Вук, или Павле Берић. Желео је основати једно путујуће српско народно позориште. Пошто се са Стратимировићем није могао споразумети о премештању владичанске столице из Плашког у Карловац, отишао је августа 1830. у Беч, био примљен код цара и издејствовао премештај владичанског седишта у Карловац, У Бечу се фотографисао и остао седам месеци. Носио се мишљу да оснује црквени журнал, залагао се за реформисање латинице, предлагао цару Фердинанду да се у Бечу оснује српска академија наука, био је званично нападан да хоће државу у држави, и општио је са Стратимировићем ка*о раван са равним. У стиховима из 1833. Лукијан је писао:*

Стратимировичу! Убо никако же
Генij зли не хоте бити ми близ тебе!
Вјаштшиј л' враг јест тебе, ил'
Мне, не легко јест знати нам.

(Стратиморивићу, дакле никако
Геније зли не хтеде да будем близу тебе!
Је л' у том већи враг теби, ил '
Мени, није нам лако знати.)

Иако је узалуд желео упражњена места бачког (1832) и арадског (1833) владике, Мушицки није доживео да се врати у близину карловачког двора. Када је Стратимировић умро 1836, Сима Милутиновић је убрзо затражио да се на његово место за митрополита доведе песник Мушицки, а Новосађани и Земунци су послали своје депутације у Беч с молбом да се ово именовање изврши и Мушицки постави на место Стратимировића. Лукијан то није дочекао, умро је и сам 15. марта 1837. године у горњем Карловцу и сахрањен је у тамошњем гробљу по сопственој жељи. Био је по речима његовог синовца човек повишег узраста, сувоњава, али чврста и жилава састава, очију црних, црномањаст, у старости сасвим белоседих власи. Глас је имао крупан, но умиљат. У разговору је хитао с предмета на предмет. У његовој рукописној заоставштини нађене су белешке о српским привилегијама у

Угарској, нешто проширен извод из Данила и настављача, нацрт за српску односно словенску граматику, која је рачунала са пет акцената (три проста и два сложена) и коју је Копитар стављао на увид Добровскоме и Хумболту. У рукопису му је остао и нацрт за буквар, а године 1809. Мушицки је почео да скупља материјал за историју културе у Срба под насловом *Servia docta*. Марта 1810. већ је имао почетак своје српске библиографије, на којој је радио и касније, годинама је допуњавајући уз помоћ Витковића и Соларића. За њиме је остала библиотека од 800 наслова, преводи античких песника Хорација, Вергилија, Катула и Анакреонта, као и велика збирка античког новца. Песме су му објављене постхумно у четири књиге. *Лукијана Мушицког Стихотворенија* обухватају две књиге ода и еклога, елегија и епистола на славјанском језику, које су штампане у Будиму 1838. и 1840. црквеном ћирилицом, и две књиге епиграма писаних на народном језику, које су објављене грађанском ћирилицом у Новом Саду 1844. и 1847. године. Преписка Мушицког публикована је делимично у *Јавору* (1877. и 1888) и у *Српском Сиону* (1905), али је најважнија његова преписка са Вуком (*Вукова преписка*, Београд 1907, књ. I, у редакцији Љубе Стојановића). Смрт Мушицког имала је снажан одјек. Његош је певао поводом смрти Мушицкога:

Храм се српских Музах разруши на вјеки,
Увјехнуше вјенци пастира и пјевца;
Паде ступац. снажни отеческе цркве,
Катедра је пуста, а лира пребјена,
Мушицкога нема, началника кина!

У сенци нових књижевних нараштаја који су прихватили романтизам судило се веома строго о Мушицком и његовој школи. О стотодишњици смрти Васа Стајић је 1938. године саставио један избор песама Лукијана Мушицког и то је једина књига у којој савремени читалац може да се шире обавести о књижевном напору негдашњег "кнеза српских песника".

Важнија литература

Др Ђорђе Мушицки, *Животопис Лукијана Мушицког*, Нови Сад 1879. – Ђорђе Рајковић, *Лукијан Мушицки и његов књижевни рад, Летопис Матице српске*, 1879, књ. 120; прештампано у књизи: Ђ. Рајковић, *Изабрани списи*, Нови Сад 1950,1, стр. 48–94. – А. Гавриловић, *Приложак за биографију Лукијана Мушицког, Бранково коло* 1900, бр. 43. – Д. Руварац, *Лукијан Мушицки и српска просвета у Горњој Крајини, Српски Сион*, 1904, стр. 679. – Исти, *Неприлике Лукијана Мушицког у Плашком, Српски Сион* 1906, 1907. – Ј. Грчић, *Историја српске књижевности*, Нови Сад 1906, стр. 129–131. – А. Гавриловић, *Неколике новине о Лукијану Мушицком, Споменик Српске краљевске академије наука*, Београд 1910, XLIX. – Др Владимир Ћоровић, *Лукијан Мушицки, Летописи Матице српске*, Нови Сад 1911, IV-XII. – Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1914. – С. Матић, *Принципи уметничке версификације српске, Годишњица Николе Чупића*, Београд 1930, књ. XXXIX. – Васа Стајић, *Лукијан Мушицки у Новом Саду, Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, Нови Сад 1937, X, св. 3, стр. 275–290. – Васа

Стајић, *Лукијан Мушицки*, предговор уз избор *Одабрани стихови Лукијана Мушицког*, Београд 1938, стр. V-VIII, као и коментари уз песме. – А. Петравић, *Класична метрика у хрватској и српској књижевности*, Београд 1939. – С. Јосифовић. *Антички узори метрике Мушицког, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Нови Сад 1956,1. – Младен Лесковац, *Вук и Мушицки (Из српске књижевности I*, Нови Сад 1968, стр. 143–172). – Миодраг Јовановић, *Иконографија "Апотезе Лукијана Мушицког., Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969, стр. 125–132. – Жарко Ружић, *Српски јамб и народна метрика*, Београд 1975, pasim. – Теодора Петровић, *Лукијан Мушицки и наша народна песма (Из историје књижевности*, Нови Сад 1974, 155-174). С. Леовац, *Потрети српских писаца XX века*. Београд 1978. – Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, pasim. – М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 367–384. – Сава Дамјанов *Три еротске песме Лукијана Мушицког у Вуковој заоставштини*, Градина, Ниш 1986, бр. 11, стр. 102–111.

Јован Стерија Поповић

Стерија је пореклом из грчке трговачке породице Стерије Поповића, а по матери из сликарске породице; његов дед по мајци Јулијани Нешковић био је сликар и помало песник Никола Нешковић, па је и кћер удао за живописца Василија Недељковића; Јулијана је као удовица пошла за Стерију Поповића и из тог другог брака њеног родио се у Вршцу 1. јануара 1806. Јован Стерија Поповић. Године 1822/23. завршио је Стерија три разреда граматикалне школе у Вршцу код Јована Балаитског, а потом је 1824. у Карловцима код Ћирила Араницког завршио четврти разред и у Темишвару се уписао као "слишатељ риторике" (петог разреда). Године 1825. он прелази у шести разред, где се слушала поетика, и тако се завршава његово основно школовање, које је класичног типа и у традицији српско-латинских школа XVIII века неговало латински језик, реторику и поетику засноване на античким узорима и изворима. Исте године Стерија почиње свој песнички рад: штампа спев *Слези имиже Болгарија нештастије љета 1374. сбившесја оплакивајет* (Будим 1825) и припрема за објављивање збирку превода инспирисану грчким устанком – *Седмостручни цветак борећим се Грцима...* Осам песама, међу њима и стихови Риге из Фере и Кораиса, сачињавали су ову Стеријину збирку превода и остали у рукопису. Стеријин спев Слези... састављен је у пољским тринаестерцима, у омиљеном стиху српске барокне књижевности, али је с друге стране пун реминисценција на Овидија, па се може претпоставити да је Стерија пољски тринаестерац тада још доживљавао попут других списатеља (Мразовића, на пример, који преводи Овидија у том стиху 1818) као "словенски хексаметар." У то време Стерија пише стихове и по узору на Доситеја, али убрзо у његовом песничком делу преовлађују античке песничке форме и врсте. У Стеријином животу су два раздобља посвећена поезији: прво почиње још у школским клупама и траје до 1839, а друго је везано за последњи период песниковог живота. Циклус Стеријиних раних ода почиње једном одом Јоакиму Вујићу, која није сачувана. Следе оде: Вуку Караџићу (1825) у алкејским строфама (такође несачувана), ономастикон архимандриту Кенгелпу (1825/26) на латинском, дужа песма на

латинском посвећена једном од Стеријиних професора (1825/26), ода Аси Марковићу (Будим 1827), објављена на српском у десетерцу и на латинском у алкејима; оде Димитрију Тиролу (Будим 1829) састављене 1827; Јосифу Миловуку (Будим 1828), Максиму Манојловићу (Будим 1828), Јеврему Обреновићу (1829) у алкејима; ода професору Ј. Шнајдеру (Леучовија 1829) у латинским хексаметрима, *Ода на природу* (1830) у алкејима, две оде Пахомију Јовановићу, једна латинска у дистисима (Темишвар 1833) и друга на српском, у алкејима (1834) и најзад два "чувствованија" – оде Самуилу Маширевићу (1836) и Стефану Поповићу (1839), од којих се потоња вратила рокајној версификацији. Рани песнички рад Стеријин тако се сав исказао у класицистичком духу и руху, под утицајем класичне школе, Мушицког и његове хорацијевске традиције везане за алкејски размер и за латинске обрасце, па су најранији алкеји и хексаметри Стеријини који су дошли до нас на латинском. Стеријини рани хексаметри користе типичан барокни поступак – carmina figurata– (напр. акростих уграђен у облику звезде у графичко ткиво песме). Ова орнаментисана поезија, међутим, вуче дубље порекло из позне Антике, а примери те врсте навођени су и по српским класицистичким уџбеницима поезије XVIII века. Као слушатељ филозофије Стерија је у Пешти 1826. почео сарадњу у *Летопису*, ушао у преписку с Вуком и написао своје прве драме и романе. Трагедије *Невиност или Светислав и Милева* (Будим –1827), *Милош Обилић* (Будим 1828) и роман рађен по француском списатељу "славном г. Флориану *"Бој на Косову или Милан Топлица и Зораида* (Будим 1828) настају у тренутку када се Стерија колебао између класицистичког правца којим је кренуо у поезији и доситејевске предромантичке линије српске књижевности, која се преко сентименталистичке прозе Стојковића и Видаковића наметнула јавности Стеријине младости. У то време, као студент права у Кежмарку, Стерија објављује и једну историјску студију, *Живот и витешка војевања славнога кнеза епирскога Ђурђа Кастриота Скендер-бега* (Будим 1828), у којој, како је недавно утврдио Мирон Флашар, уз друге користи француске изворе: они су ударили печат жанровском критерију који је Стерија овде применио. Година 1830. преломна је у Стеријином стваралаштву; те године он је завршио правне науке на лицеју у Кежмарку, привео крају рад на једном роману који је остао у рукопису (*Дејан и Дамјанка*, или *Паденије босанског краљевства*) и на једној трагедији рађеној према народној песми и античком миту о Едипу, *Находј Симеон или Несрећно супружество* (Будим 1830). У исто време Стерија открива једну нову, дотле некоришћену могућност свог талента – почиње се бавити сатиром. Те године он пише прву своју комедију *Лажа и паралажа* (Будим 1830) и издаје прву свеску сатиричног календара-алманаха Винка Лозића – *Нови забавни календар у коме се свашта налази, али само онога нема што се тражи* (Будим 1830). О комедији он је 1832. године написао Вуку: "Дакле после дугог тумарања и кривудања једва на правац изиђо, а надам се да нећу с овог пута сврнути..."

Исте 1830. године Стерија је написао прву верзију *Покондирене тикве*, која је дошла до нас само у каснијем прерађеном облику. Из комедије и трагедије писане истодобно Стерија се појављује као личност чија концепција и једне и друге врсте бива режирана са истих становишта. А такву концепцију трагедије и комедије има управо античка и класицистичка поетика. Стерија је познавао Аристотелову,

Хорацијеву и Боалоову поетику и његова концепција трагедије сада и касније (*Смрт краља Дечанског*) усклађена је са аристотеловским назорима. Однос Стеријине комедије и трагедије такође: у трагедији, која припада узвишеноме стилу класицистичке поетике, Стерија користи или историјске личности (Дечански) или митске личности, као што је случај у трагедији *Наход Симеон*, где се користи антички мит у две верзије: изворни, у виду Софоклове трагедије *Цар Едип*, и у прерађеном облику прерушен у српску народну песму са истим мотивом. Тако у Стеријиној поетици српска народна песма и њени јунаци добијају улогу античког мита и митолошких личности.

Језик Стеријине трагедије је метафоричан, украшен језик узвишенога стила, а перипетије, препознавања, обрти и ликови Стеријиних трагедија грађени су по упутствима из Аристотела како би изазвали катарзу. У комедији, која по античкој поетици припада нискоме стилу, Стерија се држи три јединства (места, времена и радње), узима неукрашен језик улице и измишљене личности и његова комедија је реалистичка у оном смислу у којем је реалистичка и комедија Антике. Најзад, избор личности с обзиром на њихов сталешки положај упућује даје Стерија користио и Готшедову класицистичку теорију драмског стварања. Готшеду он дугује и став према сврсисходности комедије која треба да има друштвену улогу, да споји порочно и смешно са поучним и корисним стварајући тако норме друштвеног понашања.

Са две ране комедије (*Лажа и паралажа* и *Покондирена тиква*) Стерија је ушао у обделавање комедије карактера и овим путем ће наставити и касније са *Тврдицом* и *Злом женом*. Сценска полиглосија, оно језичко шаренило тако карактеристично за Стеријине комедије где ликови говоре црквенословенски, грчки, мађарски, словачки, немачки, француски, позната је као поступак у историји европског позоришта XVII века и има је код Молијера, али и код шпанских и других комедиографа те епохе.

Сатирична жица из Стеријиних комедија водила је и у његову сатиричну прозу, коју је Стерија почео неговати у исто време. Године 1830,1832. и 1835. у Будиму су се анонимно појавиле три књижице *Календара Винка Лозића* – све три потпуне пародичне варијанте омиљених календара-забавника, са истим онаквим рубрикама какве су, поред осталог, имали Вукова *Даница* или *Летопис* у почетку излажења. Ти весели алманаси у којима се може наћи "што се не тражи", излазили су "Разумним во увеселеније глупим же во утеху", у свакој години у другачијем знаку, једном у знаку "злих жена", други пут у знаку веселих болести, трећи пут у знаку "картација", а писао их је астролог Винко Лозић старим правописом, уносећи у њих читав репертоар уобичајен за праве алманахе онога времена. Рубрика "Године паметодостојни прикључениja" бележила је колико година има откако су "балови постали", откако су "пауци женама почели хаљине везти" или откако су "фрајлице почеле читати романе" и "по моди љубити". "Годишња пророчанства" упозоравала су, на пример, да ће 1830. године "страшно владати џепна грозница", а "месечни знаци" су били унапред утврђени: "Нов месец држи гајде; прва четврт дува; пун месец намешта прдаљку; последња четврт миче прстима". Међу "Зла привиденија"

спадали су закрпљен лакат и многа ситна деца, а међу добре знаке четири кеца у руци или адут. Седам планета биле су у 1830. години: чаша, крчаг, канта, бардак, бокал, чутура и ибрик, а у 1832: Халбер Цвелфе, Макао, Фаро, Шервенцл, Тарок, Преферанц, Марјаш. Лекови који се према обичају уведеном по алманасима одавно препоручују, у *Календару Винка Лозића* имају посебно место. Ту нарочито пада у очи "Особити лек за срдце и стомак, који сироте девојке употребити могу". Низ загонетки, поука за коцкаре и савета за девојке, песама Стеријиних и туђих, међу којима је и антологијска *Љута невоља,* шаљивих огледа о проналаску карата, о смеху, о бурмуту, о лову, риболову, ковницама, о миру и рату, о музици; потом низ пословица, шаљивих прича, објава за новоизашле књиге или за оне у припреми, позива за претплату на слике, – чине шаљиве календаре Винка Лозића разноврсним и сјајно компонованим целинама, мада у њима сви прилози очигледно нису из Стеријиног пера, а календари опет у поднаслову имају немачке називе. Основне теме: жена, судбина и смрт (болест), алузије на Доситеја, у чему се види и Стеријин класицистички однос према једном предромантичару ("јесу ли оне фрајлице махине које по једној регули комплименте праве"), загледање у Максимовићев *Мали буквар* (тема о песнику који боље гладан пева) и шаљива алхемија Стеријиног алманаха заслужују посебну пажњу. Огледи о четири елемента (земља, вода, ваздух и ватра), седам планета, пажња посвећена ватри и металима, сребру, бакру, злату посебице, а и укључивању дискусије о четири природе човека (холерик, флегматик, меланхолик и сангвиник) улазе у репертоар алхемијских референци Стеријиних. Све то осложњава његову сатиру и даје јој једну неочекивану, херметичку димензију. Врхунци ових сатиричних календара, као *Панегирик црву, Винка Лозића философија, О месецу, Куда? Изобретеније карти, О болести, Лек од боја, О мени месечној*, показују повремено праву класичну ерудицију, а повремено се везују за хумор и сатиру Стеријиног театра, за *Злу жену* или *Лажу и паралажу* који се помињу поименце.

Следећи и даље сатиричну жицу Стерија је 1. априла 1832. године завршио још једно дело ове врсте, први део сатиричног *Романа без романа*, који је изишао у Новом Саду 1838, док је други део остао у рукопису и штампан постхумно. *Роман без романа* је једини класицистички роман српске књижевности. Новија истраживања су показала даје Стеријин роман заснован на пародистичком исмевању реторско-маниристичке књижевне технике коју су примењивали сам Стерија у свом раном романсијерском раду и његов младалачки узор Видаковић, обојица школовани на класичној реторици. Стерија је добро био упознат са теоријским схватањима о техници писања историјског романа и баш ову технику је извргао подсмеху у свом хумористичком делу. Он пародира топику која од античких препорука и реторика стално учествује у грађењу "кићеног стила" европске литературе. Лутања јунака Стеријиног романа по шуми са тајанственом палатом у ствари су пародични одјеци сличних сцена из *Енеиде* и *Одисеје*, као што у часу када треба да опише магарца аутор употребљава терминологију из Хорацијеве поетике. Судбину античке топике и метафорике и њен континуитет у потоњем европском роману. Стерија је такође познавао, што показују реминисценције на већ створене пародистичке односе према античком наслеђу (Блумауер, Батлеров спев *Хјудибрас*). Јунак Стеријиног дела и сам се сећа једног

реторског примера (exemplum) – "житија Тезеја", тако да се ствара пародични пар Роман-Чимпеприч према Овидијевом пару Тесеј-Аријадна, док у писму заљубљене Чимпеприч из Стеријиног романа долази до травестирања десете Овидијеве хероиде.

У целини гледано, *Роман без романа* има два исходишта; просветитељску сатиру и античку дијатрибу. Стеријин "шаљиви роман" рађен је са позивањем и са угледањем на Виланда, Стерна, Рабенера, Лесежа и посебно на Сервантесовог *Дон Кихота*, који око 1800. доживљава популарност у Европи захваљујући новим француским, руским и немачким преводима. Постоје, даље, и анонимна дела немачке периодике с краја XVIII века, који према наводима самог Стерије остављају трага као посредници између *Романа без романа* и античке сатиричне књижевности. Ова је други извор Стеријином делу, посебно у облику заједљиве популарно филозофске проповеди – киничко-стоичке дијатрибе. По угледу на ову врсту Стерија користи неке омиљене фигуре (epidiortosa), поређења, употребу илустративних примера, анегдота, а Стеријин стил у *Роману без романа* показује блискост са античком дијатрибом и менипском сатиром у неколико својстава. Дијалошки одељци, анегдоте које се претварају у дијалог, басне и учестали низови примера, то су одлике које се могу наћи и у античкој дијатриби. Употреба колоквијализама, вулгаризама и народних пословица и мешање овога са песнички украшеним одсецима код Стерије је одраз контраста у дијатриби, а обистињавање пословице је поступак познат још менипској сатири, па се може установити веза између Стерије и Сенекине сатире и Лукијанове *Истините повести*. "Вступленије" Стеријиног дела има поступак сличан пародирању историчарско-реторског проемија у Сенекиној сатири *Отиквљење*, а критика филозофа у Сенекином роману везана је за сличне поступке у пародијама Сенеке и Лукијана са Самосате (*Истинита повест*), које се односе на историографски проемиј. Сцена у којој разговарају сени мртвих магараца преузима елементе из дијалога мртвих Лукијана са Самосате, при чему су посредовале новије немачке верзије ове врсте. Те разговоре магарећих сени у Стеријином роману инспирисао је немачки часопис М. Ф. Т. Тондера *Politische Gesprache der Todten*, који је Стерија имао у библиотеци. Сама тема Стеријиног разговора магараца, међутим, везује се за Хорацијеву прву сатиру и за хеленистичку дијатрибу, за све њене битне елементе (тема о човековом незадовољству судбином, топос о људској завидљивости, натприродне интервенције и замене судбина и, најзад, поука да се треба задовољити постојећим стањем). У епизоди са гимнософистом Стерија такође оживљава "наслеђе менипске сатире и Лукијанових дијалога" (М. Флашар).

Теорија смешног код Стерије везивана је у литератури за теорију комичног код Жана Паула (Д. Живковић) и за Филдинга и Стерна, који су инспирисали Виландове текстове, а овима се, опет, Стерија служио. Како Филдинг и Стери заснивају своје ставове о смешном на ставовима Џона Лока, лорда Шефтсберија и на ставовима ренесансних и античких писаца све до Хорација, Галена или Аристотела, и код Стерије се могу наћи подударности са овим списатељима. Та је теорија изражена код Стерије у дигресијама о меланхолији писца, о лековитости смеха и његовом физиолошком и социјалном дејству.

Године 1832. поред рада на роману Стерија је наставио објављивање својих сатиричних календара Винка Лозића (други број), писао епиграме и почео објављивати циклус нових сатира. Прва од тих сатира, које ће касније добити назив "Милобруке", изишла је под називом *Сцена за оне који су славенским језиком занесени* у алманаху *Србски родољубац* Василија Чокрљана. Исте 1832. године Стерија се 20. јануара обраћао писмом Вуку тражећи савет да ли да пређе за професора виших школа у Србију, а приликом проласка Јеврема Обреновића кроз Темишвар написао је оду. У августу 1834. године у Кикинди је у гостионици "Код златног плуга" изведена Стеријина трагедија *Светислав и Милева*. Наредне године Стерија је положио адвокатски испит, издао последње годиште календара Винка Лозића и написао дефинитивну верзију *Покондирене тикве*, па га сликар Јован Поповић 1836. портретише ослоњеног о неколико књига, међу којима видимо и наслове поменуте комедије, иако она у то време није још била штампана. Наредне 1837. године у Панчеву је новосадско летеће дилетантско позориште играло Стеријину трагедију *Милош Обилић*, а у Пешти Стерија је штампао своју најчувенију комедију, *Тврдицу*. Већ јануара 1838. појавио се оглас на ново издање *Тврдице*, а Стерија је почео објављивати поезију у *Магазину за художество, књижество и моду*, и *Сербском народном листу*, који су излазили у Пешти. У Новом Саду 1838. године Стерији излазе три књиге: *Покондирена тиква*, први део *Романа без романа* и друго издање *Тврдице*. *Тврдицу* и *Светислава и Милеву* у то време игра "Летеће дилетантско позориште" у Новом Саду, а *Српски народни лис*т доноси приказе ових представа.

После смрти Лукијана Мушицког (1837) класицистички покрет се нагло променио; трећа генерација српских класициста живи у сенци успеха романтичара и Вука Караџића, а Стеријин версификацијски репертоар се почео ширити. Дошло је и до напуштања неких оријентација школе Мушицког (класицисти па и Стерија напуштају диглосију и нeримовано песништво). Стерија је испевао похвалу слику, и почео певати све чешће у римованим стиховима некласичне размере; истодобно је почео обнављати култ класициста XVIII века, нарочито Везилићеве римоване сафијске строфе. Година 1839. била је и година полемика за Стерију. Водио их је разним поводима, везане за његову поезију и комедије, и то са Константином Поповићем Камерашом, са Павлом Арс. Поповићем и са Константином Богдановићем, публикујући успут одломке из другог дела *Романа без романа* и преводе из Хердера. Као што је у овој години полемисао, у наредној 1840. години Стерија се парничио са Анастасијом Колофон, и та парница га је инспирисала за милобруку *Како је Винко Лозић настрадао од зле жене*. Те године у Загребу је гостовало "Летеће дилетантско позориште" из Новог Сада и играло Стеријине комаде: *Милош Обилић, Зла жена, Лажа и паралажа, Светислав и Милева, Тврдица, Покондирена тиква*. Исте године Стерија је игран и у Сомбору (*Светислав и Милева, Тврдица*), у Карловцу (*Милош Обилић*). Августа 1840. Стерија се јавио на конкурс за професора лицеја у Крагујевцу, указом је постављен 23. новембра на то место као ванредни професор и отпутовао у Србију. Године 1841. лицеј је из Крагујевца премештен у Београд, а Стерија је наставио књижевну делатност преводећи Волтера, Канта, Русоа, објављујући стихове и милобруке, док су се његови комади играли и даље у Загребу (*Милош Обилић, Светислав и*

Милева), у Сомбору (*Лажа и паралажа*), и у Београду, где је 1841. Стеријином трагедијом *Смрт Стефана Дечанског* отпочео рад "Театар на Ђумруку."

У Београду је отпочео нов период у Стеријином стварању за позориште. Пошто је дотле дао комедију карактера и пошто је у међувремену почео неговати комедију нарави: *Женидба и удадба* (1841), *Родољупци* (1848) и *Београд некад и сад* (1853), Стерија се у београдском периоду окренуо ситуационој комедији и променио стил. У његову комедију која настаје у том тренутку, изазвана захтевима позоришне публике, продире бидермајерски дух и он даје низ шаљивих игара и лакрдија које стоје делом под утицајем немачког драмског писца Августа Коцебуа. То су: *Превара за превару* (1842), *Симпатија и Антипатија* (1842), *Волшебни магарац*, (1842), *Џандрљив муж* (планиран 1838, довршен 1847) и *Судбина једног разума* (1847). Објављене постхумно, ове веселе игре најмање су оригинални део Стеријине драмске заоставштине. Неке од тих комедија Стерија је уступио на бесплатно извођење "Театру на Ђумруку" у Београду, позоришту чији настанак и опстанак дугује много Стерији. У исто време, 1841. и 1842. године Стерија обнавља рад на историјској драми и трагедији. Тада настају комади: *Смрт Стефана Дечанског* (1841, објављен 1849), *Ајдуци*, *Владислав, Лахан* (1842), а потом и друге драме као *Скендербег, Сан Краљевића Марка* (1847) и драмски спев *Торжество Сербије* (1847). Године 1841. Стерија је са Атанасијем Николићем и Димитријем Исајловићем поднео српској влади предлог да се оснује "Србске науке академија", сећајући се свакако сличног предлога Лукијана Мушицког. Новембра 1841. потписан је указ о оснивању ове највише научне институције у Србији под називом "Друштва србске словесности" и Стерија је 1842. именован као један од чланова. Јануара 1842. изабран је и за сталног професора права на Лицеју у Београду, а "Театар на Ђумруку" ставља на репертоар низ Стеријиних комада (*Ајдуци, Волшебни магарац, Владислав, Милош Обилић, Покондирена тиква, Светислав и Милева, Симпатија и Антипатија или чудновата болест, Лажа и паралажа*). *Лажа и паралажа* играна је те године и у Смедереву. Уз то, "Театар на Ђумруку" играо је и Стеријине прераде и преводе страних комада од Коцебуа и Виктора Игоа. Јуна 1842. Стерија подноси предлог Попечитељству просвештенија да се на Лицеју у Београду уведе римско право, а истог месеца службено одлази у Пешту и Беч, где се срета с Вуком. Писао је и штампао и даље милобруке и поезију, свратио при повратку из Беча у Вршац, а 26. октобра 1842, после одласка кнеза Милоша Обреновића из Србије, Стерија је постављен за начелника у Попечитељству просвештенија и отада почиње његов интензиван рад на реформисању школа у Србији, који је усмерен тако да по узору на Карловачку гимназију и друге српско-латинске школе XVIII века уводи класичну наставу. У то време Стерија опет преводи Хердера, пише и штампа милобруке по часописима, где све чешће излазе и оцене његових комада бележећи да они пуне позоришта. Прва књига *Позоришних дела* Јована Стерије Поповића изишла је у Београду 1842. године. Године 1843. изишли су Стеријина трагедија *Владислав* и један уџбеник математике и физичке географије који је написао Стерија. У исто време Стерија је писао о користи и потреби девојачких школа, предлагао да се у Београду оснује уз штампарију и литографска радионица и дао предлог наредбе окружним начелницима у Србији о заштити историјских споменика.

Године 1844. Стерија даје иницијативу да се оснује Народни музеј у Београду, доноси се наредба Попечитељства внутрених дела о чувању споменика културе, Стерија у име Попечитељства подноси кнезу молбу да се обнови рад "Друштва србске словесности". На састанцима обновљеног друштва он је читао своје рукописе (*Мали буквар, Реторика за гимназију београдску),* а у штампи објављује *Латински буквар, Латинску граматику и Немачку језиковку*. Стеријина *Реторика* (1844) представљала је наставак низа класицистичких реторика које су од XVIII века биле стални приручници у српско-латинским школама; у њој има трагова служења руском терминологијом, а објављена је тек у новије време (*Зборник историје књижевности* САНУ, Београд 1974, књ. 9). За разлику од ранијих реторика, Стеријина међу примерима наводи и српске народне песме.

Слао је у то време окружницу да се прикупља стари, нарочито српски новац, израдио и прогласио први просветни закон обновљене Србије (*Устројеније јавног училиштног наставленија*), а његови комади су играни у Новом Бечеју (*Милош Обилић, Лажа и паралажа, Зла жена*) и у Вршцу (*Милош Обилић*). На седницама "Друштва србске словесности" Стерија је током 1845. године прочитао два своја рада (*Покушеније смислосродног или синонимног речника србског језика и О пределним речима србског језика*), а у полемици која се отворила поводом рада на ковању речи остао је у мањини и превагнули су Вукови разлози против овог пројекта Друштва. Тада је настало и Стеријино сатирично *Писмо новим србским језиком*, објављено у *Подунавки*, око којег се заподенула полемика (учесници: Атанасије Николић, Ђура Даничић, Илија Захаријевић, Јован Јефтимијевић и др). Стеријини комади играни су током 1846. у Кикинди (*Милош Обилић, Ајдуци, Тврдица*), у "Друштву србске словесности" Стерија је читао четири своја рада (*Речи србско-славенске у влашком језику употребљене, Разлози називословним речма, Одломак једне старе песме из 1770, Примедбе при читању србских књига*), а у *Подунавки* (1846, бр. 30) објавио је песму *Спомен путовања по дољним пределима Дунава*. Током 1847. Стерија је имао још једну полемику, вођену са М. Спасићем у *Новинама читалишта београдског*, и она је инспирисала његову веселу игру *Судбина једног разума*. На Стеријину иницијативу и са његовим одобрењем позоришна трупа Николе Ђурковића из Панчева гостује у Београду од априла 1847. У "Театру код јелена" она игра старе и нове Стеријине комаде. То су *Милош Обилић, Лажа и паралажа, Светислав и Милева, Владислав, Торжество Сербије, Покондирена тиква, Тврдица, Добра жена или џандрљив муж, Сан Краљевића Марка, Смрт Стефана Дечанског.* У исто време играна су Стеријина дела у Шапцу (*Светислав и Милева, Владислав*), у Сомбору (*Милош Обилић*) и у Загребу (*Зла жена*). Поводом смрти Јоакима Вујића Стерија пише песму, која остаје необјављена. У првој свесци *Гласника Друштва србске словесности* Стерија објављује своје прилоге претходно читане у Друштву.

У то време између 1846. и 1848. настала је иједна Стеријина приповетка, која је објављена тек 1979. (Глас САНУ, CCCXIV) под насловом *Кнез Јанко из коњске и дахија Аганлија*. Пресудну 1848. годину Стерија је дочекао бавећи се позориштем; у "Театру код јелена" играју *Владислава, Тврдицу, Скендербега, Смрт Стефана Дечанског*, а *Владислав* се игра и у Сомбору. Излазе *Позоришна дела* Ј. С.

Поповића II (Београд 1848) и прва књига *Новијих позоришних дела* Ј. С. Поповића (Београд 1848). Стерија је у то време преводио Молијерове *Скапинове ђаволије*, и то с новогрчкога, и "Театар код јелена" их је ставио на репертоар. Под псеудонимом Ј. Ст. Забавић Стерија у *Подунавки* (бр. 9) објављује ограду од Бранковиx песама и Даничићеве похвале тих песама (*Србској младежи у Пожуну*).

У тренутку када избија револуција од 1848. године, Стеријин положај се мења. Његов министар (попечитељ правосудија и просвештенија) Алекса Јанковић даје оставку и Стерија се из истих разлога и сам одлучио на такав корак; у писму брату од 11. марта 1848. он је писао о томе: "Мој попечитељ Алекса Јанковић дао је резигнацију због тога што је вика на нас Швабе. На његово место постављен је Тенка. Мени се ово мењање попечитеља досадило и с новим нерадо служим, па сам зато и ја дао оставку". Стерија је планирао да већ о Ускрсу 1848. буде у Вршцу, где су 5. маја поцепани црквени протоколи вођени на мађарском језику. Стеријина песма *Устај, устај Србине* постаје нека врста химне народног покрета. 29. јуна била је битка код Вршца, а 7. јануара 1849. Стеван Книћанин и генерал Кузман Тодоровић заузели су Вршац, и генерал Тодоровић је одмах устројио Окружни одбор, у којем је и Стерија. Вршачки владика Стефан Поповић суспендован је са свог положаја, али је Стерија упорно у јавности и у новинама иступао бранећи га. Фебруара 1849. године умро је у Вршцу Арсеније Гавриловић, личност из Стеријине комедије *Родољупци*, која настаје у ово време. Априла 1849. Вршац је пао у руке Мађара и Стерија се нашао поново у Београду, овога пута као избеглица. Ту му је штампана нова књига – друга свеска *Новијих позоришних дела*, а 24. септембра Стерија се оженио Јеленом Манојловић, рођеном Димић. У Суботици су 1850. играни његови комади *Тврдица* и *Милош Обилић*, а у трећој свесци *Гласника Друштва србске словесности* Стерија је објавио чланак *Јели нуждно употребљавати азбуку грађанску у србскоме књижеству*. Од године 1852. Стерија је опет почео после дужег времена да се посвећује песништву; објављује песме по часописима, преводи Хорација, бави се историјом (*Критички погледи у србску повестницу*, прикази историјских студија) и даје биографије српских писаца (*Карактеристика србски спистеља* – Видаковић, Павао Кенгелац), пише о Дечанском и кнезу Лазару Године 1853. изишле су III и IV књига Стеријиних *Позоришних дела*, Стерија одбија да се прими за професора у Новом Саду у гимназији, у преписци је са Вуком Караџићем, добија дозволу за адвокатску праксу у Вршцу. У то време (августа 1953. и касније) настаје Вуков спис *Вука Стеф. Караџића писмо Јовану Стерији Поповићу о Српској Просодији*. Стерија се бавио поново историјом и 1854. у *Седмици* објавио низ прилога под старим насловом *Критички погледи у повестницу србску (О имену Срб, Србин, Србљин; О старим законима србским; О поводу имена "Немања*"). Објављивао је милобруке, а у *Седмици* (1854,) излази Стеријин оглед *О србском слогомерју* (други оглед о истој материји остао је у рукопису и објављен је постхумно) и од тог тренутка Стерија мења свој стих приближујући се античкој квантитативној версификацији. Пише милобруке, епиграме и старим правописом (црквеном ћирилицом) објављује своју збирку песама *Даворје, песнословни производи у избору* I (Нови Сад 1854).

Еолско метричко рухо Стеријине поезије – песме настале у строфама еолске лирике (везане за Сапфу и Алкеја, савременике и земљаке из Митилене) подједнако дугује своју појаву у европском класицизму, па и код Стерије, Хорацијевом посредовању, који увођење строфа Алкеја и Сапфе у римску лирику приписује себи у главну заслугу. Алкејски метар Стеријин, међутим, није на исти начин оствариван у почетку и на завршетку песникова пута. Ране песме у овом метру код Стерије су грађене "на принципу акцента" (Ж. Ружић). Касније, Стерија је поставио схему најтеже варијанте алкејске строфе, ону која инсистира на елементима квантитативне версификације (спондеји у првим стопама једанаестераца); алкејски десетерац је грађен као симетрични лирски десетерац, опкорачења се избегавају, и све је то пропраћено напоменом да је писац "хтео само покушати да ли права мера грчка какво преимућство има над размером германо-руским". У алкејским песмама Стеријиним има одјека Овидијевог песништва, како је показао М. Стојановић, а преводећи Хорација Стерија је алкејске строфе преносио у "јамбском једанаестерцу комбинованом са каталектичким стихом".

Ако Стеријина алкејска строфа дугује много Мушицком, његова сафијска строфа (*Гробље* 1854, *Таштеславије* 1855, *Алексију Везилићу* 1855, *Миловану Видаковићу* 1855) својом римом упућује на класицисте XVIII века и Везилића, којег изричито помиње. Идући за првим класицистом преводиоцем Хорација, Везилићем, Стерија је уз риму унео у своју сафијску строфу и једно померање наглашених делова стопе које је пореметило устаљени прозодички лик сафијског једанаестерца, те је он добио контратрохејску природу, несвојствену изворнику. Зато Стерија када прави покушај са класичним метрима не помиње своју сафијску строфу, него само алкејски размер и елегијски дистих. Па ипак, сафијска строфа код Стерије показује после 1854. године и објављивања чланка о српском "слогомерју", како је утврдио Ж. Ружић, "Стеријино настојање да акцентовани и неакцентовани квантитет намешта на одређене слогове". Избегавајући опкорачење у сафијској строфи (као и у елегијском дистиху), Стерија је пре 1854. организује ближе јампском акцентском принципу, па се отуда његови сафијски једанаестерци из песме *Гробље* (1852) могу наћи у класицистичким поетикама као примери јамба.

Најобимнији део Стеријине класицистичке заоставштине испеван је у елегијским дистисима. Још 1833. он има латинске оде у дистиху. Пре 1854. године Стерија има четири елегије у дистисима (*Спомен путовања... Деспот Ђурађ Бранковић, Година 1848, Човек*), и у њима претежно долази до израза акценатски принцип организовања стопа. После 1854. и појаве *Слогомерија*, песник је у препевима и у елегијама (*Турци*) већину арзи испуњавао акцентима, нарочито дугим, и "у томе се смислу приближава класичној метрици". Замерајући претходницима да су пентаметар свели на два полустиха са једносложним завршецима, Стерија је покушао да своје пентаметре организује тако да избегне једносложнице на крају првог полустиха, а запажено је и то даје мисаони набој песме повишен у пентаметарском делу елегијског дистиха.

Дуга елегија *Даворје на пољу Косову*, по којој је добила име Стеријина позна књига поезије (*Даворје*, Нови Сад, 1854) сложена је песма. Први део њене строфе испеван

је у пољским тринаестерцима, и то оним преломљеним какве је неговао Рајић, па би се култ Рајића тако могао посредно открити и код Стерије, као што је несумњив код класициста прве генерације. Шире гледано, овако концепована строфика *Даворја на пољу Косову* везује се првим делом у пољским тринаестерцима за XVIII век и традиције српске барокне књижевности, средишњим одсеком у елегијским дистисима за класицистичку струју српског песништва, а римовани осмерци на крају строфе као да најављују модерна времена, романтичку струју која је на неки начин и садржински условљена, јер је песма са историјском темом и носи јасне алузије на пропаст српског царства и помиње Диаволо, место где је 1355. умро српски император Душан. Осетивши ову стилску разнородност у Даворју на пољу Косову састављачи неких антологија Стеријиног песништва издвајали су из оваквих строфа само елегијске дистихе дајући песму у избору (Ј. Христић). Оваква строфика, међутим, на занимљив начин приказује Стеријину стилску позицију, као и позицију осталих класициста, између барока и романтизма.

Остале Стеријине песме ове врсте немају сложених строфа и теку у чистим елегијским дистисима. Песма *Човек* (1854), која је унета у антологије и припада елегичарском опусу Стеријином, привукла је у последње време пажњу критике. Поређена је са песмама на исту тему А. Попа, Хелдерлина, Клушина, и са низом остварења XVII века (Грифијус, Џорџ Херберт, Хенри Воан). Стеријин песимизам, његова нихилистичка расположења и скептицизам, објашњавани су у новије време везама са немачким "пијетизмом" и додиром у песми *Човек* посебно са енглеским предромантичарем Едвардом Јангом. Ова песма изазвала је поређење са истоименом песмом руског песника Жуковског (1801). У литератури је, даље, истакнуто да је Стерија у песми "деперсонализовао субјект, расплинуо објект по неограниченим просторима историје, у својој разумности не обраћа се никаквој персонификованој високој сили..."

Уз поезију Стерија се педесетих година вратио сатири – заокружио је свој други циклус сатиричних текстова под називом *Милобруке*. Настале између 1833. и 1855, *Милобруке* садрже петнаест сатиричних огледа, од којих је последњи (XV) Стерија оставио у рукопису. Они једним делом припадају истој инспирацији којој дугујемо и Стеријине комедије. Таква је милобрука *Како је Винко Лозић настрадао од зле жене*, чији је текст аутобиографски, али се додирује једним делом са календарском сатиром Стеријином, а другим са Стеријином комедијом *Зла жена*. Делимично је састављен у дијалогу, што упућује на античку менипску сатиру. У дијалошком облику је и *Сцена за оне који су за словенским језиком занесени*. Она се своди на дијалог и подсећа на Лукијанов дијалог *Псеудонаучник* или *Лексифан*, где се такође исмева "педантски атицизам, који копа из старих споменика заборављене речи и фразе". Овде треба поменути и то да се ова сцена додирује са *Лажом и паралажом*, а да се опет *Лажа и паралажа* надовезује на неке елементе из античке сатиричне књижевности, као што је Лукијанов памфлет *Учитељ беседништва* или, пак, Лукијанов пародични спис Истинита историја, у којем јунак доспева са својим чамцем на Месец, као и јунак Стеријине комедије. Најзад, у овој равни где се додирују Стеријини сатирични списи са комедијом треба посматрати и његово *Писмо новим српским језиком*, које спада међу Стеријине језичке експерименте

попут оних са славено-српским или грчким, при чему се овде извргава руглу говор о језичким питањима код личности која испољава потпуно одсуство језичког осећања. У осталим милобрукама Стерија се додирује са својим претходницима, са Доситејем, на чије басне се не једном позива, а у тексту *О лепом имену* парафразира један део Доситејевих есеја, али у сатиричном тону. Три сатире примењују посебан поступак, који је зачео још М Максимовић, али га је Стерија развио и употпунио. Стеријин савременик је ту стављен у координатни систем једне од школских дисциплина. *Граматика људи, Рачуница људи,* и неиздати текст *Географическо описаније истинитих жеља* (који носи алузију на један Вуков спис) покушавају да терминологију три поменуте дисциплине примене на човеков интимни, јавни и брачни живот. Остале милобруке узимају нарави и помодарство свог времена на мету. Попут Јувеналове сатире и оне Максимовићеве и овде су жене и брачно огњиште основне теме. *Размишљавање о Новој години* као да је фрагмент сатире *Честитање*, па се анегдота о Калигули понавља у оба случаја. Остале довољно говоре већ својим насловима: *О моди, Башине, Сузе, Дечији балови, Рукавице, Брачно море*. У *Рачуници људи* Стерија е у одељку о нули изнео у сатиричном тону оне исте мисли и фигуре које је користио и у свом епитафу.

Попут Максимовића и Доситеја у баснама, и Стерија је добро осетио колико у сатиричном тексту значи усамљен и под око узет предмет. Рукавице, наочари, тачкасти вео пребачен преко лица, кафа, ракија, пунч, чај, деца са цигарама, хаљине тешке, јаке и кожом постављене, или танке, лепе, фине, од паучине, "тилангле, тоскин, мерино alla Пепита"; батина, краљевско жезло, наобручене хаљине, муф, гаће с карнерима, коса, "коју наше фрајле сад разапињу ко шатру", сузе, ребро, јабука, штап, – све су то актери Стеријине сатире. Кроз њу се провлаче политичке алузије на француску револуцију, на лицемерје оних који се највише боре за слободу, па кад победе друге гурну у јарам, на примитивизам, прастару ограниченост човека спремног да буде обманут, на смешне обичаје, на Стеријине савременике, њихове жене, децу и кројаче. Он исмева говорне мане својих лепих суграђанки, успијуше које говоре као у његовим комедијама: доџем, хочу, шела сам, цовек или ћовек, и даје им каталог "поправљених имена" према моди, из којег се види "да је само оно лепо и по моди што није српски". Милобрука о марви чије би батине мирно могли поднети људи антиципира сатиру Гарашанина и Домановића. Најзад, треба истаћи и то да је у литератури и *Милобрукама* уочен Стеријин сатирични коментар односа републике и монархије (В. Ђурић). Уз милобруке, Стерија је у овом позном периоду свог живота преводио Хорација, објављивао и даље поезију и све чешће се сећао својих претходника и љубимаца из младости међу списатељима. Он посвећује оде Видаковићу, Везилићу, Соларићу (1855) и пред смрт даје у штампу низ епиграма који нису грађени у класичној версификацији као ранији, него имају римован стих и појављују се постхумно у *Седмици* (V, 1856) под насловом *Натписи* (*као завој око слаткиша, приликом једне свадбе*). Пре но што су ови епиграми (чији је оквир и тип инспирисан древним античким обичајима) угледали света, Стерија је умро у Вршцу 26. фебруара 1856. године. У редакцији Уроша Џонића *Целокупна дела* Јована Стерије Поповића изишла су између два рата у пет књига у Београду (без назнаке године), али се дела из Стеријиних необјављених рукописа и у наше време издају.

Важнија литература

Хронологију живота и рада Ј. Ст. Поповића дали су: Живорад П. Јовановић, *Био-библиографска Грађа о Јовану Стерији Поповићу* I, *Хронологија; Стварање*, Цетиње 1856, бр. 11–12; Милан Токин, *Data Steriana, Биографско-библиографска хронологија, Књига о Стерији*, Београд 1956, стр. 369–411; допуњена у књизи *Јован Стерија Поповић* – колекција "Живи песници", Београд 1962, стр. 133–142. Библиографију и литературу о Стерији дају: Ј. Бошковић, *Списак нештампаних дела пок. Ј. С. Поповића*, Вила 1868, бр. 18; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953 (са допунама Ж. П. Јовановића); Живорад П. Јовановић, *Био-библиографска грађа о Јовану Стерији Поповићу, II Библиографија, III Литература О Стерији*, *Стварање*, Цетиње 1956, бр. 11–12, стр. 746–773; Владан Недић, *Прилог библиографији радова о Ј. С. Поповићу – Грађа из књига и часописа*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд 1956, св. 1–2, стр. 169–177; Л. Суботин, *Библиографија о Јовану Ст. Поповићу, Зборник историје књижевности САНУ*, Београд 1974, књ. 9. – Зборници радова о Стерији: *Књига о Стерији*, Београд 1956; *Јован Стерија Поповић* (избор и редакција Васо Милинчевић), Београд 1965; Зборник историје књижевности САНУ, Београд 1974, књ. 9. – М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 385 408.

Остала литература

Јован Ристић, *Јован Ст. Поповић, Гласник Друштва србске словесности*, Београд 1856, св. VIII – Ђорђе Малетић: *Грађа за историју Српској народног позоришта у Београду*. – У Београду, 1884, стр. 45–55, 58–67, 95–105, 117–119, 135–136, 764–781. – Љубомир Стојановић: *Ј. Ст. Поповић* – предговор књизи: *Даворје Ј. Ст. Поповића*, Београд, 1892, стр.V-XVII, СКЗ, 3. – Милан Савић: *Хумор и хумористе у књижевности српској*. *Јован Стерија Поповић – Летопис Матице српске* 1895, књ. 183, стр. 49–58. – Павле Поповић: *Српска драма у XX веку. Комедија. Српски књижевни гласник*, 1902. књ. V, бр. 6, стр. 444–454; бр. 7, стр. 518–522; бр. 8, стр. 602–613. – Јеремија Живановић: *Ј. Ст. Поповић као драмски писац* – предговор књизи: *Драмски списи Јована Ст. Поповића*, књ. I, Београд, 1902, III – СКЗ, 73. – Драгутин Костић: *Г. В. Рабенер и Ј. Ст. Поповић – Дело*, 1904, књ. XXX, св. 3, стр. 402–409. – др Јован Скерлић: *О "Родољупцима, Јована Стерије Поповића – Одјек*, бр. 5, 12. и 19. фебруара 1905. Андра Гавриловић: *Девет прилог историји српске књижевности у деветнаестом веку. Јован С. Поповић 1. Из кондуите Ј. С. Поповића 2. О песми "Спомен Видовдана". 3. Стерија и Сарајлија, 4. Нештампане песме, –Годишњица Николе Чупића,* 1905, књ. XXIV, стр. 148–155. – Драгутин Костић: *Књижевне првине Ј. С. Поповића. Дело*, 1907, књ. 42, св. 3, стр. 359–367; књ. 43, св. I, стр. 92–99. – Урош Џонић: *Јован Ст. Поповић, Живот и рад,* предговор књизи*: Јован Ст. Поповић, Целокупна дела*, књ. V, Београд, б. г. стр. IX-LVII. Вељко Петровић: *Стерија Поповић Јован*. *У Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, књ. IV, Загреб, 1929, стр. 447–448. Јован Грчић: *Млади Стерија као биограф. – Гласник Историског друштва у Новом Саду*, 1930, књ. III, стр. 73–79. – Јосип Кулунџић: *Стеријини типови. – Летопис Матице српске*, 1935, књ. 344, св. I, стр. 34–92. – Анте Петравић, *Класична метрика*, Београд 1939, стр.

46–50. – Војислав Ђурић: *Прве наше сатире. – Наша књижевност,* 1946, св. 8, стр. 587–591. – Милан Богдановић: *Јован Стерија Поповић Стогодишњица Стеријине драме, "Родољупци., "Кир-Јања у модерној режији, "Покондирена тиква",* у књизи: *Стари и нови, II*, Београд, 1946, стр. 35–57. Живко Милићевић: *Ј. С. Поповић и његова "Покондирена тиква". Књижевност*, 1950, св. II, стр. 475–486. – Дака Поповић: *Историјска позадина "Родољубаца". – Летопис Матице српске*, 1951, књ. 367, св. 2, стр. 156–165. – Милан Токин: *Стеријина бидермајерска разнеженост. Поводом стогодишњице комедије "Београд некад и сади, Летопис Матице српске*, 1953, књ. 372, св. 5, стр. 387–401. – Ђорђе Живановић: *Бранков критичар Ј. Ст. Забавић. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор,* 1954, књ. XX, св. 3–4, стр. 203–228. – Драгиша Живковић, *Став Јована Стерије Поповића према књижевној критици, – Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1954, књ. П, стр. 97–107. – Живан Милисавац, *Савест једне епохе,* Нови Сад 1956. – Милан Токин, *Јован Стерија Поповић*, Нови Сад 1956. Владимир Грујић, *Школско-реформаторски рад Ј. Ст. Поповића у Србији од 1840–1848,* Београд 1956. – Сл. А. Јовановић, *Страни одјеци у Стеријином делу, књига о Стерији*, Београд 1956, стр. 177–220. Милан Токин, Ј*една Стеријина инспирација, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1958, књ. IV и V, стр. 67–79. – др Никола Радојчић, *Стерија и српска историја, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1958, књ. IV и V, стр. 5–26. – Јован Христић, *Јован Стерија Поповић* Предговор књизи: *Јован Стерија Поповић – живи песници –* Београд, Нолит, 1962, стр. 9–35. – др Иштван Пот, *Две латинске оде Јована Стерије Поповића, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1962, IX и X, стр. 179–182. Војислав Ђурић, *Европски оквири српске књижевности* ,Београд 1970, passim. – Мирон Флашар, *Реторски, пародистички и сатирични елементи у романима Јована Стерије Поповића, Зборник историје књижевности САНУ*, Београд 1974, књ. 9, стр. 111–429. – Ж. Милисавац, *Стерија у Кежмарку, Зборник историје књижевности САНУ*, Београд 1974, књ. 9, стр. 530–541. – Ж. Ружић, *Стеријино , Слогомерје, и његова класична метрика, Зборник историје књижевности САНУ*, Београд 1974, књ. 9, стр. 66–83. – М. Стојановић, *Еолско метричко рухо Стеријине поезије*, Balcanica V, Београд 1974, стр. 395–408. – Драгиша Живковић, *Одјеци "Ноћних мисли" Едварда Јанга, Зборник историје књижевности САНУ*, књ. 9, 1974, стр. 438–443. – Власимир Ерчић, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860*, Београд 1974, стр. 313–392. – Драган Јеремић, *Мерила раних мерилаца, Замак културе*, Врњачка Бања 1974, стр. 44–55. – И. Веселинов, *Стеријин чланак о театру и театралним делима, Зборник историје књижевности САНУ*, књ. 9, Београд 1974, стр. 633–638. – И. Веселинов, *"Реторика" Јована Стерије Поповића, Зборник историје књижевности САНУ*, Београд 1974, књ. 9, стр. 539–631. – М. Павловић, *Јован Стерија Поповић, његова поезија, Летопис Матице српске*, Нови Сад 1976, VI. – Драгиша Живковић, *Стерија и Коцебу, Европски оквири српске књижевности*, Београд 1977, стр. 38–59. – Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, passim. – Д. Панковић, *Српске библиографије 1766–1850*, Београд 1982. – Д. Живковић, *Типолошко компаративно проучавање књижевности (Стерија – Готшед – Лесинг), Књижевност* 1983, бр. 1–2, стр. 47–55.

KRAJ

Историја српске књижевности

Милорад Павић

Предромантизам

Белешка о овом издању

За основ овог издања узето је дело: Милорад Павић, *Рађање нове српске књижевности,* Београд 1983. и то његов закључни одељак посвећен предромантизму у српској књижевности (стр. 409-601). Текст је овде допуњен, дописано је једно ново поглавље – *Фантастика у књижевности српског* предромантизма, а одељак *Француски књижевни узори* писац је преузео из своје књиге *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма,* Београд 1979, стр. 53-60.

М. П

Садржај

Књижевни токови српског предромантизма

Геопоетичка слика српске књижевности у овом раздобљу

Стил који је од половине XVIII века живео у српској књижевности у суседству класицизма ослањао се, такође, на својеврстан историзам. Само, тај предромантички стил своје узоре није тражио као класицисти у античкој књижевности него у српском средњем веку, у хришћанским легендама, обраћајући погледе на домаћу прошлост, на српско царство које је ишчезло, али чије је евоцирање могло помоћи да се битка за национално ослобођење још једном поведе. Књижевно гледано, то је, у ствари, један потпуни романтизам који се разликује од романтизма у покрету Вука Караџића утолико што се у поезији ослањао на романске форме, што је неговао сентименталну књижевност и што се завршио неуспехом. Да Вуков покрет није и језички јасно изоловао предромантичаре, историчар књижевности дошао би у искушење да их не посматра засебно, него (поготову у драмској продукцији њиховој) као прву фазу романтичког покрета у српској књижевности. Због тога се писац ове књиге и одлучио да ту струју назове *предромантизмом*, мада се и одредница *сентиментализам* (нарочито с обзиром на сродност с немачком сентименталистичком прозом ове епохе) наметала. Међутим, еволуција употребе ових термина као да је превагнула у корист првог. Треба, уосталом, узети у обзир и чињеницу да је сентименталистички ток српске предромантичке књижевности доживео крах у револуцији и даје пренаглашена осећајност управо оно што романтизам није преузео од предромантизма, за шта постоји једна нешто ранија аналогија у француском предромантизму, који је такође доживео слом те врсте у француској револуцији.

Комплетност и израженост српског предромантизма може се протумачити веома убедљивим разлозима. Први од њих је везан за однос између протестантизма и јављања предромантичког сензибилитета у Европи. Ако се има у виду речита чињеница да је европски предромантизам најпре процветао у земљама које су некада биле захваћене реформацијом, у Енглеској и у Немачкој, и да је чак и у француској књижевности његов главни представник био један Женевљанин дубоко прожет протестантским хришћанством (Жан-Жак Русо), откриће се неки од извора предромантичног сензибилитета важни и за српску књижевност. Јер, веза предромантизма и протестантизма ("без протестантске реформе XVI века не би био могућ век Просвећености, без Калвина не би било Волтера") има посебно значење и када је реч о српској књижевности.

Њен књижевни подмладак, рођен у крилу источног хришћанства, био је током друге половине XVIII века силом прилика упућен на велика протестантска училишта широм Европе, нарочито на Пожунски лицеј, као на средишта високог образовања, толерантнија но што је био случај с католичким универзитетима тадашње аустријске монархије. Тако су српски питомци, стицајем околности, у другој половини XVIII века били школовани управо у оним срединама које су у Европи тада носиле клицу новог предромантичког сензибилитета. Та се оријентација, уосталом, веома добро надовезивала на традиције српске барокне претпросвећености, која је врховни ауторитет видела у личности Теофана Прокоповича, једног украјинског проповедника образованог на "лутеранским" изворима.

С друге стране, разлози што је предромантизам у српској књижевности био тако изражен леже дубоко у бићу ове књижевности, посебно у оном делу њене прошлости који није заједнички осталим европским књижевностима са којима српска књижевност данас живи. Онај пантеизам, или *монизам*, поистовећивање бога са светом, душе са телом, субјекта с објектом, она за предромантизам типична повезаност између природе, њеног творца и човечијег срца, која је тако одвојила ову епоху од претходне, барокне епохе, имала је веома добар прототип у срцима српских писаца. Они су на протестантска училишта долазили као позни представници једне посебне источнохришћанске цивилизације која је у својој филозофији и религији носила сличне премисе. Григорије Палама, један од великих заступника византијског исихастичког покрета, подвлачи управо једну врсту монизма указујући на грешку "да се интелигенција смешта ван тела, то јест ван оквира путеног осета. Ми знамо, међутим – додаје он – да кад је интелигенција у срцу, она се тада управо налази у свом сопственом органу: у свом похранилишту..." Слично уверење, везано за место природе у непрекинутом ланцу који повезује човека с богом, истиче Михаил Псел (1018-1096). "Мени је познато – каже он – да Господ надгледа све, да је он принцип свега; све произилази отуда и одводи њему. Али знајући то, сматрам ипак да је природа оно што се налази између творца и твари (створених); она је као рука праузрока, која, својим моћима, мада сама остаје непокретна, управља овоземаљским стварима... Природа (phisis) је снага невидљива очима, докучена интелигенцијом, коју је бог засејао у сва тела..." Или, по речима Дамаскиновим, "син је – Ειχωη Оца и човек који је створен према обличју божјем;

па и у природи видимо све саме Ειχωνεη творца". У последњем ставу овог кратког навода дата је формула која је била у стању да с лакоћом прихвати предромантички сензибилитет.

Источно хришћанство и европска протестантска училишта – то су они чиниоци који су укрштени пружили велики полет српској књижевности предромантизма и условили њен процват.

С друге стране, она се везала за романске форме, за италијанске и француске версификацијске узоре који су допирали до ње преко венецијанских ћириличких штампарија и тршћанске трговачке колоније. Како је то била силабичка версификација, није било тешко у склоп таквог версификацијског концепта укључити и српску усмену десетерачку версификацију.

За разлику од класицизма, *предромантичка школа* српске књижевности није институционализована, него је везана за транзитна средишта: за протестантске лицеје у Словачкој, нарочито за Пожун, и за српску трговачку колонију у Трсту. У словачким протестантским лицејима и на протестантским свеучилиштима Немачке (Хале) образује се у другој половини XVIII века велики број српских писаца предромантичара и ту српски предромантизам добија своју протестантску боју, од Доситеја и његових списа надаље. Монистичка слика света ту се усађује у свест српских предромантичара, а напоредо јавља се и јак утицај француске књижевности неговане на словачким лицејима, тако да се може рећи да су сви Срби питомци ових лицеја преводиоци с француског, или зналци овог језика. Ако је протестантско више школство ударило печат српској предромантичкој прози, тршћанска песничка школа негде на граници два века удара основе српском предромантичком песништву. Током XVIII века у Трсту се ствара српска трговачка колонија, која жито из Срема, Бачке и Баната лиферује по Средоземном и Црном мору чак до Одесе, и српска црквена општина са једном црквом у центру града и са једном капелом ван града. То српско трговачко насеље у Трсту настало је половином XVIII века, а везано је за успон луке, која је 1719. проглашена за слободно лучко подручје и привукла велики број трговаца Грка и Срба, нарочито са подручја млетачке и турске управе. Привилегија о слободном насељавању и трговању у Трсту добијена од Марије Терезије 1751. односила се подједнако и на Србе и на Грке у том граду. Одређивала је да се свештеник њихове цркве Св. Спиридона у Трсту потчињава Карловачкој митрополији. Међутим, године 1782. Срби су се одвојили од грчке црквене општине (која је подигла нову цркву Св. Николе) и 1798. у Будиму штампали своју тршћанску привилегију. Године 1792. добијено је одобрење да се у Трсту подигне српска школа, а *Српско тријестанско општество* нарочито је крајем XVIII века добило подстрек и оснажило се. Само између 1751. и 1764. године у Трсту су се населили трговци Војиновићи, Куртовићи, Јандрићи, Ризнићи, Љубибратићи, Јовановићи, Вуковићи, Паликуће, Гудељевићи и Поповићи са породицама. Трст је на граници два века био велико пристаниште и његова лука је имала годишњи промет од 500 великих и око 6000 мањих бродова. За Стевана Ризнића, тамошњег трговца, говорило се да има 50 лађа, а трговачка флота Драге Теодоровића имала је четрнаест галија, од којих су

неке пловиле за Америку и Источну Индију. Капитал српске трговачке општине почетком XIX века био је већи од капитала Лојда, а према аустријским полицијским извештајима, само 1807. године је послато устаницима у Србију из Трста и са Ријеке 70000 форинти. Тршћански трговци били су мецене школа (као Ћирковићи и Теодоровићи) и писаца, Стојковића, Доситеја, Вука, Соларића, Видаковића, Дошеновића и других. Мушицки је Тршћанима испевао једну оду, а Вук је сматрао "славно тријестанско општество као најзнатније и најродољубивије у роду свом". На граници XVIII и XIX столећа Трст је привукао већи број српских писаца из два разлога: прво, богати тршћански трговци били су мецене књижевности, а у њиховим домовима били су увек тражени образовани људи који би давали кондиције њиховој деци; друго, оближња Венеција, дуже време једино средиште где се штампала српска књига, привлачила је такође писце у ове крајеве. Године 1805. Наполеон је узео Далмацију, а после мира у Шенбруну (1809) припојио јој је и Трст, Горењску, Горицу, Монфалконе, Крањску с приморјем, део Корушке, итд, тако да је нова држава Илирија (Provinces Illyriennes) захватала источну обалу Јадрана од Трста до Дубровника, са седиштем најпре у Љубљани, а касније (после 1813) и у Трсту.

У таквом тренутку, када су венецијанске штампарије српских књига почеле слати рукописе у Париз на одобрење и цензуру и када је аустријски утицај на збивања јако опао и у крајевима који су остали под бечком владом, осетио се снажан продор новог романског утицаја и у српској књижевности. Почетком века Ј. Вујић покушава у Трсту да оснује српску штампарију, и ту се на међи два столећа образује око Доситеја Обрадовића тршћанска песничка школа, којој припадају скоро сви српски предромантичари. У то време у Трсту живи највећи број српских песника ове стилске опредељености; читав покрет тежи једноставности, комуникативности и реакција је делом на рококо и нарочито на класицизам са њиховим извештаченим акценатским версификацијским амбицијама и језичком дихотомијом. Тако је тршћанска песничка школа никла на двоструком подстицају. С једне стране потпомогнута је узорима француске и италијанске силабичке поезије, дакле, настала је под утицајем француског силабичког стиха у време француске предоминације на Јадрану, као и под упливом италијанских узора на главног теоретичара ове школе – Дошеновића, који је полазио од искустава италијанских песника. То обнављање силабизма у српском песништву било је с друге стране (бар у Соларићевом случају и случају Вићентија Ракића), у близини прозодијских образаца усменог песништва, и зато се та школа лакше везала и за књижевност у устаничкој Србији него што је био случај са класицистима.

У једном поетском одломку Павле Соларић је описао Трст, тршћанску околину и словенски живаљ ("Крајнци") са необичном поентом у којој инсистира на црвеној боји као одлици земље и људи. То је град где је некада "легла Амфитрите" и где су прве куће биле по мочварама у тршћацима; па и град добија име по томе, али касније стиче други назив, који такође има словенско порекло – од речи трговиште, јер "Торжиште је славенскога из старине вкуса":

Руса коса свим се тресе по руменом врату,
Червљену је народ ризу предпочитио злату.
И цитара, којом хитро отроци сви звече,
Багрјана је; рујне влаге, чим се старци лече!
Riђа марва, и с њом снедни рдив звер и худи,
Верси тора црвене се и сав предел руди...

* * *

Док је класицизам у српској, као и у другим књижевностима, значио обнову једне осећајности сагледане и узете за узор још у Антици, дотле је предромантизам, као претходница или рана фаза романтизма, добрим делом и овде значио стварање нове осећајности. Књижевно гледано, предромантизам је у српској књижевности носио већ неколико одлика романтизма. То су: ослањање на романске песничке форме или на народни силабички стих, увођење једног књижевног језика (уместо два као што је случај код класициста), истицање русоовског култа природе, прихватање монистичке слике света (која је супротстављена барокном дуализму и подели света на добро и зло), укус за егзотично; наглашена осећајност, која прелази у грађанску разнежену сентименталност (отуда код неких стручњака одредница "сентиментализам") и историзам, који (за разлику од класицизма) тражи хране у средњем веку, а не у Антици. Српски романтизам од ових елемената предромантизма не прихвата бар два (пренаглашену осећајност и мешани славено-сербски језик).

Када је реч о европском контексту српског предромантизма, треба имати на уму једну посебну околност: праћење превода европских писаца овога стила у српској књижевности довешће до искривљене представе о њиховој рецепцији у српској средини. Пада у очи да су они читани у оригиналу или у преводу на неки од суседних језика (немачки) пре него што су превођени. Тако Пишчевић чита Дефоовог *Робинсона* и то већ у некој немачкој преради средином XVIII века, а српски превод се појављује 1799. године; Доситеј чита и препоручује за превођење Ричардсона, Фенелона, Мармонтела, Русоа (којег и његов синовац Григорије Обрадовић има у библиотеци), Даламбера, Оксенстерна, а сем Мармонteловог *Велизара* (који излази на српском 1776, девет година после оригинала) остале Доситејеве препоруке се или остварују касно, или никако. *Славеносербскија новини* у Бечу 1791. доносе низ прилога о Русоу, а први се превод јавља тек 1830, али и тај остаје у рукопису; Фенелона преводи Трлајић, али га не објављује, а потом 1814. излази превод *Телемака* од Стефана Живковића. Слично је са руским сентиментализмом; Трлајић чита и преводи Хераскова још 1795, али његов превод излази из штампе тек 1801. Геснерове идиле он познаје и прерађује још 1793. а Геснер се почиње обилато преводити тек између 1816. и 1858. Одјек Карамзинових писама и руске путописне књижевности изазване Карамзиновим примером наћи ће се у путовањима по Србији Ј. Вујића и Г. Магарашевића (1828), а Карамзинова проза почеће да се преводи тек четрдесетих година XIX века, при чему понекад, како је напоменуо В. Вулетић, постоји и немачки посредник. Млади Вук саветује

Видаковићу 1817. да чита романе Гетеа *(Вертер)*, Ричардсона *(Памела)*, Филдинга *(Том Џонс)* и Стерна *(Тристрам Шенди)*, иако у том тренутку ниједан од њих није преведен. Доситеј, међутим, још пре 1788. познаје *Вертера*, а његов пријатељ Секереш, бечки цензор за романе, скида забрану са овог дела на подручју Аустрије. Биргера има по српским библиотекама у оригиналу пре но што га преводе Милованов и Пачић, Либескинда чита и понешто из њега преводи још Доситеј у XVIII веку, а цела Либескиндова збирка *Палмово лишће* преводи се 1808. на српски. Тако српска књижевност предромантизма тек у другој генерацији прилази превођењу дела европске књижевности која јој погодују; дотле она их чита у изворнику. Геснерове и Гелертове идиле су прелазни облик који стоји на средокраћи три стила: рококоа, класицизма и предромантизма, па је тако и у српској књижевности, где идилу негују и преводе и класицисти (Трлајић, Мразовић, Мушицки) и предромантичари (Соларић). Ту су источњачке приче које уводе у српску књижевност Орфелин и потом Доситеј из различитих извора, руских, енглеских (часописи Стила и Адисона), француских и немачких. Гетеов *Вертер*, познат већ Доситеју и Секерешу у XVIII столећу, 1816. одјекује у српској књижевности преко Витковићевог превода једне мађарске варијанте *(Спомен Милице*, Будим 1816), а и у периодици двадесетих година се обилато негује предромантичка проза: "*Новине србске* у Бечу и забавници Д. Давидовића пуни су преведених приповедака, махом од непознатих и слабо познатих писаца, у којима су црте сентименталистичке књижевности очигледне" (Д. Живковић). Још Доситеј преводи Лесингову комедију *Дамон*, која својом похвалом пријатељству сасвим пристаје уз сентиментални грађански стил, Ј. Вујић преноси из Екартсхаузена драму *Фернандо и Јарика*, чија је главна личност једна Индијанка, и од те 1805. године почиње у српској драмској књижевности мода превођења комада са егзотичним ликовима: са црнцима или Индијанцима у насловној улози: Коцебуову *Крешталицу* Вујић преводи још 1813, потом *Шпањоле у Перувији*, али таквих егзотичних ликова који говоре "о љубави међу црнцима", о природном човеку неисквареном цивилизацијом, има у то време и код других аутора који су предмет пажње српских преводилаца.

Из свих поменутих чинилаца културноисторијских и књижевних произлази почев од седамдесетих година XVIII века у српској књижевности једна нова осећајност и један нови књижевни стил – предромантизам.

"Паралелно са интересовањем за судбину народа, за историјску прошлост и националну будућност, за глобалну судбину света и нас у томе свету, српска стваралачка интелигенција у ово време почиње се интересовати за човекову личност, за његов карактер, за човеков емоционални свет. Поред интересовања за историјску личност као јунака књижевног дела, у нашу књижевност све више улази обичан, једноставан мали човек са својим интимним животом... Тај јунак се појављује у књижевности сентиментализма са својим свакодневним животом који поступно прераста у култ природе и физичког рада" (В. Вулетић).

* * *

Најзад, треба нешто рећи о књижевној терминологији овог раздобља.

Терминологија европског раног романтизма присутна је делимично и у терминологији српских предромантичара. Код Стратимировића ће се 1800. срести термин "дух народа", а Видаковић и Јоаким Вујић почеће већ од 1814. надаље да користе термин "романтически" у својим делима. Посебно је од значаја да Видаковић у наслове својих романа, у огласе на њих, па и у своју аутобиографију уноси варијанте ових назива. Око огласа и наслова романа *Љубомир у Јелисијуму* (1817, у објављенију на трећу част романа и касније, Видаковић је користио термин "романтически") избија полемика између Вука и њега. Вук у својим критикама и у *Даници* у два маха (1826. и 1827) полемише о употреби и схватању термина "романтически" код Видаковића, али се у Видаковићевом делу може срести и термин "романтически вкус", који открива да му је био познат Хердеров термин romantischer Geschmack. Видаковић очигледно термин није схватио (како је то хтео тумачити Вук) као синоним за "живописно", него је већ била реч о употреби термина као стилске одреднице.

Овде треба истаћи и једну од особености српске књижевности прве половине XIX века: предромантичари и романтичари веома дуго су живели и стварали напоредо и њихов узајамни утицај представља нешто што је веома тешко пратити и разјаснити. Готово да се на тренутке може уочити замењена улога једних и других. Максима да се свет може лакше појмити осећањима него умом пре припада српском предромантизму него романтизму и Вуковом прилично рационалном покрету.

Француски књижевни узори

Крајем XVIII века француски језик и култура добијају једно од средишњих места у Европи. У хабзбуршкој монархији, на иницијативу принца Евгенија Савојског заведен је француски језик као званични језик двора, а француски васпитачи деце, учитељи играња, француске књиге и француско позориште отворено у Бечу под заштитом грофа Кауница (1752-1772), шире француски утицај. Посредством овог утицаја, преко Беча и аустријског галофилства долази и у српском друштву крајем XVIII века до буђења интереса за француску културу и књижевност. Француски језик говори се још почетком века у чувеној породици Продановић, а један од последњих српских писаца рокајне епохе, Захарија Орфелин, у својој монографији о Петру Великом (завршена 1770) полемисао је с "господином Волтером", у тренутку када је француски философ писао своја *Questions sur l'Encyclopedie.* Доситеј је у Бечу живео држећи часове француског деци богатих Срба, Грка и Цинцара – трговаца, поред осталог Мартици Продановић, кћери генерала Саве Продановића, госпођици Екатерини Саплонцаи, сестрама Куртовић и унуцима митрополита Видака, Томи и Павлу. Текелија је у Бечу учио француски и касније је писао на француском, а овај језик су говорили и Глигорије Трлајић, Гаврил Хранислав, Ђорђије Арсенијевић Емануел, војсковођа и писац мемоара издатих у Вуковој редакцији, браћа Рашковићи из чувене војничке породице, Лукијан Мушицки и многи други. Крајем XVIII века француски језик се учио у Осијеку, Темишвару и другде од француских ратних заробљеника тамо смештених, а и од

насељеника Француза у Бачкој и Банату, јер је и једних и других било на хиљаде, па су за досељенике из Лотарингије и Луксембурга (1769-1771) по немачким књижарама држане и француске књиге, као што је то био случај у Темишвару. Виши официри и генерали Срби у аустријској војсци XVIII века су знали француски, као: Продановић, Давидовић, Папила, Дука, Михаљевић и др.

Када је Текелија у свом *Начертанију* 1798. одредио посебну своту за подстицање наставе француског језика код Срба, он је то образложио карактеристичним речима парафразирајући Хорација: "Нек нико не мисли да сам ја имао особљиву причину изабрати француски језик, на којега учење особљиво се 6. дуката опредељује. Њега је свјет изабрао без свакога мога сојуза, по целим свјету се скоро говори у гражданском друштву и у сваком скоро састанку тако, да је у људи то мненије, да који не говори француски, није човек од учтивога свјета. Ако временом други језик буде (што се вели, у моди) то ће се на учење овога тих 6. дуката определити..."

Још краће је 1804. године у свом *Новом гражданском земљоописанију* Павле Соларић констатовао исту ствар; уз опис Француске и Француза додао је објашњење: "Њихов језик јест један од најмекших и највозделанијих (најоднегованијих) у Европи и између свију као всеобшти придворни и модни језик најдаље распрострт..."

Посебну улогу у ширењу француског језика имали су протестантски лицеји у Словачкој и другде, које су у великом броју похађали и српски питомци. Пијаристичке школе у Бечу у којима су се школовали и неки српски питомци, држале су, на пример, наставу француског језика. Протестантски лицеји, као онај у Пожуну, давали су својим полазницима један систематски курс француског језика. Још 1724. на Пожунском лицеју уведен је француски језик. Српски писци који су га похађали средином века и касније, сви одреда показали су се као познаваоци овог језика и његове књижевности, па су и преводили са француског. Поред Павла Јулинца, преводиоца Мармонтела, то су још: А. Д. Секереш, Т. Ј. Миријевски, Ј. Мушкатировић, Атанасије Стојковић, Јоаким Вујић и Стефан Живковић, преводилац Фенелона. Уз њихову помоћ и Доситејев ауторитет (а он је, знајући француски и Француску, коју је пропутовао, препоручивао дела француских писаца у својим делима) француска књижевност први пут се јавља као значајнији чинилац у историји српске књижевности.

Утицај француске књиге постаје све виднији. Године 1775. преводи се на српски Ролен; 1776. Мармонтелов роман *Велизар;* делом француског византолога Диканжа служе се Јулинац, Рајић и Мушкатировић. Доситеј преводи с француског две Мармонтелове приповетке *(Аделаида и Лаузус и Лидија),* од којих прва улази и у мађарску књижевност посредством Доситејевог превода *(Regelo,* 1837). Доситеј је дао подстицај да се преведе Фенелонов роман *Телемак,* на чему је радио Глигорије Трлајић, а потом и Вуков пријатељ Стефан Живовић. Још Орфелин се при изради свог *Житија Петра Великог* (1770) служио делима Волтера и Ролена, а Доситеј 1790. помишља да напише и једну француску граматику, што остварује Јоаким Вујић 1805. Песник Глигорије Трлајић, студент Бечког универзитета још се током

школовања бавио француским језиком и књижевношћу, а касније је читао Русоа и сам писао и објављивао на француском, као што је случај са његовом књигом *Mon opinion sur le methode de traiter l'histoire generale dans un etablissement d'education publique.*

Е. Јанковић је у свом делу *Физическое сочињеније* (Лајпциг 1787. или 1788) полемисао са чувеним француским природњаком и академиком Бифоном (1707-1738) и позивао се на Декарта, а Аврам Мразовић је преводио француску списатељицу Leprince de Beaumont.

Упркос јавним иступима против неких продора француских идеја у српско друштво, митрополит Стратимировић дао је бројне доказе у својим дневницима и у својој библиотеци о томе да познаје француску књигу изворно, да чита на француском и интересује се за француско песништво. По његовим младалачким "записним књигама" како се то тада звало, види се да је читао античке писце у француским преводима, а поред енглеских стихова (Lee) и немачких текстова, има ту навода из Паскала и галантних француских александринаца посејаних митолошким бићима (Прометеј, Пријап, итд), а једна француска песма записана Стратимировићевом руком почиње стиховима:

Oui, Platon, tu dis vrais, notre Ame est immortelle!

C'est un Dieu qui lui parle, un Dieu qui vit en elle...

Дела Русоа Стратимировић је набављао и у немачким и руским преводима. Из Русије, из Петрограда, песник Трлајић послао је 1806. на захтев Стратимировића за митрополитову књижницу француске путописе, изабране мисли Жан-Жака Русоа и *Rêveries du promeneur solitaire,* а обећао је на митрополитов захтев да ће послати и чувено дело опата Бартелемија (1716-1795) *Voyage du jeune Anacharsis en Grece.*

Оспособљени да читају француске књиге у оригиналу или у немачким преводима, српски су се писци том могућношћу и користили. Повезаност трећег сталежа у Европи током друге половине XVIII века омогућила је српским писцима да се лако и неометано крећу широм континента из државе у државу. То је олакшало измену идеја у једном важном тренутку српске и не само српске историје. Пишчевић и Доситеј, велики путници српске књижевности XVIII века, представљају добре примере ове врсте. Са својих путовања српски писци нису доносили само идеје просвећености него и дах једне нове осећајности, предромантички сензибилитет "гражданске чувствителности". Они су, као уосталом и њихови други саплеменици (особито официри после ратова), у својим путним ковчезима доносили у постојбину гомиле страних, нарочито француских књига, које су се често налазиле на индексу дела забрањених у аустријској монархији.

Јер, када је 1759. у Аустрији постављен за председника Дворске цензурне комисије Ван Свитен, цензура у монархији прешла је из руку језуитског реда у световне руке. Па ипак је Свитен забранио нека дела Русоа, Макијавелија и Волтера. Јосиф II

је забранио Хелвецијусову књигу *De l'Esprit* (1758); године 1793. у Новом Саду забрањено је растурање свих књига које повољно говоре о француској револуцији, а митрополит Стратимировић је 1797. у духу такве политике издао посебну пастирску посланицу о томе да је догађајима у Француској угрожено "царство, православна црква, закон и лично добро и безбедност сваког човека..." Године 1801. поред дела Русоа, Волтера и Хелвецијуса, забрањена је међу Србима царском наредбом и велика Дидроова *Енциклопедија*. Године 1799. Атанасије Стојковић је писао отворено и са жаљењем митрополиту Стратимировићу да су: "... славнејши писатељи философији, теологији, историји и политики в Виене забрањени."

Све то, међутим, није било нарочито ефикасно. Сам Јосиф II је изјавио да нема те забрањене књиге која се у Бечу не би могла купити. Кријумчарило се у све покрајине монархије. У Прагу су истражне комисије по антикварницама, књижарама и приватним библиотекама налазиле забрањене књиге Волтера и Русоа, 1781. задржан је једном аустријском гардијском официру на граници, приликом повратка из Париза пун сандук француских књига, од којих су све, сем три, биле забрањене у Аустрији. Поред осталих, то су биле: Волтерова La Pucelle d'Orleans и Русоова Nouvelle Helonse Lettres. Руском посланику у Бечу и саском амбасадору задржали су на граници 1826. целокупна Волтерова дела и Монтескијеова Lettres persanes. Илуминати у Салцбургу показивали су посебно слободоумље, па је чак тамошњи кнез-надбискуп држао у својој резиденцији попрсја Волтера и Русоа. Исто је било са мађарским магнатима, а нарочито са мађарским на страни школованим протестантским студентима теолозима, који су читали у оригиналу дела Волтера, Монтескијеа, Дидроа, Ламетрија, Холбаха и Русоа.

Тако је било и код Срба. Још 1756-1763. граничари су из Саске и Шлезије донели тајно већи број Волтерових дела, а међу заоставштином једног земунског чиновника нашла су се у то време и дела Волтера и Русоа. Поводом немира у Срему 1818. угарско намесништво је истицало као узрок продор идеја републиканског државног уређења и друштвеног поретка француске револуције, које су српски граничари доносили из Француске после ратова.

Волтерова дела (она која нису забрањена у монархији) налазе се у већем броју и у Јанковићевом каталогу страних књига продаваних у Новом Саду у његовој књижари, а Волтера су имали у библиотекама, читали га, знали и наводили и српски писци као Орфелин, Соларић, Вујић и Дошеновић, који је Волтера и преводио, али је превод остао у рукопису. По великим српским библиотекама, приватним и јавним, било је у то време све више француских књига. У Доситејевој несачуваној библиотеци био је, судећи већ по његовим списима, који су пуни навода из француске књижевности и позивања на француске писце, већи број француских књига. Не знамо које су све од њих прешле из Доситејеве књижнице у библиотеку генерала Зорића кад је Доситеј напуштао Шклов, али знамо да је таквих било. У својим делима Доситеј помиње или цитира Вијона, Даламбера, Лафонтена, Мармонтела, Молијера, Монтења, Русоа, Мадам де Севиње, Лесажа, Фенелона, чији је гроб походио у Камбреју и друге, док се из његових списа може закључити да је познавао и читао низ других француских класика и философа, од

Волтера до Декарта, Холбаха, П. Бела и Ламетрија. Синовац Доситејев, Григорије Обрадовић, знао је француски и имао лепу библиотеку француских књига, поред осталог *Les Confessions* од Жан-Жака Русоа.

Култ Русоа веома рано се ствара и у српској књижевности. Чита га и користи Доситеј, којега и самог називају српским Русоом и Волтером; *Славеносербскија новини* у Бечу 1791. доносе низ прилога о Русоу; о његовим рукописима, сахрани, тестаменту, па се наводи у преводу и једна песма М. Ж. Шенијеа коју су Парижани певали као химну приликом сахране Русоа. Око 1830. године преведен је, али је остао необјављен Русоов *Разговор сврх начела и темеља неравенства међу људима (Discours sur l'origine et les fondements de l'inegalite parmi les hommes).* Велику популарност код српске читалачке публике стекао је Лесаж чији *се Жил Блаз* преводи 1833/4 (Лазо Зубан), и *Сила пријатељства* 1835 (Д. Тирол). Божидар Петрановић је у *Српско-далматинском магазину* 1841. године писао приказе позивајући се на Боалоа и то наводећи његову *Песничку уметност у* оригиналу. У исто време под утицајем Волтера и Боалоа нашао се и један други критичар – Константин Богдановић, који дипломатским пословима борави у Паризу.

Појачан интерес за француски језик изазвао је и прилив најчешће немачких приручника за учење француског језика.

У немачко-француској књижари Емануила Јанковића у Новом Саду 1790. било је на продаји немачко-француских уџбеника, граматика и речника у знатном броју: H. Curas, Franzosische Gramatik (Berlin 1786); Jean de Grain, Franzosische Gramatik, 2 Theu (Leipzig), Grammatik (Franzosische fiir Damen) (Wien 1780); J. B. Meidinger, Deutsche Erklarung vieler franzosischen Worter (Frankfurt am Main 1784); Veitair, Tabellarischfranzosische Sprachlehre (Wien 1788); Vocabulaire contenant les mots et les phrases que se presentent dans les themes de la Grammaire, као и више француско-немачких речника. Полазећи од Мразовића и од аутора једне француске граматике за Немце (Ј. Б. Мајдингера) и Јоаким Вујић је објавио у Будиму 1805. своје *Руководство к француcтеј граматице,* увиђајући колико је француски језик свуда у Европи, "у цвету" у то време и како је "код свију народа у почитанију". Уз књигу су ишли огледи француске конверзације и преписке, била је посвећена Стратимировићу и носила мото из Волтера, а уз њу су били додати и огледи стила на тему српске револуције и Карађорђевих војних успеха у устаничкој Србији. Мада састављена према немачком обрасцу, француска граматика Јоакима Вујића показује доста самосталних одлика: она даје обавештења о Карађорђу и о српској револуцији, уз причице на крају приопштава сопствене варијанте и уводи нешто хебрејских речи да би на крају носила кратки француско-српски речник. У два маха, Јоаким Вујић је преводио и књижице о Наполеону: *Слава Наполеонова* (Будим 1814) и *Жалосни повратак Француза из Русије* (Пешта 1814).

У *Мезимцу*, у поглављу где је говорио о механицистичким схватањима Ламетрија, Доситеј је уз пут дао као примере човека-машине, ликове тврдице и ветропира, који ће касније послужити Стерији, а овде их треба поменути зато што Доситеј већ ту исмева површно познавање француског језика и помодарство које је у вези с тиме,

па ће Стерија неке изразе из овог поглавља Доситејевог *Мезимца* пренети у *Покондирену тикву*. Најбољи знак каква је помама за француским језиком захватила средњу Европу пред тридесетим годинама XIX века, показује управо та Стеријина комедија, *Покондирена тиква* (1830), која одражава једну средину и једно време када се за француским језиком и француском модом хрлило безобзирце и не питајући за цену и разлоге.

Јован Пачић оставио је већи број превода с француског у стиху, а Лукијан Мушицки имао је у библиотеци у француским оригиналима дела Босјеа, Молијера, Боалоа, Лафонтена, Волтера, Хелвецијуса, Дидроа, Кондијака и друга, а међу епиграмима Мушицки има један посвећен јунаку Молијеровог *Тврдице-Арпагону*. Слично је и са генералом Симеоном Неранџићем-Зорићем, Доситејевим меценом, који је имао Дидроову *Енциклопедију,* затим са великим библиотекама Саве Текелије и темишварског епископа Петра Петровића. Доситејев пријатељ Петар Петровић, слободни мислилац и атеистички настројен свештеник, имао је у својој огромној библиотеци 384 књиге на француском језику, међу њима целокупна дела Волтера, Русоа, Монтескијеа, Мармонтела, француску *Енциклопедију,* књиге Монтења, Молијера, Ришељеа, Ла Бријера, Расина, Даламбера, Бела, Декарта, итд. Сава Текелија је поседовао, као што је познато, највећу личну библиотеку у српском друштву друге половине XVIII века. Знао је мађарски, немачки, француски, италијански и шпански језик и на полицама своје књижнице од 5246 свезака држао је у Пешти целу француску енциклопедију, целокупна дела Волтера, Русоа, Хелвецијуса, дела Дидроа и других. Године 1809. објавио је прота сремскокарловачки Јевтимије Ивановић један популарни текст о Волтеру "славњејшем списатељу француском" у својој збирци биографија знаменитих људи *(Нови Плутарх),* Павле Берић је у Будиму 1828. штампао по немачком преводу Волтеров роман *Задиг,* Давид Рашковић, студент, превео је с француског и 1843. у Новом Саду издао Волтерову трагедију *Заира,* а Стерија је преводио Молијера, Игоа, и позивао се на Боалоа и Лесажа.

Што се тиче политичких прилика у време српске револуције (1804-1815) која је избила петнаестак година после француске револуције, треба рећи да су на практичном пољу француски утицаји несумњиви. Још 1790. године Сава Текелија одржао је на темишварском сабору свој чувени говор. Годину дана после избијања француске револуције он је обраћајући се сабору Срба у Аустрији изнео идеје које јасно указују да и беседник и његова публика одлично познају прилике у Француској тога тренутка. Текелијина беседа садржи концепт и сугестије којим се путем мора ићи ако се хоће револуција и указује на неспремност српског средњег сталежа у Аустрији да преузме ризике које је преузела француска грађанска класа, али се треба сетити да је Текелија касније живо осетио шта се догодило са друге стране аустро-турске границе 1804. када је избила српска револуција. Ове 1790. године, о којој је овде реч, Текелија је говорио: "Доиста не обезбеђује сама *територија* и њено физичко стање народу његов опстанак, већ *грађанско стање (status civilis) народа који на тој територији живи*." Тај циљ може се постићи само уклапањем у *важеће законске норме, или се мора оборити монархија.* И Текелија ту, *годину дана* после избијања француске револуције, опомиње своје саплеменике

да са револуцијом нема играња и да се мора ићи на једну или другу страну и да није лако подражавати у томе Французе:

"С овим народом, дакле, хоћете да се сравните? Ви, шака људи, који немате ни сопствене форме грађанске управе, држите да вам је оно исто могуће што је тако велики народ учинио, који је тек онда своје племићке дипломе спалио, кад је нов устав са сваке стране утврђен и сталан видио?

Кад се, дакле, за једнакост сталежа код вас по примеру Француза борите и желите да се племству част и сјајност његова уништи, треба да уједно тежите да се и власт краљевског величанства сасвим ограничи, јер је иначе свака једнакост у противусловљу са слободом. И заиста, будући да монархично достојанство сјајност своју од племства позајмљује, то је то двоје тако међу собом спојено и тако тесно свезом скопчано да се једно не може обарати, а да и друго не пропадне. Који је пак тај начин којим би власт највишег владаоца у тако тесне границе могли скучити, да би поред ње једнакост слободе по примеру француском могла постојати? Мислите ли ви да ће владар сам од себе и без вашег нагона за вашу љубав одрећи се прадедовских права? Или ћете рат против његове велевласти подићи?... Но нека и не рекне нико да се *једнакост сталежа* међу грађанима по примеру других народа може с монархичном власти тако слагати, да поред ове и она може постојати! Та једнакост, или пре још привидност једнакости, која код народа постоји, или је са слободом спојена, или подложност представља. Ако је прво, онда начин управе има или вид слободне републике, или бар у најтешње границе скучене монархије; ако ли друго, онда управу не треба више монархичном, већ подлом и деспотичном називати..."

Идеје француске револуције стижу до Срба и другим путевима. Данас се на основу података којима располажемо може назрети веза између француске, грчке и српске револуције. Рига од Фере (1755-1798) грчки револуционар повезан са француским револуционарним круговима и његова дела надахнута идејама које долазе из Француске, оснива "Хетерију", свегрчку организацију за ослобођење Балкана од Турске. Ригин боравак у Београду, заточење и смрт у том граду, где га Турци убијају у Кули Небојши, део су једног ширег покрета на повезивању српске, француске и грчке револуције. Карађорђе, који подиже српски устанак 1804. и сам је хетериста. За потребе обновљене српске државе он користи Наполеонов *Грађански законик,* шаље у Париз свог изасланика Вучинића који је његов опуномоћеник при француској влади. Ако у том тренутку Русија помаже српску револуцију тоје поред осталог и због тога што жели да осујети надмоћ Француске на том простору. Сава Текелија 1803. пише обиман меморандум на француском језику упућен Наполеону о реорганизацији Далмације, а Герасим Зелић се и лично срета са француским императором и о својој аудијенцији код Наполеона оставља сећања у мемоарима. То је време када Магарашевић, покретач *Летописа,* преводи и издаје једну монографију о Наполеону (1822), а у исти мах (1821) најављује своју *Историју најважнији политични европејски приључениja от виенског мира 1809. до 1821. године,* која се и појављује 1823. у Бечу и доноси, мада са цензорским скраћењима, преглед најважнијих догађаја у Европи после француске револуције,

као и недвосмислену оцену тог догађаја. Почињући свој преглед савремених политичких збивања у Европи свога времена, Магарашевић је најпре посветио пажњу Француској. "Прво место нек Француска занима – пише он ту – она је с почетком своје револуције, буди је како сматрали, измеђ свију други, најзнатнија у Европи држава постала..."

Идеје француске револуције остављају трага и код других српских писаца. Један анонимни песник XVIII века пише стихове о погибији Луја XVI и ти се стихови бележе по оновременим песмарицама, а други анонимни српски списатељ из Беча пише 1794. после Темишварског сабора спис на француском језику "*Размишљања једног грађанина илирског који борави у Бечу и који би желео да обавести своје земљаке, а који само чека да га помогну француски републиканци.*" Овакав спис датиран по календару револуције (фруктидора године револуције 2) остаје, наравно, необјављен, а тако је и са *Словом* које се Божа Грујовић 1805. године спремао да одржи на народној скупштини у Боговађи и које одише идејама чувене *Декларације о правима човека и грађанина* од 27. августа 1789.

Однос предромантичара према књижевном језику

Однос српских предромантичара према језику књижевног дела условљен је просветитељским погледом на свет. Они од језика (па и од правописа) траже да буде у служби просвећивања најширих слојева народа и отуда се у начелу одбацује свака дихотомија (језичка и правописна) која би могла ометати лако и брзо ширење просвете. Када је Миријевски 1781. дао одговор на покушај аустријских власти да се по српским школама монархије заведе народни језик и латиница, он је пошао од класицистичке поделе на три стила и језика. Приказујући у целини језичку ситуацију код Срба у то време (црквени, грађански и пучки језик), он се определио само за један од њих, очигледно вођен просветитељским претпоставкама. Одлучио се за средње решење – за мешани грађански језик (Civilsprache) и грађанску ћирилицу. Тај језик, који се удаљава од народног, јер прихвата (супротно класицистима) мешање са црквеним језиком, Доситеј Обрадовић је називао (полазећи управо од те особине) "славеносербским" (1783). Пошто нису прихватили класицистичку поделу на три стила, предромантичари нису осећали ни потребу за полиглосијом. На том питању Доситеј у два маха (1799 уједном писму Д. Јосифовићу и касније у *Мезимцу* пред крај живота) повлачи демаркациону линију између предромантичара и класициста, упозоравајући да Срби имају међу собом људе који као Трлајић или Рајић сјајно пишу на славјанском, али се сам (заједно са осталим предромантичарима) одриче од писања на таквом језику неразумљивом широким масама: "то није за Србље сељане за које смо ми дужни много старати се и трудити – зашто је у сваком народу сељана највише и преконајвише". Гесло просветитељства" језик има своју цену од ползе коју узрокује" (Доситеј) и преображај српских школа на основама Фелбигеровог саганског метода (којем припада и који проповеда у Србији и Русији Миријевски) уводе у српске школске штампарије у Бечу славеносрпски језик. Аустријско просветитељство са својом реформом школа тако подржава предромантички курс српске књижевности и за школски језик признаје језик српског грађанства по

варошима на подручју ондашње аустријске државе. Тај језик био је необична смеса руско-словенског црквеног језика и српског народног говора, који је примао у овој верзији елементе руске фонетике, морфологије и лексике у првом реду. "Под славеносрбским треба подразумевати све оно што су људи од пера, почев од друге половине XVIII до негде пред средину XIX века надграђивали над свакодневним говором нешколованог света, над својим родним дијалектом или дијалектима; не оно што су само научили као други језик, него оно чиме су проткали свој" (И. Грицкат).

Тај и такав језик привукао је и прве истраживаче, његова природа, писмо и лексика, његов однос према књижевној традицији и народном говору, према другим словенским језицима и црквеном језику, све то почиње да привлачи у овом раздобљу пажњу типичну за предромантичаре. Речници, граматике и правописна упутства објављују се све чешће. Аврам Мразовић објављује *Руководство к славенстеј граматице* (1794,1800) и *Руководство к славенском правочтенију и правописанију* (1797) одражавајући још увек класицистички концепт о црквеном језику као изражајној варијанти високога стила, али убрзо се почињу израђивати и приручници нове школе, или приручници за учење страних језика, намењени грађанском сталежу и објашњени на словеносрпском језику. Тако песник Виђентије Ракић објављује у Венецији свој *Бесједовник илирическо-италијански* (1810), један други песник и драмски писац, Јоаким Вујић, француску граматику за Србе *(Руководство к францустеј граматице*, 1805), Соларић, који пише предговор Ракићевом уџбенику, оставља у рукопису *Граматику сербску, а* године 1794. у Бечу излази *Граматика италијанска* Викентија Љуштине. Сви ти приручници за учење језика обухватају неизбежно и основне граматичке подуке о језику оних који страни језик хоће да науче. Према истраживањима Л. Костантинија италијанска граматика Викентија Љуштине представљала је и један курс славјаносербске граматике, која се може ишчитати и реконструисати из његових тумачења и превођења на словеносрпски италијанских граматичких облика. Сећајући се младости, када је на Јадранском мору учио прве речи италијанског језика, језика музике, поезије и трговине, и у Трсту се виђао са најугледнијим личностима српске књижевности, Љуштина напомиње у предговору да не намерава да окрњи углед црквеног, славјанског језика, тиме што је његова италијанска граматика "списана обштим наречијем (дијалектом) илирическим, обикновено славеносербскимназватим". Тако Љуштина даје прилог језику предромантичара, словеносрпском, разматрајући његове граматичке облике. Друго дело које спада у ову област опет је спис једног од песника српског предромантизма. То је "азбукопротрес" Саве Мркаља *(Сало дебелога јера, либо азбукопротрес,* Будим 1810). Добро школован, Мркаљ је као филолог привукао пажњу најугледнијих стручњака свог времена, од Копитара и Мушицког до Вука. Његови погледи на језик и писмо заснивају се на филозофским поставкама Џона Лока, правописна реформа коју Мркаљ предлаже полази од назора Ј. Х. Аделунга, а његов однос према језику је антикласицистички. Мркаљ у својој расправи о српској азбуци сматра нецелисходним употребу двојезичја и одбацује славјански језик: "Онај који н.п. за народ србски латински, или, што почти свеједно јест, тако зовомо славјански говори или пише; очевидно перво језика начело гази; он мисли своје тако не саобштава, како надлежи: јер или

не, или чисто мало разумева се..." Предлажући фонетско писмо, Мркаљ је азбуку од 26 знакова видео као основ будућег развоја у овој области, а Аделунгово правило "пиши као што говориш" поставио у оквире српске лингвистике. За њиме је ишао Вук прихватајући и једно и друго, али је Мркаљ сам упозорио да у овој области није први и да су на мењању писмена код Срба пре њега радили Доситеј, Соларић, Дошеновић и други. Тако је Мркаљ својом реформом правописа и азбуке у овим предромантичким временима утирао пут српском романтизму и антиципирао будућу реформу Вука Караџића.

На мешаном језику грађанске средине (који показује више врлина теоријски него практично), српска књижевност добила је прве профане преводе *Библије*, прве новине и часописе и прве модерне речнике. После најављеног, али неоствареног покушаја Стефана Новаковића из 1794, Атанасије Стојковић преводи *Нови завет* на словеносрпски (1824,1830, 1834). Његов превод (који је према најновијим истраживањима рађен независно од Вуковог) представља, уз Катанчићев превод *Св. Писма у* Хрватској, неочекиван покушај двојице класициста да превод *Библије* остваре на језику средњег, а не високог стила. Паласов упоредни речник двеста језика (1787-1789) има и свој српски део, који Миријевски допуњава приликом припремања новог издања (1789-1791). Много познатији и више коришћен у српској средини био је, међутим, српско-немачки и немачко-српски речник објављен код Курцбека 1790. и 1791. у два издања. Рађен према речнику Јакова Родеа, овај речник представља српску лексикографију просветитељства и касније користи Вуку при изради његовог речника. Иако понегде показује диглосију карактеристичну за класицизам (објашњења су давана понекад у две варијанте – на славјанском и на српском), у речнику преовлађује мешани језик, па га непознати нам аутор с правом назива "славено-сербски лексикон". У њему су утврђени несумњиви елементи српског народног и дијалекатске особине "војвођанских говора". Терминологија аустријског просветитељства, мешана са Доситејевом терминологијом, низ пословица и занимљив слој урбане лексике (којег нема каснији Вуков речник) карактеришу ово Курцбеково издање. Посебно пада у очи да у речнику доминира интерес грађанске класе: у средишту пажње непознатог аутора овог речника су градски живот, грађанско право, занати и занатлије, трговина и друге категорије везане за урбани начин живота, па је овај речник у ствари веома тачан израз једне сталешке свести.

Граница између предромантичког и романтичког стила српске књижевности повучена је и на питањима језика. Вук је Доситеју пребацивао мешавину црквеног и народног језика и признавао му је да је само у начелу имао право у језичким питањима ("доста је да је ћео"). Вукови напади на Видаковића и предромантичаре у ствари су управљени на њихов мешани језик, мада Вук од њих прихвата теоријско начело да треба на народном језику писати и да један језик треба да је у употреби у књижевности. Вук се, дакле, у односу на језичке напоре српског просветитељства и његових стилова поставио на следећи начин: одбацио је мешани језик предромантичара, прихватајући од њих једнојезичје и начело да је потребно за народ писати на њему разумљивом језику. Од класициста прихватио је употребу

народног језика без мешања са славјанским, одбацујући диглосију и употребу "славјанског" језика у књижевности.

Тршћанска песничка школа и њен стих

На граници XVIII и XIX века у Трсту, у близини венецијанске ћирилске штампарије, у тамошњој великој и богатој српској црквеној и трговачкој општини, која још од XVIII века има привилегије аустријског двора и статут, окупља се око српских трговаца мецена једна песничка школа. Тај тршћански песнички круг ствара се око Доситеја Обрадовића (око 1740-1811) и сачињавају Јован Дошеновић (1781-1813), Павле Соларић (1779-1821), Јоаким Вујић (1772-1847), Вићентије Ракић (1750-1818), Викентије Љуштина (1761-1805), Арон Јеленић (1780-1827?) и касније Јефтимије Поповић (1791-1832), који сви у том периоду живе у Трсту. Уз њих, за ово подручје били су везани и други српски песни исте стилске оријентације, као Јован Пачић (1771-1849), који и крајем XVIII века службује у северној Италији, Сава Мркаљ (1783-1835) и Никола Боројевић (1796-1872), који се јављају из Крајине и Лике. Једини истакнутији песник српског предромантизма који није везан за Трст био је Милован Видаковић (1780-1841).

Особености тршћанске песничке школе српског предромантизма испољавају се и на формалном и на садржинском плану доста јасно. И стих и осећајност теку једним новим смером, који је првенствено антикласицистички обојен. За програм нове школе залажу се два песника, Јован Дошеновић и Сава Мркаљ.

Предговор Дошеновићев уз *Лирическа пјенија* (Будим 1809) делује као мали манифест новога песничког стила. Под наслов *Предисловије о песнитворству* Дошеновић објављује оглед о поезији како је он види, о поезији његова времена, не само о прошлости њеној. Међу главне задатке ("начална упражњенија") поезије он наводи и описивање природних лепота ("красоте јестества зновидно посејате"), помиње песничко надахнуће ("чрезвичајни жар с којим бивају распаљени преснопевци"), слатку машту ("мечтанија сладки"), песника као пророка и тумача снова, а саму поезију сматра бичем досаде и туге ("бич унинија"). По Дошеновићевом мишљењу песништво "наших векова" најбогатије је у "рајским пределима Италије", која ће се "вечно дичити својим Парнасом". Следи осврт на италијанску поезију у целини и набрајају се најистакнутија имена: Данте, Петрарка, Ариосто, Тасо, Метастазије, Цезароти, Виторели, потом Касти, а тек у наставку Дошеновић посвећује неколико редова осталим песницима од Омира до Ломоносова. За њега је основна тема поезије љубав, која је "начало, теченије и вечност свију видими и невидими јоште ствари"; "наш свет, свет за нас примечателнејши по љубави величества божјега создан је; да, љубов јест његов темељ, љубвом напуњен, љубвом се уздржава и ходатајством љубве све у њему стоји, све се рађа и живи..." Најјача и најосећајнија је, међутим, љубав "к нежному полу", закључује Дошеновић. У завршетку свог огледа он се задржава на питањима стиха: помиње сонете ("припеве"), описује када се певају, осврће се на облике стиха (четрнаестерац, једанаестерац), а октаве назива "осмерицама". Дуги један екскурс посвећен је музичкој пратњи поезије и историјату песничких инструмената, а

последњи одељци препоручују силабизам ("равное число слогова") и риму ("ставка"), док се према стопној организацији стиха износе ограде. Све то, међутим, што значи вештину стихотворства, Дошеновић сматра споредним. Основно је за њега имати "мили дар природе", без којег нема песника.

Сава Мркаљ одмах после Дошеновића даје свој прилог схватању предромантичара, тражи једнојезичје и критикује славјански језик класициста још 1810, а у допису бечким *Новинама србским* 1821 (бр. 32) даје нов манифест ове школе. Он тражи напуштање античке митологије, која је или овештала, празна и смешна, или пак недовољно објашњена, па отуда неразумљива. Сличне нападе на античку митологију сретамо у исто време и у француским листовима *(Le Globe*, 1826). С друге стране, Мркаљ захтева поновно увођење у српску књижевност риме, која се тада са класицистима око Мушицкога почела губити. За Мркаља је рима "дражесна једна красота више" и једно згодно средство да се привуче читалац. Рима се уводи и у асиметрични десетерац српског усменог песништва, који иначе нема риме, и у то време овај силабички стих улази у моду код српских песника предромантичара. Формално сви ти писци теже силабизму. За силабизам се отворено залаже Дошеновић, а практично тај стих, чија је самерљивост заснована на броју слогова, док се о наглашеним и ненаглашеним слоговима не води рачуна, веома је близак начелима народног епског стиха.

* * *

Несиметрични десетерац српске усмене епике крајем XVIII века улази све више у моду и у српској уметничкој поезији. Понекад он је римован, што показује да води порекло не из народа него из Качићеве чувене песмарице *Разговор угодни народа словинскога* (1756) или из других барокних извора, јер српска књижевност још у бароку је почела користити епски десетерац са римом и без риме као стих уметничке књижевности. Сада тај стих узима улогу једног од основних стихова читавог стила. По српским календарима с краја века (1794. и 1795) прештампавају се Качићеве, десетерачке песме. Качића чита млади Доситеј и веома рано и код њега се јавља епски десетерац. Тај Доситејев десетерац је римован и јавља се веома често не само у његовој поезији, него и уметнут у прозна дела, у *Совјете* (1784), где је читава поздравна песма Катарини II у епском десетерцу, у преписци (од 1786) у баснама (1788), у чувеној химни испеваној у години избијања француске револуције и у часу када је Београд ослобођен од Турака. У тој *Песни о избављенију Сербије* Доситеј пева у десетерцима народне песме:

О век златни! О мила времена,
О весеља, и слатке радости!
Србија је мила избављена,
Блага жеља од наше младости!...

И касније има Доситеј песама у десетерцу; он преводи антички Вергилијев хексаметар у стиху српске народне песме (1788), даје и даље сопствену поезију у

овоме стиху 1792. године (Плач за *два пешака),* а 1808. закључује овај низ аутопортретом у десетерцима:

Веле мени да сам остарио,
А ја старост јоште не осећам.
А што сам ти мало отешчао
Није чудо јер сам одебљао.
Ноге су ми тако оздравиле
Да б' стигао у горици виле,
Кад год не би од мене бежале
Ил' под растом на трави заспале.

Године 1799. митрополит Стратимировић препоручивао је српским песницима да певају у неримованом епском десетерцу народне песме своја дела и подухватио се и сам да састави један спев у неримованим десетерцима, *Љубосава и Радован* (Будим 1800).

Убрзо епски десетерац постаће веома омиљен стих и српског предромантичког епа. Вићентије Ракић, Гаврило Ковачевић, Милован Видаковић и други користиће овај стих, најчешће римован, у својим поетским путописима, легендама и животима светаца, у својим еповима о српском устанку и другде. Поводом пада Београда 1806. у руке српских устаника Трлајић је испевао песму у полетним римованим десетерцима:

Осветлимо своје српско лице,
Истребимо све наше убице,
Ускиптимо сви јуначким гневом,
Ударимо и десном и левом,
Да скочимо на сабље и шајке,
Да смо своји, радосне нам мајке!

У то време епски десетерац почиње се удруживати са песничким облицима романског порекла и српски предромантизам остварује један несвакидашњи спој и потпуно ново звучање у случајевима када се асиметрични десетерац српске народне песме подвргне посебној схеми рима италијанских песничких облика као што су сонети или октаве. Када још тај стих подвргнут дисциплини октаве и њеном римарију употреби Јефтимије Поповић као стих уметничког епа, добија се један доиста изненађујући тренутак у српском песништву предромантизма:

Пој ми, вило, мужа тога славна
Кој пре нег што русу главу изгуби,
Сврши дела трудна, свима главна:
Под шатором Амурата уби
Турска цара у срцу злонравна,
Кој свет мила човека не љуби,

Нег се диже на Србље невине,
Да худ конац прими сам судбине...

У овој традицији, која носи сећање на римовани Качићев десетерац и друге песме певане "на народну" током XVIII века, а њих су пуне рукописне грађанске песмарице, певали су и други. Никанор Грујић у својем некласицистичком циклусу песама има у том стиху једну антологијску, Нашој старој смоковници:

Свето дрво! Смоковнице стара!
Каква тешка притисну те клетва,
Те постаде подсмевању жертва
Сад, кад ти се већ и гроб отвара!
Надвисујеш висином дрвеће; -
Ал ' на теби више плода нема;
И листак ти сваки чами, дрема,
Ко на жеги заливено цвеће...

Слично је са некласицистичким наслеђем Ђорђа Малетића који 1838. године објављује песму *Свезрачије*, једну од својих најбољих песама у акаталектичким и каталектичким десетерцима:

Зашт је страно човеку божество?
Зар се тајна изгубио кључ?
Зашт' човека да тоне мужество
Свемогућства кад преплане г' луч?
Нашто нагон, нашто силна воља
Кад се не мож' прелетети доља
Нит достићи блажености рај?
Нашто красност и блаженост Весне,
Нашто свезе љубови небесне,
Кад је други нам одређен мај?

Ах, у тами неизвесног бића,
Тумарањем назире се пут!
Грца сваки од наглога пића,
Нискост тишти очајања скут.
Минотавра победитељ како
Из блудежа нађе стазу: тако
У животу твој управљај лет;
По кончићу наћи ћеш изласка,
А вечности пренеће те даска
Свезрачија у прекрасни свет!

У римованим десетерцима дају своје најбоље песме и песни-ци као Василије Суботић (*Час смрти,* у акаталектичким десетерцима стављеним у сестине), Јован Суботић (*Бог славенски Знич*) или Медо Пуцић у сонетима *Море* и *Живот*. Неримовани десетерац, преузет у изворном облику из усменог песништва, рано је добио у уметничкој поезији предромантичара звучање које ће касније бити одлика романтичара, Симе Милутиновића Сарајлије, или Његоша. Георгиј Марковић посвећује Видаковићу једну песму и она носи већ све одлике десетерца романтичара:

Канд се сестре за род Сербски мисле,
Те ти златом уткивају данке,
И танк кончић од пореза крију! -
Канд с ' у теби, умни човече,
Сократове фантазије роје,
Ти презиреш росовечне даре,
(од лукавства чист ко сунца зраци
Кад кроз страд и каљужину бију
Враћају се нескверњим лицем),
И од данка, кад затруби правда,
С мирним духом ожидават цену
За труд знај, – ким одоји младенце
Које мајка ран од сисе одби!

Права линија води од оваквих стихова до неримованих десетераца Василија Суботића, који антиципирају Његоша. У песми *Северни путник к Антики* (која је реплика Шилеровој Die Antike an den nordischen Wanderer) или у оној другој посвећеној богињи трагедије, Мелпомени, десетерац је усвојен као средство мисаоног а не епског, наративног песништва:

Свог висока изводиш пленика
Ти из чувства (дубоке) гудуре
Притиснуте густом помрчином
Ди с не види прста пред очима
И дајеш га белог дана свету
На радости пењеш га холмове
И пролећа дојиш мирисима.

Ти с брижљивом топлом негом мајке
Напојаш усхићена слашћу,
Узмућено бистриш му срдашце
И безбриге веселом ведрином
Разгаљено чело му венчаваш.

С друге стране, предромантичари стоје под италијанским и француским утицајем (то је време француске доминације у Далмацији и Трсту). Песници као Виторели, Касти, Дела Каза, Санацаро или сонети Микеланђела и Петраркин канцонијер су лектира А. Андрића, Дошеновића, Пачића и других предромантичара. То се одражава на њиховој форми и тематици. Предромантичари широко уводе у српско песништво некласичне форме у првом реду оне романског порекла. Сонет, сестина, терцина, октава (станца), триолет, риторнел, али и други облици, као што је, на пример, газела (коју *Српском народном листу* 1840. и 1841. Александар Андрић шаље из Госпића), све чешће се сретају у српској периодици и после 1845. уз десетерачку поезију преовлађују над античким песничким формама. Сонет, који Орфелин даје у свом венецијанском *Магазину* (1768) још у барокним пољским тринаестерцима, стиче поштоватеље у српској књижевности предромантизма. Мркаљ га зове "сагласица" и "звуковез", а негују га: Дошеновић, Пачић, Вујић, Боројевић, Мркаљ, Јефтимије Поповић, Медо Пуцић, Јован Суботић, Р. Зденчанин и други. Јован Дошеновић у својој збирци *Лирическа пјенија* године 1809. има већ циклус сонета, испеваних у четрнаестерцима, јер су српски предромантичари сматрали и писали да сонет треба да буде у четрнаестосложном стиху. У предговору он уводи читаоца у италијанско песништво "предивно и превозможно на сваку руку", говорећи пре свега о сонетима, које зове "припевима". Италијани – напомиње Дошеновић – сонете користе у различитим приликама, при сваком весељу или жалости; при свадби, приликом устоличења световних или духовних лица, ако хоће да кога похвале због родољубља, пригодно, приликом владарских светковина, али и приликом смрти у знак жалости за киме. Дошеновићеви сонети следили су овакве препоруке и посвећени су различитим случајевима. Један од тих сонета испеван је 1804. када је на повратку из Далмације Дошеновић са Велебита угледао предео свог завичаја; један други је такође посвећен песниковом отечеству, у које се враћа после дугог странствовања:

Здравствуј место земље гласа блаженога
Што на срећном господствујеш окружају!
Здравствуј, страно, која руком од самога
Сађена си Бога и подобна рају!

Давно срце ово позна, да из твога
Срца оне славне сенке и устају
И собору богов иду и рад свога
Потомства се пру и свој штит му дају.

Здраво да си о, часто, што напољнена си
Цвећа, воћа и плодова милодушних,
Које нови цветањ диже, чрвењ краси.

Здравствуј, чисти, сладак пити, пил воздушни,
У твом недру упругоме Бог ме спаси...
Ја сад у мир радо идем вечно суштни.

Занимљиво је да Дошеновић" сонет назива "припев", а користи у њему и акростих (на пример, у сонету посвећеном Јовану Рајићу). Јефтимије Поповић у књижевном додатку *Новина србских* (Беч 1821. и 1822) објављује два сонета поводом Соларићеве смрти и малу збирку сонета под насловом *Сонети списатељима.* Међу њима су сонети посвећени Вуку, Мушицком, и другима. Један од најинтересантнијих је сонет посвећен књижевном критичару; то је у ствари сатирична парафраза 134. сонета Петраркиног канцонијера:

Не налази с ким бит с', а нејма мира,
Страши с', нада се, горе, леден бива,
По небу леши, на земљи почива;
Ништа не вата, а цео свет дира.

Мисли к тавници да се он пребира
Која нит држи, нит замку дреши,
Без ока види, без уста се смеши;
А хладна гроба себи сан избира.

Мрзи на себе, вели, љуби друге:
Чами в жалости у дане предуге;
Нерад је смрти, ни животу равно:

Гложи се с собом и лице гребе.
Чудно пребива сердце му одавно;
Књижество стану в том. је л ' за тебе?

Уз ову збирку иде и *Примечаније,* које објашњава шта је сонет: "Сонет, по Петрарку, славноме стихотворцу талијанском, јест песма од четрнајест стихова, који један другоме јасно одговарати морају. Више стихова не сме бити од четрнајст, у толико само стихова цела смисао мора се свершити; ако лиј е пак више стихова, то није онда сонет, sonetto, него песма, коју он зове canzone. Дикоји оћеју да и четрнајст слогова имати мора, но Петрарка на то није свуда пазио, дигди има четрнајст, а дигди и помање. Сонет може бити весео, може бити жалостан, а може и шаљив и тако разна чувства и страсти човеческе изражавајућ..." Версификацијски су сјајно урађени сонети Јована Пачића, који их понекад даје и у преломљеним стиховима (криптосонети). Такви су и сонети Николе Боројевића или Меда Пуцића:

Шта је живот? нека л'јепа нада
Уживања божијега свијета.
Части, љубве, славе благих љета,
Која хоће да те смами млада.

Шта је живот? спомена нерада
Њеког чара, њеког аманета,

Њеког часа обожања света
Што нијеси кушао никада.

Шта је живот? часовно примирје
Међ силама бореће природе,
Цвјеће земно, небеско љепирје;

Шта је живот? та, одушак убах
Којим нарав кроз свакакве згоде
Враћа Богу створитељни издах.

Октава (станца) често је коришћена у делу Јефтимија Поповића, који је попут италијанских епичара певао своје спевове у станцама. Октаву негују често баш у изворном облику користећи јампски једанаестерац А. Андрић, Севастијан Илић или Никола Боројевић, који је гради у јампском једанаестерцу, или од десетерца са каталексом:

Од богатих и учених људи
Знам да није тако суви пост,
Да сагласне воље мушки труди
Нису кадри основати мост
Преко којеп к нам се доћи жуди
Небеснога Феба мали гост
Од пресуде кој ће нас отрести
И свакога к истини привести.

Да признаје да је дужан пити
Своје лозе посвећени слад,
Ако жели да свој Парнас кити,
Да не трпи код свог блага глад,
Бор не може нигде јела бити,
Пре су оба једне горе сад;
Сваки јунак има срце жарко,
Ал је друго Мартин, друго Марко...

Боројевић је остварио октаву у јамском једанаестерцу у песмама *Скоротеча* (1842) и *Обилић* (1843):

Кој змију љуту у недрима гоји
Па од ње помоћ у невољи чека,
О, тешко њему и сене се боји,
Јер смрт му грози ненадна и прека,
А рођено кад мајка чедо доји,
Тад праву љубав ужива довека;

Тко уши има ово нека слуша,
У осталом пак сваком бог а душа...

Ређе романске форме – триолет и риторнел – неговао је Александар Андрић, преводилац Петрарке, и 1841. и 1842. године слао их из Лике српским часописима. Канижлићеве песме у тер препоручивао је Мркаљ у *Новинама србским* још 1821. год романске песничке форме често су ишла у српској књижевности овог раздобља и два чувена стиха истог порекла: александринац (5+6) и јампски једанаестерац. Александринац су неговали у овом раздобљу анонимни песници с краја XVIII века, потом Трлајић, А. Стојковић, Јован Берић, Пачић, Боројевић и други. Иако је силабизам преовлађивао у поезији овог стила, мада су код предромантичара најчешћи силабички стихови попут александринаца и четрнаестераца са одмором на средини односно после осмог слога римовани у куплетима, постоји и један изузетак.

Уз романске песничке форме ишао је и њихов устаљен стих, јампски једанаестерац Петраркиног канцонијера и Дантеове *Божанствене комедије.* Дводелни ритам са ударом на другом слогу стопе, несвојствен српском језику, који нема акцента на крају речи осваја се још у барокним временима. За разлику од јампског једанаестерца руске провенијенције, који је познат већ писцима српског барока, или сафијског једанаестерачког јамба, пореклом из Антике (омиљеног код класициста), једанаестерачки јамб предромантичара вуче порекло из Италије. Код предромантичара негују га Сава Мркаљ од 1822, када настаје његов сонет Земунцима у овом стиху, и тај се сонет узима као први сонет испеван у јампском једанаестерцу у српској књижевности (Ж. Ружић). Мркаљ у овом стиху виртуозно преводи и псалме комбинујући га са каталексом:

Ко стоји, творче мој, у твоме двору?
Ко л ' сели там у твоју свету гору?...
Ко ходи чист и делаш правду скор;
Ком. истинит свак срца изговор,
Чиј језик вешт – не ласти ни у чему,
Ко пакости не плеше искрењему
Ни доносе на туђу прима чест,
Пред киме ништа је ko лукав јест...

Јампски једанаестерац испунио је октаве Боројевића, сестине Суботића у изузетној песми *Ембриону* (1841), октаве Севастијана Илића, преводе Петрарке, октаве и риторнеле Александра Андрића и некласицистички део наслеђа Димитрија Арнољевића Малетића и Васе Живковића. Јован Пачић у песми *Све љубов* сјајно остварује овај стих древних канцонијера за који се у литератури узима да је код Пачића имао и немачки версификацијски подстицај:

По свуд, по свуд ми драгој љубов следи

Што је межд свим богиња срдца мог,
Сва је у њој, сва љубов из ње гледи,
Престол у њој подигла царства свог:

Ал' с њом једном све љубов украшава,
Над свим и нам оснива своју власт
Предрагој све учиниш олакшава:
Обратит јад и скорб у љубве сласт.

У њој подвиг и живот свемогући
Предраг и леп је сродне љубве дар;
И глас и склад у пенију вријући:
И взор и миг је мамни љубве чар.

Возраст и струк ју љупку велми краси;
Гипкост и ход је лак от љубве дат,
Подраж је сва у черном оку, власи:
На њој се зри сва нрави благодат.

Романске песничке форме српских предромантичара преузеће романтизам и када се појаве сонет, станца и јампски једанаестерац код Бранка Радичевића и других, они ће само настављати једно формално усмерење које је донео српском песништву још предромантизам, тршћанска песничка школа, никла у области под француским и нарочито италијанским књижевним зрачењем.

Рађање нове осећајности

Садржински песништво српског предромантизма показује одлике типичне за романтизам. Парадоксално тематски кругови и осећајност коју они доносе у српску књижевност у много чему више одговарају европском романтизму него песништво потоњих српских романтичара.

1. Словенски богови

Могло би се рећи да у основама овог заокрета стоји стварање једног новог неба, насељеног, уместо античким боговима и херојима, словенским митолошким светом. Доситеј Обрадовић 1784. године помиње древне српске претхришћанске богове, Давора и Коледа, који су живели, како он каже, пре дванаест векова. Убрзо овај свет словенске митологије се шири толико да можемо тврдити како присуствујемо обнављању оног интересовања за словенске богове, које је у барокним временима још гроф Бранковић испољио у *Хроникама* набрајајући подробно словенска божанства. Предромантизам обнавља овај "барокни славизам" и насупрот класицистичком Олимпу истиче свој. Рајић је спона између два стила крајем века. У првој књизи своје историје Срба има он 1794. обимно XXI поглавље посвећено словенској митологији и претхришћанским веровањима Словена, па и Срба. Ослањајући се на барокне изворе (Орбини, Луцијус, Бранковић), али и на

друге, он овој материји посвећује знатно више простора и пажње. Иако не именује увек личности словенске митологије, него их означава одговарајућим античким именима, Рајић ту ипак даје импозантан низ имена словенских богова и богиња,описујући и њихове култове. То су: Перун, Ета или Јеса, Лад или Ладо, Нија, Марзан, Зизилија или Зиевонија, Јаки бог, Коладо или Коледо, Радигаст, Пров или Проно, Сива, Свјатовид или Вит, Марцанин, Зевонин, Диј, Волос, Позвизд или Вихор, Љељо и Пољељо и њихова мати Лада, Купало, Ледо (бог рата), Дидилија, Марцана, Догода или Похвист, Знич, златаја Баба, и други.

У истом духу Глигорије Трлајић уз једну песму 1800. године ставља објашњење о словенским боговима:

"У наших праоцев, во времја јазичества бјаху многи бози; первоначални из њих бје Бјелбог, *начало добра, творец, и подашељ всјех благ; јего противник бје* Чернобог, *начало зла, творец, всјех featureознеј и зол, љубовавши сја мученијем рода человјеческаго и пораженијем јего всјаческими нешчастијами; такожде бје и* Љељо, *бог љубве, јего брат* Пољељо, *бог брака, и трети,* Дидо, *их противник. Лељо зажигаше пламен љубовнија страсти в серцах људеј. Пољељо внушаше им желаније к сочетанију, устројаја брачное их шчастије; а Дидо, јако ненавистник љубве и брака, уничтожаше всја их дјејствија, превраштаја их во зло и љубуја сја нешчастними браками.* Ладо*, богиња љубве, бје их мати."*

Могло би се рећи да је словенизирање античке митологије (грчке и римске) један од оних поступака који стоје у основама новог књижевног заокрета. Чим се сретнемо са таквом појавом, можемо сматрати да се из класицизма прекорачило у предромантизам. Дошеновић чини нешто слично када почетком века словенизира називе месеци у години, одбацујући римске и уводећи древне српске (цветањ, чрвењ). Тим поступком прешло се у словенизирање античке митологије и терминологије античког света у области поезије и то ће бити веома важна и не усамљена појава.

Још 1800. године у једном песничком писму у александринцима Григорије Трлајић заменио је име античког бога љубави именом словенског Пољеља:

Сад је гвожђе вруће, сад ковати треба
Сад мене Пољељо и дан и ноћ вреба;
Љубави је срдце и жедно и гладно
Оно горит пламено в зимње време хладно!

Класицисти са Мушицким на челу упозоравају са отвореном нетрпељивошћу већ 1817. да се јавио нови стил: "чудне се моде увукоше нове у србске нам књиге" пише Мушицки поменуте године и помиње као представнике тог новог покрета Соларића, Мркаља и Вука, који им следи "узастопце".

Соларић доиста окреће нови лист када је реч о античкој митологији. До 1821. он је испевао низ песама у којима се, поред осталог, може пратити како се буди интересовање за словенску митологију. Соларић има једну песму посвећену Музама која не личи ни на једну од оних које су испевали класицисти. Грчке музе су по Соларићу начиниле круг, обишле Апенине, на Север стигле чак до Британских острва, пренеле престо у северне пределе, све су виделе, и свуда је остао траг њихових очију, а потом се вратиле натраг у своје завичајне рушевине и сада се позним потомцима песника више не дају видети. Тако је свет остао без античких Муза, које су се од њега отуђивале... Веома је карактеристичан поступак Соларићев када словенизира један мотив из анакреонтског зборника, иначе познат и српским списатељима (Дошеновић). Улога античких хероја Атрида (Агамемнон и Менелај) и Кадма, оснивача Тебе, преноси се на јунаке српске усмене књижевности и народне песме, на Југовиће, Сибињанин Јанка и Марка Краљевића:

Ја сам хтео Југовиће, хтео пети Јанка,
Славу сербских обновити с старине јунака,
Али струне, кад се машим до моје самвике,
Вострепећу о љубови; нежне звекну лике!
Ја пристројим нове струне, согласим самвику,
Начнем Марка Краљевића, храброг века дику,
Душанову величати станем силу рубов;
Но самвика возглашаше опет само – љубов!
Збогом, дакле, витезови! Кад самвика неће,
Ја ћу пети што је мило, љубве брати цвеће.

У Соларићевом песништву конституише се словенски Пантеон, ту се јављају Весна, богиња пролећа, Мудра (Минерва), Цвета која одговара античкој богињи усева Церери, Дивобогом се именује Зевс, а мит о Урану и Геи (Мајци Земљи) испричан је као мит о Виду и Тли, песник се моли Лади и срета виле из српске народне песме. За Соларића бог љубави је мали *Дидо*, који не штеди ни Перуна. На сличан начин Пачић ће у своје љубавно песништво место Купидона увести словенског бога љубави Љеља.

Љељо обитава по прибрежјима Дунава, из чије пене се родила Мати љубави:

Сам по реки пливајући
Љубве бог се не умара:
За прохладит пламен врући
Ту се Љељо сам одмара
Буд он весма добро знаде
Своје дворе да имаде
Богиња та убава
Покрај реке Дунава...

Готово да звуче као стихови Војислава Илића с краја века Соларићеви описи јутра са словенизираним митолошким бићима:

Ал ' кад отац, дана на праг с колесницом сине,
И пробледе сви собори страхом са висине,
Како Сунца предитече, прве блесну луче,
Златна румен гора врхе лепотом обуче,
У пролетној Весна ризи, што је Цвета везла,
Ту предстаје на сретење с ветвом у знак жезла...

Прапостојбини Словена, па и српског народа, посвећени су стихови у којима оживљава древни барокни славизам у виду романтичког осећања словенске узајамности:

Врх брегова (слух казује) Козијег мора,
Древље бјаху срешне стране силних царej двора.
Ту бе слово на престолу, слава у држави
Љубов с праедом загрљена, венац свакој глави!
Отуда је и Словака и Славјана дика,
И числених име сишло сплемених језика).
Јоште живе ту останци с именом Козака,
Храбар народ, помнив славе негдашњих јунака...

Несрећа варварских народа, међу њима и "Сораба", јесте у томе што су пали на подручје античких цивилизација и ту били подвргнути сталним насртајима и однарођавању, али тај "изазов", како бисмо рекли новим језиком Арнолда Тојнбија, није остао без одзива:

Роди родом то сказују, да баш они људи,
Које шару свакојаки многовечни труди,
Ако само сосрдија стазу блуде труди.
И на мору и на суши горду дижу главу!
Бљуд'те стазу, та је права, безстрашни Сораби!
Та завести неће више да будемо раби...
Туземаца занимати зло жилишта стара
Ко се неће ту да стопи? Зла срећа Варвара!
Ти су бегци помешани у крух разног теста,
Без општега дуго, с своји прозвиштами места,
Јоште тада обидели ту име Панона;
Честни језик одригују наша зато лона.

Величанствена је Соларићева визија словенског бога Вида. Он у огњеном океану времена разлучује прошлост од будућности, поставља свој престо у садашњост, а

живој твари, која је из свега све порађала на ужас створеног, досуђује да само слична сличну ствара:

Воздуси су му вестници, а пути ветрени,
Слуге јего (Цар му поје), пламен су огњени...
Који звезде прстом врши, по будуштем шеће,
Нињешности престолствује, мимошла прелеће;
Који присно сам из себе сваколика ствара,
Прима у се опет натраг прeживајућ стара.
Ибо премда нигда није без поретка било,
Сва вештества, рање, кашње, ко у води мило
Пливала су растопљена у пламеној реци!
То су наши, то ће поздни искусити веци;
Вседржитељ (то прозвиште пристоји се Виду!)
Волео је овци јагње, уши дати гњиду…
Сваком роду повторимо своје поколење,
Неже л 'с чудом ужасаваш сваки час створење…

Треба најзад рећи да Соларић и у прози испољава хердеровско интересовање за словенску прошлост, за њихов древни језик и мит. Његови ставови исказани у спису *Римљани славенствовавши* (Будим 1818), ма колико били некритички у приступу, одражавају стање духова једне нове осећајности и у том смислу су веома типични.

Свет словенске митологије заокружава некласицистички део песничког наслеђа Јована Суботића циклусом *Богови славенски,* из којег потиче и антологијска песма Суботићева *Бог славенски Знич.*

2. Књига природе и њен творац

Један део напора на стварању нове осећајности произишао је код српских предромантичара из њихове идеологије. Њихов монизам прокламује свеукупну повезаност света и свемира, човека и природе, па преко ње и човека са Богом, и већ је јасно назначен у Доситејевом делу. За Доситеја, надахнутог деизмом, природа је књига из које се учи о Богу, свет је један и све је у њему у вези од творца до човека, од неба до земље. Те древне византијске монистичке слике, које проповедају још Палама и Михаил Псел добро звуче у новој клими европске књижевности и дочекане су са новим аргументима и новим разумевањем у српском предромантизму. Природа, то су у ствари посувраћена човекова чула; нераскинути ланац повезује Бога са човеком управо преко природе.

Песник поставља питање на које је могућ само један одговор у складу са његовим деистичким поимањем "религије срца": "Ко човека пробуди кад се сит наспава? – сам. А Природу?" Такво монистичко схватање света повезаног многим саобразностима омогућује превазилажење раскола између субјекта и објекта,

песничког Ја и света, свесног и несвесног, омогућује измирење уметности и природе, језика и стварности. Бог и човек су изједначени и отуда често титанско осећање које се може срести код песника овог раздобља. Човек још није без Бога, али се осећа раван њему. Као што Бог ствара удружен с природом, тако ствара и човек удружен са женом и Соларић каже да је Бога најлакше упоредити од свих ствари са човеком: "Чему лучше подобити Бога? человеку." Или у још слободнијем поређењу:
И богиња оно тражи у чертогу Сунца
Што јуницу на ливаци притеже уз јунца...

Човеку је зато природно да замишља свог родитеља где се год виде плодови његовог дејствовања, мада је недохватан као вода у мрежи:
Јест човеку што природно Делатеља мнити
Гдигод дела траг се види и правости нити.
Нити доста: он све прстом осјазити тежи,
У свачему премда чезне ко вода у мрежи.

Песник узвикује: "Бози с нами и богиње нека чловечствују" и то очовечење Бога остварено је у грудима самог песника: "Душа моја оков трза, мни бог бит у узи!" и закључује: "Отврзите, нек се двери и прозори мире!" У таквом свету где је све у вези, где сва васељена дише љубављу (Соларић), природа је део човека и човек део природе. Његове радости и патње као спојеним судовима везани су за збивања у природи. Доситеј то изричито наглашава 1793:

Све што мене окружава, све то са мном тужи,
Нити птица птици поје, нит' се с другом дружи;
Одзив мени из горице с илачем одговара;
Зефир ми се међу лишћем на жалост претвара;
И потоци с хладном водом сви са мном уздишу!
Проливајте, очи моје, горких суза кишу!

Овакво поистовећивање песника и природе постаће мода у српској књижевности на граници XVIII и XIX века. Анонимни песници рукописних зборника грађанске лирике *(Надежда се возмуштава...)*, Видаковић у песмама уклопљеним у романе *(Љубомир у Јелисијуму* 1814), Пачић и други преносе ово осећање. Дошеновић препознаје своје песничко ја у ветру и цвећу:

Ако видиш тихи зефир
На крилами да ти носи
Дишне искре, и приноси
Задахнути тај твој крин,

И кад вене трава која
Од љутости жар небесне;

Пак њу твоја нога косне,
И травка се опет прими:

Нека да знаш, мила љубо,
То је љубве сав почетак;
Тај то зефир, тај то цветак
И та травка – ја сам сами!

У једној Видаковићевој песми"животворно света срце" (Сунце) претвара се у божије око, које нас прати и с ове и с оне стране живота, јер смо и ми мала сунца која залазе у своју смрт и рађају се у својој бесмртности иза ноћи:

Како нам се тихо сунце
Спушта ено, за горе,
Животворно све срдце
Као да нам умире!

А сутра ће воскреснути
С ове стране светлије,
Пут наново предузети
много веселије...

Путем смрти пролазимо
Сви ми чрез гроб мрачни
И у други излазимо
Живот благозрачни.

На другом месту исти песник у спеву *Путешествије у Јерусалим* даће паралелу између речи у којима блиста чисто срце са росом у којој блиста Сунце:

Срдце чисто произноси
Речи нам подобне
Благодатној оној роси
Која у јутру падне.

На њима се разум светли
Ко и сунце у оној
Што видимо јутром, каили,
гдe на цвету округлој.

Човечије срце је по томе изједначено са срцем неба – Сунцем, а његове речи са росом на цвећу. За Соларића, који препознаје Бога у себи, "Природе су пути прости, слободна држава", а човек је у тој држави покорни поданик који ослушкује ударе њенога била:

Теби горе вопаљ шиљу, потоци плач дају;
Звери стењу и птичице уздишу по гају.
Глас одзива из пештера с жалостију јечи;
Долине су без свирала, нит гди лира звечи.
Тихе сене из дубрава ко бездне ти ричу,
И древеса међу лишћем јао, јао, вичу...

Пачић у песми *Беспокојност моја* ни у природи не налази мира од љубави, јер га и тамо река што љуби брег у брзом протицању подсећа на неуслишен љубавни труд:

Ако л' идем ја у поље,
Ил' у шуму лећ на трави,
Ја не спавам ни там боље,
Мученик сам свагди прави
Моје страсти:

Миш, комарци кад полуде,
Мучителна стада бува
На муке ме ноћне суде;
Досада ми тад од мува
Дањом расти.

Позашушти л' кад у пољу
Лист јаблана и тополе,
Цврчућ птице кад се кољу,
Голуждравци пиштућ доле
Мир не даду:

Дигнем главу, мислим секу
Чут гди пева, што ме пече:
Ал ја чујем токмо реку,
Брег што љубећ брзо тече
Там у хладу.

На другом месту Пачић ће дан и ноћ упоредити са свакодневном младошћу и старошћу човека, са његовим надама и безнађима:

Тек на миг сам један ока
С брда жизни превисока
Гледо ведрост у будућу;
Миг на један тек ми ока
Сину Солнце от востока,
Жизн ограну и текућу.

Ноћ претавна мрачна саде
Окол јадног мене паде,
Мрак је веће непрозрими,
Очајању рок ме даде,
Љуто ми на шију стаде
Тај противник невидими.

Ова монистичка концепција обухвата, дакле, и романтичарски светски бол, који је нераздвојан од песника, јер је песник део свемира, или, како каже Соларић "Земља ми је подножије, а небо узглавље". У склопу овог култа природе има утицаја Геснерових идила (Соларић), које на граници два века постају изузетно популарне. Разлика између бола у човечијим прсима и мира лепе природе, разлика између туге у песнику и радости света који га окружава трагична је јер се он осећа изопштен из природе, чији је његово срце неразлучни део. Дошеновић зато каже:

Бдех и не спах ноћ целују
На мом ложу мекушноме;
Да ме мисли већ утоме
Докле зора не освану;

И устадох како Сунце
Зраком зору распрозари
Давши радост свакој твари;
Само мене не ограну...

3. Песник напушта град

Таква нова осећајност, заснована на монизму, ослоњена на максиму "човек је створио град, а Бог природу", намеће закључке. Отуда онај поклич предромантичара, који свуда у Европи за Русоом узвикују: *Натраг природи!* Тај русоистички култ природе, праве постојбине човека, инспирише поезију и прозу предромантичара и у српској књижевности. Доситеј у наравоученију једне басне 1788. антиципира оно што ми данас називамо "заштитом човекове околине" и тражи да се човек најзад осети одговорним не само за себе, него и за биље и животиње на земљи, које су му препуштене на милост и немилост. Піеснички описи годишњих доба, тако драги европским предромантичарима, постају тема Глигорија Трлајића, који 1799. даје сјајан опис руске зиме, или Соларића, који 1808. из Трста описује зиму и пролеће; пролећна химна, позната из барокних времена, поново улази у моду, а по српским календарима крајем XVIII века штампају се мали песнички описи месеца у години као што је овај у *Месецослову* Маркидеса Пуље за 1792:

Јануариј

Сватови и свечари сад кику гладе
Сваки гледе пређе нег што за покладе
Сад се дарови купују,
Сад се секе удају,
Сад свекрва накриво конђу носи,
Сад се младожења кити и поноси;
Сад се бурад здраво испражњују,
Сад се буразе с печењем пуњују.

Февруариј

Јошт овога месеца весеља трају
Ал ' се већ приближују крају;
Бурад су до полак испразнита
А друга јошт нису напунита.
Февруариј назива се љути,
Ал су днем весели луди;
Мачци и мачке у сватове ходе,
Време по тавану и буџаци проводе.

Март

Мали траван зове се Март,
Различитим временом бив он рат,
Јербо земља час знојем, час мразом,
А небо час ведрим, час мраком
Одејаније своје промењајет.

Анонимни песници грађанске лирике с краја XVIII и почетка XIX века позивају сваки час читаоца да се врати природи, селу, дубравама и пастирима. Једна песникиња упућује тако прекор љубавнику који често одлази у природу не схватајући шта налази лепо у селу код свих предности које му даје град, алије њен прекор очигледно узалудан:

Пустиња је тамо, трава и поље,
Гди поете веле, ти знаш боље.
За марву је само поље, бунар, извори
Гди падају с хуком у тавној гори,
Гди птичице поју, ехо говори.

Ено, драги, градска царска палата,
Ено на све стране куле од злата,
Према граду равни Шанац. при самој води;

Славни град са планином, са долом ходи,
Дунав дели пак мост, бродове своди.

Ах, можеш ли, драги, што зажелити
Што те неће овде развеселити?
Ди ћеш сувим, по камену, драги, ходити,
С друштвом твојим лепе даме под ноћ ловити,
Бал, музику, шпацир препроводити?

Еда љубиш која тело не стеже,
Спред и састраг једну прегачу веже,
С цванцигери и пешаци плетене косе,
Са шљокама измешане кошуље носе,
Што с вретени ходе, играју босе?

У таквим стиховима је позна рокајна мода супротстављена новој, предромантичкој осећајности, која се буди. Један други анонимни песник пева:

Ако љубиш тиху радост,
Ако мрзиш срца празднoст,
Хитро теци простим људем,
Земљеделцем и пастирем!

За Соларића природа је учитељица, која пружа више подуке но што се ученик нада. Песник супротставља град селу и већ у насловима Соларићевих стихова то је наглашено; он узвикује: "Поглуми се градољупче!" и даје стихове *Песна на градску молву и селско спокојство у весни 1807.* где је градски живот и морал градског човека подвргнут непоштедној критици:

На селу су крашке воље, кротке свију ћуди,
И ту се јошт рећи може: Љубе себе људи.
Колико се човек више отуда удали,
И природу међу хитре града стене свали,
Толико се у њем више нове страсти буде
Да одселе, незлобиви, пострада за блуде...
Блеск и раскош кад већ једном ту срдце замаме,
Обајана чувства уђу у волшебне храме;
И кад корист зато умом једина облада,
Свашто жели, све добавља, и вишем се нада,
Мрски порок (јер уљудба све уме и краси)
Закон даје и царствује, премда јежи власи.

Прави живот је у сеоском миру, "гди пастири с бози селствоваху", ту где земља изједначава богате и сиромашне:

Ту се не зна ком је боље, где ће срећа сести;
Код богата ил' сељана, који има јести.
Ал ' кад дневни вар охладни, дела часи прођу,
Из вертепа, из дубрава с росом мраци дођу,
Кад се пастир у колибу, а жнец, с поља врати,
Које с чадам мила луба већ чека на врати.
Стол се простре, сир и млеко, хлеб, – што доба даје;
Са сребреним заренијем Месец вечер сјаје;
Ту је одмор, ту је воља, ту љубве милота,
С диханијем танког ветра дише сласт живота.

У истом смислу ће Михаило Витковић интонирати своје *Правдање* објашњавајући зашто у граду не може да пева:

Дај ми, брате, дај самоћу
И слободна времена,
Дај ми малу мирну кућу,
Без грађанског бремена!

Дај ми место, гди простота
И тишина царствује,
Гди предивна природа се
Опширно указује;

Гди метежи и поноси
Далеко одсуствују;
Гди брат брату не пркоси
И људи се не псују!

4. Источњачка тема и егзотични укус

У овако схваћеном свету нема места за разлике између цивилизованих и нецивилизованих; религија срца, која смењује култ разума, изједначава дивљака и ученог човека, класичне народе и цивилизације Грчке и Рима са Африком или са домороцима Новога света. Љубав за Исток и наклоност за егзотично постају мере новог укуса. Хердерове идеје о духу народа и језику одјекују и у Соларићевој химни прасловенском царству, фантастичном, али речито стављеном у службу нове некласицистичке осећајности. Азија добија предност над Антиком:

По језику (и прави суд!) ми смо пређе Грека
У Азији, више Раја и његових река
Висили се са престоли и словом цветали
Писмо наше не примили, но другима дали!

Но случаји ка и ина, наша распу царства,
Разжену нас и смешају у крепча варварства...

Песнику ништа што је људско није страно и он у благом хуморном тону пева богатство у разноврсности света:

Нек се горди гранд у Спањи како боље знаде;
Англичанин нека благо свега света краде,
Гал Венери нек се каје, она нек му суди;
Нек завиде (грех је с ока), и Руси су људи;
Немцу нека срећа плива у веселом пиву;
Памјатозлоб ишт освету Талијан свом криву;
Турчин нека ноге скрсти, дуги данак зева,
Свак по уму, како боље, нека свом успева:
Јер, најпосле, све што бива, тако хоће људи;
Неки ходи непорочно, неки грешно блуди:
Тих је мало; смеса паче светом нашим влада,
Сцепљенога вкуснији су соци плоду сада.
Човеку, мње, човеческог ништа чужа нема,
Како сваког сердце к чему, и моје се спрема...

Песникова отаџбина не пореди се више само са Грчком или Римом, него и са фантастичним земљама Африке, Азије и далеког Истока:

Нашим паством завид'ла би стада са Евфрата,
Гумнам нашим, у Либији пшеница сабрата;
Предиво је србско тање, тлеточиви Ниле!
Твоје људи, наше носе (јесу што и) виле!
Јагњад наших превосходи Гедеона руно;
Фебе бело, румено би надет могла Јуно.
Реке дају Инда плоде, планине утвари;
Земља капље ко роснога неба Сунцем шари.
Веште баке свуд налазе соволшебне траве,
Асклепија не питају, мртве целе главе.
Лоза токе са холмова слабости низлија,
Сласт, што Лијеј победитељ принесе Индија.
Аравија и Голконда, Китај до Јапона,
Мексик, Перу, Брасилија, Етиопска лона,
Нек остану, тко све жели, в зрачних имен гласи,
Сербску нашу предовољно сокровиште краси...

Печат овог укуса који је наклоњен егзотици носе нарочито епови предромантичара. Легендарни стиховани путописи Видаковића *(Путешествије у Јерусалим, 1834)*, или песничка житија светаца Вићентија Ракића, Видаковића и других, пуна су

описа Палестине или Сирије, са карактеристичним амбијентом као у *Песни ириоческој*. Милована Видаковића, која се догађа под палмама и међу камилама, или у стихованој легенди о Јерусалиму Вићентија Ракића, који даје опис тамошњих кула са посебно импресивним одељком о Псефини:

Висока је ова кула била,
Седамдесет. аршина носила.
Међ северoм и западом стоји,
Осм уголни у ње јесу слоји;
Кад ујутру Сунце исхождаше
Аравија сва с ње се виђаше;
С друге стране пак море се види,
Евреијске све границе гледи...

Доситеј отвара једну важну тему у овој области, додуше у прози. У *Баснама* (1788), потом у *Етици* и другде он тврди да су Перу, Мексико и друге земље Америке, у тренутку када су их европски освајачи почели подјармљивати, већ биле почеле "из варварства излазити, а велика част како Америке, тако и Африке и Азије и неки предели најсеверније Европе јоште се и до данас у првобитном наоде варварству." Смрт Моктесуме Доситеј је испричовеодао са дирљивим разумевањем за његову високу етичку чистоту и убедљиво је илустровао његов став тезом да Моктесума није желео да иде у рај у којем би се нашао заједно са поробљивачима његове отаџбине. Овакав однос према првобитној култури Америке од Доситеја су преузели српски песници XIX века, међу њима Стерија и Сима Милутиновић Сарајлија. Када се јужноамеричка тема сретне у њиховим делима, јасно је да вуче корен из српског предромантизма.

5. Култ средњега века и свет чуда

Као што се у простору отварају нови видици, и у времену предромантичари бирају један нови угао посматрања. Интересовање за свет Антике замењује сада окретање средњем веку. Такво интересовање посебно прожима стиховане животе светаца, историјате манастира у десетерцу, или песничке путописе у света места, Палестину, Јерусалим или у Цариград, расуте по делима Везилића, Вићентија Ракића, Милована Видаковића, Арона Георгијевића и других. Вићентије Ракић у Венецији 1808. објављује у склопу житија св. Василија легенду о слуги Еладију који продаје душу ђаволу и ту је већ и у српском предромантизму јасно издвојен мотив о Фаусту. Песме уметнуте у Видаковићеве романе са тематиком из српског средњег века носе исти печат. Химна цару Душану из *Љубомира у Јелисијуму* и сличне у *Касији царици* пуне су тајанствених призора или похвала древним владарима:

Немањића светој лози
Позавиде земни бози:

На оружје устадоше,
Но љуто се преварише.
Силни Душан јер под ноге
Ниспроврже своје враге;
Силном својом храбростију
Он покори сву Грецију.
Ужасну се Болгарија,
Затрепета Византија,
Престол древни Константинов
Потресе се страхом Censбов!

Видаковићев опис Адонаисовог замка, пустог, без људи, обраслог у позеленеле зидове усред брежуљака с којима разговара у глухој гори, или призор средњовековног витеза који спава ослоњен о копље у ноћи после боја, употпуњују овакве слике. У том амбијенту пуном средњовековне тајанствености нижу се чуда. Укус за чудесно, који се у прози испољава у фантастичком слоју српског предромантизма, овде је везан за лирске кругове и најчешће је инспирисан светачким житијима или путописом. Вићентије Ракић *у Житију Јевстатија Плакиде* приказује 1803. уловљенога ловца, који гонећи јелена у гори лови сопствену душу:

Баш у лову Плакиди се случи;
На јелена једнога улучи.
Поче њега Плакида терати,
А он пред њим у луга бежати.
Заведе га у дубљину луга
Док се раста од свих својих друга.
Стаде јелен пред њиме далеко
И показа чудо превелико:
На глави му крст од злата стоји;
Даље гонит Плакида се боји...
Глас од крста њему проговара:
Нећу више да у тами стојит,
Него хоћу да ми верно служиш!

Видаковић 1839. има међу антологијским стиховима сновидовни призор летеће цркве, у ствари народну легенду:

Видим небо отворено
И један светли зрак
Који се спусти устремљено
на густи неки облак;
Кога темност светлошћу
на једанпут расу

И ја смотрим с радошћу
тиху неку росу,
Које капље сад бисерне
падну ми у очи,
Ко брилијант лучезарне
да се чисто укочи!
Светлост мало раствори се,
Кад ал' ново чудо
На облаку појави се,
наспрам кога ја стадо';
Љубопитно установим
сад ја взор мој на овај,
Кад ал церков неку видим
на воздуху као рај
Која тихо у светлости
на земљу се спусти
И ишчезне свет небесни
и облаци јасни
Ја се на то сад приближим
у сну, да ју видим...

Каталог чудесног и фантастичког у опису Вићентија Ракића је изузетно обиман и заслужује посебно истраживање, без обзира на грчке и друге предлошке који су му у основи, јер показује не само нови вид рецепције књижевног дела, нову моду код читалаштва која захтева овакву тематику, него и нови укус списатеља. Алексија не препознају његове слуге, али он њих познаје, невести се у фелон сипа жежено угљевље које не чини вреда, пастири се у планини окамењују, ваздушне војске препадају Турке у рату с Венецијанцима, дешавају се чуда св. Саве, Симеуна и светога краља Првовенчаног, који се 1629. Године јавља у сан патријарху Пајсију и тражи да му од земље избави мошти назначујући место где треба копати. У јерусалимскоме храму јуница порађа јагње, над градом по ваздуху лете кола, сузе велике као око вола падају с неба и навешћују пропаст источне цивилизације Европе:

Пак угледа у свјате Софије
Да из окна пламен велик бије
И окружи сву цркву около;
Неко време тако је стајало,
Пак се диже горе у висину
И отиде горе под небесну.
То видише, горко заплакаше,
И "господи помилуј, зазваше.
Када свет тај дође до небеса,
Отвори се абије завеса
И у себе прими сијаније,

И тако се скончa виденије...
Већ благодат божија отиде,
Дух бо свјати на небеса взиде;
Већ хранитељ Ангел град остави,
Паденије нама се објави:
Бог нас веће предаје у руке
У безбожне проклете варварске...
Као сузе капљу капље долу
Величином као око волу;
То Патријарх и Синклит видише
И пак цара во обште молише:
Веће видиш да и воздух плаче;
Тоје тако – и није иначе.

Са светом чуда поезија предромантичара отиснула се у област маште и напустила рационалне међе класицизма. Песници овог правца гаје посебно поверење у моћ уобразиље, машта је схваћена као стваралачка полуга, осећајност и наивност као врлина, геније надахнућа је изнад укуса. Песма схваћена као пророчанство, сан, несвесно и ноћ са тајанственошћу коју носи, симболичан песнички језик и митске слике његове, обележавају и српску књижевност овог раздобља. Соларић сматра да је за човека благодат што не познаје своју сутрашњицу, што је закључан "међ сутра и јуче", јер само тако моћи ће да се с њиме поигра нада. Па ипак, он чита у природи тајанствена писмена будућности, он је видовит па и саму природу и њено вечито кретање пореди са ритмом песме; макрокосмос је васељена, али микрокосмос је песма. Књига људских судбина се навршава у одређеним одсецима времена, циклично обнављајући пажњу богова за човека; структура бесконачности се назире кроз Соларићеву поезију, казаљка вечности опет је пала на песников народ, време револуције, препорода и ослобођења смеши се и Соларићевим саплеменицима и песник види да ће и његовом племену ускипети "стол меда и млека":

Всегда кад се књига људских наврши судбина,
Бози дижу од тла себи человека – сина.
Одвијају и завесу, која их закрива,
Земљу теше да одселе надеждно почива...
Часи су се приближили опет нашег Царства,
Часи лучши искушеног Сербљем государства.
Стрелодржац. разгаљује Перун тме облака,
К обновљењу торжествија неба с Земљом брака.
Које вишно зачатије веселих година.
У Сербију жребиј носи с запустелих трина!

Вићентије Ракић у опису пада Цариграда има место где турски султан пада на колена пред црквом свете Мудрости, али пророштво које у том часу лебди на његовим уснама обистињује се немилосрдно против те Мудрости, којој се сам клања:

Пак пред црквом Султан тамо стаде
На кољена доле земљи паде.
Узе праха и посу на главу
И диви се зданију такову:
"Имали су за право се бити
И такову красоту бранити,
Но већ они прођоше и бише,
Нит ће амо повратит се више!"

Загробна судбина човека привлачи песника и он о својој будућности пита звезде, које више од њега знају:

Дед, баци око горе к звездам!
Виш како пророчествују:
Да оће ускрс бити свим нам,
Да дуси горе шествују –
Па добро! де, говорте, звезде,
Што љупко так' трептите ми?
Као да м ' из виса гласи следе:
Та твар смо као ти и ми...

Судбина песме, ако већ не може будућност човека бити јасна, заокупља машту предромантичара:

И на крају мога плова,
Кад се парус савије,
Кад ме компас изневери,
И барка се разбије,
Ако видим цветајући
Смешити се надежду
И будућност у тријумфа
Облачити одежду:
У једном ћу клику цео
Живот мој издanути,
И с најлепшим лире слогом
Облаку се дигнути,
Нит ћу престат кроз светова
Милионе певати...

Пачић, који "тавна чувства слути", посвећује једну песму складу који је песми дат с неба. Његова се песма "обува у глас анђела" и силази као откровење човеку на земљу уносећи рајску хармонију у његову тугу:

Власт противну жизни уничтожи,
Као и лева рока жребија;
И на земљи рајни зрак умножи
Складност крепком силом пјенија
Чудотворна.
Нрав у огањ искру кад раздува,
Развије а духа пуп у цвет;
У ангелски себе глас обува
Песна, и умилно грли свет
Разговорна.
Са небеса доле к нами сходи
Складног пјенија умилна сласт,
У обатја *друга другу води:*
Раздвојене сједнат има сласт
Неокрајну.
Склад у серца вложи опојене
Пак у груди слатки песне глас;
Радостију чувство уловљено
У жалости поје, тишућ нас,
Складност рајну...

6. Сан и ноћ

Сан и ноћ су велика и честа тема српских предромантичара. Несвесни део човековог бића, тајанствене, уму недокучне области живота које се само слутњама најављују отварају се пред очима песника као обећана земља. Онирички визије и култ сна заокупљају анонимне песнике рукописних зборника лирике иједан од њих, чија је песма забележена пре 1781. године, не броји дане откако је растављен са драганом, него ноћи: *Прође много светлих ноћних месеца...* Други, у песми забележеној 1817, али насталој очигледно знатно раније, јада се у апострофи ноћи и звездама:

Тиха ноћи, тавна звездо,
Мироносни месецу,
Кој прекрасно сјајеш оздо
По мрачном земље лицу,
Не знаш ти как лако бива
Једна дева неверна,
И кога јест пре љубила
Сад га твори несрећна...

Утешни сну, спусти се ти
И склопи моје очи,
Шат у теби нађем бедни

Тко ће ми даш помоћи.
Ал ' ни овај не силази
К мени као друг верни,
Кој те намах обилази
Кад зна да си несрећни.

Од оваквих наивних песничких творевина није далеко до Пачићевог циклуса песама посвећених сну, или до Соларићеве и Видаковићеве опседнутости сновиђењима. Један онирички призор у Соларићевом опусу о утврдама неба захвата дубоко у подсвест. Песник у сну лута под огромном мрачном гором, која ниче из дима, а сва је ишарана хиљадама звезда у којима он препознаје гнезда људских сојева, седишта народа свих времена. Оно исто што је бацало сенку око њега сад озарава шуму, у њему се развезују густа чула и он види историју човечанства у Јату звезда које представљају народе. То је сјајна визија "сажете вечности" и времена претвореног у простор посут звездама:

Многе су се погасиле, нема већ ни трага.
многим стоји јошт гдикоја само луча наш;
Неке блисте као срасле с помешани жари,
Нека свиће изненада гди се друга квари;
Једне всегда по подломе подгорију пузе,
Друге снују с окрестнима дружеске сојузе.
Ова лезе на стрмоту, она доле тежи,
Та, више крат помрчала, зраке паки јежи;
Ина свуда обилази, и на свашто слути,
Њој у накрст до темена горе језде пути;
Како једне бистро сјају, те се клубом јачу,
Ове ближе возају се, оне ко да скачу!
Преко многих превлаче се другда ко облаци,
Другда им се, кад странпуте, позамрсе зраци...

За Соларића је сан "тајна сила, које су нам непостижне струје", глава јој је престо, наше тело њена држава, а ноћ је доводи и Соларић антиципира Војислава Илића у својој химни богињи ноћи:

Кад замукну будни гласи и гусак и паса,
И штец, ноћни преполавља петих число часа,
Магновења, кад природа (јер се тако чини),
Дух створењу поустави, у себи се вини,
Милобледа, с колеснице сребром оковане,
Измеђ јата пренебесних пролазећи стране,
Богиња се ноћи сама молчанију диви...

Видаковић у својим песничким спевовима неретко плаћа данак ониричком. Једна минијатура из *Прекрасног Јосифа* (1805) дочарава "санак невесели":

Тек што очи сведем на постељи
И увидим санак невесели:
Да је дувар наше куће пао,
Да је голуб излетио бео.
Што ћу чиниш, сад моје невоље!
Немам кога послати у поље...

Јован Пачић је песник којег је тема сна најчешће привлачила међу српским предромантичарима. У основи његове ониричке поезије леже, колико досада знамо, италијански подстицаји, нарочито Дела Каза и Микеланђелови сонети (посебно 26. сонет његовог канцонијера посвећен ноћи). Низ песама Пачићевих, као *Јадовање,* један сонет и један криптосонет *Сну, Спавајућој љуби, Сни, Сновиђења чар с' одвеза* и друге песме које нису у целости посвећене овој теми, прожете су поред осталог љубавном тематиком:

Сне, о, мирне, влажне, тавно-мрачне ноћи
Болним снагодавни блажајши Сине!
Твоја сласт нам чини све да зло нас мине;
Хоћеш ли ми кадгод јадном ти помоћи?

Живот опор без тебе је у тесноћи;
Срце не мож' тужно ни да одумине,
Словом једним надежда му не просине:
Без тебе сам јадан, скробан у бесноћи.

Слети, разстри тавна сверху мене крила;
Дај ми покој, сниш от Драге ми поклони:
Сновиђења теб' у руку слатка јесу.

Тек у сну ми Љуба наклоњена била,
Сне, противно теби, молим, све уклони,
Да на сан ми твоје силе њу донесу.

Песник само у сну може да се косне своје драге и буђење за њега значи растанак:

Срећним би се мого рећи
Да те могу ја затећи
Спават кад с' утрудиш;
Маком би те заложио,
Кревет цвећем обложио,

Да се не пробудиш;

Мотрио бих како спаваш
И на мекој ожидаваш
Ложи бели данак:
Ноћ бих бдео тако целу,
Чекао бих зору белу;
Твој погађо санак...

Пазим гди ти срце бије,
Које с грудми покров крије,
Зрим те, душо, лежат:
Касно велим устат Солнцу
Јер ја твога сна при концу
Морам јадан бежат.

Пачић се пита о природи сна, као и Соларић, али њему је свеједно какав ће одговор добити, јер заслуга је једино сна и његових обмана што се он "дужој од туге радости" дивио у животу. Сан који избегава несрећне врхунац је неправде и песник се обраћа ноћи, звездама и месецу, ноћним дусима и ветру да му се смилују и да га утеше:

С бедним токмо скорб се дружи;
Сам кад ноћу горко тужи,
Тад Месече, сјајеш ти:
Нрав кад цела отпочива,
Бедан слези а пролива;
Тад слушаше, Звезде, ви
Кад сеђаштег украј воде,
Безучастно мимоходе
Деве, жене, људи, сви.

Како бежи сан пребедне,
Тражи срећне ретко вредне;
То, Месече, видиш ти:
Кад нешчастног море страсти,
Срећан плива как у сласти;
То мотрите, Звезде, ви:
Гди невиност златног века,
Гди је љубов человека?
Питамо ми бедни сви.

Милосрдне Звезде сјајне,
Тешите ме, друге рајне,
И Месече, благи ти;

Сожалте ме, о воздуси,
И бесплотни ноћни дуси:
Тајне знате моје ми;
Срдце ил ми ишчупајте
И у земљу закопајте,
Ил погребте мртвог сви.

7. Језик симбола

Моћ да мисле у митским сликама и симболима окупља предромантичаре усмерене на један нови језик песничког споразумевања. Вићентије Ракић описује Соломонов храм у Јерусалиму 1804. године и тај опис у ствари је каталог симбола, који иду од најопштијих (четири елемента) до најсложенијих, који се баве мистиком бројева:

И завеса предивна је била
Која се је вавилонска звала
Од акинта или од синете,
Од висона и порфире ткаше;
Све су боје у њој се видиле,
Које сваког јесу удивиле:
Червљеница огањ изјављаше
А висон пак земљу представљаше,
А синета воздух образује
А порфира море знаменује.
Рађање нове осећајности
Јошт три ствари ту су чудне биле
У том храму што се находиле:
Један свећник и трапеза потом
А јошт к тому кадилница со том.
У свећнику седам су светила,
Седам звезда небесних представља...
Дванаест хлеба на трапези стоју
И зодије Луни образују.
Кадилнице тринаест мириса
Образује благодат с небеса.
Свјата свјатих двадесет лаката
Завесом је та била закрита...

Симболични језик српских предромантичара, међутим, само је изузетно тако сложен. Они радије као симболе своје поезије користе сваком јасне предмете и појаве, као што су: дуга, живот као сан, бор, башта љубави, сат, или земља. У другим приликама они ће посегнути за митом, али у тренутку његовог зачећа. Соларић у песми која говори о књизи судбине *(Судеб књига)* присуствује часу када Перун седећи на златном руну уз Мудру, богињу која замењује античку Минерву, дели грчким и словенским боговима атрибуте који симболишу њихову моћ:

Март се маши к своме копљу, Плутон мошњу дреши,
Мане главом да је доба и Сатурн(ус) плеши;
Пан цевницу наперио (звали су и Пана)
Дијани је Луна пала, стид јој смех дивана.
Меркурij се за свој жезал, Церера за груди,
За трезубац хвати Нептун; свак по својој ћуди;
При зачелу Вид се смеје с руковећу луча,
Према њега Ирис ређа низ Јуниних кључа...

Тада песник препознаје и своје богове, од којих се словенски рађа, а антички залази на Западу:
Узнам и ја мога Вида и Ириду младу:
Сунце сјајно на востоку, дугу на западу...

У једном другом поетском одломку песник присуствује тренутку смрти богова, јер судбина је изнад сваког божанства и пред његовим очима се шири испражњени митолошки свет:
Пођем камо до богиње, страну нађем саму:
У пештери нејма Нимфе, ни бога у храму:
Тражим виле по планинам, пусти стоје леси,
Ишчезле су ми вештице са Земље и беси;
Саде видим, како се то, на зло моје спрема:
Судбина је сверх богова; зато ти њих нема!

Најчешћи и најсхватљивији језик симбола којим се служе предромантичари исказује се у љупким минијатурама, као што је ова Видаковићева о дуги:

Росни воздух озари се
Лучами от Сунца,
Шар јестества раствори се
У сугуба лица;
Дуга бјаше над само се
језеро савила
И крајеве своје косе
у воду спустила.

Сан за Видаковића може бити пророштво и симбол будућих сусрета:

Твоја младост и красота,
цели стас телесни,
Твоја бодрост и доброта,
красни дари небесни;
Твој умилни из очију

и смирени тај поглед,
И у тела движенију
благородни твој ход
Све сам, сине ја на нему
ноћас у сну видио!

Као касније Војислав Илић што симбол својих унутрашњих пространстава види у дрвету над собом, Дошеновић у бору гледа судбину сопствене пролазности и заборава:
О, високи, племенити
Зелен боре! Ја сам тебе
Изабрао ради себе
Засадивши на том брегу.
Дај, кажи ми, како брзо
Твој стас гордо тако расте
И рашири гране часте
Гди већ гнезда птенце легу?
Оно име, што на твојој
Мјакој кори ја засеком,
И да вечно храниш, реком,
Већ не видим. Куд зарасте?

За непознатог песника овог раздобља башта и сеоски радови само су симбол рада посвећеног љубави:
Кидаћемо лепо цвеће, башчу садити,
Нека ниче љубав наша, сам ћу радити,
Прекопаћу церну земљу белим рукама,
Заливаћу лепо цвеће грозним сузама...

За Пачића читаво царство вечности скотурано је у мали круг сата:
Ногом једном тврдо стојим,
Другом идем напред смело,
Тако цели круг обкројим
И обиђем царство цело.

Тајанствени путеви природе у Соларићевом и Видаковићевом опусу додирују се са народним предањима. За Видаковића живот је јутарњи сан, љубав облак који изненада пада на младе душе и обасјава их да би се пренуле већ спојене страшћу. Понекад код Видаковића наћи ће се описани тајанствени обичаји, или се наводе текстови врачбина које имају магијску моћ да отерају Асмодеја.

8. Метафизика смрти и помрачени ум

У репертоар предромантичког песништва, међу оним темама које је овај стилски заокрет преузео од барока, улази и тема смрти. Код класициста ода испевана поводом смрти неке личности пригодница је која по правилу говори о умрломе.

Напротив, песме предромантичара са оваквом темом усмерене су на метафизику смрти и тајну загробног живота и често су повезане са љубавном лириком. Зборници анонимне поезије крајем XVIII и почетком XIX века пуне се стиховима са таквом тематиком. Једна непозната песникиња чијих је неколико стихова забележено на граници XVIII и XIX столећа пружа потресан пример овог обнављања "песме смрти", која губи барокни набој и претвара се у чисту и нежну лирику:

Нека цвета пољско цвијеће,
Нек се дичи с њим пролеће,
Ја се с њиме китит нећу
Јер није за мене.
Ја га нећу никад брати,
Јер га немам коме дати,
Кому сам га досад дала
Земља га покријева...

Вићентије Ракић у *Жетви Аврамовој* (1798) приопштава плач Саре над Исаком, Видаковић у *Прекрасном Јосифу* (1805) има песму о предосећању смрти која носи већ чисте романтичке особености, Дошеновић пре 1809. у неколико махова одлучује се за ову тему *(Земља, Погребна Песма):*
Звучи звоно мртвеное
Кичељива љубовнице!
Односе ме до гробнице
Гди ћу у век почивати...
Слушај песну чрних попов;
Алилуја моје је име!
Свак сад плаче, свак жали ме.
Смрт заплаши цело људство.

Лука Милованов у свом *Опиту* (1810) прилаже једну "тужну идилу" где се јавља "смрт као невеста":
Зелени се трава,
Свуд се вију класи,
Цвјетоносна слава
Земљу лепо краси
Мати бога слави,
Сад ће видит свате:
Ево! – гологлави
Њега к гробу прате.

Антологијски стихови на ову тему могу се наћи и даље по рукописним песничким зборницима ("Записна књижица" 1813, *Светло сунце сад заходи...)* или песма *С оне стране тавна гроба* (забележена 1827). Код Видаковића у опроштајној песми спева о прекрасном Јосифу антиципиран је Бранко Радичевић и ти стихови створени пре

рођења Бранковог показују колико се он и у чему све могао надовезати на предромантичарски укус и на Видаковића, који пева 1805. године:

Бели свете, сав ми помрчаваш,
Тиха нoћца ти се приближаваш,
Светло Сунце, за гору залазиш,
Владеније Луни сад предајеш;
Ти ћеш сутра опет воскреснути,
Ал' ја бедни нећу дочекати.
О, веселе шуме и долине!
И ливаде цветми украшене,
Радостан сам по вами ходио,
И весело пјење сам слушао
По гранчицам свакојаких птица
У сладостном чувству мога срдца,
Али моја радост ишчезава,
Последњи се конец, приближава,
Слатки брате, да се пољубимо,
И вечито да се растанемо;
Јер се тешко од света растати
И у вечност ноћи наканути...

Јован Пачић има у једној песми сусрет са саблашћу која излази из гроба и ту се српски предромантизам додирује са важним током европске књижевности овога стила, са причама о вампирима које владају прозом и поезијом у Енглеској све до Бајрона, а у Француској до Шарла Нодјеа и Мадам де Стал. Песник, међутим, не преза од сабласти која му се приказује, јер је сматра безазленијом од човека:
Глед ', из гроба вид се диже,
И приступа к мени ближе;
Виде, бледи, кто си ти?
Зрења мртва и бездушна,
Паренија тек ваздушна
Милосрднија сте ви,
Неже л ' смртни, што се људми
Тек назвали, ал ' у грудми
Срдце мразно крију сви...

Тема смрти у поезији предромантичара обележена лирским тоном улиће се у њихову љубавну поезију и ту ће Панчић досегнути најзначајније тренутке свог певања. Тај се тематски циклус, међутим, завршава и крунише у песништву српског предромантизма једном изузетном песмом, песмом Јована Суботића *Ембриону* (1841). Испевана на једну апартну тему која звучи веома модерно, ова песма је чврсто узглобљена у предромантизам и својим обликом (сестине у јампским једанаестерцима) и књижевним подстицајима (Едвард Јанг). "Једна од наших најбољих песама о постојању уопште" (М. Павловић), она је уједно и песма

о смрти пре рођења, епитаф нерођеном детету, чуднија у свом времену него данас:
Откуда тако, ти мили путниче,
У живот овај посла л' живот тебе?
Је ли то живот, је л ' то право биће?
Кад свет не видиш, видиш ли сам себе?
Отац у теби себе не познаје,
Кћер мати тражи, ту јој вид не даје.
Зашто си боље оставио дане,
Да пут нов овај савршиш у ноћи?
Знала је судба да зора да сване
Нећеш ти, нећеш дочекати моћи,
Па зашто дакле, да се кренеш к цели,
За коју нужно дан ти треба бели?
Ил ' је и мрачно матере ти крило
Пристојно жељи која живот тражи?
Да л' што се овде зачне, није било?
Да л ' је где човек прије дана наши?
Је л ' биће које само саме броји
Равно животу, који сто леша броји?

У репертоару српских предромантичара има једна тема која свакако заслужује пажњу, иако није често обделавана. То је тема помраченог ума. Бар две антологијске песме српског предромантизма посвећене су овој теми, коју ће касније обновити песници као Змај или Пандуровић. Једна је она Саве Мркаља састављена у часу када је песник доспео, како у поднаслову каже, "у горњокарловачку боловаоницу побеђен и остављен од свега света". Ту, у азилу за умоболне, настала је најбоља Мркаљева песма:
Јао! Јао! Јао триста пута!
Пала нам је, Пала коцка љута;
Море зала ов је свет!
Лед и ватра, зрак, и гром, и вода,
Звери, змије, гад од разна рода,
Често век нам чине клет!
Злоје мучно садашње поднети,
Зло нас бивше пече у памети,
Будуће већ једе нас.
Дневне шуге рађају сне худне,
А сни ноћни растуже нас будне.
Је смо л ' без зла који час?
Човек, страва човеку ах! већа,
Гони правду, што је свију срећа,
Гони мир из света сав.
Вук не ломи реч ни веру своју;
Топ и картач не привезу к боју
Анаконда, рис и лав.

Друга од те две песме припада некласицистичком наслеђу Јована Стерије Поповића. То је његова позната песма *На смрт једног с ума сишавшег* (1852). Стерија у том песничком сусрету са поремећеним није видео само његову несрећу, него је сасвим неочекивано упозорио на положај умоболног који је имун у приликама када други трпе бол (смрт мајке, тамница, увреде). Врхунац песме је када се чини алузија на револуцију од 1848. и када Стерија бележи:

Но ти ни студен осећао ниси,
Препеку сунца, ни зној,
Од сваке светске опроштен буре
Живот је био твој.
Две грозне, пуне године беда,
Што посла људма Бог,
Без страха ти си преспавао тихо
Заблудом ума твог...

Љубавна лирика предромантичара

Култ жене и култ пријатељства доминирају поезијом српских предромантичара. Култ жене је сигуран знак да се предромантичка осећајност јавља на видику. Орфелин свој први и једини сонет (1768) посвећује жени, њеној похвали и одбрани. Доситеј у својем делу има есеј о славним женама и парафразира барокну поетску похвалу богородичним прсима (Венцловић) на једном новом нивоу осећајности. Предмет није више Богородица, него жена из грађанских кругова. Стратимировић и Стојковић 1800. године издају у силабичким стиховима (десетерац и александринац) своје поучне спевове посвећене хармоничним брачним односима. Стратимировић има посебно поглавље у којем мати саветује кћер, а Стојковић цео спев посвећује "начину да се љубав у браку сачува". Култ жене продире и у анонимне зборнике "грађанске лирике", где се љубавно песништво меша са програмским песмама које узимају жену и њена права у одбрану ("Благоутробни отци, девице се туже..."), истичући истовремено штету од неприродног живота, везаног до дубоко у старост за студије и књигу. Оставите се учености – као да поручују такве песме – вратите се природном животу, браку и супружанским дужностима... Култ жене негују и часописи; Давидовић своје алманахе посвећује Српкињама, Доситеј тражи да се књижевност ствара за супруге, матере, сестре, које ће бити прави васпитачи, женски ликови пуне прозна дела, Видаковићеви женски јунаци носе имена која улазе у народ, а љубавна песма у тој новој оптици доживљава промену и први велики модерни узлет у српској књижевности. Кратка љубавна певана песма (Lied) улази у моду. Канцонијер Пачићев *Сачињенија песнословенска*, 1827) стоји под немачким, италијанским и француским утицајем, и скоро сав је испуњен љубавним песништвом.

С друге стране овог помодног окретања породици и жени као стубу брака налази се разнежена осећајност предромантичара, песничко Ја је обележено оном често глумљеном разнеженошћу коју романтичари широм Европе, па и у српској књижевности, неће прихватити од својих претходника. Та преосетљивост даје једну од назнака читавом стилу (сентиментализам) и чувствитељност, нежност, љубав

или пријатељство износе предромантичари на нарочиту цену. Они су лаки на сузу, плачљивост искрена или глумљена доминира њиховом поезијом и прозом. Очи срца гледају широм у свет и разум им је подређен, разум је за Видаковића само "роса срца". Песник пролива сузе на гробу својих драгих – то је омиљена тема поезије и нарочито прозе овога стила. Песници жуде за самоћом и миром. Пачић пева химну *Самости:*

Мечтатељња чезну сновиђења
Теог у крила чистој тавности,
Постигну се грехов очиштења,
Нуждна дан за боље пришлости:
Важнолеп у превез обави ме
Повернејша, лепа самости!
Очистеног тиха загрли ме,
И напој ме твоје благости...

Сјајан сонет Пачићев *Како покој желим...* или Дошеновићева песма о спокојству остају документи о овом виду осећајности предромантичара:

Међ ласкатељнима
Неверним жељами
Пролазе дни нами
Без трага на мање.
И тако се губи
Сваки час времена,
Гди могла би спокојна
Душа с телом да живи.

За разлику од класициста, који су само изузетно (у првом таласу) понекад певали своје љубавне песме, лирика предромантичара веома је често певана и у том погледу се предромантизам у српској књижевности додирује са рококоом. Рукописне песмарице такозване грађанске лирике, које до отприлике 1770. године пуне песме непознатих рокајних аутора или лирика угледних песника тог стила као што су Јован Авакумовић, Рајић или Орфелин, крајем XVIII века постају бројније и мењају стилску боју. Сада у њима преовлађују песме предромантичара, анонимних поета и поетеса, или се у њих уписују песме Доситеја, Видаковића, Михаила Витковића, Вићентија Ракића, Јулијане Новаковић, Василија Јовановића, Георгија Марковића, Арона Јеленића, Саве Попова, Арона Георгијевића и других, преузете из српске предромантичке књижевности. Највећим делом те песме су певане и стога унете у зборнике, па то оставља траг и на њиховој метрици. Слично је са Дошеновићем и нарочито Пачићевим канцонијером. Пачићева версификација, најразноврснија у српском предромантизму, не може се схватити ако се не узме у обзир да су песме његове збирке и потоње биле састављене да се могу певати на једну одређену мелодију, насталу пре Пачићевих песама, па им је музика удахнула свој ритам. То су све стихови настали на задату мелодију и Пачић нема узалуд химну *Музики*, која би се могла назвати и једном од програмских песама српског предромантизма. За њега је музика "Благи, слатки и пречисти, / Свјати неба разговор", Пачић себе сматра само "смерним пјеснотвором" музике, дакле, његово

песништво производ је њен, он пије сласт њене "раскоши", спокојство за њега лежи у складном музичком сазвучју, и као супротност музици Пачић ослушкује тишину, он хоће "мир у пјењу" да чује, мук у одјеку гласа, он у песми *Туга за Љубицом* слуша како "молчаније протутњи" као одјек његовог немира.

У време предромантизма постаје мода да се лирске песме унесу у прозне списе или у драму, и таква лирика из прозних дела Доситеја, Видаковића, Еустахије Арсић и других, или са позорнице из историјских драма, где се такође јавља у леваном виду следећи обичаје из барокних времена, одваја се од судбине прозе уз коју је никла. Такве песме певају и они који не знају одакле потичу, или их записују и преписују по ђачким поцепницама као текстове за певање. Анонимна лирика тих рукописних зборника веома је обимно песничко наслеђе. Песник који у природи препознаје свој бол, или се опет растужује што види разлику између срећне природе и свог несрећног срца, постаје клише ових зборника; описи природе понекад губе границу према љубавној песми и не зна се да ли овај песник XVIII века описује природу или своју љубав:

Тисо, тиха водо,
Сердца мог свободо,
Ти, капља слабости,
Ти, поток радости!
Реко медоточна,
Сегедина славна,
Звезда полуночна
Није теби равна.
Аравијско злато
Средом тебе плови,
Из сердаца призвато
Име од љубови...

Лирско песништво почиње први пут да влада српском књижевношћу. Дошеновићева збирка из 1809. носи карактеристичан наслов *Лирическа пјенија,* Павле Соларић у словенизираном мотиву анакреонтског зборника оставља поруку: неће певати епске песме о Марку Краљевићу, него љубавну лирику. Понекад песници преузимају барокне облике лирике – песник тражи да драга раствори своја прса, да види где стоји његово рањено срце, на другом месту он јој се обраћа као "лупежици серца мога" и тражи да му врати срце било његово, било њено, "само да се сердце зове". За Пачића је "љубов основ истине", Соларић у својој варијанти некада омиљене барокне химне пролећу пева да "љубови све служи" и ствара слику за ту тврдњу "Превозе се једна к другој неба ноћне свеће". За њега "Сва всељена љубвом дише", "Нека древа милују се с различних острова"; у свету има тако мало ствари достојних мржње да је љубав "душа овог света", љубави су подложни богови и демони, звезде и природа, љубав је моћна као "Сатурнови зуби", она је вечни закон, а "зло је тама љубави". Видаковић има један стих као преузет из народне поезије који блиста у његовој раној лирици: "Сретоше се срдца у очима". Непознати песник ће упоредити 1817. године своју драгану са магнетом, а себе са гвожђем, други се обраћа "Византији племенитој" да му да срцу лека у љубавном

јаду, класицисти понекад прелазе границу ка предромантизму, као што ће касније постајати романтичари. *Месечина* Василија Суботића, или песма *Ембриону* Јована Суботића, иду том границом, као што и читав један циклус песама Јована Суботића *(Видосава*, 1856-1858) антиципира *Змаја са Ђулићима* и *Ђулићима увеоцима,* Уосталом, један тематски круг српског класицизма, піеснички пејзаж Трлајића, Хаџића, Мушицког, Ј. Суботића, и Стерије иде том границом између два стила приклањајући се предромантичкоме укусу. Песник се обраћа свим чулима оног ко хоће да га чује. Тако анонимни аутор антологијске песме *Прође много светли ноћни месеца* у првим строфама своје песме показује да је тачно распоредио овај низ импулса: у првој строфи он се обраћа чулу додира и чулу вида, у другој слуху, а у трећој строфи опет се враћа на визуелне утиске:

Прође много светли ноћни месеца,
А ја твојег дивног, умилног лица
Пожелићу, срце, љубит, – жалости мојег
А како ћеш и ти време проводит твоје?
Као и грлица кад изгуби своје.
Видиш, птица жали, неће да поје
Кад се лиши бедна љубави своје.
Суво дрво тражи она себи седало,
Да свак види да је њена драгог нестало,
И кукање бедно зато настало.
Могу л ' и ја бедни то пожелити
Да ћеш, сердце, за мном тако жалити?
Пре ће, веруј, сјајни звезда, душо, нестати,
Пре ће сунце от запада свога остати,
Нег ' ја љубит, душо, тебе престати.

Један Бокељ, из чувене породице Зановића, по свој прилици Мирослав, био је преписиван и читан по грађанским песмарицама с краја XVIII века, па су међу песмама тог Зановића и две љубавне, обе веома изразите. Једна пева о "зеленим мразовима":

Усахнуће зимска доба
Све зелене венце твоје,
И кроз мразе твоје зелене
Дозиваћеш име моје...

Друга пева "реке милости и љубави" које теку из лепих очију:

Јоштер хоћаше
Да мени оворечеш,
Кад ти се бисер просу;
И вијенац, твој зелени,
Руже приљепе твоје косе
Злато се приставише.
Љубави, љубави,
Срце си моје поњела
Откад сам те ја, јунак

Нехарну видео,
Тадар се моје лице
Ружицом обратило.
Твоје очи, двије ријеке
Милости и љубави,
Сад ми се приказују
Оне, које на сан дају
Да ти другога љубиш,
А мени јаде даваш.

Дошеновићеве лирске минијатуре често представљају антологијске тренутке његовог певања:
Љубим чарне очи твоје
Што сијају тихим зраком
Утром, обдан и пред мраком
Кано летно рано Сунце.
Љубљу склоност духа твога
Украшена са милости,
Гди пребива Цар благости
И всјакое достојинство.

У другим случајевима песника срета дечак у којем препознајемо античког бога љубави лишеног имена и атрибута и прерушеног у словенског божића страсти:
Венцем перја белог венчан
И расплео златне власе,
Утром рано, прво росе,
Дође к мени отрок мали.
Погледа ме умиљато
И рече ми: "Многа лета!
устај, красан данак света,
Устај, пиши, певај љубви!"

* * *

Једна велика тема српског романтизма крунише лирско стварање и љубавну поезију предромантичара. То је тема умрле драге, тема љубави јаче од смрти. Онаква каква се јавља код Бранка Радичевића и код Лазе Костића у чувеној песми *Santa Maria della Salute*, ова тема је уобличена већ у предромантизму. Један анонимни песник с краја XVIII века и Јован Пачић највише су придонели њеноме уобличавању. У једној српској рукописној песмарици која се данас чува у Румунији налази се забележена песма неког непознатог монаха из XVIII века који се јада на своју судбину: "Јарка сунца златни круг" њега не греје више, "Бледи месец" му не сија, трава му вене у руци, и сва природа "ход је окренула" јер га зову "тајне стазе" у монахе, где "неће ризу луча проћи", где неће његова драга више моћи да га досегне. Иво Андрић је сматрао да у тој песми "блесне понегде један стих, чист као кап росе на сунцу, који својим сјајем наговештава како ће некад у будућности наши

песници тим истим језиком моћи и умети да пишу... И данас, ево, кад год тај стих прочитам, мени се чини да видим, и не само видим него и чујем, како младо створење живо и радосно поскакује низ невидљиве степенице сачињене од саме светлости..." Завршетак ове необичне песме, разрешење раскола који се у песнику јавља, води ка љубави јачој од смрти; песник се обраћа Месецу, са поруком да сачува своју светлост за последњи судњи дан и да тада сине уместо што сада троши свој блесак:
Кад последњи дан ми суда
Буде, а ти мене худа
Озари, осветли светом!
Да ми душа видит камо
Ићи ваља и да само
Ах, до драге своје дојде,
Жизњ вечну с њоме пројде.

Јован Пачић (1771-1849) је најособенија појава српске лирике у време предромантизма. Преводилац поезије с немачког, француског, италијанског, Пачић је објавио само једну збирку стихова *(Сачињенија песнословенска,* Будим 1827), али је по *Летопису, Српском народном листу,* и другим часописима и даље објављивао песме. Музикалност и стопна организација његовог стиха везују га за рококо, а тематика за галантно песништво истога стила. Љубавна лирика, која показује одлично познавање предромантичког и раног романтичког песништва у Европи, сврстава га у овај стил.

Пачић је необична личност, војник по професији, ратовао је против Наполеонове армије и код Ваграма добио тешку рану преко лица; бавио се сликарством и његови пејзажи у акварелу и прикази ношњи различитих народа показују романтичку стилску усмереност уметника, док његов "Именослов" (речник имена у употреби код словенских народа) показује истоврсна етнолошка и етнографска интересовања, карактеристична за романтизам.

Тема небеске драге, тема мртве драге и љубави јаче од смрти уобличена је у Пачићевом делу онако како ће је потом преузети романтичари. Пачићеве очи упрте су у тај предео иза магле очију, где ће се изравнати земаљски рачуни. Када самоме себи постави питање где су му љубав и младост, одговор је неумитан; наша младост и наша љубав не умиру, умиремо само ми**:**
О, куда сте ви утекли,
Гди обитељ вечну стекли?
У небесним јесте рају,
Вечности гди Солнца сјају:
Откуд мило нас гледаше
И у гробу поздрављате.

Та тема додирнута је и у песми К. П. 1819, где Пачић опева божију кћер, двојника Христовог, која оставља небеске дворе, свлачи све небеско са себе, одева се у земно тело, узима овај свет себи за дом и објављује се песнику као љубав послата

одозго. У овој песми само је корак делио Пачића од теме "о мртвој драги", која ће прославити романтичаре. Он је тај корак начинио у песмама Терезији и Последња песн. Песма Терезији почиње Гетеовим стихом (Kennst du das Land...); а завршава се стиховима у којима већ назиремо потоњег Лазу Костића:

Восхиштења душо, знаш ли краје
Вековечна свим гди срећа траје,
Гди се опет виде растављени,
Обрадују тужни ускорбљени,
Гди отчизну прогнат обретава,
И сирота с' поји, насићава?...
Чертози се гди блаженства сјају,
Пришедши се откуд не враћају;
Сви куд иду оно да получе
Што не Могу овде да докуче?
Гди је вољно сваку обимати,
Тамо ћу те љубит, миловати.

Пачићева *Последња песн* већ има и неке обрте које ће касније користити Костић у песми *Santa Maria della Salute*, па тако препознајемо на једном месту онај однос између песника и његове драге који је омогућио читаво устројство Костићеве, па и Пачићеве трагике. Костић, на пример, каже:

Зар мени старом, на дну живота,
Та златна воћка што сад тек зре?

А касније:

Старија она сад је од мене,
тамо ћу бити доста јој млад.

Све је то формулисао већ Пачић:

Ти за век мој постала си касно,
Ја за твој ћу рано ишчезнут;
Јошт разумет не можеш ме ласно:
Не могу те зато постигнут.
Што ко не зна, как то да пожели?
Не желиш ме, буд ме не познаш;
А разума совјет здравог вели:
Тог не мрзи, љубит ког не знаш:
У животу дојду л ' ти случајно
Пред очеса чрте пења мог,
Све разумеш с другима ћеш тајно,
Пења творца познаш жалостног...
Збогом. остај! губим све у теби
Мир и покој, напредак, радост;
Представи, о, милосрдна, себи
Љућа смрти да није строгост:

Буди срећна, благо и получна
У животу, здрављу, браку твом;
Ова крајна песн је тужно звучна,
Вечна ти си, ал у срцу мом.
Ти ћеш у њем, памјат с тобом твоја,
Јошт и преко гроба царствоват,
Ја ћу с' овде, тамо душа моја
Теб' и твојој срећи радоват;
Једну јошт ми срећу – видети те,
Браниш ти сад, после ће а брак:
Там безстрастно зрит ми, љубити те,
Содержања неће кратит мрак.

Права линија води од ове Пачићеве песме до чувене Костићеве *Santa Maria della Salute.*

Предромантизам је у српско песништво унео врлине и теме које ће остати у трајном власништву српске књижевности, али засењене успехом романтичара изгубиће се из видног поља и остати непримећене све до наших дана.

Епско песништво

Епско песништво предромантичара обухвата неколико струја. Јефтимије Поповић показује интересовање за барокну епику Дубровника и издаје ћирилицом у Будиму Гундулићева *Османа* и лирски спев "по Влаху Менчетићу" *Сузе Радмилове.* Несумњиво да су бар на спевове самог Јефтимија Поповића, ако не шире, утицала ова епска дела дубровачког барока. Барок је још на један начин утицао на епику српских предромантичара; својим путописима и водичима по светим местима. Писани у прози, ови "проскинитарији" преношени у XVII и XVIII веку са грчког, украјинског, а можда састављани и у десетерачким стиховима, који до нас нису дошли, у време предромантизма доживљавају нови процват. Овога пута по правилу водичи по светим местима писани су у римованом десетерцу, или другом краћем силабичком стиху, и негују их Вићентије Ракић *(Историја о последњем разоренију свјатаго града Јерусалима,* 1804; *Историја о пленију славног Цариграда,* 1804) и Видаковић *(Путешествије у Јерусалим,* 1834). Уз ове побожне спевове-водиче по светим местима састављају у стиху ови или други писци и друге, са другачијом тематиком. У стиху (ређе у прози) састављају се у ово време описи манастира. Везилић још 1788. уводи ову моду дајући стиховани каталог фрушкогорских и других манастира у Подунављу, Вићентије Ракић 1799. даје побожну легенду-опис у стиху манастира Фенека, Арон Георгијевић обрађује историјат манастира Бођана у римованом десетерцу, Викентије Љуштина даје монографије о манастирима Златици и Месићу (1798), а Герасим Георгијевић написао је 1813. спев о разорењу Студенице у 1806. години. Смисао за тачан опис архитектуре, пажња поклоњена историјама појединих места црквених култова, посебно оних националних, српски предромантички еп преузео је из барокног путописа.

Друга омиљена епска тема била су стихована, углавном десетерачка житија светаца – византијских и српских, или пак житија чувених библијских личности. Таква житија негују Видаковић *(Историја о прекрасном Јосифу* 1805, *Млади Товија,* 1825,), Гаврило Ковачевић (кнеза Лазара и Judite), Вићентије Ракић (Богородице, Алексија, Варваре, Аврама, Плакиде, Спиридона, Василија великог, Сосане, Јосифа прекрасног, посебно стиховано житије Стевана Првовенчаног писано између 1791. і 1814. и верзија *Песме о Еладију,* који продаје душу ђаволу); Јевтимије Поповић даје спев са библијском тематиком *(Јефтај)* у преко 1000 строфа, а Константин Маринковић у десетерцу *Плач Рахили* (1805). Уз ова житија, често превођена с грчког и других језика, иду и анонимни спевови – житија, као десетерачки еп о животу Богородице који се до данас сачувао у рукопису.

По страни ове две популарне књижевности побожних легенди у стиху стоји еп везан за националну историју. Јевтимије Поповић 1827. припрема спевове: *Мизаида* (у римованом деветерцу) о Србији и Босни, и *Милош Обилић,* у октавама и десетерцу, како бележи *Летопис.* У штампи излазе његови спевови: *Милошијада* (1829) и *Свесловије* (1831). Гаврило Ковачевић се прикључио овом низу епских песника својом стихованом хроником српске револуције: *Пјесн о случајном возмуштенији в Сербији* (1804) и поменутим спевом о кнезу Лазару и косовској битци (1805).

Замах којим је епско песништво предромантизма одједном обасуло српску књижевност на међи XVIII и XIX века личи помало на један спонтани покушај да се читава стара српска књижевност путописа и житија обнови у стиху и понеки песници су, као Вићентије Ракић, давали на туцета епове у несхватљиво кратком времену (1791-1814).

Источњачка повест и роман

Проза српских предромантичара има веома угледно место у свом времену и српској књижевности уопште. Они негују источњачку повест, роман и мемоарске списе, од којих је источњачка повест најмање изворна. Управо та источњачка повест, међутим, иницира прозу предромантизма и јавља се пре осталих прозних врста овог стила. Под утицајем Монтескијеових *Персијских писама* (1721), епистоларне сатире која је под костимом Истока подразумевала европске нарави и прилике, шири се кроз Европу интересовање за егзотику и источњачку повест, коју негују Волтер и Семјуел Џонсон, као неку врсту филозофске приче. Већ први српски часопис, Орфелинов *Магазин* (1768) плаћа дуг овој моди и уноси источњачку повест у српску периодику *(Писмо Ахмета, сина Солиманова),* где ће она владати све до средине XDC века. После Орфелина источњачку повест прихвата Доситеј. У *Собранију* (1793) он доноси из енглеских, немачких и француских извора низ источњачких прича и тиме врши пресудан утицај на прихватање ове врсте. Часописи, нарочито Давидовић у својим алманасима, па и Вук у *Даници* негују ову врсту повести, а у међувремену излазе и преводи читавих збирки: Либескиндова збирка *Палмово лишће(1808), Тисућу и један дан* (1820. и 1822) и *Хиљаду и једна ноћ* (1845).

Напоредо са источњачком причом јавља се у српској књижевности један нови талас романескне литературе.

Обнова српског романа у предромантизму везана је у почетку за преведени роман и Вук сматра да је српска модерна књижевност почела управо преводећи романе, од 1776. године, када излази Јулинчев превод Мармонтеловог романа *Велизар*. Иако псеудокласицистички роман (роман са тематиком из Антике, али са типичном предромантичком сентименталном цртом) у почетку преовлађује међу преводима, ипак се може говорити и о утицају прозе европског сентиментализма у српској књижевности. Гетеов *Вертер* и друга дела европског предромантизма састављена у епистоларној форми утичу на облик Доситејевог *Живота и прикљученија* (1783), а одјек њихов долази и преко превода с мађарског (Витковићев превод романа *Спомен Милице,* 1816). Доситеј српском читаоцу препоручује дела Ричардсона, Фенелона, Лесажа, Сервантеса, Оксенстерна, а после превода Мармонтела следи низ нових превода: преводи се руски сентименталистички романсијер Херасков крајем века, потом Дефоов *Робинсон Крусо* (1799), дело које постаје класично управо захваљујући томе што је химна животу и природи далеко од друштвених окова; касније и романи Виланда, Фенелона, Волтера и Гетеа. Валтер Скот најпре је присутан у преводима одломака из његове књиге о Наполеону, а Вук Видаковићу, једном од првих српских романсијера предромантизма, препоручује 1817. дела Гетеа, Стерна, Ричардсона и Филдинга. Под утицајем ових нових узора и нове лектире, преображава се и српска проза, прилагођавајући се потребама нове публике која ступа на сцену, потребама грађанског друштва. Нова публика тражила је нове јунаке. Угледни и моћни мецена – читалац, који је у барокним временима изнад писца, у предромантизму први пут у историји српске књиге стаје на равну ногу са списатељем.

Предмет нове прозе нису славне и племените личности из племићких кругова, плејаде владара почињу се приклањати јунаку и јунакињи из грађанских кругова и цареви у српској новелистици предромантизма постају статисти у судбинама својих најнижих поданика. Управо о томе писао је један предромантичар српске књижевности, Јоаким Вујић: "...објављујем, доброжелатељни читатељу мој, да ти у описанију живота и прикљученија мојих не будеш читати преславна и презнаменита ироическа дела високознаменитих и достопамјетних на свету мужева, као што су негда били, а и сада јоште такожде находе се неки фелдмаршали, генерали, свету знаменити списатељи, искусни художници и прочи ини прехвални мужеви – него читати будеш точију моја дела, ако једнога по највише приватнога учитеља..." У тој атмосфери и пред таквом публиком рађао се нови српски роман, први после процвата романа у старој српској књижевности. На самом освиту XIX века јављају се први изворни романи српског предромантизма. То су романи угледног класицистичког песника Атанасија Стојковића, који се у својој прози (мада се трагови Хорација могу срести и ту) удаљава од класицистичког стила и даје прве романе српског предромантизма: филозофски роман *Кандор или откровеније египетских таин* (1800) и сентиментални идилично-дидактични роман *Аристид и Наталија* (1801). *Кандор* носи трагове читања Волтерове прозе, а *Аристид и Наталија* могу се назвати и лирским романом који је

делимично остварен у епистоларној форми. Источњачки колорит и укус за тајанствену повест чине ова дела предромантичком прозом. Унутрашњи свет осећања и природа стоје у *Аристиду и Наталији* у хармоничном међудејству и чине специфични штимунг романа највреднијом његовом компонентом, док се у *Кандору* излива нешто од тајанства Стојковићевих песничких плачева над Јованом Рајићем. После Стојковића, Милован Видаковић јавиће се између 1810. и 1839. низом романа са историјском тематиком, и управо он ствара модерни српски роман, читалачку публику окупља око својих дела и чини од јунака и јунакиња романа предмет идентификације широких слојева, који имена из Видаковићевих књига преузимају и дају својој деци. Плачевна и псеудоисторијска црта његове прозе одговара укусу средње грађанске класе, за коју он пише и којој се допада. Судбина над којом се може пролити суза и наивна представа о сјају средњовековног српског племства и Немањићког двора, довољни су да привуку читаоце. Романи Милована Видаковића *Усамљени јуноша, Благовони крин (Велимир и Босиљка), Љубомир у Јелисијуму, Касија царица, Силоан и Милена, Љубезна сцена у веселом двору Иве Загорице* и *Селим и Мерима* носе трагове читања и прераде витешких романа грчког порекла и представљају са безброј својих приључченија и ликова пикарски барокни роман обновљен и прилагођен оновременом укусу. Видаковићев роман, типолошки гледано, заснован је на моделима европског барокног романа простора и грађанског романа (Живковић, Деретић) и ту се још једном исказује веза понорница између два стила – барокног и романтичког, али његове претежне особине одређене су доситејевским доминантама, предромантичком сентименталном осећајношћу, тематским везивањем за српски средњи век и за природу, као и слојем фантастике, који се у српском роману предромантизма може констатовати у неколико видова:

Роман српског предромантизма има доста одлика европске предромантичке прозе: то су дела пуна сцена из породичног грађанског живота, посебно се обраћа пажња на положај жене у друштву и јунакиње романа постају исто тако важне личности и привлаче пажњу публике као и јунаци тих дела. Васпитању детета – сасвим русоовски – ту је дато посебно место, а из дела Ричардсона, Русоа и Гетеа продире у српску књижевност епистоларни облик, који удара печат романескној прози А. Стојковића и мемоарским списима Доситеја Обрадовића.

Успех Видаковићевих романа код читалаца привукао је низ писаца који су се угледали на Видаковићев пример, пишући романе у његовом стилу, мало или нимало оригиналне, развучене, псеудоисторијске и сентименталне. Будим око 1830. године постаје највеће тржиште српске романескне књижевности и са невиђеним дотле полетом објављује и крчми "романтическе повести", "поучитељне преповедке" и "морално-романтическе" романе, прозу која се бави српским средњим веком и очигледно има публику. Романе под карактеристичним називима као: *Цвет невиности, Освета и судбина, Пољска љубичица, Племенита и силна љубав, Због љубави* и слично пишу, стављајући у поднаслов народна имена јунака и јунакиња, Атанасије Николић, Живан Теодоровић, Јевстатије Михајловић, Јован Чокрљан, Милош Лазаревић, Тимотеј Илић, Јосиф Вукмировић и други. Овоме току плаћају данак и класицисти, као Чикош или Стерија. Сасвим у духу Милована

Видаковића Стерија даје два романа сентименталне садржине и предромантичког усмерења. То су *Бој на Косову* или *Милан Топлица и Зораида* (Будим 1828), рађен према једном француском роману (Флоријан), и *Дејан и Дамјанка или паденије босанског краљевства* (1830), који није штампан за пишчева живота. Истом сентименталном току српске прозе припада и једна књижевница, Еустахија Арсић (1776-1843), песникиња која се рано (1814) служи десетерцем и прозна списатељица која је оставила дела под утицајем предромантичке књижевности (Томсон) са нешто свежине у опису и визији природе (*Совет матерњи*... 1814, *Полезнаја размишљенија о четирех годиштних временех*, 1816).

Оригиналну новелу започиње, према истраживањима Д. Живковића, Јован Суботић својим приповеткама посвећеним женској читалачкој публици (после 1837), а за њиме следи Богобој Атанацковић са збирком *Дарак Србкињи* (1845) и другим својим делима која више не припадају у потпуности овоме стилу и прикључују се романтизму.

Мемоарска књижевност и путописи

Мемоарски списи српског предромантизма представљају најважнији род читавог стила. Њима се баве највећи писци епохе, Симеон Пишчевић и Доситеј Обрадовић. Без знатнијих угледа у претходним, барокним временима и у делатности српског класицизма, мемоарски списи предромантичара крче сами свој пут. Десетак обимних мемоарских дела чине језгро овог тока српске књижевности. То су: *Извештај о доживљајима*... Симеона Пишчевића, састављен између 1744. и 1784, издат постхумно; *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића, у две књиге, 1783. и 1788; аутобиграфски предговор Павла Соларића уз дело *О самости* од Цимермана *(1809);Житије* Герасима Зелића (почето пре 1817, објављено у Будиму 1823); *Описаније живота* Саве Текелије, писано пре 1833, издато постхумно; *Животоописаније* Јоакима Вујића (издато на немачком 1826, а 1833. на српском у широј верзији); *Автобиографија* Милована Видаковића, писана 1835, остала недовршена; *Житије Ђорђија Арсенијевића Емануела*, руског војсковође у рату против Наполеона, издато 1827. у Вуковој редакцији, дело чији изворни облик није дошао до нас: *Жизнеописанија* Нићифора Нинковића, берберина кнеза Милоша Обреновића, итд. На почетку још галантно интонирани и у додиру са укусом рококоа (Пишчевић, Текелија), на крају ови мемоарски списи добијају карактер хронике српске револуције и утапају се у устаничку прозу (Нинковић).

Стил српске мемоарске прозе у време предромантизма превасходно је обележен сентименталистичком цртом. У том смислу мемоари су уз поезију најрепрезентативнија врста читавог стила. Аутор увек пре писања пропушта реалност кроз стилску самоцензуру која води ка стилизовању и ублажавању свега што штрчи или разбија осећајан тон казивања. Тај манир можемо да пратимо напоредо са снажењем српске грађанске класе, која га је изнедрила, и он се најпре јавља као стил живота, а потом тек као књижевна оријентација. Његови корени леже у нешто извештаченој "чувствителности", однегованој у грађанској породици, и пре свих књижевних знакова да је нова мода плачнога стила наступила и да је

једна нова осећајност на помолу – јављају се сентиментални тонови у породичним препискама и приватним писмима већ одмах после 1740. године. Пример те врсте је писмо које је 1742. године упутио барјактар једне српске граничарске јединице, Никола Лалошевић, са ратишта из Баварске у отаџбину. Његово и слична писма ове врсте не описују више окршаје него наговештавају и својим тоном и садржином један нови стил, епистоларној и мемоарској књижевности барока непознат. У тим писмима нема епскога језгра. Његово писмо, упућено многобројној породици, мајци, браћи, написано је питомим стилом доброг сина, супруга и брата, и изнад свих страхота рата и невоља тешког војничког позива лебди нека ублажавајућа магла једног углађеног, слаткоречивог и сентименталног стила. То више није, као у барокним препискама, жива натуралистичка слика силовитих окршаја и беспоштедних сукоба између завађених царевина, него једна стилизована, углађена и ублажена верзија грубе стварности, којој је аутор свесно дао сентименталан ретуш, налазећи у смрти и рату времена и ока за винограде, сенокосе и жита. Такав стил живота антиципирао је онај стил у књижевности који ће прихватити Пишчевић или Доситеј у својим мемоарима, сентиментална и још помало рокајна проза Текелије и романи Милована Видаковића.

У том следу први који се на књижевној позорници јавио био је Симеон Пишчевић, на жалост, у свом времену непознат и непубликован писац.

Мемоари Симеона Пишчевића писани су најпре у облику дневника (од 1744) и на српском (руски је Пишчевић научио касно, тек у Русији, али се и тамо у почетку у служби споразумевао на немачком). Под старе дане (пре 1784) дао је свом спису завршну верзију прерадивши дневнички текст у мемоарском облику и на рускословенском. Данас располажемо само русизираним издањем Нила Попова, а рукопис мемоара је изгубљен.

Упркос знацима рокајне моде којима је делимично обележен Пишчевићев мемоарски спис, списатељ се јасно разграничио са барокном традицијом. Прво, он је подвргао своје излагање типичној моралној самоцензури која је одстранила из његовог дела све што прелази границу према ласцивном и Пишчевићеви мемоари доиста су у том смислу усклађени са укусом публике којој су намењени. Писац никада не заборавља да ствара за чланове своје и других сличних грађанских породица, па у складу с тиме одступа од свега што би у вези с рокајном модом и њеним слободним описима веза између човека и жене могло да угрози ту намеру и запара уши његовој публици. Друго, он је подвргавао своје списе и једној стилској самоцензури. Из историје или алузија које он даје у свом делу можемо да закључимо да су Пишчевићи били војници од каријере с колена на колено. Сам Симеон одрастао је на ратишту, и не само то, успео је да се на ратишту одржи и преживи. Од Рајне до Неве он и његов отац ратовали су тако да су их се бојали не само непријатељи него и официри из сопствених редова: ако би се Пишчевићима замерили, брзо су тражили премештаје у друге јединице сопствене армије. Пишчевић је стекао каријеру као најамни официр и генерал две најмоћније армије свог времена, расељавао је огњем и мачем Запорошку сечу, ратовао на југу руског царства и обављао важне дужности при присаједињењу Пољске. И тај сабљаш, који

је био страшан и потчињенима и претпостављенима, није никада у својим мемоарима описао ниједан свој жестоки војнички чин, ниједну своју победу. Готово да се проза тока свести супротставља спољашњим ратним догађајима који чине оквир његових мемоара. Он не пише војничку хронику него историју свога срца и врсту породичног романа. Мада их је писао војник од позива и каријере, мада су јединице којима је командовао биле међу најљућим и најубојитијим у ондашњој Европи, Пишчевићеви мемоари не носе сећање на ратне подвиге и крваве окршаје, него под сетном, сентименталном копреном евоцирају успомену на интимна преживљавања онога ко је морао те страховите окршаје да претури преко главе. Сталешки окренути од племства и високога клера, Пишчевићеви списи су говорили средњој, грађанској класи о једном човеку из истог сталежа, језиком њихове заједничке средине. Томе је примерен и стил мемоара, занимљив, пун одступања од главног тока приповедања у виду разговора писца са читаоцем, пун интимних утисака са европских ратишта онога времена. Пишчевић слика, у ствари, колективну судбину своје породице, а не своју војничку каријеру. Сентиментални укус главног јунака чини да он као кроз сузе види читав свој живот и приказује се као личност лака на плач, као каваљер-играч, и стога Пишчевић избегава описе битака, и своје галантне пустоловине само донекле назначује, иако је и у једном и у другом очигледно имао успеха. Његово дело није духовне, него световне садржине и осећа се да га пише човек образован далеко од црквених схватања, а женски ликови његових мемоара спадају у прве упечатљиве женске ликове модерне српске књижевности. Лектира Дефоовог *Робинсона Крусоа*, и очигледно других европских предромантичара, јасно даје стилске оквире Пишчевићевом делу.

Патријархалан однос карактеристичан за српску (и не само српску) грађанску породицу XVIII века одразио се у Пишчевићевом делу нарочито у тренуцима смрти у породици. Смрт жене и смрт мајке дубоко су се урезали у сећање Симеона Пишчевића и он је о томе говорио у својим мемоарима са наглашеном осећајношћу:

"Дочекао сам на дворишту моје тужне госте – каже он описујући несрећни случај који га је лишио жене и детета. Загрлио сам моју милу жену и мог сина који су лежали ледени и без даха, оборени страшном смрћу. Умивао сам им лица сузама својим, вио се над њима, али све је било узалуд. Једно време су ми се чинили као живи. Њихова лица нису нимало личила на мртвачка. Изгледали су ми као заспали..."

Смрт мајке описао је на начин који ће постати карактеристичан за једну књижевност и за један начин изражавања осећања:

"Сећао сам се њене жалости због мене коју је са собом у гроб понела, сећао сам се како је тражила да једнако будем поред њене постеље, сећао сам се с каквом је жалошћу живот завршила, при свести до краја, и како за цело то време с мене није очију скидала, како је издишући рекла: "Нека те Бог чува, ја одлазим" и с тим речима и завршила. У тој великој тузи мислио сам да ћу с њом заједно у гроб поћи, толика ме је жалост обузела. Пао сам на њено мртво хладно лице и обливао га

сузама – и веруј ми, драги читаоче, да и данас, после више од тридесет година, кад се тога сетим, од суза једва видим то што пишем."

Четири године касније Доситеј Обрадовић у другом делу свог *Живота и прикључениjа* написаће овакве редове:

"Мати! Мати и рођена сестрица! Каква су то чудна имена! И сад ми, ово пишући, из самога срца извиру сузе и наводњавајући очи моје једва ми дају писати. Паднем на ону пречесну земљу, ижљубим ју и сузама оросим. Молим свештеника да зове кога да ми помогне раскопати земљу, да видим Косту...

Пишући пре Доситеја у предромантичком стилу, али оставши нештампан и далеко од својих саплеменика, Пишчевић није утицао на даљи развој српске књижевности онако како је могао, али се, чим је објављен, одразио у српској модерној књижевности: Милош Црњански се у *Сеобама* надовезао на Пишчевићеву мемоарску визију једне епохе.

Супротно томе, једно од најутицајнијих дела новије српске књижевности било је управо мемоарско дело *Доситеја Обрадовића* (око 1740-1811), једног од највећих писаца српске књижевности уопште. Главно Доситејево дело – аутобиографски спис његов носи трагове веома модерне лектире за оно време. Доситеју су била позната дела Русоа, Ричардсона, Фенелона, Мармонтела, Оксенстерна и свакако Гетеа. Први део *Живота и прикључениjа* (1783) оновремена немачка критика приказала је као "поучни роман". Доиста, Доситејеве просветитељске тезе долазе више до израза у том првом делу његове аутобиографије: чак се може рећи да су те тезе изношене по правилу у дијалошким деловима списа, а у закључцима појединих поглавља Доситеј даје наравоученије, моралну поуку, која прераста у мали есеј. Други део *Живота и прикључениjа* (1788) састављен је на други начин – у епистоларном облику. Епистоларни облик је у XVIII веку у моди у европским књижевностима, па и један од Доситејевих лондонских пријатеља објављује своје путописне утиске у епистоларној форми. Ипак, на структури и композицији *Доситејевог Живота* као да је највише оставио трага Гетеов роман *Страдања младог Вертера*, дело тада већ чувено широм Европе, али забрањивано у Аустрији, па отуда, можда, Доситеј избегава да га помене, мада се скидање цензорске забране са Гетеовог дела у Бечу може довести управо у везу са Доситејем и његовим пријатељем Секерешом, ондашњим аустријским цензором за романе који је издејствовао скидање забране. У сваком случају, разноврсни облици (дијалог, управни и неуправни говор, писмо у писму, писмо опис, пријатељско писмо, итд.) могу се срести у оба дела. Други део Доситејевог *Живота* носи наглашенију предромантичку црту од првог. Химна унутрашњој слободи личности, хумор, незаборавни женски ликови, наглашени сентиментални тон (сцена на гробу мајке и сестре списатељеве), опис Фрушке горе, култ пријатељства и похвала осећању – све то чини Доситејеву аутобиографију веома модерном књигом у свом времену. У ком смислу је Доситејево дело модерно за своје време може се показати на два примера.

Прво је "похвала женским прсима", коју Доситеј даје у почетку. Користећи клише библијске књижевности (псалми), или дела барокне проповеди, где се јавља химна богородичиним прсима (Венцловић), Доситеј секуларизује тему. Огроман је стилски и идејни јаз између Венцловићеве (барокне) и Доситејеве (предромантичке) обраде теме. Код Венцловића језик је црквени, српскословенски, језик молитве или псалама и представља поетски уметак у беседу; писмо је црквена ћирилица, текст је упућен монасима, дакле посвећенима, јунакиња је Богородица, сензуалност фрагмента је заклоњена религиозном поентом, која је опет патетична, метафорична и сублимна, циљ текста је конфесионалне природе. Код Доситеја језик је ближи народном, азбука је грађанска, текст је дат у прози, облик је беседа у дому темишварског трговца пред његовом породицом, јунак је сестра трговца Јове Муцула, али и све остале присутне жене на свој начин; сензуалност теме заклоњена је гражданском сентименталношћу и морализовањем, поента је у прелазу од сузе ка смеху, култ којем је текст посвећен није култ Богородице, него жене, стуба грађанске породице, мајке и сестре – читатељке Доситејеве, а циљ је поука. Доситеј, коме је барокна омилитика типа оне коју је неговао Венцловић била добро позната, очигледно се није случајно одлучио за овакву тему и за овакву њену обраду. Његова књижевна средства иновације нису, међутим, увек ишла у том правцу. Он неће увек преиначивати теме или клише стилских формација од којих се дистанцира. Он ће се понекад једноставно определити за тему или област која у претходним стилским наклоностима није била негована. Таква је "антикласицистичка" химна осећањима којом Доситеј као да закључује поруку свог дела: "Нек чувствује срце твоје, зато је створено, јер иначе не можеш бити благодаран, разве чувствујући и колико више будеш чувствовати, више ћеш благодаран бити, више ћеш благодарити, више ћеш љубити, више ћеш се силити за испунити свету и праведну вољу Његову. И на ови сами начин бићеш благополучан и блажен... Обичавајте (учите) млада срца да чувствују..."

Као дело предромантичког укуса Доситејева аутобиографија се манифестује и тематски. Ту су описана Доситејева путовања по Далмацији, Турској, Грчкој, Албанији, Румунији, Италији и другим земљама све до Француске, Немачке и Енглеске, али претежни део тих путовања припада управо Истоку и даје оријентални колорит Доситејевим мемоарима. С друге стране, оно што је он на својим путовањима видео, а у мемоарима прећутао, такође даје модерну црту Доситејевом делу. Он је обишао манастире са дивним фрескама, Италију са великим галеријама и уметничким ремек-делима у Венецији, Фиренци и другде, Грчку са античким храмовима, Париз са Лувром (1793. претвореним у музеј) и Беч са Белведером, са позориштима и опером. Нигде, међутим, није рекао ни реч о уметничким делима која је на путу видео, о оперским и позоришним представама за које знамо да их је посећивао. Све то је програмски концепт русоовског става, који одбацује дела руке и урбане средине, претпостављајући им дела природе и живот села.

Зато је пејзаж нашао изузетно место у његовом делу и читаво једно поглавље "русоистички" интонирано у првом делу књиге, под насловом *Почетак мојега путовања*, јесте упечатљиви и незаборавни сусрет Доситејев с природом, са

чаробним пределом његове земље. Тај опис, опис околине манастира Хопова у Фрушкој гори из *Живота и прикључениja* (1783), први је потпуни пејзаж у модерној српској књижевности:

"Иде се све покрај једног поточића, поред кога стоје насађени велики ораси и друга древеса која га осењавају и чувају од сунца. На левој страни виде се брда и холмићи, покривени с виногради и воћњаци. С десне стране потока пружила се једна веселовидна долина, сва покривена и украшена с ливадами пуним злака и цвећа селнога, која се протегла до близу манастира. А с оне стране долине, реко бих. да су царске башче. Виноград до винограда, окружени и накићени с свакојаки плодовити древеси; брдо над брдом, и холм над холмом као да се један на другога друголюбно наслонио, и као да је један сврх другога своју поноситу главу помолио како ће лакше ону красновидну долину, сестру своју, и поток, њена љубитеља који је загрљену држи, и оне који покрај њега пролазе, гледати и сматрати; и како ће у исто време свак своју великолепну, са све пролетњи летњи и богати јесењи дарови надичену и преукрашену главу показивати и очима свију претстављати. Холм од холма лепши и дичнији а сви заједно неисказане красоте и дивоте. Тихослатко и љупко шуштење и играње с долином потока, весело различитих птица појање, кратко и прохладно ветра диханије, и његово с лишћем преметање, дају ушима једну тако слаткосложну музику да доводе човека у савршено заборављење себе и у иступљеније ума. Благоуханије ливадних цвећа и свакојаких воћа обалзамљавају они кроткопитоми ваздух.

О родитељи и ви, учитељи и управитељи безлобне јуности, ову вечну књигу отварајте у свако време вашим чадом и учеником..."

* * *

Европски предромантизам има једну црту која је од првих тренутака наглашена и у српској књижевности овога стила. Путописи стичу необичну популарност и српски писци посвећују им изузетну пажњу. Та особина није присутна само у прози српских предромантичара, него и у њиховим епским делима. Путешествија у Јерусалим или у Цариград описана су у спевовима Вићентија Ракића и Видаковића. Опширни описи путовања у романима овог периода, од Атанасија Стојковића и Видаковића надаље, дају за право да се тип тих романа схвати и као "роман простора", а мемоарски списи српског предромантизма испуњени су још од Пишчевића и Доситеја, Текелије или Герасима Зелића, путописним страницама које ударају незабораван печат овим делима.

Понекад се мемоарски списи исказују баш у облику путописне прозе. Такав је случај са Магарашевићевим путописима, који се програмски везују за руски сентиментализам, за Карамзина; то је "сентиментално путовање" које од Карамзина преузима и облик и тон: Магарашевићева *Писма Филосерба* из Србије објављена у *Летопису* 1828. и 1829. имају епистоларни облик попут Доситеја, који је 1788. испунио други део својег *Живота и прикључениja* писмима с пута, или Карамзина, који у овом облику пише своје чувене путописе. Јоаким Вујић у свом

Путешествију по Сербији (1828) наставља тим путем и то путешествије чини целину са Вујићевом аутобиографском прозом и другим делима, као што је, на пример: *Путешествије по Унгарији, Валахији, Молдавији, Бесарабији, Херсону и Криму* (Београд 1845.)

Посланице владике Петра I Петровића (1748-1830) из чувене песничке породице Његоша обележиле су крај XVIII и почетак XIX века у књижевности Црне Горе и имају бар два заједничка имениteља са Доситејевим списима. Прво, оне оперишу просветитељском терминологијом и аргументацијом, друго, њихов епистоларни облик и тон стилски се уклапају у предромантичка кретања не само српске него и европских књижевности свога времена.

Историјски списи

Историјски списи српског предромантизма разликују се од обилате историографске радње барокног доба. Док је српска барокна историографија окренута дипломатским потребама, а форма историјског списа бива меморијални акт о српском питању упућен некој од великих сила са позивом на рат против турске империје, историјски спис предромантичара окреће се сопственој средини, упућен је српском читаоцу са уверењем да народну судбину и историју тај читалац држи у својим рукама. Док се у делима барокне историографије пажња посвећује српској историји у чије оквире се смешта историја околних народа (Бранковић), са изузетком Орфелинове монографије о Петру Великом, у делима српских предромантичара све више пажње добија општа историја поред националне. Неки од најугледнијих писаца читаве епохе бавили су се историографским пословима: Симеон Пишчевић оставио је у рукопису историју Срба под називом: *Извештај сабран из различитих аутора и склопљен у историју... о народу словенском...*, писану између 1775. и 1795; Јован Мушкатировић (1743-1809), скупљач народних умотворина (збирка пословица *Причте* 1787), оставио је у рукопису историјско дело на латинском настало 1790, касније издавано под насловом *Черте сербског живота у Унгарији* и *Proiectum pro gravaminibus et postulati Rascienae...;* Глигорије Трлајић (1766-1811), научник и песник, објавио је на француском језику своје дело о настави опште историје под називом *Mon opinion sur le methode de traiter l'histoire generale dans un etablissement d'education publique.* Историјским студијама посебно се бави карловачки круг митрополита Стефана Стратимировића (1757-1836), који окупља око себе 1804. године научно друштво. Поред самог Стратимировића, чији историјски списи бивају публиковани постхумно, најранијом српском историјом бавио се Јован Лазаревић (1767-1804). Његов спис *Покушеније о пореклу краљевства Сербије* објављен је најпре на немачком *(Versuch uber den Ursprung des Konigreichs Serbien,* 1803). Песник Павле Соларић посветио је највећи део својег књижевног рада историји. Поред објављених дела као што су *Римљани* словенствовавши (Будим 1818) и делимично објављене Ијероглифике (1810), Соларић је највећи део својих историјских студија оставио у рукопису и о њима се данас највише зна захваљујући белешци о песниковој заоставштини изишлој у *Летопису* (1825, 3). То су: *Истоветност Скита и Сармата...*, већи део *Ијероглифике,* која обухвата и историјска разматрања ("хронологија историческа

древни Скита и Сармата и неки Германа, взори у древну повест Скита и Целта" са етимологијом имена народа и обавештењима о различитим азбукама); *Историја о обретенију Америке и Рода славенскога почетак, размноженије, народи и изроди,* обиман спис у којем Соларић у свом некритичном словенском родољубљу прати простирање словенских племена (или оних племена за које он држи да су словенска) на једном огромном простору (Мала Азија и Азија, Тракија, Мизија, Дакија, Гетија, Илирија, Греција, Италија, Галија, Испанија, Британија, Германија, Сарматија и Скандинавија). Милован Видаковић (1780-1841), посебно заинтересован као романсијер за старију српску историју, огледа се и као историограф издајући дело: *Историја славено-сербског народа из разних ауктора по Рајичу и других неких собрана...* (Београд 1833/1837).

Ђорђе Магарашевић (1793-1830), покретач *Летописа,* огледао се у три маха на историји: *Нове историческе памјатодостојности живота Наполеона Бонапарте* (1822), *Историја најважнији политички европејски приключенија от Вијенског мира 1809. до 1821. год.* (1823), *Кратка всемирна историја* (1831), а бечка цензура ускратила му је могућност да у својим књигама шире проговори о српској револуцији; Павле Кенгелац (1770-1834) објавио је *Свемирно сбитијасловије* (Будим 1821), а Димитрије Давидовић (17891838), угледни издавач новина и алманаха, дао је *Дејанија к историји србскога народа* (1821) – дело веома популарно, често прештампавано (1846, 1848) и преведено на француски (1848). Најзад, Г. Георгијевић објављује дело *Знаменити догађаји новије српске историје* (1838).

Историје има и у мемоарским списима српских предромантичара, Симеона Пишчевића, Доситеја Обрадовића, Герасима Зелића, Саве Текелије, Јоакима Вујића, Милована Видаковића, Ђорђија Арсенијевића Емануела и Нићифора Нинковића. Њихови мемоари показују занимљива етнографска интересовања понекад илустрована цртежима ношње и другог материјала ове врсте. То исто вреди и за путописну прозу овог раздобља, која представља важан извор за оновремену српску историју.

Мање оригинални одсек у српској историографији овог раздобља је посвећен општој историји. Тим подручјем баве се: Павле Кенгелац *(Свемирно сбитијасловије,* 1821) Ђ. Зорић Лазаревић *(Краткое руководство к познанију всемирне историје,* 1826), А. Бранковић *(Поглед и леточислено означеније у царству историје свемирне од почетка света до данас,* 1828), већ поменути Ђорђе Магаршевић *(Кратка всемирна историја,* 1841) и И. Стојановић *(Преодница свеопште историје света,* 1841). Посебан интерес српски писци предромантизма показују за историју Словена (А. Нешковић, А. Теодоровић, П. Атанацковић) а монографије о знатнијим личностима дају: о Петру Великом В. Јовановић (1839) и о Наполеону, М. Симоновић и Магарашевић који у поменутом делу преведеном с немачког има оригинални уводни део. Веома много историјских и географских података пружа дело Димитрија Исаиловића *Историја трговине* (1816).

Српски предромантичари у тренутцима када се одлучују за историографски рад дају занимљиве погледе на методологију и методику историје. Они су разматрали и оставили запажања о историји као науци, њеном значају и сврси. Размишљали су о историјским процесима, откривали узрочне везе међу историјским догађајима, а разматрали су и проблеме везане за почетке цивилизације (Доситеј, Соларић, и др.).

У делима српске предромантичке историографије уочавају се првенствено занимања за српску историју, потом за историју Словена и за општу историју, која у њиховим делима има важно место. Њихова делатност у овом последњем подручју употпуњена је и историјским делима преведеним најчешће с немачког, али и с руског, француског и италијанског језика.

Током пола века историографија српског предромантизма дала је бар два значајна дела, она која уоквирују ову делатност на почетку и на крају епохе: то су Пишчевићев *Извештај о народу словенском* и Давидовићева *Дејанија*. Стојећи на челу овог низа писаца Пишчевић својом историјом означава и стварање новог стилског и композиционог концепта историјског списа. Служећи се модернијим изворима него његов старији савременик Рајић, Пишчевић је имао и модернији прилаз својим изворима (Непот, Порфирогенит, Георгије Пахимер, Нићифор Григора, Кинам, Диканж, Ј. Г. Есих, Ј. Хибнер, А. Ф. Бишинг, Саски, Кералије, Таубе, Н. И. Новиков, К. Виндиш, Ф. М. Пелцел). Од домаћих извора он је користио Орбинија у руској верзији Саве Владиславића, Дукљанина, Василија Петровића Његоша *Историју о Чрној гори,* а вероватно и једну од раних верзија *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића и Стематографију (1741), чијег је аутора, Павла Ненадовића млађег, знао лично. Посвећена српском народу и једноплеменом читаоцу пишчевом, историја Симеона Пишчевића захватила је у прошлост свих словенских народа, алије најважнији и најбољи њен део посвећен историји Пишчевићева времена (дипломатска историја, сеоба Срба у Русију, конфесионални проблем народа Балканског полуострва, историјат Новог Сада, реформе Марије Терезије, развојачење потиске и поморишке границе, преглед Срба у руским војним службама итд.). Веома модерна по својим етнографским интересовањима, Пишчевићева историја напушта историјско-филолошки манир и генеалошку грозницу барокне историографије и отвара врата животу, личним сазнањима и непосредном увиду писца у проблем.

Историјска драма

Историјска драма српског предромантизма отворена је према драми романтичара и граница међу њима једва да се може повући (С. Милутиновић), као што, уосталом, трагедија дугује конструкцију класицизму (Стерија и други примери). Као и другде у Европи, овде влада сентименталан тон, "тријумф осећајности". Јунаци једне посебне извештачености, лаки на пољубац и лаки на сузу, спремни да се закуну на верност, да падну у несвест, да се назову братом или сестром, преплављују и српске позорнице у преведеним или изворним комадима. Историјски комади, посебно они са тематиком из српске средњовековне историје или касније из народне песме, који по тону и сентименталном укусу личе на Видаковићеве

романе, доживљују огроман позоришни успех и стварају српско модерно позориште. Невелики класицистички драмски репертоар игра се у сенци предромантичког театра, у првом реду његове историјске трагедије и мелодраме.

Данас се сматра да је од оних комада које су у Бечкереку играли ученици Марка Јелисејића, између 1799. и 1802. године, једночинка *Окајани или Новозбрани краљ*" могла бити домаће дело из националне српске повести, Јелисејићево или неког другог, литератора" (В. Ерчић). Међу оваква дела која се баве српском историјом спадале би и посрбе или преводи Јоакима Вујића: *Сербски вожд Георгије Петрович* (1815, 1843), и *Сибинска шума,* односно *Серпска принцеза Анђелија* (прва верзија вероватно из 1820). Седам игара четворице писаца захватају друго раздобље у историји српске историјске драме (1825-1830). Поред Симе Милутиновића Сарајлије, то су Стерија, Лазар Лазаревић и Стефан Стефановић. *Смрт Уроша Петог* од Стефана Стефановића приказали су новосадски дилетанти 1825. године (штампана је 1840), а драма *Стефан Дечански* истог аутора није сачувана. Пријатељ Стефановићев, Лазар Лазаревић, пештански јурат, објавио је 1829. године драму *Владимир и Косара.* Код обојице видан је траг Шекспировог и Шилеровог позоришта. Драмска дела Симе Милутиновића Сарајлије, трагедија *Обилић* (1827) и *Дијка црногорка* (1828), са Стеријиним првенцима у овој врсти, *Невиност или Светислав и Милева,* (1827), *Милош Обилић* (1828) *Наход Симеон* (1830), закључују овај период и отварају нови, који траје до средине века. То, треће раздобље у знаку успона Јована Стерије Поповића, и у знаку његове зрелости, обележавају његове трагедије и историјске драме писане за два београдска позоришта и извођене у њима овим редом: *Смрт Стефана Дечанског, Ајдуци, Владислав, Светислав и Милева* (друга верзија) – све 1841, *Торжество Србије, Сан Краљевића Марка, Скендербег* (1847) и најзад *Лахан,* за којег се не зна када је игран. У овом раздобљу (до 1850) има и више других аутора историјске драме. Тада се јављају П. Р. Михаиловић са Путешествијем *у Палестину,* Константин Поповић Камераш са комадима *Турци у Босни* и *Књаз од Херцеговине;* све три посрбе из Коцебуа. Њима се придружује Јоаким Вујић са *Паунком Јагодинком,* изведеном 1832, и низ других писаца: Исидор Николић *(Цар Лазар или Паденије сербског царства),* Побратић *(Великодушије и благодарност),* Јован Суботић *(Ратовид и Илка),* Атанасије Николић *(Женидба цара Душана, Краљевић Марко и Арапин, Зидање Раванице, Драгутин краљ српски),* Александар Павловић *(Заробљена Милка),* Светозар Милетић *(Спасова ноћ),* Ђорђе Малетић *(Апотеоза великом Карађорђу),* Димитрије Нешић *(Српска вила на Косову),* Јован Сундечић *(Милош, Иван и Милан при вечери косовској).*

Упркос чињеници да су писци историјских драма овог периода одлично познавали законе античке поетике и држали се савета датих код Аристотела или Хорација, иако су избор јунака, метафоричан стил, композицију, преокрете и препознавања, изазивање страха и сажаљења, заплет и расплет усклађивали са класицистичком теоријом трагедије, у њиховим историјским драматима и мелодрами не могу се гледати класицистичка дела. У историјској драми овог раздобља има много сентименталности, много оријенталног колорита, нешто русоовштине, много националне историје и народне песме, немачке романтике и загледања у Шекспира.

Није без значаја, уосталом, да се Стерија и сам позива на чувена предавања А. В. Шлегера – *Vorlesungen uber dramatische Kunst,* која се сматрају "поруком немачког романтизма Европи". Зато је ближе истини ако кажемо да српска историјска драма, уза сва дуговања античкој теорији драмске уметности и класицизму, прелази у предромантичке и романтичке воде својим укусом, тематиком, својом осећајношћу и најзад, својим узорима.

Фантастика у књижевности српског предромантизма

Фантастика схваћена као књижевни метод, а не као стилско усмерење нема дугу предисторију у изучавању српске књижевности. Поред писца ових редова, Зорана Мишића и Јовице Аћина њоме су се, када је реч о српској књижевности, бавили углавном антологичари као Васко Попа, Б. Вукадиновић, В. Урошевић и П. Палавестра, који су давали у оквиру шире заснованих антологијских пресека српске књижевности и примере фантастике, или су пак, своје антологије искључиво посветили овој области (Вукадиновић, Палавестра). Српски предромантизам који је, као уосталом, и другде у Европи, носио јаке слојеве фантастике, није био посебно проучаван у тој равни све до појаве исцрпне студије Саве Дамјанова *Корени модерне српске фантастике* (1988). Из поменутих радова и посебно из проучавања С. Дамјанова може се закључити да је српском предромантизму био познат такозвани "готски роман", да је 1808. године у истом часу када је Гете објавио свог *Фауста* српски песник Вићентије Ракић објавио свој спев са истом темом, (за разлику од Гетеа инспирисан византијском причом о Еладију који продаје душу ђаволу), а да се српски књижевни предромантизам инспирисао фантастиком свог времена. Понекад у српској књижевности предромантизма која је својим почетним делом пала у епоху просветитељства, примењује се и такозвана "фантастика с кључем" (писци дају рационално разрешење својим фантастичним делима). Готово да нема књижевне врсте у овом раздобљу српске књижевности која није прожета слојем фантастике. Такви слојеви констатовани су у роману овог раздобља, потом у епском песништву, у популарно-научној, филозофско-есејистичкој и мемоарско-путописној прози и најзад у драмском стваралаштву и кратким прозним формама. Док се фантастика код Милована Видаковића у романима *Велимир и Босиљка и Љубомир у Јелисијуму* разрешава у просветотељско-рационалистичком кључу, дотле се у роману Атанасија Стојковића *Кандор* (1800) збивања формирају испрва по логици миметизма (тј. по логици реалистичке литерарне праксе), али је њихово разрешење (кључ) фантастичке провенијенције па то, како примећује С. Дамјанов доприноси већој ирационализацији. Хорор у српском роману овог раздобља присутан је у низу дела М. Видаковића, Ј. Михајловића, Ј. Чокрљана и других и показује да је провенијенција ових текстова страве и ужаса једним делом ишла од европске књижевне сцене ка српској књижевности, а добрим делом из фолклорне имагинације пореклом са српског подручја. У време предромантизма уводи се и тема вампира у српски роман. Најраспрострањеније облике фантастике наћи ћемо код српских романсијера овог раздобља у ониричким одсецима њихових дела. Те странице сновидовља расуте су по делима Стојковића, Видаковића, Ј. Михајловића, Чокрљана, Николића, Т. Илића, Стерије, Ж. Теодоровића, В. Јовановића, Д.

Михаиловића, Н. Петровића. Српски роман у време предромантизма има понекад слојеве фантастике који откривају пројекцију сакралног (Тимотеј Илић, Василије Јовановић) или се ослањају на фолклорну фантастику (Стојковић, Видаковић, Ж. Теодоровић). Управо у роману српска се фантастика предромантизма, типолошки гледано, највише приближава одговарајућим парадигмама актуелним у европској прози истог стилског усмерења.

Фантастика у епу српског предромантизма има дубоке корене у старој српској и византијској књижевности, везује се за српски барокни путопис и за народну усмену традицију и форму. Фантастика српског епа из овог раздобља првенствено се везује за модел религиозне епике. Епови Вићентија Ракића и Константина Маринковића често постају простор чисте фантастике и указују на тежњу српских предромантичара да стиховане форме не подвргавају просветитељским рационализацијама. Онирична фантастика ових епова обухвата: пророчки сан (Видаковићева епика), видовите и исцелитељске снове (епика Јована Милошевића и Викентија Ракића), док се сновидовна фантастика уопште уочава и у делима Арсенија Векецког, Петра Вучковића и Константина Маринковића. За предромантички стилски концепт веома је карактеристично да се код српских епских песника овог раздобља може говорити о односу прасловенске митологије и христијанизоване фолклорно-фантастичке грађе (спевови *Милошијада* Јефтимија Поповића *Млади Товија* М. Видаковића). Заслужују пажњу и поетско-епске визије Сатане које се јављају исте 1808. године у спевовима Викентија Ракића и Константина Маринковића. "Због концентрације фантастичног у нашим религиозним спевовима, овај жанр представља онај литерарни простор нашег предромантизма у којем се јављају најозбиљнији знаци нарушавања свеприсутности рационалистичке просветитељске идеологије" (С. Дамјанов).

Занимљиво је да дела која не спадају у лепу књижевност као што је случај са *Искусним подрумаром* Захарије Орфелина (1783), или са разним приручницима физике, нарочито са оном Атанасија Стојковића (1801-1802), такође носе један слој фантастике. Таква дела показују сву разноликост критичке етнологије просветитеља. Под изговором да стављају на удар разума "нездраве" народне обичаје и навике, они бележе у веома обимним одсецима материјал који често прелази у фантастику с просветитељским кључем. То се исто испоставља и за природословна и друга уџбеничка дела Павла Соларића, Кенгелца, али и у есејистичким радовима Еустахије Арсић и другим, објављеним у првим годиштима *Летописа Матице српске.*

Мемоарско-путописна проза српских предромантичара понекад се такође исказује у равни фантастике која се може констатовати чак и у делу Доситеја Обрадовића, мада се овом цртом више истичу списи Јоакима Вујића, Текелије, Герасима Зелића, а засебно место има по свему изузетни спис српског предромантизма *Мечтаније мусикијско* Глигорија Трлајића.

Драмско стваралаштво српских предромантичара (или класициста који прелазе ка предромантичком стилу) показује фантастичке импулсе у делима Стефана

Стефановића, Лазара Лазаревића, Јоакима Вујића, Исидора Николића, Сундечића, С. Милетића, Д. Нешића па се овамо може приопштити и "покушеније опере сербске" које је под насловом *Ратовид и Илка* дао 1838. Јован Суботић. Посебну пажњу заслужује фантастика у Стеријином историјско-драмском опусу која је такође тек недавно била предмет истраживања.

Међу кратким прозним формама српског предромантизма фантастика се огледа и у часописној грађи, у преводима, посрбама и компилацијама, а приповедачка делатност овог раздобља оставља нам и једну приповетку антологијске вредности *Огледало будућег вијека* Атанасија Николића.

Типолошка истраживања фантастике у српском предромантизму показала су занимљиве везе са српским фолклором и аналогије са готским романом или хорор књижевношћу Европе. Фантастика у делима предромантичара показује даље, да постоје континуитети са старом српском књижевношћу, а читаво ово раздобље обележено просветитељством, пошто се загледа ова фантастична страна књижевности добија ново осветљење. Јасно је да је ту дошло до деструкције просветитељског концепта и да су створени отпори рационалистичким доминантама у крилу самог просветитељства.

Фантастика у овом раздобљу српске књижевности има још једну важну особеност. Иако је превасходно везана за предромантички укус и осећајност, она показује и овде да није реч о стилу, него о методу. То најбоље потврђују српски класицисти, који се и сами, без обзира што не припадају предромантичком стилу, опредељују понекад за фантастику. То је један од путева којим они превазилазе свој стилски концепт, али они су ипак класицисти и улазе у фантастику полазећи од сопствених стилских усмерења.

Читана у "новом кључу", не подвргавана њој страним критеријумима, ова се књижевност отворила и упозорава нас на досада неслућена књижевна богатства скривена у њој, на антологијске текстове попут оних Глигорија Трлајића, Еустахије Арсић, или Јована Суботића, који заслужују место у свакој антологији српске прозе.

С друге стране, откривање ових заборављених страница српске фантастике из времена предромантизма даје рељеф многим збивањима у српској књижевности данашњице. Уосталом, најновија књижевна збивања овде и у свету као да су у дослуху са европским бароком и предромантизмом.

Напомене и основна литература

Термину *предромантизам* претходио је у стручној литератури о српској књижевности овог раздобља термин *сентиментализам* (упор.: Д. Живковић, *Одјеци сентиментализма у српској књижевности* XVIII *века*, *Савременик* 1955, бр. 9, стр. 261-277; Исти, *Почеци српске књижевне критике*, Београд 1957, стр. 25-39; Д. Павловић, *Доситеј као књижевник, Летопис Матице српске,* 1961, јун, стр. 524-

536; М. Павић, *Предговор ненаписаној историји књижевности*, *Књижевност* 1963, XXVI бр. 2, стр. 97-113; М. Павић, *Симеон Пишчевић*, *Књижевност*, 1963, XXXVII, бр. 78, стр. 111-151, бр. 9, стр. 256-283; Ј. Деретић, *Доситеј као човек осећања*, *Ковчежић*, 1963, В, стр. 524). Полазећи од оваквих ставова М. Павић је у зборнику *Од барока до класицизма* (1966) груписао писце и огледе о њима према тој новој књижевноисторијској периодизацији прихватајући уведени термин сентиментализам, који се користи и у руској науци о књижевности. У новије време неки аутори определили су се за изједначавање термина *сентиментализам* са термином *предромантизам* (Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, Београд 1970, стр. 80), или за термин *предромантизам* као за обухватнији (М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, друго издање зборника *Од барока до класицизма*, 1973, и *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, стр. 512 и passim). Полазећи од оваквих схватања писац ових редова је обрадио као засебан стил српску књижевност предромантизма у делу: *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 409-601. Овај термин, *предромантизам*, има бар две предности: он указује на чињеницу да је књижевност тог стилског усмерења у ствари прва фаза или увод у потоњи романтизам (па се у том смислу овај термин користи и у совјетској науци о књижевности, где обележава раздобље Жуковског и претпушкински период руске књижевности); с друге стране, термин предромантизам је обухватнији. У термину сентиментализам нема, на пример, места за читаво једно крило немачког предромантичког покрета, за "Sturm und Drang" покрет и оно што жеље "дивљих и бурних" генија обележавају у књижевности. Најзад, у српској књижевности низ одлика овога стила антиципира каснији романтизам (у поезији, на пример, теме и версификацију Бранка Радичевића или Лазе Костића), па се термин предромантизам и у том погледу овде лакше примењује и тачније исказује суштину стилских наклоности овог усмерења. (Упор. и: М. Павић, *Скерлић и питање стилских формација, у* зборнику *Јован Скерлић* у *српској књижевности*, Београд 1980).

Остала литература о овом раздобљу:

А. Албин, Језик новина Стефана Новаковића, Нови Сад 1968. Др Н. Андрић, Живот и књижевни рад Павла Соларића, Рад ЈАЗУ, Загреб 1902. књ. 150. – Ervin Wedel, Методолошки приступ проф. Шмауса изучавању србокроатистике, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 1980, стр. 301310. – Нићифор Вукадиновић, О Вићентију Ракићу, Прилози за књижевност, Београд 1935, књ. XV Д. Д. Вуксан, Петар I Петровић Његош, Цетиње 1951. – В. Вулетић, Сентименталистичка струја у књижевности српског препорода и руска књижевност, Књижевност и језик, Београд 1979, 23, стр. 213-223. – З. Гавриловић, Антологија српског љубавног песништва, Београд 1967. И. Грицкат, У чему је значај и какве су специфичности славеносербског периода у развоју српскохрватског језика, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1966, IX. – Јован Грчић, Историја српске књижевности, Нови Сад 1903. и 1906. – В. П. Гудков, Из истории сербской лексикографии, Исследования по сербскохорватскому языку, Москва 1972, стр. 183 – 196; упор. и приказ Л. Чурчића

у Зборнику за славистику, Нови Сад 1973/5, стр. 226-228. – Сава Дамјанов, Корени модерне српске фантастике, Нови Сад 1988. – *Српска фантастика* – Натприродно и нестварно у српској књижевности (Зборник), Београд, САНУ 1989. – Ј. Деретић, Мркаљев азбукопротрес, Ковчежић, Београд 1964, VI, стр. 163-187. – Ј. Деретић, Доситејев есеј о "старима и новима", у Зборнику Доситеј Обрадовић, Београд 1962, стр. 240-252. Ј. Деретић, Доситеј и његово доба, Београд 1969 (са огледима Доситеј и Русо, Доситеј као човек осећања). – З. Деретић, Видаковић и рани српски роман, Нови Сад 1980. – Ј. Деретић, Српски роман (1800-1900), Београд 1981. – В. Ерчић, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860*, Београд 1974. – Ђ. Живановић, *Георгије Магарашевић*, Нови Сад 1976. – Д. Живковић, *Почеци српске књижевне критике*, Београд 1957. – Драгиша Живковић, *Одјеци сентиментализма у српској књижевности XVIII и прве половине XIX века, Европски оквири српске књижевности,* Београд 1970, стр. 79104. – Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности II* (Београд 1977), III (1982). – Д. Живковић, *Одјеци, "Ноћних мисли" Едварда Јанга код Стерије и у српској поезији прве половине XIX века, Зборник историје књижевности САНУ*, Београд 1974, књ. 9. – П. Ивић и Ј. Кашић, *О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године*, *Историја српског народа V/2,* Београд, 1981, стр. 311-233. -Јањушевић Галина, *Историографија српског предромантизма,* дипломски рад брањен на Филозофском факултету у Београду (1985). – М. Костић, *Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века, Историски часопис САНУ,* Београд 1955, св. II. – *Лексикон писаца Југославије, I* Нови Сад 1972. – С. Леовац, *Портрети српских писаца XIX века*, Београд 1978. – М. Лесковац, *Михаило Витковић, Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 1935, књ. VIII. – М. Лесковац, *Антологија старијег српског песништва*, Нови Сад 1964. – М. Лесковац, *Из српске књижевности* I, Нови Сад 1968. – М. Малетин, *Садржај Летописа Матице српске,* Нови Сад 1975. – С. Матић, *Принципи уметничке версификације српске, Годишњица Николе Чупића*, Београд 1930, књ. XXXIX и даље. – Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964. – А. Младеновић, *Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века, Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави*, Нови Сад 1973. – А. Младеновић, *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1967, књ. X, стр. 161-198. – А. Младеновић, *Да ли се Сава Мркаљ одрекао своје азбучне реформе од 1810. године?, Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд 1978, књ. 8, стр. 103-106. – В. Недић, *Необјављене песме Саве Мркаља, Зборник Филозофског факултета,* Београд 1959, књ. IV/2, стр. 415-424. – Гојко Николиш, *Саеа Мркаљ,* Загреб 1980; упор. и приказ Д. Роксандића у *Историјском гласнику,* Београд 1982, 12, стр. 147151. – С. Новаковић, *Српска књига, њени пропродавци и читаоци у XIX веку,* Београд 1900 (репринт 1982). – С. Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност*, Београд 1869. – Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову,* Нови Сад 1907. – М. Павић, *Скерлић и питање стилских формација* у зборнику *Јован Скерлић у српској књижевности,* Београд 1980. – М. Павић, *Језичко памћење и песнички облик*, Нови Сад 1976. – М. Павић. *Од барока до класицизма,* Београд 1966,1973, стр. 209-520. – М. Павић, *Забавник Вука Караџића,* Београд 1969. – М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979. – Драгољуб Павловић, *Вићентије Ракић*, *Гласник*

Историског друштва у Новом Саду, 1935 (VIII) и 1936 (IX).— Драгољуб Павловић, *Доситеј као књижевник,* ЛМС 1961, јун, стр. 524-536. – М. Павловић, *Антологија српског песништва,* Београд 1964. – М. Павловић, *Поезија и култура,* Београд 1974. – М. Пантић, *Соларић, Крељановић, Апендини... Прилози за књижевност*, Београд, 1957 књ. XXIII, стр. 2242. – С. К. Пејаковић, *Енглеска књижевност у Срба у* XVIII *и XIX веку.* Београд 1972. – С. Петровић, *Студије о Пачићевом канцонијеру, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* 1975, XXIII, св. 2,1976, XXIV, 2. – С. Петровић, *Стих* (у књизи У*вод у књижевност),* Загреб 1969. – Т. Петровић, *Из историје српске књижевности,* Нови Сад 1974. – П. Поповић, *Милован Видаковић,* Београд 1934. – П. Поповић, *Расправе и чланци,* Београд 1939. – П. Поповић, *Gligorije Trlajic et Salomon Gessner, Archiv fur slavische Philologie,* 1915, XXXVI. – П. Поповић, *Нештампане драме* Ј. *Вујића, Годишњица Николе Чупића,* Београд 1905, XXIV – Ж. Ружић, *Српски јамб и народна метрика,* Београд 1975. – *Српска грађанска поезија,* приредио Боривоје Маринковић, Београд 1966, I-II. – Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности,* Београд 1953 (са допунама библиографији); Београд 1967 (критичко издање). – Ј. Скерлић, *Писци и књиге* I Београд 1964. – Ј. Скерлић *Српска књижевност у XVIII веку,* Београд 1923. – П. Слијепчевић, *Шилер у Југославији,* Скопље 1937. – *Српска штампана књига XVIII века,* Београд 1963 (каталог уз истоимену изложбу). – Атанасије Стојковић, *Аристид и Наталија – Фисика,* Београд 1973. – *Театар Јоакима Вујића,* Београд 1965 (приредио Владимир Петрић). – С. Текелија, *Описаније живота,* Београд 1966. – Н. И. Толстой, *Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX века,* у зборнику: *Националное возрождение и формирование славянских литературных. языков,* Москва 1978. – Лазар Чурчић, *Павле Соларић, Зборник за славистику,* Нови Сад 1979, бр. 17, стр. 207-211. – М. Шевић, *Доситеј и Русо, Бранково коло,* 1911, XVI бр. 14. – М. Веселиновић Шулц, *Однос мађарске и српске предромантичарске поезије према неким немачким књижевним тенденцијама, Прилози за књижевност,* 1976, XLII, св. 14, стр. 235-245.

Усмена књижевност у време предромантизма

Бележење српских народних песама (1774-1814)

Иако су два барокна столећа, XVII и XVIII, обилато неговала интерес за народну песму, бележила дела усмене књижевности и подражавала им, та традиција узела је негде од 1774. Године један сасвим нови вид. Тада се за српскохрватску народну песму и за народне обичаје, веровања и умотворине "Морлака", почело будити интересовање широм Европе. То занимање нове врсте изазвао је предромантички стил, који је захватио Европу нарочито у другој половини XVIII века, па у склопу

општег интересовања предромантичара за усмену књижевност и фолклор разних народа, Келта, Скандинаваца, Германа, и других, српска народна песма стиче поштоватеље и снажно одјекује у делима европског предромантизма и романтизма. На почетку тог новог таласа предромантичког и предвуковског интересовања за српску усмену књижевност стоји Алберто Фортис (1741-1803) са својим путописима. Захваљујући њему први и једини пут у народу је нађена и записана потом чувена балада *Хасанагиница*, али су преведене и друге песме везане за обичаје пука Далматинске загоре и других области.

Италијански опат августинац, природњак и етнограф, Фортис је изишао из школе италијанског предромантизма (Цезароти), рано је читао Макферсонову осијанску поезију, народне песме шпанске, мексиканске и лапонске, у Венецији је пре 1773. упознао угледног Которанина Трифуна Врaћена, чија је библиотека била пуна словенских књига; у међувремену је током боравка у Далмацији (1771-74. и 1779-83) склопио познанства са угледним личностима у Дубровнику и другде (Соркочевићи, Јулије Бајамонти, Ђандоменико Стратица) и почео се интересовати за српскохрватске народне песме, о чему је записао: "Ја сам се од пре љутио над толиким сујеверјима простога народа, а сада мислим, нека их, јер се овако чувају и многе добре ствари као занимљиве народне песме, које ће особито добро послужити нашим келтским Шкотима код изучавања народне поезије". С таквим циљем и доводећи очигледно осијанске песме у везу са усменом поезијом коју је нашао код Качића забележену и слушао можда од неке Станке, родом из Имотског, код које је становао, Фортис је објавио најпре на италијанском једну песму о Обилићу и Вуку Бранковићу и још неке узете из Качића (мислећи да су народне) у делу *Saggio d'Osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Ossero* (Венеција 1771, 1774), а потом у чувеном делу *Viaggio in Dalmazia III* (Венеција 1774) говорећи о обичајима "Влаха" (Морлака) *Хасанагиницу* у оригиналу и италијанском преводу. Откуда Фортису текст *Хасанагинице*, је ли га сам записао слушајући казивање поменуте Станке из Имотског, или га је пак добио од другог већ записан, тешко је закључити. "Најближе истини свакако стоји уверење да је рукопис са њеним текстом даровао Фортису неки наш човек, можда баш један од оних ерудита и писаца из Далмације, чије је салоне Фортис тако усрдно посећивао ради духовите и учене конверзације, али и ради дама" (М. Пантић). Фортисов путопис наишао је навелико интересовање. Јован Ловрић је 1776. објавио у Венецији на италијанском језику *Osservazzioni sopre diversipezzi del Viaggio in Dalmazia*, коментар Фортисовог дела, и у додатку књиге *Живот Станислава Сочивице,* хајдука на гласу у оно време у цетинској крајини. Тај "Живот" је одмах био преведен на француски (1777) и послужио предромантичкој литератури о Морлацима (Орсини-Розенберг), која отада цвета у европским књижевностима. Ловрић је дао у својој књизи допуне Фортиса, нарочито вести о певању народних песама и о њиховом инструменту. У књигу је унео и три народна стиха:

Јаше коња Марко Краљевићу
С једном змијом коња зауздао,
А друга му за канџију служи.

Године 1775. у Берну се појавио немачки Вертесов превод одељка из Фортисовог путовања *De Costumi de Morlachi* (где се налазила и *Хасанагиница),* под насловом *Die Sitten der Morlacken.* Исте године и Гете је превео *Хасанагиницу* на немачки, а одмах потом изишао је немачки превод целог Фортисовог путовања по Далмацији. У исто време немачки књижевник и историчар, познавалац старојеврејске поезије, Осијана, Хомера, немачког фолклора, Ј. Г. Хердер (1744-1803), један од најутицајнијих у немачком предромантизму (Sturm und Drang покрет), објављује своју чувену збирку поезије *Volkslieder, I-II (Lajpcig 1778-1779),* касније познату као *Stimmen der Volker in Liedern.* У њој су биле песме из Качића преузете од Фортиса и *Хасанагиница* у Гетеовом десетерачком преводу, који инспирише касније читав низ немачких песника (Фос, Платен, Гајбел итд.) да се и сами огледају у несиметричним десетерцима српске народне песме. Од 1779. Гете уноси *Хасанагиницу* и у своје књиге под назнаком "Морлачка", а њено место у Хердеровој збирци (бр. 24 прве књиге) долази после одломка из Шекспирових трагедија, "у којима су жене трагичне јунакиње и жртве своје љубави", па такав контекст у збирци значи и вредносни суд О *Хасанагиници* (Х. Крњевић).

Године 1796. немачки историчар Јоханес Милер замолио је познатог дубровачког списатеља и преводиоца пословица на латински Ђура Ферића да преведе и народне песме на овај језик. "Домаћа мудрост жена и старица – пише Милер – боље означује прави хуманизам, неголи приповедање о ратовима; из ње одсева чисти карактер народа; ко свом народу добро мисли, треба да почне изучавање ових ствари..." Ђуро Ферић (1739-1820) је пошао за овом сугестијом и почео је прибирати песме уз помоћ Бајамонтија и М. Бруеровића. Године 1798. објавио је у Дубровнику своје дело *Ad clarissimum virum Johannem Muller,* у којем су били латински преводи једног дела скупљених песама, међу њима и *Хасанагинице,* пропраћени почетним стиховима у изворнику. Много је значајнија од ове збирке, којом је Ферић желео да популарише народну поезију свог краја у Европи, Ферићева оставштина, у којој су нађени драгоцени оригинали скупљених песама. Низу угледних странаца који су се заинтересовали за народну песму "Морлака" прикључио се крајем XVIII века и Marc Rene Bruere Desrivaux (око 1770-1823), Француз, син француског конзула у Дубровнику, који се пишући на "илирском" потписивао Марко Бруеровић. Боравећи у Травнику као конзул своје земље (1793-97) бележио је песме од босанских сељака и другде, преводио их на италијански, али није имао среће да их као Фортис објави, него су остале расуте у његовим рукописима.

Популарност српскохрватске народне поезије, интересовање за "морлачке" нарави и обичаје, продирали су у предромантичарску Европу и на друге начине од овде набројаних и везаних за превођење народних песама. Чувени пољско-француски писац Јан Потоцки (1761-1815) у свом делу помиње обичај да се у Србији пева уз гусле. Почетком века почела су се јављати прозна дела са темама из "морлачког" живота. Грофица Розенберг-Орсини 1807. објављује књигу *Морлаци,* а исте године излази и *Корина* – роман госпође де Стал. Обе књиге показују интересовање за "морлачку" поезију. Уочи појаве Вукове прве збирке, године 1813, француски

списатељ Шарл Нод је пише похвалу *Хасанагиници*. Следе мистификације српских народних песама Нодјеа *(Смара,* 1821) и Меримеа *(Гусле*, 1827).

Све ове књиге у којима је пажња била посвећена српској народној песми биле су окренуте Европи и њеној предромантичкој јавности и нови књижевни стил прихватио је ту поезију из Фортисовог дела, из Хердерових збирки кроз које одјекују гласови народа и уз подршку Гетеовог талента, који је форму тих песама претопио у немачки десетерац. Овом првом импулсу предромантизма подлегли су и романтичари, као Проспер Мериме, Валтер Скот, Грим, Копитар, потом Пушкин, који ствара руски образац српског десетерца у збирци *Песме западних Словена* и у *Скаски о рибару и рибици*, коју такође назива "српском песмом". При томе Пушкин дугује овом старијем предромантичком тренутку интересовања за усмено песништво, од Фортиса, Гетеа и Хердера до Меримеа, колико и Вуку Караџићу, чији утицај је комбинован са овим претходним. Следећи, други талас интересовања европске јавности за српске народне песме биће посвећен Вуковим збиркама после 1814. До те године, међутим, и у крилу саме српске књижевности постојало је домаће интересовање за народно стваралаштво, бележене су песме и бележене пословице, овога пута најчешће већ под утицајем европског предромантизма, чије интересовање за усмено песништво је одјекивало и на овоме тлу. У том смислу је *Хасанагиница* била преломна песма у судбини српске усмене поезије.

Између 1774. и 1814. нарочито расте број народних песама или оних "на народну" по рукописним песмарицама које су преписиване у српској грађанској средини током читавог XVIII века. Од близу стотине колико је из овог репертоара записивача "грађанске лирике" издвојио Б. Маринковић, највећи део записан је у овом раздобљу. У антологији предвуковских записа народне поезије М. Пантића *(Народне песме у записима XV-XVIII века*, Београд 1964) скоро трећина изабраних песама припада овом периоду између 1774. и 1807. године, дакле, према тридесетак година овог раздобља долази у две трећине антологије све оно што је забележено у XV, XVI, XVII и у XVIII веку (до 1774. године). Очигледно, према критеријумима антологичара, велики број сачуваних песама највишег домета записан је у овом раздобљу, у време предромантизма и буђења интересовања за усмено песништво у свету.

Један од најистакнутијих записивача народне поезије у овом раздобљу био је Аврам Милетић (1755 после 1826), трговац пореклом из Видина, рођен у Кaћу, дед потоњег народног трибуна Светозара Милетића. Он је још као калфа између 1778. и 1781. забележио већи број народних песама (данас у Библиотеци Матице српске у Новом Саду). Од епских *Историју Мусића Стефана, Историју кнеза Лазара, Историју Војводе Момчила*, *Историју младога Продановића,* док су лирске песме његовог рукописног зборника и бројније и лепше:

Прођо гору, прођо другу зелену,
Кад у трећу јасен гору ја дођо',
И у њему један борак листао
У тој гори постељица прострта,
На постељи моја драга заспала.

Не могу је од жалости будити,
Нити могу од радости љубити...

У другом издању своје књиге *Сатир илити дивји човик* (1779) М. А. Релковић објавио је једну од најлепших српских епских песама *Јакшићи кушају љубе,* коју је Вук касније унео у своју збирку. Релковић ову песму бележи као наравоученије уз свој текст, који потпуно спада у оквире критичке етнологије; он показује интересовање за народне обичаје и усмено стварање да би их критиковао са становишта просветитељске идеологије. Релковићево дело са народним стиховима имало је успеха код српских читалаца и прештампано је ћирилицом два пута (Беч 1793, Будим 1807).

Релковић је својим *Сатиром* обележио још једно важно усмерење, које ће оставити трага у српском просветитељству. Он је својим рационалистичким просветитељским ставом и критиком народних обичаја, нарочито кола, почео неговати онај однос према фолклору који модерни истраживачи (Д. Недељковић) називају "критичком етнологијом". Тим путем су пошли за њиме и други, као Јован Рајић, Везилић, А. Стојковић, Доситеј или Ј. Мушкатировић (у својој књизи *Краткое размишљеније о празднции,* 1786). Тако ће попут Релковића, којег добро познаје и чита у младости, Доситеј дуго имати критички однос према народним умотворинама и нарочито према веровањима и претхришћанским обичајима Срба. Стога ће Доситеј у почетку рада показати несумњиву резервисаност према усменој епици и коледарским песмама, које тада прогони и црква: "Песме наши стари највише су овога садржанија – пише Доситеј – Одсече главу! скреса до рамена руку и изгибе толико јунака!" Са рационалистичким предрасудама Доситеј је прилазио и једном делу усмене прозне књижевности. Док је народне приче бележио још од 1765, бајке је сматрао неподобним у новим просвећеним временима и осуђивао је "бапске приче" "са вилама, летећим змајевима, вампирима, вештицама и врачарицама, које ђаволе из воде извлаче и шаљу их на некаква посла" (1728).

Слично ће Доситеј у почетку свог рада рећи и за коледарске песме и обичаје: "Има сад више од дванаест стотина година, од кад су Србљи Давора и Коледа за своје богове имали; пак и данашњи дан чућеш од Далмације до Баната у усти гдикоје старе баке: "Ај, Даворе, мили бого!" А да је запиташ ко је и шта је тај Давор, никад до века неће ти знати казати." Међутим, када Доситеј касније буде почео да преводи повести из *Палмовог лишћа,* када се буде боље упознао са народном епиком и њеном ослободилачком тематиком, Доситеј ће мењати став према усменој књижевности свог народа.

Тако је он, као уосталом и Релковић, био довољно свога времена човек да понешто од народних умотворина забележи и да постепено промени свој став у корист народне епике, према којој је у почетку показивао одбојност. Те песме он је слушао од детињства и помињао је у свом делу 1792. јунаке српске народне епике: Краљевића Марка, Мусу Арбанаса, Рељу Бошњанина, војводу Јанка, Секулу, Змај Огњена Вука, "Милутина на гласу хајдука", Старину Новака, Радивоја и Грујицу, а касније кнеза Лазара, Милоша Обилића, Вукашина, Стефана Силног, очигледно и

то по народној песми. Године 1788. Доситеј преводи хексаметре Вергилија у асиметричном десетерцу српске усмене епике, а потом и сам пева низ песама у том стиху показујући често да познаје народне песме о Косову, а зна се да је слушао народне певаче, слепца Марка и можда Вишњића. Године 1784. у *Совјетима здраваго разума* он је забележио коледарску песму:

Колеђани, коледо,
вичте браћо, коледо!
Скачте момци, коледо,
подвикујте, коледо!

Уз песму је сећајући се младости у Банату напоменуо како се изводи и описао коледарске обичаје уз које она иде. Године 1793. у *Собранију* Доситеј је опет описивао околности под којима се пева народна песма, па је и овом приликом забележио народне стихове којима гуслари и певачи завршавају своје певање: "Сви славеносрпски народи у разним краљевствам и државам и кад се жене и кад празнују и кад се год часте, и кад год путују по мору или по суву, оваке певају пјесне. Али, сврх свега, овакови при нашим народам пјесана тако је куриозно закљученије да би грех био с молчанијем то преминути. Кад онај који пева, сврши пјесну, онда с громовитијим гласом овако закључи:

"Домаћине, теби на поштење!
Мили гости, на ваше весеље!
Онда било, сад се спомињало!
Вами пјесна, мени чаша вина!"

У *Етици* 1803. Доситеј је записао одломак из косовске песме са напоменом: "Каково чувствованије јоште и данас у српском срцу чине оне речи:

Да је коме послушати било,
Како љуто кнеже заклињаше:
"Ко не дође на бој на Косово,
Од руке му ништа не родило!"

За ове стихове Доситеј, који у ово време очигледно већ познаје Хердерове списе, вели лапидарно: "Ово се у Омира нариче *просто високо"*, и ово је "први случај да се наша народна поезија пореёује са вредношћу Хомерових дела, што су касније понављали многи њени глорификатори" (Ј. Деретић). Најзад, 1806. године у једноме писму Доситеј приопштава неколико стихова народне лирике, али таквих да спадају у антологијске тренутке српског љубавног песништва:

Спала бих, спала,
Ал ' не могу сама,
И радо бих дала

Три коња плава
И четири врана
Да не спавам сама.

У исто време српске народне песме бележили су и други. Рукописна заоставштина Марка Бруеровића (Marc Bruere Desrivaux, 1770-1823) са записима народне поезије, настала највећим делом и највероватније за његовог службовања у звању француског конзула у Босни, у Травнику (1793-97), налази се само у деловима и то на разним странама: песму *О порази сватова луждева Стјепана* штампао је из хартија Бруеровићевих Ф. М. Апендини 1803; има Бруеровићевих записа по преписци, има их у Библиотеци Валтазара Богишића у Цавтату и у Дубровнику. Лирске народне песме преовлађују вредношћу у овој збирци:

О мој боре, зелен боре,
Благо теби насред горе!
Кад је зима насред зиме,
Не може ти сниг ни киша;
Кад је љето насред љета,
Испод тебе хлада доста!
А мом. драгу јада доста,
Јер му други драгу љуби,
Ил ти му се сабљом сјећи,
Ил ти му се пушком бити,
Не да драге обљубити.

Дериво је помагао и дубровачкоме латинисти Ђуру Ферићу у сакупљању народних песама. Ферићева обимна збирка настала на међи два века чува се једним делом у Библиотеци манастира Мале браће у Дубровнику, а други, обимнији део записа усмене поезије (данас у Свеучилишној књижници у Загребу), садржао је тридесет епских песама у десетерцу, четрдесет лирских и нешто песама преузетих из Качићевог зборника. Такву збирку Ферић је припремио за штампу 1804. године, али она никада није угледала светлост дана, а један део записа песама је изгубљен. Ипак, низ изванредних лирских минијатура, почасница и десетерачких епских песама садржала је Ферићева збирка, међу епским две антологијске, обе О војводи Јанку: *Јанко војевода и грчки цар*, и *Мејдан* (*Пије пиво војевода Јанко*), од којих је прва можда она чије јунаке је знао и помињао Доситеј у то исто време говорећи о Војеводи Јанку и Секули. Та песма из Ферићеве збирке исповеда једну посебну етику, необичну и самосвојну:

А Кад види војевода Јанко
Да Мијалха ране допадоше
И да русу изгубит ће главу,
Секулу је тихо беседио:
"Не ударај, драго дите моје,

Јер је добар јунак на крајини,
Грехота је погубити њега"

Уз Ферића и Деривоа и други скупљачи народних песама после Фортиса, као Мазаровић, Бајамонти, Алтести, А. Баловић и Јозо Шилопи, нашли су се у зборнику Валтазара Богишића. Далеко на Северу у међувремену бележене су и даље српске народне песме. Песмарица Георгија Антовића из 1794. године (данас у Будимпешти, у Сечењијевој народној библиотеци), коју је њен састављач 1802. године продао неком "чика Хаџији", како се види из једне белешке на грчком језику, обухватала је и записе песама "народног порекла". Тих неколико записа имају, међутим, бар две изузетне врлине. Прво, у њима је изражен укус записивача, веома необичан и модеран за оно време. Антовић је у више махова бележио песме које носе готово некакву античку трагику. У једној од тих песама мати шаље сина у смрт заваравши га да иде ујаку у сватове па је син у часу пред погубљење прокуне. Друга песма исте врсте савршена је у изразу и стравична у оном смислу у којем су биле шкотске и енглеске народне баладе записиване у то исто време код Макферсона, Персија и Валтера Скота. Та песма из Антовићеве збирке гласи:

Сунце зађе међу две планине,
Легох јунак међу две девојке,
Једну љубим, а другу не љубим,
Ал' беседи лепота девојка:
"Љуби мене момче нежењено!"
Ал' беседи момче нежењено:
"Љубио би те, лепото девојко,
Ал' ја не смем од браца твојега."
"Ја ћу мога браца отровати,
Отићи ћу у гору зелену,
Приметаћу дрвље и камење,
Уфатићу змију једовиту,
Заклаћу је сребрним динаром,
Нацедићу по кондира једа,
Оно друго винцем ћу досути."
Што је рекла лепота девојка,
Што је рекла, то је учинила,
Отровала свог браца рођеног,
Пак беседи лепота девојка;
"Љуби мене момче нежењено,
Сад сам мога браца отровала."
Ал' беседи момче нежењено:
"Кад си твога браца отровала,
И мене ћеш тако отровати!"

Дунав који извире од Охрида града, калпак који се усни да плива по води и који значи сузе, удари стрела по путу који су удари срца заљубљених и сличне слике јављају се у овој збирчици.

Уз Јована Николића, који је 1780. оставио запис једне лепе љубавне песме *(Девојчица бибер побирала)*, и анонимног берберина који бележи народне песме 1795, још два су записивача из овога времена оставила значајне збирке. То су Василије Јовановић и Јаков Илијин. У Архиву САНУ налази се у Вуковој заоставштини песмарица Василија Јовановића, у којој су песме бележене између 1805. и 1807. године, када је рукопис закључен у Карловцима. Василије Јовановић је једва имао тринаест година када је почео записивати песме и записао их је око стотину, од којих је велик број народних или на народну испеваних стихова. Од тих песама, једну је Вук касније унео у своје збирке *(Како се ожених, свакогдобра пожељех)*, низ варијанти Вуковим песмама из рукописа В. Јовановића унет је у критичко издање Вукових дела *(Сабрана дела Вука Караџића*, I, Београд 1965), а објављене су и у збирци *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, I, Београд, САНУ, 1973. Касније, као учитељ у Земуну Јовановић је имао и записа народних приповедака, упознао се с Вуком и овај је из Јовановићевих записа у своју збирку приповедака унео ону под насловом *Опет змија младожења.* У Јовановићевој збирци има знатан број шаљивих песама, а међу лирским има већи број изванредних почасница *(Домаћине, кућанине, Паде листак с тополе)*, и лирских песама *(Бела ружо, јеси ли цветала, Текла ми је вода студена, Текла ми је Текелија)*, а таква је и она без наслова која почиње:

Зора зори
Петли поју -
Пуштај ме, душо, да идем.
Није зора
Већ је месец –
Поспавај, јање моје, код мене.
Краве ричу
Око куће -
Пуштај ме, душо, да идем,
Нису краве
Већ су але -
Поспавај, јање моје, код мене.
Турци вичу
На џамији -
Пуштај ме, душо, да идем.
Нису Турци
Већ су вуци -
Поспавај, јање моје, код мене...

Василије Јовановић је занимљив записивач усмене поезије и зато што се код њега може назрети процес стварања нове редакције усменог песништва, условљен

променом укуса. Поред осталих, он је 1805. забележио једну песму чију варијанту налазимо почетком XVIII века у *Ерлангенском рукопису*. Грађански укус записивача песме из 1805. године – Василија Јовановића преобликовао је старију верзију уклонивши завршетак пун ласцивних места. Очигледно, у Јовановићевом случају присуствујемо стварању нове редакције песме, која одговара новим стилским и сталешким назорима записивача. Из сличних разлога и Вук је одустајао од објављивања ласцивне народне поезије.

Ове песмарице са записима народних песама с почетка XIX века, имају једну занимљиву црту. Василије Јовановић бележи једну песму која се пева "уз грчко коло", а у исто време 1807. године Јаков Илијин из Томашевца у свој рукописни зборник поред уметничких песама уноси и записе десетак песама на грчком. Његова збирка народних песама (у Библиотеци Матице српске) мања је од Јовановићеве, али су у њој скоро све песме изванредно пробране, као она која почиње стихом *Ја поведо коло за собом*, потом песме *Три птичице гору прелетеше, Вишњице род родиле. Ја посадих драга душо, виноград*. У једној од тих песама двоје младих седе у башти, пред њима су стакло вина и огледало и они из цвркута птица и огледала предвиђају своју будућност. Ту имамо пример древног прорицања из птичијег цвркута или лета, и катоптромантију, која ће се ускоро поновити код Вишњића, у чувеној песми *Почетак буне против дахија*, где дахије проричу будућност гледајући у огледало начињено од воде у тепсији.

Најзад, пред саму појаву Вукове прве збирке, године 1813, у рукописну песмарицу под насловом *Записна књижица* (данас у Архиву САНУ) уносио је песме неки калфа. Можда је припадала Георгију Обрадовићу, односно Георгијевичу, који се на њој потписао 1813. године. У неким од тих песама *(Брала бих сасу)* назиру се текстови који се певају уз нарочите игре и у њима мушка имена могу да се мењају према називима цвећа који се римују с тим именима. У другој песми из ове књижице још једном се понавља поступак веома карактеристичан за низ песама које су привукле пажњу записивача у овом раздобљу. У почетку се чини да је онај ко песму казује изван игре и изван заплета у песми, али се на крају открива, често у последњем стиху, да је управо обрнуто, да је он онај који је најугроженији:

Урани бела, урани,
Урани бела на воду;
Засучи, бела, засучи,
Засучи, бела, рукаве;
Побриши, бела, побриши,
Побриши, бела, столове;
Наточи, бела, наточи,
Наточи, бела, ракије;
Умеси, бела, умеси,
Умеси, бела, погачу...
Доћи ће, бела, доћи ће
Доћи ће, бела, Мустафа;

Ш њимена, бела, ш њимена;
Ш њимена тристо јунака;
Свакоме, бела, свакоме,
Свакоме коња прифатај;
Једноме, бела, једноме,
Једноме коња не фатај;
Ко има, бела, ко има,
Ко има, бела, челенку;
Ономе, бела ономе,
Ономе коња не фатај;
Он мисли, бела, он мисли,
Он мисли тебе љубити;
А мене, бела, а мене,
А мене мисли убити.

Године 1809. неки непознати записивач (можда Георгије Михаљевић) додао је уз свој превод с грчког византијског списа *Историја Синдити философа* (Будим 1809) једну српску народну песму под насловом *Песн проста сербска.* Она је привукла на себе пажњу Копитара и он је 1811. у *Vaterlandische Blatter* из Беча поручивао: "Нека би нам ваљани преводилац саопштио више оваквих народних песама, којима су Срби и Хрвати тако богати. Оне тако чудновато узбуђују читаоца". Није необично што је баш ова песма привукла Копитареву пажњу. Она је са својим тајанственим садржајем и атмосфером сасвим пристајала уз предромантички укус. У римованим десетерцима ту се преноси гусларски исказ неке народне песме која је морала бити доста блиска записаном тексту, а уз њега се бележи и онај карактеристични узвик *Oј*, који гуслар на одређеним местима придодаје свом епском казивању.

Уз ове случајеве бележења народних песама на међи два века, има и другачијих трагова њиховог живота у писаној књижевности. Тако, на пример, песник Гаврило Ковачевић у свој спев о кнезу Лазару (објављен 1805) уноси десетерачке стихове из народне епике. Он ту, према мишљењу стручњака (С. Новаковић, П. Поповић, Л. Чурчић) има "уплетених правих народних стихова" из косовског циклуса објављеног много касније код Вука.

Почетком XIX века јавиле су се још две личности заинтересоване за српску народну песму, овога пута две међу најугледнијим: митрополит Стратимировић и Лукијан Мушицки. Стратимировић је још крајем XVIII века попут Доситеја певао песме у десетерцу, али неримованом, и 1799. имао је збирку коју је послао 1802. године у Гетинген професору Шлецеру пропративши је коментаром. Ученом Немцу Стратимировић препоручује српске народне песме, које слепци и слепице певају на саборима и други часни људи при трпези и весељу. Те песме, каже Стратимировић, немају риме и само се гледа да имају исти број слогова. Стратимировић је око 1800. године употребио термин "дух народа", што показује даје тада већ читао Хердера; после слома првог српског устанка од 1813. слушао је Вишњића, а истодобно је скупљао народне песме. Две је касније Вуку дао записане

сопственом руком, а једном је Стратимировић пред младим Вуком читао краљичку песму:

Овде нама кажу
Старога властела
Кад у цркву иде
Жубори му брада
Кад из цркве иде,
Мирише му душа.

Године 1805. или 1806. Мушицки је већ тражио од својих ученика (међу којима је био и млади и још непознати Вук Караџић) да му забележе неку народну песму коју знају. Вук се тада чудио таквом захтеву и сматрао да учени професор са ученицима шалу проводи. Није било тако. Године 1803. Мушицки се већ интересовао за народне песме код Исидора Путника тражећи да му овај напише све што зна о њима. Убрзо је почео бележити народну поезију и Копитар зна за његову збирку, те пита 1811. хоће ли је сам издавати. Године 1815, кад се Мушицки поново срео с Вуком, збирка Мушицкога била је повелика, и Вук пише Копитару за Мушицког. "обрекао ми је све пјесне које је он досад скупио дати". То се и обистинило и Вук је уз своју другу песмарицу (Беч 1815) написао да је песме Мушицки "први от Србаља почео скупљати". Сарадња се наставља, Мушицки је бележио песме и од Вишњића и Вук је 1816. у два маха добијао записе од Мушицког. Тако се наставило и касније (1817, 1827, 1828, 1829) и број песама које је Мушицки дао Вуку "свакако премаша стотину" (Т. Петровић). Преко Мушицког Вук је добио и песму *Срби у Донаверту,* забележену у XVIII веку, и штампао је у *Даници.* Међу тим песмама које је записао Мушицки има чувених, као оне четири које је добио од слепице из Гргуреваца *(Пропаст царства српскога, Косовка девојка, Обретеније главе кнеза Лазара и Марко Краљевић укида свадбарину),* све потом објављене код Вука. У Вуковим хартијама остао је велики број необјављених записа Лукијана Мушицког и сматра се да народних песама из збирке Мушицког, нарочито поскочица, али и других, "у Вуковој заоставштини има више него што би се могло очекивати по томе колико је то Вук признавао" (Ж. Младеновић).

Тако се са Мушицким упрело неколико нити у једну: читајући рано Хердера, он је, иако класицист, осетио вредност народне поезије заједно са Соларићем и Стратимировићем, и из руку предромантичара предао је у руке Вука и српског романтизма.

У тренутку када је Вук издавао своју прву збирку српских народних песама, Димитрије Давидовић, или ко други (Гаврило Ковачевић или Д. Фрушић) забележили су у Земуну 1814. године, можда од слепе Живане, потоњег Вуковог певача, баладу *Гаја и Негов ујак,* која је исте године објављена у *Новинама србским* па ју је касније отуда преузео и с незнатним изменама прештампао Вук.

Када је реч о животу српског усменог песништва овог раздобља, треба поменути једну надасве необичну институцију која је везана за сремско место Ириг и која се називала и назива "Слепачка академија". Тврђава српских деспота у XV веку, у XVIII веку најнасељеније место у близини фрушкогорских манастира и привредно средиште Срема, Ириг је привукао бројне гусларе и певаче народних песама и ту је обично преко зиме, када се није могло у свет с гуслама, негована на посебан начин гусларска уметност. То никако није била академија у правом смислу речи. То је било стециште и зимовник не само сремских певача народних песама, него и оних из најудаљенијих крајева. Ту се све до 1780. године, када су аустријске власти забраниле иришку "Слепачку академију", састајали певачи да чују један другог, да измене и допуне репертоар у оквиру нечега што би се могло назвати еснафом. Уз то, међу њима је било правих мајстора ове вештине, као слепац Пантелија, Томо од Кача, Недељко из Лота, па су се код њих могли млађи учити певању и гуслању. "Академија" је укинута јер је аустријским властима било јасно да се у њој можда више но игде другде одржава свест српског народа о самоме себи и о својој прошлости и култури, а стална обавештавања о распрострањености и живој мисли Срба, расутих по разним државама, била су неминовна на тим збеговима слепаца и гуслара који су долазили са свих страна света и одлазили свуда где се од гусала може живети.

Нова популарност пословице

Друга важна област усмене књижевности која је привукла пажњу српских предромантичара спадала је у прозно усмено предање. Биле су то пословице. Имајући, као и песме, дугу предисторију бележења у барокним временима, пословице су поново привукле српске писце последњих деценија XVIII века. Страсни скупљач и записивач народних пословица у то време био је Доситеј Обрадовић. Он је и иначе показивао интересовање за прозу народне књижевности, бележио и уносио у своја дела кратке народне приче, поред осталих и о Насрадин-хоџи, али пословицама је поклонио изузетну пажњу већ од 1764. године и раних "буквица" насталих у Далмацији. Не само да је пословице и изреке наводио у својим штампаним делима од 1783. надаље, при чему је нарочито обилато црпао гномску народну мудрост у *Баснама* (1788), него је с пажњом описивао ситуације у којима се народне изреке користе и пословице изричу. Указујући на њихово народно порекло Доситеј уз пословице попут Венцловића ставља напомене: "говоре прости људи", "давно је речено", "наши веле", "добро веле наше баке", "право веле наши стари", "лепо каже наша стара пословица", "обичава се рећи", "штоно реч", "говоре људи", "како кажу", "говори прича", "по оној речи", "наша пословица вели", "помени ону стару пословицу" итд. Читава збирка пословица могла би се према мишљењу истраживача (Б. Маринковић, Ј. Шаулић) скупити у Доситејевом делу. Међу тим пословицама има грчких и италијанских, али највише је народних. Неке од њих су касније ушле у српско-немачки речник штампан код Курцбека 1790/91 (на пр. *Право реци иа утеци)* и у Вукову збирку, али има других, које је Доситеј могао чути од Мушкатировића, јер овај је своју збирку пословица већ имао у часу кад се срео са Доситејем. Међу оним које је Доситеј најраније забележио стоје: *Не може се свету угодити*, *Небојшу пси уједу* или *Вук и лисица*

мењају длаку, ма нарав не; има и таквих које су преузете из штампаних извора (Релковић и др.). Као Венцловић и Доситеј ће у баснама или наравоученијама уз њих давати пословице у низу: "Не да се ухватити ни за реп ни за главу, Окреће се као ветрени петао, Мења се као месец, Други час, друга памет у глави, Куј гвожђе док је вруће". Од оних које ће касније Вук унети у своју збирку, код Доситеја сретамо и оне најчувеније, као: *После боја копљем у трње, Посвирај па и за појас задени, Где су кола мудрости, ту су двоја лудости, На језику мед, а на срцу јед.*

Доситејев пријатељ и једномишљеник, Јован Мушкатировић (1743-1809), пошао је другим путем; своју збирку пословица он је издао у засебној књизи под насловом *Причте илити по простому пословице* (Беч 1787) и она је имала успеха и среће да у Будиму 1807. доживи ново проширено издање. Писана добрим народним језиком, штампана црквеном ћирилицом, збирка Мушкатировића нудила је више но што наслов обећава. У предговору писац се позива на збирке пословица Еразма Ротердамског, истиче популарност пословица и чувене личности које су их радо употребљавале (Соломон, Сирах, Христос). У другом издању писац напомиње да су га подстакла да објави ову књигу два пријатеља, Атанасије Деметровић Секереш и Доситеј Обрадовић. У Мушкатировићевој збирци има разнородног материјала и у њој влада стилско шаренило. Међу преведеним пословицама има латинских, али и руских, словачких, немачких и мађарских, понека енглеска, француска, румунска и једна арапска. Изреке античких писаца (Омир, Хипократ, Катон, Сенека, Хораціје, Овидије) уз оне преведене с латинског чине класицистички слој. Други, рокајни слој чине ласцивне пословице и Т. Ђорђевић је израдио једну студију о Мушкатировићевим скатолошким и порнографским изрекама ове збирке. Али, најважнији слој припада предромантичком укусу и везује се за Доситеја, из којег Мушкатировић узима понеку пословицу. Тај слој Мушкатировићеве збирке је најзначајнији и сачињавају га пословице узете из народа. "Народне пословице које он наводи очевидно су аутентичне, чисто народног порекла, готово исте онакве какве су се и данас сачувале" (J. Скерлић). Уз њих је Мушкатировић напомињао из ког краја је која, у коме се сталежу говори а поменуо је и једног од својих казивача од којег је поједине изреке чуо – неког "Симу оџачара". Уз овакву збирку, Мушкатировић додаје и други материјал преузет из усменог предања, као стихове народних песама о Марку Краљевићу, или из косовског циклуса, а неретко уноси уз пословице и краће народне приче. Мушкатировићева збирка постала је одмах знаменита књига. Курцбеков речник из 1790/91. преузима низ пословица из ње, слично чини и Доситеј у *Баснама* (1788), где су запажене неке пословице које су могле доћи из првог издања Мушкатировићевог зборника, а друго издање књиге пропратили су освртима 1814. и 1815. Добровски и Копитар. Они су, међутим, замерили што Мушкатировић није дао само српске народне пословице, него је преводио и туђе. Већ те 1815. године Копитар је Вуку саветовао да изда попут Мушкатировића пословице, али само народне, не мешајући као његов претходник стране и домаће, изворне и преведене. Вук је убрзо почео да остварује ову идеју и том приликом обилато се послужио Мушкатировићевом збирком. Велики број Мушкатировићевих пословица уносио је из *Причта у Српски рјечник* 1818, у *Први српски буквар* (1827) и у сопствену збирку *Народне српске пословице* (1836). Из Мушкатировићевог дела, које је према ондашњем укусу XVIII века обиловало

ласцивним пословицама, Вук је за свој речник у првом издању преузео и тај галантни рокајни слој, који је касније у својој збирци пословица и другом издању речника изоставио.

Убрзо после Мушкатировићеве појавила се још једна књига у којој су обилато биле заступљене пословице. Та књига доживела је такође два издања, али још у краћем времену, и стекла је већу популарност од Мушкатировићевих *Причта*. Био је то један речник, *Немецки и сербски словар* објављен у Бечу код Курцбека 1790. године у обе верзије (немачко-српској и српско-немачкој). Тај "Словено-сербски и немецки лексикон" како га назива издавач, већ наредне 1791. године доживео је ново издање, а уз поједина објашњења немачких речи давао је пословице и њихов број достиже близу стотину. У њему има пословица које су преузете од Доситеја *(На језице мед, а под језиком лед)*, других, које се могу наћи и код Мушкатировића *(*Једна шугава овца све стадо ошуга*)*, и трећих којих има и код једног и код другог и касније код Вука (таква је *Гвожђе докле је врело треба ковати).* Пословице у речнику штампаном код Курцбека понекад су превод с немачког, понекад нађена српска пословица која одговара намери немачког предлошка, али има и таквих које звуче сасвим као народне и које се у варијантама могу касније срести код Вука, као: *Ми о псу, а пас на врата*, *Лепо слово и гвоздена врата отвора*, *Какав гост онака и част*, *Ново сито о клину висиш*, *Нужда закон измењајет*, *Мајка дштеру кара, а снаји приговара*, итд. Поред пословица, у речнику објављеном код Курцбека има и других референци које су везане за усмену књижевност. Тако се, на пример, на немачки преводи израз: "загонетку одгонетнути". Године 1794. још један бележилац народних пословица прикључио се овом низу записивача. То је био дубровачки списатељ Ђуро Ферић, који се био огледао и у записивању народних песама. Он је издао збирку *Fabulae ab illyricis adagiis desumptae* (Дубровник 1794), а у рукописима његове заоставштине остао је велики део његове збирке пословица (Државни архив и Фрањевачка библиотека у Дубровнику, Богишићева библиотека у Цавтату, Југославенска академија у Загребу). Касније те записе Ферићеве "Вук је морао видети у Дубровнику када је после из њих понешто и преузео" (М. Пантић). Крајем XVIII века дубровачки песник Иван Алтести (1727-1816) прикупио је или можда само преписао са старијег предлошка збирку пословица, од којих је један део сачуван (Библиотека Валтазара Богишића у Цавтату). У исто време пословицама се бавио преузимајући их из старијег извора записаног ћирилицом и сређеног по азбучном реду (абевица) један други Дубровчанин, Иван Марија Матијашевић (1714-1791), а сомборски свештеник Стефан Ференчевић (+ 1800) забележио је крајем XVIII века низ пословица, које су касније у избору штампане у *Новинама србским* (Беч 1818, бр. 83, додатак). Године 1799. у свој десетерачки спев *Љубосава и Радован* (Будим 1800) митрополит Стратимировић унео је попут Мушкатировића неколико пословица у стиху *(Учи мудрост с малим бит довољан, Али свагда риба с главе смрди, И у срећи потајни отрови),* напоменувши да народне игре и песме "дух народа прирањују". Још два скупљача народних пословица послужила су касније Вуку као извор за његове збирке – то су Дубровчанин Ф. М. Апендини, који је својој илирској граматици (Дубровник 1808) приопштио "илирске пословице", и Самуило (Севастијан) Илић (1795-1863). Илић је пре Вука, око 1820. године, имао прикупљену збирку

пословица, загонетки и речи које је слушао у народу и ставио је на располагање Вуку.

Тако је предромантизам српском романтизму предао више записа усмене народне књижевности но што се до недавно претпостављало и омогућио да Вук онако успешно настави и крунише тај вишевековни посао на прикупљању и бележењу народног усменог предања.

* * *

Најзад треба поменути и народне приповетке. Обиље записа народних приповедака, које су Вуку слали углавном записивачи из грађанских слојева српског друштва, налази се и данас у Вуковој заоставштини и показује у језику, а и иначе, предромантичку усмереност, коју је Вук уклањао у оним случајевима када се одлучивао да запису да своју редакцију и објави га. Међутим, како пре Вукове збирке српских народних приповедака из 1821. године није било случајева засебног штампања усмене народне приповетке у предромантичким временима и о њеној рецепцији тешко је извлачити закључке.

Пре Вука за народне приповетке су се занимали и бележили их у својим делима успут Доситеј, који је већ указивао на разлику између женских и мушких народних прича, од којих бајке није сматрао вредним као друге, које је често уносио у своја дела; потом Мушкатировић, који је уз пословице уносио у своју збирку и покоју причу, Василије Јовановић и други. Међу њима треба поменути народног певача Тешана Подруговића, који је памтио и Вуку казивао поред песама и народне приповетке. Вук је сматрао да су веома доброг језика и праве народне приповетке оне које нама данас нису доступне, а које је Орфелин записао и објавио у свом календару за 1766. годину. Када се тај календар буде једном нашао свакако ће и ови записи усмене приповедачке уметности увећати фонд предвуковских записа ове врсте.

Бележење народних веровања и обичаја

Предромантизам уводи у европску књижевност широко интересовање за фолклор, за народне обичаје, веровања и творевине, па се и такви писци као Фортис у свом путовању по Далмацији (1774), Јован Ловрић, или М. А. Релковић живо интересују за "морлачке", славонске, српске и далматинске обичаје. Просветитељство у српској средини доноси овом интересовању једну посебну црту. Писци као Доситеј, Везилић или А. Стојковић унели су у своја дела низ записа фолклорне грађе, али скоро увек са рационалистичким осећањем да се нездрави и назадни народни обичаји морају критиковати и напуштати. Тако је описивање народног живота, прилажење народном предању и народним обичајима и веровањима било заогрнуто у просветитељски плашт. У том смислу се таква "критичка етнологија" разликовала од потоње Вукове.

Доситеј је несумњиво у томе био још једном међу зачетницима. Идући, додуше, за Релковићем, он је у своја дела унео поред записа народних прича, пословица и стихова, обиље фолклорног градива. "Оно је у њега с једне стране стога, да на њему и из њега изведе народну корисну поуку, а с друге, да би преко њега био народу ближи и разумљивији" (Тих. Р. Ђорђевић). Тако је у Доситејевом делу било на доста места речи о стварима које су резултат примитивне народне културе и израз народних погледа и веровања, претхришћанских обичаја и обреда, као што су: освета, коледарски обичаји, поштовање претхришћанског српског бога Давора, расипање о слави, неслога, чини, бајања, вражда, веровање у вампире, вештице, ноћна привиђења, летећи змајеви, виле, аждаје, уроди итд. "А игре коледа – бележи Доситеј 1784 – ја добро памтим у Банату. Обичавале су се по Божићу чрез све месојеђе. Млади момци чудно би се некако поизобличили и вооружали, ишли би од куће до куће и певали, играјући и скачући". Занимљиво је да је ту Доситеј поредио и српски обичај прескакања ватре са сличним грчким обичајем пред празник св. Јована Претече, који је нашао на Пелопонезу и по острвима Грчке, идући ту за покушајима компаративне етнологије М. А. Релковића. Он бележи да је међу Албанцима наишао на обичај да позивају хришћанске свештенике да им помену мртве, иако су мухамеданци; он помиње народно веровање да врачаре могу ђаволе из воде вадити и слати их на некакве послове, итд. Међутим, Доситеј не прилази народном животу и обичајима само као критичар. Он истиче за углед добре стране примитивне народне културе и Тихомир Ђорђевић је набројао те врлине које Доситеј види у свом народу: милошта према раду, мужествени карактер и поштено срце, часност, гостопримство, великодушност, трудољубивост, осећање за слободом, витештво жене итд. Пореклом из обичне сељачке породице, што сам истиче, Доситеј је пропутовао безмало све српске земље, много живео са обичним пуком и знао његову природу и нарав. Његов пример послужио је и другима.

Међу представнике "просветитељске етнолошке критике и реформистичке утопије" иде и Алексије Везилић (1753-1792). Он је попут Релковића и Доситеја у свом делу *Краткое написаније о спокојној жизни* (Беч 1788, Будим 1814) дао у једанаестом одељку стиховани трактат о сујеверју у српском народу. Ту је он, критикујући их, описао народне обичаје чарања, врачања, бајања и друге празноверице. Везилићеви саплеменици – каже он у тим стиховима – у трговину не иду без култних предмета, добро мотре да не сретну некога са празним судом у руци, јер ће бити испсовани; они не сматрају да ће посао око просидбе с успехом обавити и добити девојку ако новом пријатељу не "замажу очи" чаробним средствима; они не почињу никакав посао у одређене дане (дан усекованија), старају се да при изласку пред суд буду снабдевени средствима која ће судији "везати језик", лети о сушама они петље црнога конца потапају у воду, призивајући на тај начин кишу, а о Божићу и Ђурђевдану, и о младој недељи, њихова чарања и врачања достижу врхунац. О тим празницима они устају рано, одлазе на распућа и тамо читају молитве својим светим буквама. Они верују у снове и страховито се боје претећих сновиђења; када петао пред вратима гласно кукурикне, они се надају госту, а извечери ни по коју цену неће позајмити комад квасца или сито из куће. Они на децу и лепе синове вешају кесе са ушивеним костима и другим којечиме да штите од вештица и вила. Ти обичаји не захватају само прост тежачки пук, него и друге, образованије

средине српског народа, где је честа трговина записима од урока, продају се преписи "Сисојевог житија", или Гавриловог "ноћног путешествија". У том свету на међи царстава, континената и цивилизација "влаиње" тргују записима и састављају девојкама басме, не би ли их послужила срећа да се удаду, неудате жене потајно носе у џеповима ствари које се у писменом облику не помињу, а током самог чина венчавања у цркви оне се за сваки случај снабдевају и имају при себи нешто "зачарано како би обезбедиле срећу".

Године 1794. у првој књизи своје историје Срба (завршена је 1768) Јован Рајић је у XXI поглављу опширно улазио у описивање словенских богова, њихових култова и атрибута, и дотакао се у више наврата српских претхришћанских обичаја и веровања. Поменуо је ту песме Љељи и Коледи које се певају код Срба; на неким местима Рајић ту описује и претхришћанске обреде код Руса и Срба. "Клањали су се – вели он – петоме идолу, званом Купало, којег су поштовали као бога земних плодова. Празник су му држали у почетку жетве и приносили му благодаре. Тај празник су празновали младићи и девојке на сабору; плели би венце од цвећа и стављали на главу и играли би око запаљене ватре ухвативши се за руке. Може се узети да и тај божић припада Србима. Јер и они неке венце од цвећа о рођењу светога Јована Претече плету (и цвеће то Иванским цвећем називају), па га на стрехе куће и на стаје марве полажу да би марву ти венци од злих духова штитили, а чарају и на други начин, све до данас. Друга пошта указивана том бесу било је купање у води и поливање. Тај ружни обичај и до данас се одржао код Руса и Срба, мада не са истим циљем и на светли дан Васкрсења господњег држи се, како је свима познато. Шести, али не последњи идол био је Кољада, коме су празник држали 14. децембра и проводили га у певању. Ова одурност одржала се и код Срба па они и до данас у неким крајевима у песме опште назване 'коледама' верују... Обичај тај богомрски у илирских Словена и после просвећења до дана данашњег држи се. У уречено време, тојест око силаска св. Духа, по селима се сакупљају младићи и девојке, одевају се у нарочите хаљине и по кућама с голим сабљама иду и песме уз игру припевају спомињући Ладу и Коледу, на пример:
Добар вечер, Коледо,
домаћине, Коледо!"

У Будиму између 1801. и 1803. године изишло је у три тома дело *Фисика* Атанасија Стојковића и у том делу критичка етнографија досегла је врхунац. Стојковић је забележио велики број обичаја који су у његово време, дакле крајем XVIII века, владали међу Србима у Подунављу. Он истиче да су неки од тих обичаја везани са румунским обичајима и описује их подробно, пропраћајући сваки рационалистичким објашњењем. Тако су у његовом делу нашли место одељци о веровању у моћ натприродних сила, о веровању да се о Богојављењу вода у вино претвара, да се могу срести виле, авети или крвави вампири који за собом чаршаве вуку, да око болесног детета треба пљувати на четири стране света. Он даље говори о откривању крадљиваца помоћу сита и кључа, о вештицама и њиховом испитивању, о ноћним привиђењима, о призивању духова, о вихору и обичају да се нож забада у око таквог ветра, о крвавој киши и Грабанцијашу, о закопаном благу, које духови чувају и о начинима да се открију таква места, о блудећим

светлостима, о небеским знамењима која откривају да је утекао сужањ или када је месо уловљених животиња најбоље, о хођењу по усијаном угљевљу, итд. итд.

У Стојковићевом делу посебна је пажња указана врачању и сујеверицама. Материјал који он често наводи по сећању из детињства проведеног у Руми, али и други, даје једну невероватну панораму веровања, схватања и нарави, међу Србима крајем XVII века. Врачаре које курјаке усред поднева у лонац доврачају, Будимци који на јарцима у Земун лете, самари који галопирају и нарочито вештице и вилењаци, царују у свету народне маште тог времена. Ево дефиниције вештице, односно вешца, коју даје Стојковић: "ја сам многократно слушао где наши говоре да се вештица у лептира претворила и овог и оног изела. Што више: једног оног лептира, кој увече у собу улети, на ватру баце, и сутра дан гледе откуда ће какова изгорела баба искрснути. У Руми, у месту рожденија мојега, била је једанпут једна старица болесна. На вопрос какова је болест: није, вели брате, болест него је сва опаљена. Претворила се, вели, у лептира, дошла у дом Н. а они је ухвате пак ш њом у пећ. Мени се чини да ово животно код нас другог имена нејма разве вештац..." Вештица, према тим веровањима, погледом својим може да поједе јаје или дете, а може се открити ако се потопи у воду свезаних руку и ногу унакрст; она која не потоне, свакако је вештица. Она се рађа, према народном веровању када сунце сија, а киша пада, дакле у време дуге на небу. "Изедено је, говорит, дете. Ко га је изео? Вештица. Што јест вештица? Што јест вештац? Јесу људи, који су у червеној кошуљици родили се, и који из онаго, на којег се разљуте, срдце изести могут. Они оваковому изеденому человеку и смерт определе којом ће умрети. Он ће, на пример, кажу, с древа пасти или ће се нехотице главом о што ударити. Овакове не треба дирати, нити се с њим икогда свадити, ако је рад человјек добро пројти..." Духови, сабласти и вампири узнемирују савест и снове Стојковићевих савременика. Призивање духова обавља се у соби обложеној црном чохом, крај нарочитог олтара, над којим призвани дух лебди у непрекидном покрету, удара се мачем да се провери је ли стварно дух и тада му се поставе питања због којих је позван. Ноћ је важно време живота, у народној машти њој се придају нарочите особености: "Ово је времја когда ноштнаја привиденија бивају, когда дуси из гробов устају и љубиме своје посештавају, когда авети очи наше плаше". Вампири краду ноћу жито или долазе да спавају са живим женама. "У Руми је била нека Каракасанова крчма у којој по исповеданију свех обитатеља дома, свех виноточцев, у подруму на бурету седи старец с долгом брадом с прекрштенима ногама седио и лулу пушио... Сказују да је он почти всјаку ношт горе у собе доходио, с мужа и жене покров (ћебе) свлачио, чекмечета отворао, новце бројио, у кухињи тако страшно лупао да су всегда мислили да сутра ден ни једнаго лончића најти не буду и да га је абије нестало како су петли запевали..." Блудеће светлости ноћу пресретају путнике, јуре их или беже пред њима, маме их у баровита места да се утопе, или им седају на кола или коња и тада се верује да је то вампир или ђаво дошао да се вози.

Народна веровања и обичаји обухватају у Стојковићевој збирци скоро читаву скалу човечијег живота и рада. Дрво се не сече када је сунце у знаку шкорпије, Сунце и Месец се рвају, за време помрачења Сунца покривају се бунари и воде, а стока се

не пушта на пашу, или се поврати да не пасе. Вихор је ђавоље дело јер се на раскршћима најчешће срета, а ту се по народном веровању скупљају ђаволи. Трава се не чупа за време суше, јер неће пасти киша ако деца чупају траву. Киша пада у знак да је неко убијен, и зато да спере крв, у кући се држи камење за које се верује да је од "громових стрела", и да штити од грома. На месецу се могу видети Каин и Авељ, или Давидова харфа. Свети Илија причињава грмљавину возећи се на колима по небу, а муња је огањ из копља Светога Илије, који против ђавола војујући о камен удара. Закопано благо може се пронаћи нарочитим прутом. "Овај прут узима се от лескова древа, мора имати две гранчице и отсешти се не у всјако доба но у неко определено. При сеченију не знам что творити треба. Такови прут има особитое неко својство, онде о земљу ударити или к земљи приклонити се, где се под земљом новци или метали закопани находе". Уз појаву репате звезде народ верује да се рађа или умире "каков велики муж", да она навешћује ратове, кугу или глад. Болести у народу имају своје нарочито место и лече се народним лековима, врачањем, бајањем, при чему се рана на телу крсти ножем. Жени која у петак преде "наудиће Петка", добиће грозницу. Онај ко има грозницу треба да пређе преко плота и излечиће се, или да пробуши јаје и окачи о плот да исцуре жуманце и беланце са грозницом. Зевање код детета сматра се као рђав знак. "Что му јест? – Уречено је. Дај да му гасимо угљевље. Намени секо, Петра, Павла, Марка, Станка, Јанка, Митру, Јелу. Ево, овај потону. Уми га с том водицом и протари му очице..." Кад лева рука сврби значи добиће човек новаца, кад десна, даће их, кад ухо пишти добиће човек неки глас; сова хуком наговештава смрт, кукавица броји човеку колико ће дана још живети. Када се човеку испришти језик, неко ружно о њему говори. Пришт се може лечити и тада се он с палца отера на колена, на ножни прст, на земљу и најзад са земље он одлети. Такав пришт (чир) који по земљи скаче и лети зове се у народу непоменик. Одсечену косу ваља спалити или под камен ставити да је птице у гнездо не однесу, јер тада ће болети глава. Онај ко хоће да му коса нарасте, мора је сећи у време месечеве младине.

Врдник је нека врста пророчишта крајем XVIII века – онамо у Врдник иду људи "рожданику искусити шчастије своје". Будућност нарочито занима девојке удаваче које уочи Божића секиру под главу полажу и на њој спавају, да им будући драги у сну на очи изађе. Оне топе и олово и из различитих фигура погађају које ће струке бити суђеник. Невестинска гатања обухватају кување мртвих глава и скакање кроз прозор, а снови су један од великих извора и инспирација будућности. "Ми кажемо – пише Стојковић – ако кој снит рибу или блато, бити ће болестан. Ако једе у сну шљиве, умрети ће му кто от рода. Кто снит пса, има непријатеља. Ако га је пас у сну ујео, зло, ако само лајао, добро је; неће моћи душманин ничто учинити. Кому растит у сну коса или брада, има велику бригу, кому опадне, скинула му се брига с врата. Ако је кто радости снио, бити ће печален. Кому је кров из носа ишла, имати ће радости..." Има и других знамења, ван сна, која објављују будућност или опасност којима је бременит свет: не ваља на пут у трговину кретати, ако се сретне поп, крв се не сме пустити до на дан Константина и Јелене, ватра која ври при огњу ђавољи је посао, магарац ако пије из бунара где се огледа месец, може месец попити, небо се отвара на Богојављење и види се у њему све што је било и биће...

Не само време и будућност, и простор се сажима у народној визији. "Оваковибасен код нас довољно чује се – бележи Стојковић – како је не знам која метнула лончић ка огњу и мало потом зачело нечто говори у њему: Петре, Петре, испрва полако, а после брже. У један пут, када је већ оно весма брзо викало, Петре, неко на врата удари и ко је то? Петар, који је у једном сату дошао тридесет миља. Сказују да особито Влахиње овакова чуда творе..."

Данашњег читаоца Стојковићеве физике привући ће пре описи народних веровања и обичаја, или слој фантастике који она и нехотице уноси у књижевност, него ауторов просветитељски кључ, којим он војује против предрасуда и празноверја, објашњава и потире описане појаве и обичаје.

* * *

Интересовање српских предромантичара за фолклор испољило се и наједном посебном плану. Јован Пачић и Сава Текелија оставили су сведочанство о свом ликовном образовању и дару сликајући народне ношње. Пачић је 1808. и 1809. године сачинио у акварелу – техници која је тек продирала у сликарство – приказе ношње и обичаја у Бачкој и хрватске, јеврејске, циганске и немачке костиме и белешке о обичајима уз њих, везане за округ Визелбург. Врстан сликар предела, како сведоче савременици, Пачић је овом приликом показао посебно занимање за ношњу музичара и путника, а касније огледао се као преводилац српских народних песама на немачки и као аутор једног речника народних имена *(Имеслов или Речник лични имена разни народа славенски*, Пешта 1828). Интересовања за фолклор има и у списима Симеона Пишчевића (у његовој историји) и у мемоарима Саве Текелије, који је такође посветио пажњу костимима после Пачића. Пишчевићев син Александар у својим мемоарима бележи да су Симеон и његови пријатељи, Срби генерали у руској служби, често певали народне песме уз гусле (пре 1797). То значи да је обичај гуслања и певања народних српских песама понет из отаџбине средином XVIII века остао међу њима жив у Русији читаве четири деценије, па и више. Занимљиво је да је Дошеновић године 1809. у својој збирци песама гусле сврстао уз остале песничке инструменте које набраја у предговору, и пореди их са Аполоновом лиром. Том приликом Дошеновић је упозорио да наше гусле имају само једну струну и назив за овај инструмент народне епике употребио је на необичан начин: у једнини и у женскоме роду, "гусл", дакле, у истом облику у којем ће касније Мериме дати назив својој збирци *La Guzla*.

Напомене и основна литература

У овом одељку праћена је рецепција и судбина усмене књижевности само у оквирима српског предромантизма, дакле предвуковског раздобља, те појава Вука и његових збирки народних умотворина није узимана у разматрање, јер припада романтизму. Од 1774. године до 1814. и појаве прве Вукове збирке народних песама, овај период је посматран као целовит исто као што је претходни, од средине XVI века до 1774. године посматран као период када је у књижевности барока рецепција усмене књижевности доживела процват и златно доба. Такође

треба напоменути да класицисти у тренутку када се попут Мушицкога и других окрећу усменој књижевности, прекорачују из класицизма у предромантизам, па их у таквим тренуцима не треба ни третирати као класицисте. Утолико пре што је Мушицки несумњиво под Хердеровим утицајем пришао покрету бележења фолклорне грађе. Отуда овде није уз претходни одељак посвећен класицизму ишао и одговарајући текст о народној поезији. Наравно да је у складу са оваквим прилазом усменој књижевности овде у продужетку дат избор из литературе.

Валтазар Богишић, *Народне пјесме из* старијих, *највише приморскијех записа,* Београд 1878. – Ј. Деретић, *Доситејев и Рајићев однос према српској прошлости и народној поезији, Доситеј и његово доба,* Београд 1969,26-36 (Ј. Деретић је начинио избор из Стојковићеве физике обухвативши и фолклорну грађу у књизи: А*ристид и Наталија – Фисика,* Београд 1973, стр. 175-226; у истој књизи дата је и новија литература о Стојковићу и његовој *Фисици).* – Тих. Р. Ђорђевић, *Доситеј Обрадовић и фолклорно градиво, Споменица Доситеја Обрадовића,* Београд 1911, стр. 34-52. – В. Ђурић, *Постанак и развој народне књижевности,* Београд 1966. – М. Ибровац, *Из Гримовог круга... Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад 1955, III, стр. 24-34. – Ватрослав Јагић, *Свједочанства из прошлости о српским народним пјесмама, Отаџбина,* 1875, књ. 3, стр. 587 и даље. – М. Клеут, *Јован Пачић и народна поезија, Зборник Матице српске за књижевност и језик;* Нови Сад 1973, XXI, св. 2, стр. 349-353. – С. Кољевић, *Наш јуначки еп,* Београд 1974. – A. Cronia, Preromanticismo italiano – Alberto Fortis – poesia popolare serbocroata, *Прилози за књижевност,* Београд 1938, књ. XVIII. – В. Латковић, *Народна књижевност* I, Београд 1967. – Б. Маринковић, коментар уз *Сабрана дела Доситеја Обрадовића,* Београд 1961, књ. III, стр. 386-390 (Б. Маринковић је у склопу зборника *Српска грађанска поезија,* Београд 196, I-II, дао низ записа народне поезије и коментара о записивачима у предвуковском периоду). – Б. Маринковић, *Пословице у делима Доситеја Обрадовића, Путеви,* Бања Лука 1960, VI, св. 45, стр. 387-402. – Ј. Миловић Ьbertragungen slavischer Volkslieder aus Goethes Nachlass, Leipzig 1939. – Ј. Миловић, Volkslieder aus Goethes Nachlass, Leipzig 1939 – Ј. Миловић, Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie, 1941. – Ж. Младеновић, *Рукописи народних песама Вукове збирке и њихово издање,* Београд 1973. Вид. и: *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића,* I-II, САНУ, Београд 1973. и д. – М. Мојашевић, *Српска народна приповетка у немачким преводима,* Београд 1950, стр. 19-25. – Илија Николић, *Народне песме из збирке Лукијана Мушицког у заоставштини Вука Караџића, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад 1970, књ. XVIII, св. 3. – М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма,* Београд 1979, стр. 113-117, 117-118. – М. Пантић, *Вук Стефановић Караџић и наше народне пословице,* поговор уз критичко издање *Српских народних пословица {Сабрана дела Вука Караџића,* IX, Београд 1965, стр. 573-647 и коментар истог издања). М. Пантић је у антологији *Народне песме у записима XV-XVIII века,* Београд 1964, обухватио и поезију забележену у раздобљу којим се бави овај одељак, пропративши песме исцрпним коментаром о записивачима и збиркама. – М. Пантић, *Југословенска књижевност и усмена (народна) књижевност од XV до XVIII века.* – у књизи *Из књижевне прошлости,*

Београд 1978, стр. 98-137. – Теодора Петровић, *Стефан Стратимировић и наша народна песма,* у књизи *Из историје књижевности,* Нови Сад 1974, стр. 25-30. – Т. Петровић, *Лукијан Мушицки и наша народна песма, Из историје књижевности,* Нови Сад 1974, стр. 155-164. – П. Поповић, *Народна књижевност, Преглед српске књижевности,* Београд 1909. Н. Прибић Goethe, TALVJ und sudslavisches Volkslied, Balkan studies X, Thessaloniki 1969,135-144. – Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић,* Београд 1952, стр. 114-116. – Ј. Скерлић, *Јован Мушкатировић, Писци и књиге* I, Београд 1964, стр. 163-195. – М. Ћурчин, Das *serbische Volkslied in der deutschen Literatur,* Leipzig 1905. – Л. Чурчић, *Песн проста сербска из 1809. године, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* 1970, XVIII бр. 3, стр. 480-490. – Л. Чурчић, *Прилози о најчитанијој српској књизи XIX века, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* 1967, XV, св. 2, стр. 240-241. Л. Чурчић, *Гаја и његов ујак, Прилози за књижевност,* 1979, књ. XLV св. 14, стр. 29-58. – А. Шаулић, *О издању Вукових пословица, Јужнословенски филолог,* Београд 1951-1952, XIX, стр. 229-236. – Ј. Шаулић, *Доситеј према народној књижевности, Ковчежић,* Београд 1977, књ. XIV и XV стр. 5-17. – А. Шмаус, *Доситеј Обрадовић и народна песма, Гласник Историског друштва у Новом Саду,* 1937, књ. X св. 1, 48-53. Засебно поглавље посвећено је усменом песништву у књизи А. Барац, *Geschichte derJugoslavischen Literaturen...* bearbeitet und herausgegebn von Rolf-Dieter Kluge, Wiesbaden 1977, S. 73-83.

Био-библиографски прилози о важнијим писцима

Симеон Пишчевић

Пореклом из села Пишча, насељени у Паштровићима, у време велике сеобе 1690. године Пишчевићи су већ били у аустријској војној служби. Дед нашег писца, Гаврил Пишчевић, борио се против мађарских побуњеника и против Турака, а и касније у време сеобе као официр командујући лаком коњицом. Један Пишчевић био је ађутант принца Александра Виртембершког за време његовог боравка у Београду. Алекса Пишчевић био је капетан у Чачку 1724. године и преко њега је будући патријарх Арсеније Јовановић Шакабента одржавао везе са карловачким митрополијским двором. Отац Симеонов, Стефан, био је капетан подунавске ландмилиције и заповедник Шида (у то време место са преко стотину домова и 500 душа). Почетком XVIII века Пишчевићи били су се већ одомаћили у овим крајевима и уживали углед старе војничке породице, мада су се у исто време, неки од њих, бавили и књижевним пословима бар као преписивачи или редактори преписиваних књига.

После рата за аустријско наслеђе у којем је учествовао 1744-1745. Стефан Пишчевић служио је у Петроварадину (Новом Саду) и Сремским Карловцима, а затим као старији капетан сремског хусарског пука у Крчедину (1748). Ускоро је дао оставку због честих сеоба у служби и несређених прилика у војсци које су настале после распуштања српске ландмилиције и развојачења границе. Једно време се настанио у Новом Саду, а 1756. је прешао у Русију, за сином, где је постављен у новоосновани хусарски пук у Белој Слободи. Имао је у првом браку четрнаесторо деце, која му се нису одржала сем синова Симеона и Гаврила.

Симеон је рођен у Шиду (14.IX 1731), где је од пете године имао домаћег учитеља. Ускоро је прешао у Петроварадин ујаку Секули Витковићу, који је 1735. тамо постављен као оберкапетан за команданта пука подунавске ландмилиције.

Школа, коју је с једним прекидом Пишчевић похађао између 1735. и 1740. године у Петроварадинском шанцу (Новом Саду) била је, нема сумње, латинско-словенска школа коју је основао 1731. године бачки епископ Висарион Павловић и у којој је касније учио Јоаким Вујић. Пишчевић сам каже у мемоарима да је у тој школи "продужио учење матерњег језика, а затим прешао и на латински", што је одговарало програму ове школе. Једним делом његово школовање пало је у време када је префект и наставник школе био Дионисије Новаковић (1739-1749), а то је најплоднији период рада новосадске латинско-српске школе. Пишчевић је из ове школе понео знање латинског језика које му је касније користило; приликом писања историје он се служио делима писаним на латинском а и иначе је умео да употреби по коју латинску пословицу или да по нешто преведе с овог језика. Ту је Пишчевић учио школу док ујак није отишао у Беч и повео га собом. У Бечу се на школовању задржао око три године (1740-1743). Живео је у пансиону у неком од предграђа, можда у близини Јозефштата. Добро је познавао и предграђе Ландштрасе; вероватно је одржавао везе са отаџбином и породицом преко трговаца који су одседали у једној гостионици у улици Алтфлајшмаркт. Првих дана боравка у Бечу присуствовао је догађају који је узбудио аустријску престоницу: учитељ га је одвео да види смотру чувених јуришника, Пишчевићевих земљака, који су били изведени у својој живописној ношњи пред младу владарку Марију Терезију. Деветогодишњи дечак није ни сањао да ће кроз неколико година ратовати раме уз раме са овим страшним војницима. Пишчевић је око три године између 1740. и 1743. провео у Бечу на даљем школовању. Ту је научио немачки, тако да је лако говорио, писао и читао. Учио је аритметику и геометрију, касније у Сегедину и Осијеку немачки и математику је и даље усавршавао, а упознао је судску и војну администрацију.

Поред оперских либрета Голдонија и Метастазија можемо само да наслућујемо шта је рана бечка лектира могла да пружи младоме Пишчевићу. Постоји, међутим, једна значајна књига, за коју се поуздано може тврдити да је Пишчевићу била у рукама највероватније већ у Бечу, четрдесетих година. То је *Робинсон*. Пишчевић у мемоарима чини алузију на ову књигу, или тачније, на неку "робинсонаду", поредећи српске пресељенике у Славено-Сербији са "несрећним бродоломницима које су морски таласи избацили на пусто острво".

Несрећа у породици – смрт браће и сестара и болест мајке прекинули су Пишчевићево школовање у Бечу. После четири године боравка код куће прешао је у Сегедин, где је отац покушао да га упише у пијаристичку гимназију. Пошто као православни није могао бити примљен, а како отац није пристао да га преведе у католичанство, Пишчевић је остао у пансиону једног немачког приватног учитеља. Затим га је отац превео у Осијек, у тамошњу тврђаву, где је 1744. године боравио неко време учећи судску и војну администрацију на немачком језику. С пролећа те године под командом принца Карла Лотариншког у рату за аустријско наслеђе (1740) узео је учешћа и један пук подунавске српске ландмилиције. У том пуку, којим је командовао Вук Исаковић, пошли су на Француску и Пишчевићи – отац и тринаестогодишњи син, као пуковски писар.

Тај поход био је један од најзначајнијих у животу будућег војника и писца. На смотри у Печују произведен је за ађутанта; у Штајерској, у Грацу, почео је водити дневник, у Кремсминстеру је остао засењен блеском барокног дворца једног прелата, који је официре његове јединице позвао на обед. Код Мајнца је прешао Рајну и доживео ватрено крштење; ту му је отац задобио прве ране, а под тврђавом Луј, Французи су вештачким бранама скренули воду у аустријске ровове, поплавили их, а затим картечом тукли све што се није хтело подавити. У Стразбуру му је отац заробљен и одмах ослобођен; Рајну су поново прешли код Пајнхајма и вратили се у Немачку. Пук је зимовао у Горњем Пфалцу, код града Шартинга, где је отац Пишчевићев оптужен да подбуњује војнике, ухапшен и пребачен у замак Сум, седиште фелдмаршала грофа Баћани. Симеон се није одвајао од оца; касније се вратио у пук, добио писмено јемство о очевој исправности и ослободио га. Преко Пасаве вратили су се у зимовник и ту је Пишчевић провео једну пријатну зиму у селу Милдах, у кући барона Шенбруна. Маја 1745. пук је био упућен у Чешку, где се водио рат с Прусима, али већ у Баварској дошла је нова наредба о повратку у Славонију. У Петроварадину чули су да ће пукови којима припадају бити укинути.

Мађарско племство, које је пружило велику помоћ Марији Терезији у борбама против Фридриха Великог, захтевало је извршење законских одредаба из 1741. године о укидању поморишке и потиске границе, која се налазила на територији угарске краљевине, а била је насељена српским територијалним јединицама. У току рата за наслеђе ово извршење аустријски двор је одлагао страхујући да развојачење границе и предавање потиске и поморишке крајине мађарским цивилним властима не огорчи Србе. Тако је процес развојачења границе и даље спровођен постепено и опрезно. У Петроварадин је с пролећа 1746. стигао генерал Енгелсхофен са задатком да руководи развојачењем. Пишчевића је узео у службу и израдио му потпоручнички чин. У тој служби обишао је Пишчевић бродску, посавску и градиштанску ландмилицију, учествовао у мерењу траса за крчење нових путева у славонским шумама и у цртању нових карата. Канцеларија се задржала у Вуковару, али како је генерал Енгелсхофен наишао на велике тешкоће и отпор Срба приликом покушаја развојачења и реформисања војне границе, он је у зиму 1747. отишао у Беч по нове инструкције. Срби војници из поморишке и потиске ландмилиције били су развојачењем границе веома погођени: тек што су се били вратили са

ратишта у Елзасу, Баварској, Пруској и Италији,, били су стављени у положај да бирају – или да напусте милитарски позив и да као паори потпадну под власт мађарских спахија, или да напусте своје домове и имања и с породицама се иселе преко Мориша и Тисе у Банат и друге крајеве где српски граничарски пукови нису укидани, али где је такође дошло до реорганизације, те је подунавска и посавска српска ландмилиција претворена у регуларне јединице аустријске војске.

Све ове реформе изазвале су дубоко огорчење српског живља у Подунављу. Одржавани су зборови на којима су учествовали готово сви шанчеви преко својих изасланика; упућивана су писма митрополиту Павлу Ненадовићу са захтевом да народне интересе пред бечким двором узме у заштиту. Неки од виших официра из Поморишке границе нису се хтели определити ни за останак под мађарском влашћу ни за селидбу у друге крајеве Угарске и Славоније, него су одлучили да наставе сеобу коју су започели њихови дедови 1690. и њихови очеви 1737. године; тако да се јавио покрет за сеобу Срба у Русију. Тај покрет, који су с једне стране потпомагали Срби официри у руској служби и руски посланик у Бечу Бестужев, а с друге мађарско племство, којем је ишло у рачун да српски прваци, носиоци војне моћи и самосталности, напусте границу, ометао је свим средствима митрополит Павле Ненадовић. Ускоро се идеја о сеоби раширила и на остале крајеве; пошто су њени иницијатори Хорват и Шевић добили генералске чинове у новој руској служби и пасоше аустријских власти, покрет је захватио и оне српске војне јединице које нису биле под ударом развојачења. Тако је после Хорвата и Шевића затражио пасош за Русију Рајко Прерадовић из славонског хусарског пука, којем је припадао и Пишчевић.

Пошто је због једне повреде био принуђен да у зиму 1747. одустане од пута у Беч, куда је требало да прати генерала Енгелсхофена, Пишчевић се вратио у Петроварадин и Карловце, где су га отац и мати задржали. Ту је ушао у највише кругове ондашњег српског друштва. Одлазио је у двор тада још живом патријарху Арсенију IV Јовановићу, где се упознао са чувеним пуковником Атанасијем Рашковићем, који је био ожењен патријарховом сестром. Код Рашковића упознао се касније са Петром Шевићем, сином генерала Шевића. Капетан Шевић био је ожењен једном од кћери пуковника Рашковића, а у патријаршијском двору Пишчевић се упознао и са другом Рашковићевом ћерком, шеснаестогодишњом Дафином. Њоме се оженио против своје воље у седамнаестој години, 1748, убрзо после изненадне мајчине смрти и очеве друге женидбе. Исте године унапређен је за поручника и служио је најпре у сремском, па у славонском хусарском пуку, где му је мајор био Михаило Продановић, с којим се спријатељио и с којим је и касније у Бечу одржавао везу. У тренутку када је нерасположење наших официра у аустријској служби достизало врхунац, дошавши у сродство са вођима покрета за исељавање Срба у Русију, наишавши на разумевање код стрица, који му је дао писмо за једног рођака у Русији и код оца, који се и сам желео иселити, млади Пишчевић је донео одлуку да напусти аустријску војску и пређе са Шевићима у руску службу. То је било 1751. године, када је Хорват већ кренуо тим путем. Генерал Шевић Пишчевићу је одмах дао чин капетана и у Темишвару код генерала Енгелсхофена израдио му отпуст из аустријске војске. Међутим, против

Пишчевића је из Петроварадина поднета тужба аустријском двору, акт генерала Енгелсхофена о отпуштању је поништен и Пишчевић је ухапшен. После двомесечног ислеђења у осјечкој тврђави, царским рескриптом од 3. новембра 1752. године кривица му је опроштена, дат му је капетански чин у аустријској војсци, али је премештен у бродски пешачки пук. Незадовољан оваквим решењем, Пишчевић се после смрти свога таста Рашковића, који је 1753. отрован, уместо натраг у јединицу, упутио крадом у Петроварадински шанац оцу, а отуда – ширећи глас да путује у Темишвар прешао у Пешту, трговцу Георгију Ракосављевићу, а затим у Беч. У Бечу је провео неколико месеци кријући се од власти као војни бегунац, ухођен од људи митрополита Ненадовића. Најпре је одсео у једној гостионици у улици Алтфлајшмаркт, коју је одраније знао. Нашао се са својим познаником трговцем и банкаром Грком, Димитријем Хапсом, руским човеком, који му је помогао да дође у везу са руским посланством у Бечу, а касније му нашао и други стан код неког трговца у Постштајну, док се Пишчевић није преселио у руско посланство у Јозефштату. У то време одлазио је једино мајору Михаилу Продановићу у предграђе Ландштрасе у гостионицу код "Енгер бирта", где је овај одсео са женом. Најзад је добио пасош за Русију оверен од аустријских власти на име своје, своје жене, двоје деце и петоро слугу. Из Петроварадинског шанца кренуо је 24. октобра 1753. године преко Сентомаша, Сегедина у Токај, где се нашао с руским мајором Жалобовом, који се тамо бавио под изговором да за руски двор набавља вино, а у ствари је прихватао српске избеглице за Русију. Преко Пољске и малог пограничног прелаза Шељеговке приспео је Пишчевић у Русију 22. децембра 1753. године.

У Кијеву се нашао с пашеногом мајором Шевићем и добио стан у Подољу. Јануара 1754. пошли су у Москву генералу Шевићу. Пишчевић је ту постављен у Шевићев пук с капетанским чином, представљен је царици Јелисавети и провео четири месеца одлазећи на пријеме, балове, маскараде и ватромет. Ту се упознао са Петром Текелијом и с црногорским владиком Василијем Петровићем, који је дознавши за Пишчевићево порекло послао по њега и врбовао га да се прихвати организовања сеобе Црногораца у Русију, на чему је владика радио у то време. Када се Пишчевић из Москве вратио у Кијев (где се са владиком видео поново) српска колонија је прешла у зимовник, и ту су провели јесен и лепу зиму у лову. С пролећа 1755. почели су изграђивати насеље у бахмутској провинцији у пустом крају око река Донца и Лугана, који је био уступљен српским колонистима и добио назив Словено-Сербија. Пишчевићу је припао шанац у близини реке Донца, место се звало Рајевка. Тује провео зиму 1755, а почетком 1756. отишао је у Петроград да моли упражњено место мајора у Шевићевом пуку. Иако је место било дато другом, Пишчевић је остао у Петрограду. Издејствовао је допуштење да и оца пресели у Русију. Посећивао је угледне личности (Воронцова, С. Ф. Апраскина, П. С. Сумарокова, В. И. Суворова), одлазио у двор, у оперу и на балове. Априла 1756. вратио се у насеобину, али већ после два месеца добио је наређење да с поверљивом мисијом оде у Беч и тамо се јави руском посланику Кајзерлингу.

Из Кијева је кренуо с породицом преко Пољске и Мађарске (где се срео с оцем) до Прашове; у близини Кошица био је с пратњом задржан у притвору седам недеља

док му из Беча није послат пасош с аустријском овером. У Токају је остао месец дана лечећи болесног сина. Дочекао је и зиму и по снегу приспео у Нови Сад. Ту се јавио генералу Елфенрајху, свом старом познанику, још увек команданту петроварадинске тврђаве, већ слепом и глухом. Затим је прешао у Митровицу, пуковнику Рашковићу, који је ту живео са женом и таштом – сестром и мајком Пишчевићеве жене. У Митровици је Пишчевић провео зиму врбујући људе из Турске да преко Саве и кроз ћесарску прелазе у Русију у оквиру плана за исељење владике Василија. С пролећа 1757. пошао је са прикупљеним људима натраг остављајући породицу у Митровици. У Кечкемету му се ставила под команду још једна партија исељеника из Трста. Преко Пољске, прелазом Васиљков, стигао је у Кијев; очекујући даља наређења отпутовао је у Петроград, где је поново срео оца.

У Петрограду Пишчевић је остао до октобра 1757. године; добио је службу на двору, стан у Мјешчанској улици, екипаж и одржавао службене везе с бароном И. А. Черкасовим. У то време у Петрограду, наш писац је накуповао књига, начинио библиотеку и целу зиму провео у читању. Нема сумње, његову лектиру су тада сачињавале поред немачких и руске књиге. У то време штампана су дела Ломоносова (Москва, 1757) и почео је излазити часопис *Трудољубива пчела* А. П. Сумарокова; 1756. основано је народно позориште где је за директора постављен Сумароков (једног Сумарокова из исте породице Пишчевић је лично познавао). Крајем октобра упућен је преко Кијева, Пољске, Егра и Пеште у Беч, опуномоћеном руском министру Кајзерлингу по једном новом важном и поверљивом послу. У Бечу се задржао два месеца, походио двор Марије Терезије и оперу. Марта 1758. из Митровице је жену, кћер и новорођеног сина пребацио у Токај, а сам отишао у Трансилаванију, где се задржао купујући коње за дворску ергелу. 18. јула 1758. године у Карпатима, на пољској граници у близини малог места Горњи Свидник водена бујица која се нагло излила на пут однела му је жену и сина. Остали су се једва спасли. Преко Јарослава стигли су на руску границу код Васиљкова. У Кијеву је био 30. септембра 1758. Средином децембра преко Туле и Москве стигао је у Петроград, где је имао аудијенцију код царице у присуству свог новог претпостављеног. А. В. Алсуфјева. Крајем 1758. виђао се с владиком Василијем, који је инсистирао да Пишчевић буде постављен за команданта црногорских исељеника у Москви, али како је овај то одбио, а владика ускоро био протеран из Русије, Пишчевић је остао и даље у престоници.

Године 1759. по наговору генерала Хорвата поднео је молбу да се разреши службе на двору. Унапређен у мајорски чин, буде прекомандован у Хорватову јединицу. Преко Москве и Кременчуга отишао је у Миргород, Хорватово боравиште; желео је да иде с македонским пуком на фронт у рат с Прусима, који се у то време водио у савезништву с Аустријом, али му је наређено да ради формирања бугарског пука оде у Украјину, у место Манжелеј. Ту је службовао мењајући места (Чигирин-Дубрава, Белоцерковка), ту се оженио по други пут једном рођаком генерала Хорвата и браће Чорбе. После смрти Јелисавете и ступања на престо Петра III (1762) и под Катарином II против Хорвата је поведен истражни поступак, лишен је чина, послат у заточење, а Нова Сербија је 1763. изгубила име, и повластице дате Хорвату престале су да важе. Рат с Прусима био је завршен и Москва је била пуна

официра који су се вратили с фронта и тражили чинове. Те године и Пишчевић је четири месеца у Москви; постављен је у српски пук Петра Текелије, који је био у месту Поречје, у општини Дворцоваја. У вези са преуређењем хусарских пукова 1764. године, Пишчевић је убрзо унапређен у чин потпуковника и премештен у харковски пук, где му је командант био пуковник Никола Чорба. 1766. су на егзерцирима у селу Валки. Фебруара 1767. премештен је у ахтирски пук под командом генерала Подгоричанина. Марта месеца је стигао пук у Кијеву и придружио му се на маршу у Пољску, остављајући жену и децу у Новој Сербији.

После преласка границе и краћег задржавања у Житомиру и Бродију, Пишчевић је добио поверљиво наређење да са једним одредом маршује у брацлавско војводство у среско место Виницу, где се задржао до августа 1767. године. Ту је ступио у везу са пољским генерал-поручником и пехарником литавским, грофом и касније маршалом Потоцким, и као руски представник учествовао у проглашењу руско-пољске конфедерације у брацлавском војводству. По обављеном задатку враћен је у пук који је маршовао према Варшави, с наређењем да опседне град. У току заседања главне скупштине у Варшави су извршена хапшења. Неки од хапшеника (краковски бискуп Солтик, гроф Ржевуски са сином и кијевски бискуп Залуски) поверени су Пишчевићу и он их је депортовао преко Гродна у Вилну, где их је предао руском генералу Нумерсу. Када се после закључења такозване "барске конфедерације" Пољска окренула уз помоћ Турске против Русије, Пишчевић је остао у Пољској и учествовао у том "несрећном крвопролићу" како сам назива тај рат.

У великом руско-турском рату, који је убрзо избио (1768-1774) командовао је под генералом Румјанцовим ахтирским хусарским пуком. У то време с пуком и породицом проводи ратне дане у Румунији и летује у Букурешту, водећи онај угодни живот руских виших официра који се није мењао ни у рату. Већ у првим окршајима се истакао у бици код места Журже и одликован је. После Кучуккајнарџијског мира Пишчевић је поново у Русији и ту учествује у уништавању и расељавању Запорошке сече 1775. године после угушивања Пугачовљевог сељачког рата. Ту је био поново под командом свога земљака Петра Текелије, који је тада, већ као генерал, управљао уништењем Сече и расељавањем Козака. Ту се Пишчевић у ствари враћао једном старом сукобу између колониста из Србије и домаћег живља, који није прихватао стварање Нове Србије у Украјини.

После смрти оца, Пишчевић организује нови "Далматински" пук од придошлица из отаџбине, службује и живи у близини својих сеоских добара у Дмитровки и крај Крилова. Године 1777. путује у Петроград, где се срета са Потемкином, бива примљен код престолонаследника и у аудијенцију код царице Катарине II. Унапређен је у чин генерал-мајора и добија 1000 душа у Могиљевској губернији. По повратку сукоб са командантом Текелијом, који је одраније тињао, избио је поново свом жестином када је Пишчевић одбио да пређе за команданта Бугарског хусарског пука на Бугу. Званично укорен, у сталној свађи са сином, уморан и несрећан (друга жена му је у то време умрла), Симеон Пишчевић је демисионирао 1778. године и на запрепашћење високих заштитника у Москви и Петрограду

повукао се из војне службе у пензију, синове разаслао у војне школе, а кћери упутио на образовање у Смољни манастир код Петрограда. Сам је остао у селу Скаљевати да пише своје мемоаре и своју историју Срба. Године 1782. живео је у Новом Миргороду. Те, 1782. године, посетио је Пишчевића у Новом Миргороду, у тренутку када је овај давао завршни облик својим мемоарима, један други писац мемоара – Герасим Зелић. Он је на путу у Херсон, где је походио свог познаника генерала И. Д. Ханибала (деду, тј. стрица мајке Александра Пушкина) обишао српску колонију у Новом Миргороду:

"....20. јунија 1782. године стигнем благополучно у Ново-Миргород у Новој Сербији – пише Герасим Зелић у свом Житију – овђе нађем гна мајора Јована Скорића, мога најближег сусједа из Međеде у Далмацији и друге млоге Србе. Њеки из Мађарске и Баната због различни у оно вријеме збивши ' се политически ' узрока, њеки из Србије, Босне и Ерцеговине од теготе та турског, њеки из Далмације и Албаније због гонениja венецијанскога избјегли бијау и дошли у она времена у Русију и населили ону, празну бившу, земљу, која се по њима и назвала Нова Сербија. И другу сам знатну господу познао ту: славнога Текелију генерала, генерале Чорбу и Хорвата из Баната, грофа Ивана Подгоричанина из Црне Горе, генерала Пишчевића из Паштровича и књаза Анту Стратимировића, генерала из Новог Ерцега от Боке Которске... Сва горе поменута господа у Новој Сербији дочекала су ме лијепо и благороднодушно милостињом на пут обдарила... "

Године 1785. Пишчевић се дао на довршавање свог историјског списа. У то време, у вези са својом историјом Срба, он је прикупио обимну литературу и деценија између 1785. и 1795. припала је његовим историјским лектирама (Мавро Орбин, Василије Петровић, Диканж у верзији Саског, Владиславић, поп Дукљанин, Н. И. Новиков, Карол Виндиш, Ф. М. Пелецел, Керали, Таубе, Есих, Хибнер, Бишинг и византијски извори као Порфирогенит, Пахимер, Григора, Кинам, или антички, као Корнелије Непот). Године 1788. већ заборављеном генералу пише оду један српски песник Алексије Везилић. Пишчевићев син Александар, који је и сам био официр и писао мемоаре попут оца, сећа се како седи генерал и његови пријатељи урлају уз гусле српске народне песме, као чопор курјака.

Већ стар и болестан Пишчевић је 1795. довршавао своје списе у тренутку када су његов син Александар и синови из другог брака Пишчевићева оца, увелико текли војничку каријеру као официри у руској служби. Умро је новембра 1797. године. Наредио је да га сахране на отвореном месту, како би његов син Александар могао над његовим гробом подићи цркву. "Кажите му нека је подигне поручивао је на самрти сину – на име архиђакона Стефана, патрона наше фамилије."

* * *

Симеон Пишчевић написао је две књиге: историју Срба и мемоаре. Ниједну од њих није штампао.

Пишчевић је своју историју писао у два маха. Први пут се њоме бавио ваљда између 1775. и 1785, а други пут око 1795. године. У сваком случају у тренутку када је око 1784. давао завршни облик својим мемоарима, прву редакцију своје историје већ је имао довршену. Он то сам каже у предговору мемоарима: "Написао сам једну књигу пре ове у којој се говори о српском народу, о српским владаоцима, царевима, краљевима, кнежевима као и о другим догађајима из прошлости народа српског". Да је Пишчевићева историја била писана већ око 1785. године види се и по томе што у дефинитивној верзији из 1795. године на листу 97, б стоји: "прошедшаго 1784-го года", што значи да је тај део текста писан 1785. године. Пишчевић је очигледно оставио историју да би се прихватио мемоара, а затим се поново вратио историји, која је по други пут "почета пре неколико година, довршена 1795. године" како стоји у наслову његове књиге, мада се из једног другог места у самој историји види где је текст био спреман за штампу још негде око 1793. године, али је Пишчевић оклевао надајући се да ће му се пружити прилика да књигу допуни: "Сије књиги мојеј сочиненије ка изданију на печат имел ја уже два года прежде (тј. око 1793, јер је овај текст писан 1795) готове..." Тако је око 1793. године, дакле у тренутку када је почела излазити на свет Рајићева историја, довршено још једно историјско дело о српском народу, рађено независно од Рајићевог. Наслов те Пишчевићеве историје гласи: "Извештај сабран из различитих аутора и склопљен у историји преводом на словенски језик, о народу словенском, Илирији, Сербији и свим те српске нације некадашњим кнезовима, краљевима, царевима и деспотима, бившем угарском бунту, а напослетку о изласку српског народа у Русију, – сачињен генералмајором и ратног ордена кавањером. Симеоном Пишчевићем, његовим личним трудом и властитом руком, започет пре неколико година довршен 1795. године."(1)

[Известие, собранное из разных авторов и введеное в историю преводом на славенский язык, о народе славенском, Илирии, Сербиии и всех той сербской нации бывших княазей, королей, царей, и деспотов, также некоторые пояснении о Греции, Турции, и о бывшем давнем венгерском бунте, анапоследок о выходе сербскаго народа в Россию, сочинено генералом майором и ордена военнаго кавалером Симеоном Пишчевичем, его собственным трудом и рукою, зачалом пред несколъкими годами, окончено 1795-го года.]

Пишчевићева историја је писана на плавичастим листовима великог формата увезаним у свеску од преко сто листова. Последњи листови свеске су празни, а у почетку после наслова исечено је десет првих исписаних листова историје, тако да Пишчевићево дело данас нема почетка. Из сачуваног текста види се да је пред историјом стајало "Предуведомленије" и затим текст о Илирима, који се довршава на првом сачуваном листу рукописа. На том листу Пишчевић је оставио напомену из које се види да је историју радио "трудећи се много година". Он се ту обраћа "једнонационалном читатељу" очекујући од њега благодарност и пажњу. Следи текст још увек писан у управном излагању о српском народу, затим е Пољацима и Чесима, о Бугарима, па излагање према начину писаца родослова, "О государјах, књазјеј, короњеј, царej и деспотах сербскаго народа", затим одељак у којем је изложена историја Босне, одељак о Турцима, о Паштровићима, Црној Гори

(засебно), а у једној дугој напомени екскурзија у облику летописачких бележака о мађарским бунама између 1629. и 1712. године; над тим текстом тече опис прве, па друге сеобе Срба с екскурзима у којима су објашњења о Цинцарима, о Клементинима, о породици Рашковић, мала монографија о Новом Саду од XVII века до сеобе Срба у Русију; следи опис догађаја у којима је Пишчевић и сам учествовао: развојачења потиске и поморишке границе, реформе Марије Терезије и сеоба у Русију. У том делу историје, која се у ствари завршава сеобом, има екскурза о Тренковим пандурима, о Пишчевићевој служби у Русији, и најзад списак Срба у руској служби од времена Петра Великог до тренутка када је текст писан. Пишчевић је, дакле, обухватио у својој историји период од доласка Словена на Балкан до сеобе Срба у Русију.

Извори којима се Пишчевић служио у овом свом делу већ су набројани; поред тих овде већ споменутих аутора, Пишчевић је користио пишући своју историју декрет мађарског краља Андрије из 1222. године, једно од издања српских привилегија како изгледа на латинском језику, штампану повељу из породичне архиве Пишчевића о Монастерлији као вицедуктору, а од рукописних извора: писма мађарских бунтовника Србима из времена опсаде Беча из архиве у Карловцима, породичну архиву Пишчевића, списе и документе добављене из Паштровића, руске грамоте као што је она дата Михаилу Милорадовићу 1718. године, хронике бохемске на словенском језику, "какове се и сада тамо у престоном граду Прагу у архиву налазе". Поред сопствених бележака које је почео водити још у Славонији, Пишчевић је у својој историји употребио и податке добивене од породице Рашковић усменим путем, затим сопствена породична предања и усмена обавештења о другој сеоби Срба у Аустрију.

Језик којим је његова историја писана Пишчевић назива "славенским језиком", а у одељку о Паштровићима (свом ужем завичају) он каже да тамо "језик свој славено-сербски држе". Та дистинкција је тачна и важна. Пишчевић није саставио своју историју језиком којим се у његовој отаџбини говорило, и којим је сам водио дневник, али ју је писао језиком на којем се и у његовој отаџбини писало у његовој младости – на рускословенском. Наиме, његов језик у историји близак је Орфелиновом језику у *Житију Петра Великог,* и језику Рајићеве историје Срба пре но што је извршен ретуш тог језика приликом штампања дела, дакле једној хибридној књишкој мешавини која је допуштала да се књигом служе и српски и руски читаоци. Пишчевић је, међутим, имао на уму углавном своју "једнонационалну" читалачку публику. На безброј места у историји он се обраћа српским или тачније својим једноплеменим читаоцима. С тим обраћањима он почиње и завршава своју књигу: он свој труд поверава пажњи једнонационалних читалаца с надом да ће они из његове књиге моћи сазнати каква су дела "прапредака наших била"; он на једном месту пише: "храбри људи наша браћа Серби Херцеговци"; наш "српски народ"; он се осећа једно исто са својим читаоцем и каже после једне дигресије: "Сада се повратимо опет натраг у нашу драгу Сербију и погледајмо шта се још у тим прошлим столећима и после пропасти царства српског с народом нашим Србима догађало и каква им је судбина била..." У предговору мемоарима он каже спомињући своје историјско дело: "Увек сам желео

да свом народу учиним неко добро и да му будем од неке користи. Увек сам о томе мислио и колико ми је било могуће то и у дело приводио. Написао сам једну књигу пре ове у којој се говори о српском народу, о српским владаоцима... и надам се да ће моји сународници тај мој рад примити као знак љубави". У том смислу Пишчевић је дао и завршетак својој историји:

"Благонаклони читалац, може веровати да ме је много труда то стало (тј. писане историје), но ипак због тога нимало не жалим, него остајем веома задовољан што сам на овај начин могао свом својем једнонационалном обштеству бити на услузи и привести ово дело крају."

Пишчевић се, дакле, осећао као српски књижевник и писао је за српске читаоце. Што је то чинио на једном језику којим они нису говорили, али на којем су у то време читали и писали за штампу, била је ствар школе и књижевне конвенције, а не свесно одрицање од сопственог језика и националности. Пишчевић је исто толико српски писац колико је био и Орфелин и по тематици и по публици за коју је писао и по личном осећању и у истој мери је разумљив или стран нашој данашњој публици његов језик колико је стран или прихватљив језик Рајића и Захарије Орфелина. Када се поставља питање штампања његових дела у преводу или оригиналу, онда је то питање које се поставља и за низ дела Орфелинових и за нека друга дела српске књижевности писана руско-словенски.

Пишчевићева историја остала је до данас у рукопису. Године 1867. рукопис овог Пишчевићевог дела предао је унук нашега писца руском научнику Нилу Попову, који је краће одломке из њега објављивао 1870. и 1877. године; у једном чланку из 1884. године Нил Попов каже да је дело предато Српском ученом друштву; отада му се изгубио траг и до недавно се сматрало да је изгубљено. Рукопис Пишчевићеве историје данас се чува у архиву Српске академије наука и уметности у Београду (9238, кут. CL).

* * *

Мемоари Симеона Пишчевића знатно се разликују од његове историје. Прво, они нису писани истим језиком којим и историја, него првобитно на српском. Наш писац почео их је бележити у облику дневника за време похода аустријских трупа на Французе 1744. године, у којем је учествовао. Идеју да води тај дневник дао је Пишчевићу писар његове јединице и његов помоћник, подофицир Хехер. Он је подсетио свог претпостављеног да би требало да води дневник јединице којом командује; да га је Пишчевић послушао, изишла би књига статистика, извештаја и рачуна. Пишчевић је водио и такве, чисто стручне војничке белешке, на пример 1764. у Славонији за време службе код генерала Енгелсхофена, о чему говори у првом делу мемоара и у историји. У овом случају, међутим, он је учинио нешто сасвим друго. Он је почео писати књижевно дело; имао је и правих књижевних амбиција са својим мемоарима. Он их је дотеривао и дао им још две редакције пре но што их је сматрао готовим за штампу. "Хтео бих да ми тај труд не пропадне тек

тако, него да изиђе на свет, на радост мојих благонаклоних читалаца" – каже Пишчевић у другом делу своје књиге.

Првобитни текст Пишчевићевих мемоара писан је, дакле, на српском језику, на оном језику којим је Пишчевић говорио. Тако је писан све до 1756. године, а свакако и дуго затим, јер те године Пишчевић још увек није знао руски и споразумевао се с Русима на немачком. Не знамо када је настала друга верзија Пишчевићевих мемоара. Ако узмемо дословно његове речи да их је почео *преписивати*, и друга би била на српском језику. Тек трећа, завршна редакција текста, настала око 1784. године, била је писана на оном језику којим је Пишчевић и своју историју спремао за штампу на некаквом руско-словенском. Поред већ наведеног, Пишчевић о тој верзији као да говори у предговору трећег дела својих мемоара: "...после сам, и кад сам се преселио у Русију, наставио с том својом навиком и бележио из године у годину, свакодневно, све догађаје и тако сам дочекао... да ми се до сада накупи повише таквих свезака. И да ми не пропадну без трага и гласа, решио сам да из њих по историјском реду створим својеручно једно дело које ће неко данас-сутра са уживањем читати..."

Пошто је део Пишчевићевих мемоара који се односи на његову службу у Русији за време руско-турског рата и касније изгубљен, десило се да у тим мемоарима о његовој другој отаџбини, Русији, има најмање спомена. У првом делу он је описао свој живот у Ћесарској, до одласка у Русију, у другом делу углавном своје мисије у Аустрији, где је боравио у два маха као руски официр; трећи део његових мемоара догађа се цео у Пољској. Само завршетак другог дела и неколико одељака у почетку тог истог дела мемоара посвећени су описивању живота у Русији, али и ту се причање ограничава на Пишчевићеве односе са Србима пресељеницима, с којима је стално био у тесној вези и с којима је дуго заједно служио у истим јединицама. У историји, пак, која је обухватила све Западне Словене и све јужнословенске народе, Пишчевић је Русију једва споменуо. Тако је Симеон Пишчевић о свом животу у Русији и о својим руским познаницима оставио мање сведочанства но што бисмо очекивали и желели.

То је било и због тога што он своју историју и своје мемоаре није намењивао руским читаоцима, него својим земљацима у Русији и отаџбини, како је то чинио понекад и Орфелин у то време. У предговору мемоарима Пишчевић о томе сам говори: у жељи да буде од користи свом народу написао је две књиге, најпре историју па сада и мемоаре, и нада се да ће његови сународници тај његов рад примити као знак љубави. Кад је писао о животу наших исељеника у Русији, а таквих места има много и у мемоарима и у историји, чинио је он то покушавајући да успостави и одржи везе између завичаја и тих одсечених колонија српског народа, осећајући да им прети опасност да се однароде и претопе. То се и догодило. "Срби су се у Русији доиста претопили. Нова Сербија и Славено-Сербија су се потпуно изгубиле. Само је Пишчевић са својом књигом духовно остао у своме народу" (С. Матић).

Живот генерал-мајора и каваљера Симеона, сина Стефана Пишчевића, како гласи краћи наслов Пишчевићевих мемоара, писан је око четрдесет година, између 1744. и 1784. године. Завршна редакција књиге није спроведена до краја и Пишчевић је много више текста оставио у концептима него што је доспео да дефинитивно уобличи. Тако део његових мемоара који је спремио за јавност обухвата период Пишчевићевог живота између 1731. и 1767. године у три дела. Последње странице издате су према концепту, бележеном на листићима на рускословенском, и припадају најраније споменутој 1767. години. Тај текст унук нашег писца дао је (као и Пишчевићеву историју) руском научнику Нилу Попову, који је рукопис мемоара објавио. Пун наслов Пишчевићевог дела гласи: *Известије о похождении Симеона Степанова сина Пишчевича, генерала-майора и кавалера ордена св. Георгия, о ево рождению, жизни, воспитанию, наук, зачало служби, преселение в далную страну, происхождение дел военюх и о случившисхя с ным по судбам разных счастий и несчастий; писал сам собственною своею рукою, собирал из разных преждных своих записок и продолжал до 1785. года.* Како је један од Пишчевићевих наслова сачуван и у аутографу, може се видети да је Нил Попов приликом објављивања Пишчевићевих мемоара њихов језик и правопис русизирао. Попов је Пишчевићеве мемоаре објавио најпре у часопису Чтения в Обществе истории и древностей российских (1881, књ. 4, 1882, књ. 2),а потом је објавио и засебно издање (Москва 1884). Из рукописа Пишчевићеве историје Нил Попов је објавио одломак под насловом *Из рукописи "Сербская история" Пишчевича конца XVIII века (Родное племя* 1887, КЊ. 2,124 131). Године 1902. један мађарски преводилац, Имре Хусар, објавио је најпре у илустрованом листу *Vasarnapi Ujsag* скраћени мађарски превод Пишчевићевих мемоара, а потом га је штампао у засебној књизи (Пешта 1904). Од 1961. године у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик* Светозар Матић почео је објављивати у наставцима савремену језичку верзију Пишчевићевих мемоара и та верзија доживела је потом још два издања у књигама (1963,1972).

У закључку могло би се рећи да је Пишчевић био човек новог књижевног укуса не само по својој осећајности, него и по лектири. Подвлачење важности "језика и обичаја", "језика и рода" показује да је Пишчевићу била добро позната терминологија немачког предромантизма и Хердера.

Важнија литература

О Пишчевићу није много писано; помиње га у својој преписци владика Василије Петровић (Д. Д. Вуксан, *Преписка митрополита Василија...* (1852-1759), *Споменик САНУ,* LXXXVIII, Београд 1938, 78); Алексије Везилић посветио му је једну кратку оду у Сапфином метру у својој књизи *Краткое написаније о спокојној жизни* (Беч 1788,3), а Герасим Зелић помиње га у својим мемоарима *(Житије Герасима Зелића,* Будим 1823,75). У руском часопису *Славянин* 1829, стр. 23-24, има белешка о Симеону Пишчевићу као пуковнику ахтирског хусарског пука; у *Летопису Матице српске* (1879, књ. 120, стр. 176 и 181) помиње се Пишчевићева историја и наводи њен пуни наслов уз преведени чланак *Срби у Русији,* од В. И. Григоровича. Нил Попов је пропратио своја издања Пишчевићевих текстова краћим уводима: уз

мемоаре у часопису *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, 1881, кн. 4, отдел I, стр. I-IV, уз издање у књизи (Москва 1884); и у оквиру своје студије *Военны поселения сербов в Австрии и России* (*Вестник Еероны* 1870, бр. 7., стр. 584-614). Излазак Пишчевићевих мемоара пропраћен је рецензијом у *Журналу министарства народного просвещения* 1885, апрель, часть 238, отд. 2, стр. 327-338; Имре Хусар, преводилац мемоара на мађарски у скраћеној верзији дао је пропратне белешке уз Пишчевићев текст у часопису *Vesarnapi Ujsag Pest* 1902, No 47, и уз књигу која је изишла у Пешти 1904. код Франклина.

У новије време литературе је све више: Hans Uebersberger *Studien zur serbischen Memoirenliteratur, Zeitschrift fur osteuropaische Geschichte*, Berlin 1913, Band III Heft 4, S. 499-515. Светозар Матић, *О мемоарима Симеона Пишчевића*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1961, VIII, 66-69. – Милорад Павић, Симеон Пишчевић *Књижевност*, Београд 1963, бр. 78 и бр. 9. – М. Павић, *Језичко памћење иораснички облик* (шира верзија претходног текста), Нови Сад 1976,75-167. – Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, passim. – Бошко Петровић, *Симеон Пишчевић и његови мемоари*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1971, св. 2, стр. 123-146. – Средоје Лалић, *Документи о оставци на војну службу Симеона Пишчевића*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1972, св. 2, стр. 373-377. – Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, passim. – М. Павић, *Тема "вечитог младожење, у српској књижевности*, *Књижевност*, 1979, бр. 6, стр. 907-918. – Предраг Степановић, *О мађарским издањима Пишчевићевих "Мемоара"*, *Књижевне новине*, Београд 1981, бр. 630, стр. 27. Архивске грађе о Симеону и другим члановима породице Пишчевић има у руским архивама (упор. Средоје Лалић, *Архивска грађа о нашој земљи у архивима и другим установама СССР*, *Заједница архива Војводине*, *Извештаји о истраживачком раду у иностранству*, Сремски Карловци 1972, св. V, стр. 32, 36, 141142). – М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1963, стр. 561582.

Доситеј Обрадовић

Рођен у Чакову у Банату око 1740. године у трговачкој породици Ђурђа Обрадовића, ожењеног Круном Паункић из оближњег села Семартона, добио је име Димитрије. После смрти оца (којег није упамтио) и мајке, која се обудовевши с четворо мале деце, преудала да ускоро затим умре, вратио се из дедове куће у Семартону с браћом Илијом и Луком у Чаково стрицу Грујици. Усвојио га тетак Никола Парчанин. Похађао је чаковачку школу код магистра Стефана Микашиновића, читао на српском и румунском стару византијску литературу, нарочито радо животе светаца(хагиографије). Обилазио манастире у околини: Сенђурађ, Партош и Бездин. Почиње учити грчки и тетак му намењује свештенички позив. Чита "житије" Св. Саве. Занет примерима из лектире, одлучио је да бежи с неким игуманом "Дечанцем" у Србију с оне стране ондашње турске границе, и да се ода испосничком животу калуђера. Парчанин га је у томе спречио и послао на занат неком трговцу и капамаџији у Темишвар.

С другом Ником Путиним бежи из Темишвара; код Сланкамена прешао је у Срем и 31. јула 1757. приспео преко Карловаца, Ремете и Крушедола у манастир Хопово у Фрушкој гори. Игуман Теодор Милутиновић га ту узима за ђака. У богатој књижници манастирској чита, поред апокрифне грчке књижевности, беседе Златоустог, аскетске списе Јефрема Сирјанина и Аве Доротеја, а међу србуљама налази *Лествицу* Јована Сколастика, и наставља с читањем легендарне византијске књижевности житија и пролога. С игуманом хоповског манастира путовао је по Срему, Бачкој и Славонији, у Карловцима упознао младог књижевника Јована Рајића, који тек што се био вратио с наука из Кијева. Фебруара 1758. пострижен за монаха у присуству митрополита Павла Ненадовића, добио је монашко име свог узора св. Доситеја. У Сремским Карловцима рукоположен је за ђакона. У зиму 1759. игуман му је допустио да оде у Ириг, где учи латински, али га манастирска братија убрзо враћа у Хопово. Упознаје се с руском и нарочито украјинском барокном књижевношћу XVII и XVIIIвека: с поезијом у тринаестерачким "виршима" (стиховима), с проповедима Гаљатовског и Полоцког, с полемичким списима Јаворског, Натанаила, Копинског. Купује књиге на румском вашару, чита историјска дела Теофана Прокоповича, *(Духовни регуламент Петра Великог),* Цесара Баронија и Стратемана, а у једном зборнику налази списе префекта новосадске Духовне колегије Дионисија Новаковића: један текст опширне српске историје (у стилу летописа или родослова), извод из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића, биографију св. Саве, трагедију Козачинског о Урошу V у одломцима, Душанов законик. Чита Езопов живот и басне. Касније све ће то имати одјека у његовим књигама у *Буквици, Животу и прикљученијима*, у *Баснама*. Игуман му је пред смрт дао сву своју уштеђевину у жељи да финансира његов одлазак на науке у Кијев. Разочаран начином манастирског живота, јавно укореван, а тајно упозорен да ће бити и физички кажњен, осетивши да међу калуђерима неће моћи даље напредовати с учењем, бежи из Хопова 2. новембра 1760. с манастирским ђаком Атанасијем. С намером да настави школе у Кијеву, куда је мислио доспети уз аустријске трупе које су тада у савезу с руском војском ратовале против Пруса у седмогодишњем рату, отишао је преко Осијека у Загреб.

Зиму 1760/61. провео је у Загребу учећи латински језик. Станује у Доњем граду. Одлази у Петрињу и Плашки, владици Данилу Јакшићу, који га посаветује да као учитељ у Далмацији заради трошак за пут до Русије. Крајем априла или почетком маја креће најпре у манастир Комоговину, па не нашавши тамо свештеника којег тражи, преко Велебита 15. априла 1761. је стигао у манастир Крупу, одакле га игуман упути протопопу Јовану Новаковићу у Книнско Поље. Почиње учити децу у црквеном дому пред градом Книном. Стиче прва знања из италијанског језика.

Године 1764. кренуо је у Свету гору са жељом да слуша предавања грчког учитеља Евгенија Булгариса. У Котору се разболео од грознице, одустао од пута, те одлази у Маине и ту се најми у игумана св. Петке да учи децу. Упознаје се са владиком црногорским Василијем Петровићем, писцем *Историје о Чрној Гори* (1754). Чита руске књиге из владичине библиотеке и "магазин" *Эжемесячния сочинения* који Орфелина инспирише да покрене први српски часопис. Владика Василије запопио га о Ускрсу, 1764. Вратио се због болести у Далмацију, у Книн. Учитељује у

оближњем Голубићу, али потеран кугом пређе на Косово (у Далмацији). Према познијем сведочанству Симе Милутиновића Сарајлије, у то време је читао Релковића, Качића и Дошена. Као сеоски учитељ на Косову саставио је, за потребе своје ученице Јелене Симић, први покушај свог књижевног рада на народном језику – *Буквицу* – избор најлепших страница из Златоустог у преводу на народни језик. Згодно распоређени по азбучном реду (по "буквици") ови су текстови преписивани и ширени по Далмацији. Новембар и децембар 1764. провео је у манастиру Драговићу у читању. На једном псалтиру манастирске библиотеке оставио је запис у стиховима. Из Драговића преко Трогира одлази у Сплит. Из Сплита, носећи торбу књига и рукописа отпловио је на Крф, где опет почиње учити грчки. Преко Мореје плови 1765. у Свету гору с намером да презими у Хиландару. Са жалошћу дознаје да учитељ Булгарис више не држи школу на Атосу, те наставља за Смирну, где се нашао по свој прилици већ у октобру.

У Смирни 1766-1768. проводи бесплатно као питомац непуне три године у школи чувеног грчког учитеља Јеротеја Дендрина, код кога се школује и грчки реформатор Кораис. Примљен у виши курс, учио је по програму који и у осталим оновременим грчким школама обухвата богословље, стару грчку књижевност, филозофију, реторику и црквено појање. Постиже "пуно школско образовање које се у православном свету тада уопште могло постићи". Стиче одлично старокласично образовање. Познавање шездесетак грчких и око 15 латинских писаца, које наводи у својим делима, резултат је највећим делом овог боравка и учења у Смирни. С пролећа 1768. затежу се односи између Русије и Турске. Страхујући од рата и неприлика с турским влатима, напушта Смирну. Преко Митилине, Навплеона, Коринта, Патре, Крфа и Санти-Кваранта долази у Епир, где учи албански и задржава се у Хормову до краја године, када се враћа на Крф.

На Крфу 1769. код неког грчког учитеља учи латински, реторику и грчку књижевност. Преко Млетака и Задра одлази у северну Далмацију, где јуна 1769. постаје учитељ у селу Плавну. Зиму је провео читајући "славјанске, греческе и италијанске књиге", које је донео са путовања. Недељама, о празницима и иначе држи проповеди и надгробне беседе по околним црквама и манастирима Крупи, Крки и Драговићу. У марту 1770. завршио је своју "другу Буквицу" – *Ижицу* – низ по азбучном реду распоређених поука. С пролећа 1770. прелази за проповедника у Скрадин. Тамо јуна довршава у Плавну започети превод *Христоитије* Антонија Византијског, а затим саставља *Венац од алфавита,* опет збирку поука. Како су му католичке власти ускратиле дозволу да у Скрадину обавља свештеничку дужност, отишао је у Венецију да издејствује дозволу. Не свршив посао вратио се с јесени у Задар. Ту остаје до јесени 1771, кад преко Трста одлази у Беч.

Свештеник грчке цркве у Бечу, касније оснивач једног грчког часописа у овом граду, Антим Гази, прихвата га и смешта на стан и кост код богатог грчког трговца Николаја Стојча. Митрополит Јован Ђорђевић одбио је да га прими у својој бечкој резиденцији. Издржавао се од давања часова грчког језика, а сам је узимао часове француског, латинскога, при крају овог боравка у Бечу, и немачког језика. Француски учи код наставника који је, како сам каже, био "човек преизрјадног у

чтенију књига вкуса и познанства". Према упутствима тог Француза, чита француске и енглеске писце на француском. Код учитељ латинског језика слуша логику и метафизику. Обилази Шенбрун, Пратер, Белведер, Аугартен; одлази у оперу и позориште. Долази у контакте с Грком Константином Филипидом (некадашњим студентом Универзитета у Халеу и учеником филозофа Волфа), и с А. Д. Секерешом (једним од најобразованијих Срба свог времена, учеником бечког професора Ригера), а они обојица, као високи државни чиновници, лично учествују у доношењу терезијанско-јозефинских реформи код Срба, које ће касније и сам у свом делу пропагирати. У сукобу између бечких Грка и Срба (иза којег стоје интереси руског и аустријског двора) покушавао је да одржи ауторитет православне цркве у Бечу и у том смислу сведочи на страни капелана те цркве Секереша. Поучавао је две рођаке генерала Михаила Микашиновића. С генералом и његовом супругом одлази на излет у бању Липик у Славонији. У Бечу је почео давати и часове из италијанског и француског језика. После шестогодишњег боравка у Бечу ступио је у службу карловачког митрополита Видака као васпитач и наставник његових синоваца. Придружио им се у Модри, у близини Братиславе.

Године 1777. похађао је са својим питомцима евангеличку гимназију у Модри, која има и једну годину лицејске филозофије. Ту слуша Баумајстерову рационалистичку филозофију и долази у додир с немачком филозофијом просвећености која се заснива на Волфовом филозофском систему, а популарише се Баумајстеровим уџбеницима познатим и цењеним на универзитетима и високим школама у Кенигсбергу (где их користи Кант), у Бечу, Кијеву, Москви, а и међу српском интелигенцијом онога времена. Узима часове немачког језика код конректора гимназије и одлази у посете Фрањи Такачу, првом поджупану братиславске жупе, у чијем дому проводи веселе часове одмора.

По завршеној школској години 1777/8. прешао је са својим питомцима у Карловце, где остаје до јесени 1778. Срео се с књижевником Герасимом Зелићем; походи га и његов некадашњи питомац, сада већ парох јегарски Петар Витковић, један од најбољих српских грециста с краја XVIII века. Пријатеље забавља згодама својих "прикљученија" – аутобиографије, јер тада почиње конципирати своје главно књижевно дело *Живот и прикључениjа*, мада је још раније, у Бечу 1774. Секереша импресионирао приповедањем својих успомена. Поводом буна које избијају у Новом Саду и Вршцу као реакција на завођење терезијанских реформа цркве и обичаја, води разговоре с митрополитом Видаком о потреби преношења брачног законодавства с цркве на државу, о чему ће писати и у *Животу*. По свој прилици користи се богатом књижницом Захарије Орфелина, који је у то време такође боравио у Карловцима. Сада се о њему и касније у *Етици* изванредно похвално изражава, и у преписци спомиње потребу подизања споменика Орфелину, чији је став био у односу на терезијанске реформе сличан Доситејевом. Путовао је у Банат, где обилази Бечкерек, Итебеј, Семартон и Чаково; тражио сроднике и походио гробља. По повратку у Карловце походио је митрополита у Даљу. Рат који је букнуо у Баварској спречава га да с питомцима оде у Немачку; тако је школску годину 1778/9. провео у Братислави, где са својим питомцима похађа чувени пожунски евангелистички лицеј, на којем су предавања у ово време и раније

рационалистички настројена. С тог лицеја изашли су пре њега српски књижевници Мојсије Рашковић, Павао Јулинац, Јован Мушкатировић, Теодор Јанковић Миријевски и други. Изгубивши наду да ће с Видаковим синовцима отићи у Немачку, како му је било обећано, а осећајући се туђим у карловачкој средини чија убеђења није делио, напустио је службу и с јесени 1779. прешао у Трст, где с племићком породицом Војновића и другим српским трговачким породицама ступа у погодбу да им учи децу. У Трсту се упознао с месним парохом цркве св. Спиридона, Харалампијем Мамулом, родом из Гомирја у Лици, коме касније шаље позив на претплату своје прве књиге, чувено програмско писмо "Љубезном Харалампију".

Пошто се погодба с тршћанским Србима покварила 1780, отишао је као тумач и учитељ италијанског језика с руским архимандритом Варламом на пут по Италији, коју затекне захваћену дахом неокласицизма. Обилази Венецију, у којој је карневал, Ферару, Болоњу, Фиренцу, Пистоју, Луку, Пизу, са свим њиховим знаменитостима и "неописаним красотама" а у Ливорну се задржао три недеље. Раставши се од руског сапутника, бродом неког Дубровчанина одлази преко Корзике и Месине на Сицилији на острво Хиос, где је прекинуо путовање због опасности од куге. Походи манастир и разгледа богату збирку грчких рукописа. Као учитељ италијанског језика у школи Николаја Аргентиоса, власника изабране књижнице латинских писаца, ту је остао 11 месеци до марта 1781, када продужава пут до Цариграда. Сместио се у близини Свете Софије и царских дворова, у Валеде-хану. Прелазио је често у Перу и Галату. Због избијања куге напушта Цариград, укрцава се на први брод који наиђе и преко Црног мора и Дунава приспева у Галац у Молдавији. Упознао се са члановима бољарске породице Балса, и код њих у месту Фокашане добио службу учитеља француског језика. Ту се упознао и с просвећеним романским епископом Леоном Ђуком, власником изванредне књижнице, који му касније постаје пријатељ. Као домаћи учитељ породице Балса и молдавског архиепископа провео је годину дана у Јашију.

С пролећа 1782. прешао је са својим ученицима у Роман, епископу Ђуки, а у јесен са заштеђених 300 дуката кренуо с неким трговцима у Немачку, у Хале, где је требало да преузме на старање два ученика: синовца и једног питомца епископа Ђуке. Преко Лавова, Пољске, Шлезије и Бреславе стигао је у Лајпциг октобра 1782. Одатле прелази у Хале, прима епископове питомце, заувек свлачи свештеничке хаљине, уписује се 17. октобра на универзитет и слуша предавања из филозофије, естетике и натуралне теологије код професора Еберхарда. Под утицајем Еберхардових предавања, и његове књиге *Sittenlehre der Vernunft*, која преноси и идеје енглеских филозофа моралиста XVII и XVIII века, под утиском великог научног полета осетног на халском универзитету и замаха просветитељских црквених реформи Јосифа II, које су у том часу изазивале реакцију папства, уз бурну полемику у јавности путем брошура ширених на свим језицима па и на српском, као и под утиском читања дела Русоа, Адисона и Лесинга, вратио се списатељском позиву. Намерава да у књизи под насловом *Совјети здраваго разума* на народном језику почне социјалну акцију народног просвећивања у збирци савета којом би изложио почетак наравоучителне рационалистичке филозофије.

Имајући спремне планове своја два прва књижевна дела која је хтео штампати – *Живота и приключенија* и *Совјета здраваго разума, у* пролеће 1783. прешао је са својим питомцима у Лајпциг, где Брајткопфова штампарија има и ћирилска слова. Средином маја се уписује на универзитет и слуша предавања из физике код професора Борна. Одмах по доласку штампа 13. априла писмо Харалампију, програмски спис свог реформаторског рада и уједно позив на претплату за *Совјете* – једну од две књиге које је имао у нацрту долазећи из Халеа. Августа 1783. објавио је *Живот и приключенија,* и послао примерке у Беч, Арад, Темишвар, Осијек, Нови Сад, Трст и Русију. Из Русије од генерала Зорића, љубимца Катарине Велике, добија позив да га посети, и прву похвалну оцену *Живота.* 12. јануара 1784. односи Брајткопфу и прву главу свог другог дела – *Совјета,* које излази, посвећено генералу Зорићу, маја исте године. Уз пошиљку својих књига пише чувено писмо Јосифу Јовановићу Шакабенти у којем говори о "линији лепоте" усвајајући класицистичке Винкелманове естетске ставове. У Лајпцигу крајем године штампао је *Слово поучително г. Георгија Јоакима Цоликофера* посвећено Ђуки, превод једне од протестантских беседа писца и проповедника Швајцарца, који је у Лајпцигу живео и писао кад и Доситеј. У јесен 1784. креће носећи своје књиге, преко Франкфурта на Мајни, Манхајма и Стразбура, Нансија и Меца у Париз, где се задржао три недеље у септембру разгледајући књижаре, и посећујући Лувр и Версај. У Камбреју обишао је гроб писца Фенелона, аутора у оно време чувеног романа *Телемак.* Почетком децембра 1784. преко Довера стигао је у Лондон.

Јануара 1785. у *Јенским новинама (Jenaer Literatur-Zeitung)* излази похвални немачки приказ његовог дела *Живот и приключенија,* које је названо *поучним романом.* У Лондону је провео шест месеци учећи енглески, преводећи Езопове басне с грчког на тај језик. Хвали, сећајући се овог боравка, енглеске писце Адисона, Свифта и Попа, а и сам долази у додир с неким списатељима: са Џоном Џексоном, који захваћен неокласицистичким одушевљењем издаје 1786. поводом проналаска неких римских старина с натписима у близини његове куће, монографију о тим ископинама, а касније (1799) и књигу под карактеристичним насловом: *Путовање из Индије ка Европи.* Слично је предромантичарски обојено и дело другог Доситејевог лондонског пријатеља, С. Лузињана, Грка пореклом, који 1788. објављује опис свог путовања по Истоку у облику писама сер Вилијаму Фордајсу, одличном латинисти и хирургу, аутору медицинских студија, с којим се Доситеј такође спријатељио у Лондону. Тај облик, врсту путописа или мемоара у писмима прихватио је и Доситеј у другом делу својега *Живота и приключенија.* Носећи малу библиотеку енглеских књига, маја 1785. напустио је Лондон и преко Хамбурга, Хановера и Брауншвајга крајем јуна стигао у Лајпциг, где затиче ново писмо од генерала Зорића, с позивом да дође у Шклов, у Русију. У Лајпцигу, Дрездену и Алтенбургу купује немачке књиге и с јесени 1785. стиже у Беч, где је остао дајући часове француског и италијанског језика, до пред крај 1787. Књижевник Мушкатировић чита му ту 1786. из рукописа своје пословице, које ће убрзо изићи код Курцбека у Бечу у збирци као *Причте* (l787). Чита Плутарха и енглеске писце, а у преписци спомиње Виланда, Сулцера и Адисона. Срета се у Бечу с лондонским пријатељем Лузињаном. Септембра 1786. изнео је у преписци

намеру да писма која упућује пријатељима штампа. То је стварање концепта о другом делу *Живота и прикључченија,* који ће саставити у епистоларном облику. Крајем 1787. кренуо је у Русију у Шклов, генералу Зорићу.

У Шклову 1788. провео је шест месеци чекајући узалуд да се тамо, према обећању, оснује штампарија. Пише књижевнику Емануилу Јанковићу у Хале позивајући га да му се придружи у Шклову. Потписује се као "приватни наставник Академије у Шклову". Почиње писати други део своје аутобиографије *Живот и прикљученија.* Распродаје своју библиотеку, сем енглеских књига у Лондону добивених на дар. Немачке књижевнике откупљује му Зорић за своју велику библиотеку. У лето 1788. преко Лифландије и Сесвегена, где проводи јули, Риге и Класена у Курландији, где је у августу, и Кенигсбера и Берлина, где је у септембру, приспео је Доситеј октобра месеца у Витенберг и Лајпциг, пишући свеједнако писма од којих ће саставити други део своје аутобиографије Живот *и прикљученија.* У Лајпцигу је штампао крајем 1788. и почетком 1789. *Басне* према Езопу, Лесингу, Лафонтену, Федру, Апстемију, Авијану, Бабрију, а у тексту наравоученија дао цитате на грчком, латинском, енглеском, француском, италијанском и румунском језику, позивајући се на низ класичних писаца (Питагору, Еврипида, Хесиода, Теогнида, Платона, Плутарха, Марка Аурелија, Хорација, Вергилија, Теренција), на енглеске писце Адисона и Честерфилда, на Лесинга и Сулцера. Уз *Басне* објављује и други део свог *Живота и Прикљученија,* састављен у облику писама писаних од пролећа 1788. до 1. јануара 1789. Књизи додаје преводе око 180 енглеских изрека, и приповетке *Истина и прелест* и *Пут у један сан,* преузете из часописа *Рамблер* Семјуела Џонсона. Планира издање биографија неких знаменитих људи, као живих примера оних моралних и просветитељских начела које је у наравоученијима разрадио. Једно кратко време био је коректор за словенске књиге код Брајткопфа.

Завршивши штампање *Басана* почетком 1789. отишао је у Беч, где остаје дванаест година, живи од давања часова и пише и објављује своје књиге. Поводом пада Београда, који 9. октобра прелази из турских у аустријске руке, саставља *Песан о избављенију Сербије* и штампа је у Курцбековој бечкој штампарији у тренутку када на исти догађај реагују пишући стихове Јован Рајић, и низ бечких песника, док Емануило Јанковић преводи биографију освајача Београда, Лаудона, а јављају се и анонимни стихови о овом војсковођи. Године 1790. у преписци је с Емануилом Јанковићем, песником В. Љуштином и издавачком кућом Брајткопф из Лајпцига. Намеравао је да изда граматику за учење грчког, енглеског, италијанског и француског језика. Упознао се са песником Трлајићем. 1792. пише шаљиве стихове. У преписци спомиње неиздате Рајићеве проповеди у страху да иста судба не задеси и његова дела. У штампарији Стефана Новаковића 1793. штампао је *Собраније разних наравоучителних вештеј...,* збирку огледа о питањима морала, естетике, филозофије, друштвеног живота, писану по угледу на есеје енглеских аутора и издавача часописа – Адисона, Стила и Џонсона; у књизи је била и збирка од девет источњачких прича, преводи из Мармонтела и Лесинга и биографија Сократова. *Басне* и *Собраније* покушавао је да растури преко пријатеља и сродника у Банату. У Далмацију шаље своје књиге манастирима Крки, Крупи, Драговићу и Савини, препоручујући и Рајићеве преведене проповеди. У преписци спомиње да

су му басне преведене на румунски (1793) и да се спрема штампање књиге. Чита Хорација. Сликар А. Теодоровић ради му портрет (1794). Кад у Аустрији долази до новчане кризе и инфлације, под дуговима, а несигурна занимања, спречен многобројним часовима да ради на књижевности, Доситеј се одазива понуди групе српских трговаца из Трста и Млетака да пређе у Трст и да с наградом од 2000 форинти годишње пише и издаје своје књиге. У Будиму 1800. изишло је издање *Басна* у редакцији Л. Мушицког. У лето 1802. Доситеј је отпутовао у Трст и сместио се у дому Драге Теодоровића, богатог трговца, родом из Херцеговине, власника 14 галија, које плове у Америку и Индију. Прима од књижевника Атанасија Стојковића на дар други део дела *Фиси е,* пише песме и преводи беседе Грка Никифора Теотокиса с намером да их изда, о чему у Трсту излази штампана најава. У писму Дмитрију Јосифовићу одбија да у стиху или прози састави поздравни текст некој високој личности, с образложењем да он пише само на народном језику и да су свечаном "словенском" вичнији Рајић и Трлајић. Даје нову редакцију неким списима из Далмације *(Ижица).*

Полазећи од дела италијанског етичара и филозофа просвећености Франћеска Соаве, саставио је своју *Етику, или философију наравоучителнују*. Боравио је у Венецији од јесени 1803. до априла 1804. Ту штампа *Етику* (1803) у штампарији Пане Теодосија, где је лектор песник Павле Соларић, с којим планира организовање једног друштва за растурање српске књиге и стварање негде у отаџбини, можда у Котору, књижевног и просветног средишта са школом и штампаријом подигнутом од продаје његових књига. По повратку у Трст априла 1804. дописује се са Соларићем, помаже и новчано издавање Соларићеве *Географије,* а до почетка јуна по Соларићевом наговору саставио је првих десет поглавља другог дела својег Собранија. Сазнаје за избијање првог српског устанка. На позив из отаџбине упућен у Трст с молбом да се устанак финансијски помогне, шаље половину своје уштеђевине намењене штампању књига (400 форинти), а преко Соларића у јуну развија акцију међу тршћанским трговцима да се устанак финансира. Пише *Пјесну на инсурекцију Сербијанов* посвећену устаницима и Карађорђу, и штампа је у Венецији 1804. Развија знатну активност са жељом да отвори у отаџбини школу и штампарију: упућује писма у Карловце сликару Стефану Гавриловићу, у Црну Гору владици Петру, у Далмацију, у Котор и Петроград. Јуна 1805. писао је у Банат синовцу да би радо прешао у устаничку Србију. Јула те године примио је писмо од митрополита Стратимировића у којем му се даје до знања да би се његово присуство и евентуално учешће у раду на општој користи отаџбине сматрало тамо "преполезним" и пожељним. На повратак га подстиче и књижевник Трлајић из Петрограда, о коме пише похвалне стихове. У лето 1805. намерава да походи Ријеку и Карловац. У јесен 1805. решио се да пређе у Србију и о томе извештава Трлајића. У Трсту оставља једномишљенике, међу њима песнике Соларића и Вићентија Ракића, којима се придружују Дошеновић и Јоаким Вујић, стварајући праву песничку школу силабичке поезије.

До пролећа 1806. завршио је 18 даљих поглавља другог дела *Собранија*. Јуна се опростио од својих тршћанских пријатеља и напустио богати дом Теодоровића, где је био вољен и чију је домаћицу обожавао. У шездесет шестој години живота креће

сам, без неодлучног младог пријатеља Соларића, у запаљену Србију, с планом да тамо оствари своју давнашњу намеру о стварању школе и штампарије. Иде преко Љубљане и Загреба. Одуставши од успутне посете Карловцу и топлицама, из Сиска се јавља у Трст, наводећи једну народну песму и спомињући писма госпође де Севиње. Августа 17. је у Винковцима у гостима код генерала Продановића. Стиже у Земун. До краја године проводи у Сремским Карловцима и Крушедолу у непрекидној вези са устаницима и са Стратимировићем, који је посредник између устаника и бечке владе с једне, и руског двора с друге стране, и који га свечано дочекује. Обојица, Стратимировић свакако, а Доситеј по својој прилици тада припадају масонским ложама. Почетком августа 1806. Покушао је узалуд да легално пређе из Земуна у Србију. Истог месеца стиже устаницима писмо из Карловца с поруком Стратимировића и Доситеја да ће Доситеј стићи са штампаријом чим се прилике мало среде. У писму су упутства која представљају "прве подлоге за почетак организовања самосталног државног живота у Србији". Септембра 1806. Доситеј је тајно чамцем прешао у Смедерево, где се у вези с мисијом Петра Ичка, који доноси турске услове за мир, састаје с Карађорђем, Ичком и члановима Правитељствујушћег совјета (српске владе). Са њиме је и млади песник Мушицки. После руског похода на Бесарабију, Молдавију и Влашку, Правитељствујушчи совјет шаље га крајем новембра или почетком децембра, ради усклађивања акција и другим дипломатским послом, у руски штаб у Букурешт. По успешно завршеној мисији, генерал Михелсон уручује му златни крст, којим га одликује руски цар. У Петрограду излази руски превод његове *Песне о избављенију Сербије,* а у Будиму друго издање *Совјета здравага разума.* Децембра Доситеј је у Чакову, одакле пише Правитељствујушћем совјету у Србију.

Крајем фебруара 1807. Доситеј се вратио у Срем. Марта је био у Земуну и покушавао да пређе у Београд, који су устаници већ били освојили, у нади да ће од Трлајића из Русије добит^ штампарију, и у Београду штампати други део Собранија. Станује у кући Мише Давидовића, лецедера. У једном приватном писму осуђује притисак који Стратимировић врши клетвама и анатемама на учеснике Тицанове буне у Срему. Чекајући на пасош за Србију, обилазио је фрушкогорске манастире, а приликом одласка у Хопово дочекала га је маса народа и тек откривена табла с натписом о његовом проласку кроз место. У вези је с песником Мушицким, коме даје своју песму и похвалу Србије исписану на празном листу једне књиге, а испевану нешто раније у Земуну. Легално, с аустријским пасошем 9. августа 1807. са својом библиотеком Доситеј се преселио преко границе у ослобођени Београд и настанио у пашином великом конаку. Постао је васпитач Карађорђевога сина Алексе, учествовао на изради основног законика за уређење нове државе српске, са Карађорђем, Младеном Миловановићем и руским представником Родофиникином. Крајем 1807. отворио је школу у Београду, почетком 1808. постао директор свих школа у Србији, купио и оправио једну турску кућу за смештај штампарије. У Будиму излази 1807. друго издање првог дела *Собранија.* После уклањања Југовића из Правитељствујушчег совјета устаничког, послови Совјета пали су на Доситеја. Јануара 1808. био је изабран за члана Правитељствујушчег совјета, и радио највише на спољнополитичким пословима. Из писма Карађорђевог њему упућеног види се поверење које је уживао

код устаничких вођа. Водио је полемику с проаустријски оријентисаним Иваном Југовићем. У вези са укрштањем аустријских и руских интереса у Србији, одлази марта 1808. у Карловце, где се налази са Стратимировићем и бароном Дуком, Србином, командантом темишварске тврђаве. Старао се о растурању Соларићевих књига по фрушкогорским манастирима, а Соларић му је из Трста упутио једно лепо писмо у стиховима, најављујући свој скори долазак у Београд. У преписци је са сликаром и устаничким војводом Петром Николајевићем Молером. Шаље му примерак своје *Етике*. Развија антиаустријску пропаганду. Када Карађорђе маја 1808. одбије аустријске предлоге да Београд и адакалско утврђење преда аустријској војној посади, Доситеј бива према предлогу генерала Симпшена, проглашен за личност ван закона, коју свако на тлу Аустрије може убити без казне. Почетком септембра 1808. отворио је свечаним говором "О дужном почитанију к наукам" у Београду пред члановима Совјета, митрополитом, грађанима и будућим ученицима, међу којима је и млади Вук Караџић, Велику школу, први заметак универзитетске наставе у Србији. Књижевнику Михаилу Витковићу саветује да преведе Флоријановог *Вилхелма Тела*. Од друге половине септембра добија повремене нападе грознице. Крајем новембра и почетком децембра у Тополи је учествовао у припремању новог устава, који иде на учвршћивање Карађорђевог утицаја и независности земље, а против тежњи руских представника да то ограниче. У Будиму излази румунски превод првог дела *Собранија,* а у Венецији две његове песме посвећене рускоме цару и генералу Родофиникину, које бивају забрањене у Аустрији и изазивају у Београду Југовићеве пасквиле, ширене у преписима. Код Каулиције у Будиму излазе нове варијанте другог издања *Совјета* и другог издања првог дела *Собранија,* и румунски превод *Басана* (1814).

До марта 1809. Доситеј је побољевао од грознице. После пада Делиграда одбио је да са избеглицама напусти Србију, а после одласка Родофиникиновог остао уз Карађорђа. Планира оснивање богословије и штампање другог дела *Собранија*. Живи и ради без икакве плате; обезбеђена му је једино исхрана. Фебруара 1810. пише сликару Арсенију Теодоровићу да дође у Београд и ислика велику цркву београдску ликовима српских краљева-светаца. Песника и тршћанског пароха Вићентија Ракића позива у Србију и овај долази у Београд за наставника богословије. Крајем септембра 1810. Доситеј је на саветовању у Враћевшиници, где се после пораза устаника одлучује о даљој спољној политици Србије, и наставља линија ослањања на руску војну и политичку помоћ. Октобра добија задатак да поново иде руској војној команди у Влашку. Борави у Кладову, децембра је у Букурешту, с делегацијом, која је издејствовала руску помоћ. Вратио се у Београд крајем јануара 1811. с пет стотина руских војника и четири топа. Приликом преласка Дунава назебао је и више се није опоравио од болести. У Београду затиче Карађорђев указ којим се именује за министра просвете, с речима: "Потпуну наду имамо да ћете се Ви драговољно и овом приликом користити и Ваше небројене заслуге за отаџбину у новом важнијем делу јоште умножити и тако бесмртно име у вечитим књигама отаџбине доиста оставити можете." У Бечу излазе 1810. и 1811. у Копитаревом преводу фрагменти *Живота и прикљученија* на немачком. Совјет на његов предлог упућује Јакова Поповића да у Новом Саду, Пешти и Бечу тражи младе школоване Србе који би дошли у ослобођену отаџбину и ту радили на

просвети и организовању унутрашњег устројства земље. У последњем сачуваном писму препоручивао је да се преведе на српски Фенелонов *Телемах.* Умро је 28. марта 1811. у Београду. Није му услишена жеља да буде сахрањен код Хајдучке чесме. У Саборној цркви, у гроб га полаже песник Сима Милутиновић, тестаментом оставља 200 дуката да се у родном месту његове мајке подигне школа, а своју библиотеку завештао је Народном белградском училишту, где је о њој водио бригу песник Вићентије Ракић. После пада Србије библиотека пропада, а књиге се распродају на вреће. На празним страницама тих књига и у рукопису Доситеј је оставио низ неиздатих текстова, по Далмацији расуте беседе и многобројна писма. Други део *Собранија* излази 1818. старањем песника Павла Соларића. Тестамент Доситејев завршава се речима о тек ослобођеној Србији: "...Кораб потопљен буром стојао је под морем и сад се воздиго и между пенушећи таласи весело на сунцу дана божјега лице огледа своје. Сузе умиљенија теку, али вниманије имајмо, никада више, мудро вођен, судбине јарост да не искуси."

Сабрана дела Доситеја Обрадовића издавана су у два маха. О стогодишњици смрти излазе његова *Целокупна дела* (Београд 1911) са уводном студијом Јована Скерлића, а у редакцији Ђ. Гавеле, Ј. Шаулић и Б. Маринковића у три књиге Доситејева *Сабрана дела* (Београд 1961), и то је досад најпотпуније издање Доситејевих списа.

Важнија литература

Изузетно обимна литература о Доситеју Обрадовићу била је у више наврата предмет пописивања и стално је предмет пажње у посебној публикацији, *Ковчежић,* Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, коју од 1958. године издаје Доситејев и Вуков музеј у Београду. Исцрпан попис радова о Доситеју доноси Б. Маринковић уз трећу књигу Доситејевих *Сабраних дела* (Београд 1961, стр. 637-728). Избори студија о овом писцу издавани су обично у јубиларним публикацијама: *Српски књижевни гласник,* Београд 1911, књ. XXVI и XXVII; *Споменица Доситеја Обрадовића,* Београд 1911; *Бранково коло,* 911 (12-13); *Доситеј Обрадовић,* Београд 1972 (приредио Младен Лесковац); *Од барока до класицизма,* Београд 1973 (приредио Милорад Павић). Четврта књига *Ковчежића* (1961) цела је посвећена Доситеју поводом стопедесетогодишњице смрти. Монографије о Доситеју су дали: К. Ф. Радченко, *Д.осифей Обрадович и его литературная деятелыность,* Киевь 1897; Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову,* Нови Сад 1907; Јован Скерлић, *Доситеј Обрадовић,* у књизи *Српска књижевност у XVIII веку,* Београд 1909. и 1923; Павле Поповић, *О ,Собранију, Доситеја Обрадовића, Глас СКА,* Београд 1938 (90) и 1939 (91); Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века,* Београд 1952; George Rapall Noyes, уводна студија уз превод *Живота и прикљученија* на енглески *(The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic...* Berkley and Los Angeles 1953, pp. 3127); Војислав Ђурић, *Доситеј Обрадовић,* уводна студија уз Доситејева *Сабрана дела,* Београд 1961 (I); Јован Деретић, *Доситеј и његово доба,* Београд 1969; Миодраг В. Стојановић, *Доситеј и антика,* Београд 1971; Ј. Деретић, *Поетика Доситеја Обрадовића,* Београд 1974; седам расправа др Алојза Шмауса о Доситеју

обухваћено је његовим *Скупљеним славистичким и балканолошким расправама* (Alois Schmaus, *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen,* Munchen 1971-1979); хронологијом Доситејевог живота и рада бавили су се: Иларион Руварац, *Живот Доситејев у хронолошком погледу (Бранково коло,* 1895, бр. 13-14); Т. Остојић, *Живот Доситеја Обрадоеиħа,* Нови Сад 1911; Милорад Павић. *Језичко памћење и песнички облик,* Нови Сад 1976, стр. 191-262; Сава Паланчанин, *Data Dositeana*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1980, књ. XXVIII/2. Архивска грађа о Доситеју још увек се открива и изненађује новим подацима (упор. нпр. М. Павић, *Доситеј у Бечу 1774*, *Ковчежић,* Београд 1973, књ. XI, стр. 51-4, или др Мирко Живковић, *Из Доситејевог детињства* (поглавље из дисертације), *Ковчежић,* Београд 1973, књ. XI, стр. 15-30). Ксенија Б. Лазић, *Библиографија Доситеја Обрадовића*, Београд 1990.

KRAJ